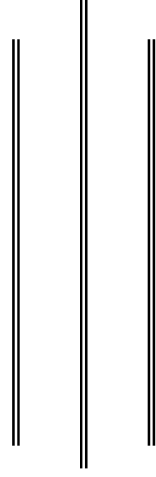
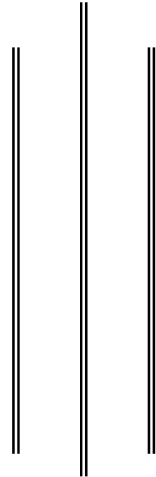

सार्वजनिक खर्च पुनरावलोकन आयोग
२०५७
को

प्रतिवेदन

फागुन २०, २०५७

प्राक्कथन

सार्वजनिक खर्च पुनरावलोकन आयोगको यो अन्तिम प्रतिवेदन हो । यस प्रतिवेदनलाई यस स्वरूपमा ल्याउन आयोगलाई श्री ५ को सरकारको बहालवाला तथा निवर्तमान विभिन्न कर्मचारीहरूले प्रत्यक्ष रूपमा सहयोग पुऱ्याउनु भएको थियो । सार्वजनिक खर्च नामैले सार्वजनिक सरोकारको विषय हो । आयोगले आफूलाई तोकिएको कार्य विवरणको अधिनमा रही अध्ययन प्रारम्भ गरेपछि आफ्नो प्रतिवेदनमा व्यापक विचारधाराको प्रतिनिधित्व होस् भनी विभिन्न किसिमले सुझाव संकलन गर्ने काम गर्‍यो ।

सर्वप्रथम छापामा र इन्टरनेटको माध्यमबाट सम्पूर्ण जनसमूह र खास गरी विद्वतवर्गबाट राय सुझाव माँग गरियो । विभिन्न मन्त्रालयका माननीय मन्त्रीज्यूहरू तथा सचिवहरूसंग अन्तरक्रिया गरियो । यस्तै अन्तरक्रिया विश्व बैंकका पदाधिकारीहरू, पत्रकारहरू, उद्योग वाणिज्य संघका पदाधिकारीहरूसंग पनि गरियो । प्राप्त सुझावहरू र आयोगले काममा लगाएका विशेषज्ञ कार्यदलहरूको विषयगत अध्ययन प्रतिवेदनहरूलाई समेटेर आयोगले २०५७ मंसीर २० गते श्री ५ को सरकार समक्ष अन्तरिम प्रतिवेदन पेश गर्‍यो ।

अन्तरिम प्रतिवेदनलाई इन्टरनेट वेबसाइटमा राखी सार्वजनिक गरियो भने सुझावहरूको सारांश पत्रपत्रिका मार्फत प्रचार प्रसारमा ल्याइयो । अन्तरिम प्रतिवेदनमा उठाइएका सैद्धान्तिक पक्षहरूमा बहस चलाउने उद्देश्यले आयोगका सदस्य तथा विशेषज्ञ प्रतिनिधिहरूले विभिन्न विकास क्षेत्र अन्तर्गत हिमाल, पहाड र तराईका नौ जिल्लाहरूको भ्रमण गरी जिल्लास्थित कार्यालय प्रमुखहरू तथा जनप्रतिनिधिहरूबीच अन्तरक्रिया गरियो । अन्तरिम प्रतिवेदन मार्फत् दिइएका सुझावहरू र त्यसपछि आयोगले अध्ययन गरिरहेका अन्य विषयहरू समेतमा छलफल गर्न २०५७ फागुनको पहिलो हप्तामा माननीय सांसदज्यूहरू, राष्ट्रिय योजना आयोगका सदस्यहरू, विद्वतवर्ग, पत्रकार, दातृसंस्थाका प्रतिनिधिहरू र श्री ५ को सरकारका सचिव तथा उच्चपदस्थ अधिकारीको उपस्थितिमा एक दिवसीय गोष्ठी गरियो । आयोगबाट अध्ययन गराइएका प्रत्येक विषयका प्रतिवेदनहरू श्री ५ को सरकारलाई छुट्टै सन्दर्भ सामग्रीको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

अन्तरीम प्रतिवेदनमा आधारित आयोगका सुझावहरूमा विस्तृत छलफल र विश्लेषण गरी प्रतिनिधि सभाको अर्थ समितिले विभिन्न सुझावहरू उपलब्ध गराइएकोमा समितिप्रति यो आयोग कृतज्ञता ज्ञापन गर्न चाहान्छ ।

विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित समाचार तथा वैचारिक टिप्पणीहरूले पनि आयोगलाई सहयोग पुऱ्याएको छ । आयोगको आह्वान अनुरूप लिखित तथा मौखिक रूपमा सुझाव दिएर, गोष्ठीमा सहभागी भई सुझाव दिएर र पत्रपत्रिका मार्फत् राय प्रकट गरेर आयोगलाई प्रतिवेदन तयारीमा सहयोग पुऱ्याउने सबैलाई म धन्यवाद दिन चाहान्छु । आयोगलाई विशेषज्ञ सेवा र भौतिक सहयोग पुऱ्याउने बेलायत सरकारको अन्तर्राष्ट्रिय विकास विभाग र आयोगको काममा अभिरुची राखी अध्ययन सामग्रीहरू उपलब्ध गराउने विश्व बैंकलाई पनि धन्यवाद दिन चाहान्छु ।

यस प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएका सुझावहरू सम्वद्ध सबैबाट इमान्दारीपूर्वक कार्यान्वयन गरियो भने सीमित सरकारी आर्थिक स्रोतको उच्चतम उत्पादनशील उपयोग हुन सक्दछ भन्ने आयोगको धारणा

रहेको छ । यस प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएका संस्थागत संरचना र कार्यगत सुधार स्वयम्मा वर्तमान समस्याका समाधान हुन सक्दैनन् । वास्तवमा हरेक संगठनको सफलता त्यस्मा कर्मचारीको रूपमा वा अन्य कुनै प्रकृतिबाट संलग्न व्यक्तिहरुको सांगठनिक उद्देश्यप्रतिको समर्पणमा भर पर्दछ । अर्थात् सांगठनिक निष्ठा भयो भने मात्र यस प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएका सुझावहरु सार्थक हुने छन् । सुझावहरुको कार्यान्वयन भनेको परिवर्तनलाई संस्थागत गर्न खोज्नु हो । परिवर्तन सबैको लागि सहजै ग्राह्य हुँदैन, खासगरी उमेर पुगेको संगठनमा प्रतिरोध बढी नै हुन्छ । त्यसैले सुधारका सुझाव कार्यान्वयनका लागि समयबद्ध कार्यतालिका र जिम्मेवारी तोकी कार्यान्वयन गर्ने संयन्त्र निर्माणका साथै प्रतिरोध व्यवस्थापन गर्न सरकार चनाखो हुनु पर्दछ, भन्ने मेरो धारणा छ ।

अन्तमा आयोगको यो प्रतिवेदन तयार गर्न सहयोग पुऱ्याउने आयोगका सदस्य, सल्लाहकार र कर्मचारीहरुलाई समेत म धन्यवाद दिन चाहान्छु ।

विनयध्वज चन्द

अध्यक्ष

सार्वजनिक खर्च पुनरावलोकन आयोग

२०५७ फागुन २०

विषय सूची

प्राक्कथन

सुभावहरूको सारांश

परिच्छेद-१	परिचय	१
परिच्छेद-२	सरकार संलग्न रहेका क्षेत्रको पुनरावलोकन र सिफारिस	४
परिच्छेद-३	आयोजनाको संभाव्यता निक्यौल गर्ने न्यूनतम वस्तुगत आधारहरू	१९
परिच्छेद-४	ऋण लिएर लगानी गर्ने आयोजनाहरू सम्वन्धी अवधारणा	२५
परिच्छेद-५	सरकारी खर्चको वितरण सम्वन्धी अवधारणा	२७
परिच्छेद-६	वृद्ध कर्मचारी आय सुरक्षा (निवृत्तिभरण) प्रणाली	३३
परिच्छेद-७	वर्तमान आयोजना तथा कार्यक्रमहरूको प्राथमिकीकरण	४४
परिच्छेद-८	निजामती कर्मचारी दरबन्दी पुनरावलोकन र ठिक्क आकारमा राख्ने उपायहरू	१०३
परिच्छेद-९	शिरोभार/प्रशासनिक खर्च नियन्त्रणको लागि प्रणालीगत व्यवस्था र खर्चको मापदण्ड	१०८
परिच्छेद-१०	कार्य सम्पादनमा आधारित विनियोजन प्रणाली सम्वन्धी अवधारणा	१२१
परिच्छेद-११	बेरुजू कम गर्ने संस्थागत तथा प्रक्रियागत व्यवस्था	१२५
परिच्छेद-१२	स्थानीय निकायहरूसंग सरकारको सम्वन्ध	१२९
परिच्छेद-१३	सार्वजनिक संस्थान तथा स्वायत्त संस्थाहरूका सम्वन्धमा अपनाइनु पर्ने नीति	१३७
परिच्छेद-१४	विविध	१५१
परिशिष्टहरू		

परिच्छेद-१ परिचय

१.१ पृष्ठभूमि

जनताको जीउ, धन र स्वतन्त्रताको संरक्षण गरी सामाजिक, आर्थिक एवं राजनैतिक क्षेत्र लगायत राष्ट्रिय जीवनका सबै क्षेत्रमा न्यायपूर्ण व्यवस्था कायम गरी खुल्ला समाजमा आधारित लोक कल्याणकारी व्यवस्थाको अभिवृद्धि गर्नु राज्यको प्रमुख उद्देश्य हो ।

उपरोक्त उद्देश्य हासिल गर्न सरकारले कुनै क्षेत्रमा वस्तु वा सेवाको प्रदाता भएर काम गर्दछ भने अरु क्षेत्रमा गैर सरकारी वा निजी क्षेत्रको संलग्नता प्रवर्द्धन र विकास गर्न सहजकारीको रूपमा काम गर्दछ । यी दुई भूमिका निर्वाहका लागि सरकारले विभिन्न काममा विभिन्न किसिमले खर्च गर्दछ । आफ्नो खर्चका लागि सरकारले मूलतः पाँच स्रोतबाट रकम जुटाउँछ :

- (क) आम्दानी वा उत्पादन वा खर्चमा कर लगाएर,
- (ख) अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा कर लगाएर,
- (ग) प्रदान गर्ने वस्तु वा सेवाको निश्चित शुल्क उठाएर (गैर-कर राजस्व),
- (घ) आफ्ना नागरिक वा स्वदेशी संगठनबाट ऋण लिएर,
- (ङ) विदेशी सरकार वा संगठनहरूबाट अनुदान लिएर, र
- (च) विदेशी सरकार वा वित्तीय संस्थाबाट ऋण लिएर ।

चौथो स्रोतमा निर्भरता बढाउँदै लग्ने सम्भावना हालका वर्षहरूमा क्षीण हुँदै गएको छ । तेश्रो र पाँचौँ स्रोतबाट रकम जुटाउनु भनेको भविष्यको खर्च बढाउनु हो र यी दुई स्रोत माथिको निर्भरतालाई निश्चित सीमाभित्र राख्न सकिएन भने समग्र आर्थिक स्थायित्वमा असर पर्दछ ।

तसर्थ सरकारले राज्यको उद्देश्य हासिल गर्नका निमित्त गर्ने सार्वजनिक खर्च सकेसम्म प्रथम दुई स्रोतमा आश्रित रहन प्रयास गर्नु आवश्यक हुन्छ । विगतका वर्षहरूमा तेश्रो र पाँचौँ स्रोतमा बढेको निर्भरताले हालका वर्षहरूमा साँवा र व्याज भुक्तानीले सार्वजनिक खर्चको ठूलो हिस्सा ओगट्दै लगेको छ र यो दर बढ्दो छ । आर्थिक वर्ष २०३५/३६ मा कूल सरकारी खर्चको ५.१३ प्रतिशत ऋणको साँवा व्याज भुक्तानीमा गएको थियो । दश वर्ष पछि आ.व. २०४५/४६ मा यो बढेर ९.५६ प्रतिशतमा पुग्यो र अर्को दश वर्ष पछि आ.व. २०५५/५६ मा यो प्रतिशत १४.६४ मा पुगेको छ । आर्थिक वर्ष २०३५/३६ मा कूल खर्चको २०.१८ प्रतिशत आन्तरिक तथा बाह्य ऋणबाट पूर्ति गरिएकोमा आर्थिक वर्ष २०५५/५६ मा सरकारले कूल खर्चको ३०.२० प्रतिशत ऋण लिएर पूर्ति गर्‍यो । ऋणको मात्रा बढ्दै गएको परिप्रेक्ष्यमा आर्थिक वर्ष २०३५/३६ मा कूल राजस्वको ८.५५ प्रतिशत मात्र साँवा व्याज भुक्तानीमा खर्चिएकोमा आ.व. ०५५/५६ मा कूल राजस्वको २३.४२ प्रतिशत साँवा व्याज भुक्तानीमा खर्च भयो ।

आर्थिक वर्ष ०३५/३६ देखि ०४५/४६ सम्म सरदर ३६.५० प्रतिशतले खूद वैदेशिक ऋण वृद्धि भएकोमा त्यसपछिको १० वर्षमा वार्षिक सरदर १९ प्रतिशतले मात्र खूद वैदेशिक ऋण वृद्धि भएको देखिन्छ । यसै गरी भुक्तानी गर्न बाँकी आन्तरिक ऋण वार्षिक सरदर १९.५ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ । राजस्वमा अत्यधिक मात्रामा वृद्धि भएन भने भविष्यमा राजस्वको अधिकांश हिस्सा साँवा व्याज भुक्तानीमा जाने संभावना टड्कारो रूपमा देखिएको छ । वैदेशिक ऋणको हकमा दातापक्ष उदार भएमा ऋण मोचनको कुरा उठाउन सकिएला तर आन्तरिक ऋणको हकमा यो संभावना पनि छैन ।

तसर्थ अर्थतन्त्रमा उत्पादकत्व अभिवृद्धि गरी समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम गर्न र सहजकारी सरकार (Enabling Government) को रूपमा काम गर्न सरकारलाई उपलब्ध स्रोत कम हुँदै जाने स्पष्ट संकेत देखिएका छन् । राजस्व चुहावट रोकी राजस्व वृद्धि गर्ने, ऋण लिएर अनावश्यक खर्च नगर्ने र उपलब्ध स्रोतको अधिकतम प्रतिफल प्राप्त हुने क्षेत्रमा खर्च गर्ने परिपाटी बसाल्न सकिएन भने भविष्यमा अर्थतन्त्रमा गंभीर नकारात्मक असर पर्न सक्ने देखिन्छ ।

यिनै विषयलाई ध्यान दिई आर्थिक वर्ष ०५७/५८ को बजेट वक्तव्यमा “खर्च व्यवस्थापनको प्रयासमा सरकारलाई व्यवसायिक एवं विशेषज्ञको व्यवहारिक सुझाव समेत प्राप्त होस् भन्ने दृष्टिकोणले एउटा सार्वजनिक खर्च पुनरावलोकन आयोग गठन गरिने छ” भनिएको थियो ।

१.२ आयोगको कार्य विवरण

सार्वजनिक क्षेत्रमा साधनको उपयोग र बाँडफाँडमा सक्षमता हासिल गर्ने, अर्थतन्त्रको दिगो विकासमा योगदान पुऱ्याउने तथा सामाजिक-आर्थिक विकासको लक्ष्य हासिल गर्ने विषयमा केन्द्रित रही धान्न सकिने खर्चको तह यसको प्रभावकारिता, औचित्य र संरचनागत सुदृढीकरण जस्ता विषयहरूमा सिफारिश गर्ने गरी आयोगको मूल कार्य विवरण तोकिएको थियो । मूल विषयमा सिफारिश गर्दा देहायका विषयमा समेत सिफारिश गर्नु पर्ने आयोगको जिम्मेवारी रहेको थियो ।

- (१) **सार्वजनिक स्रोत व्यवस्थापनमा प्रभावकारिता** : सरकार संलग्न रहेको क्षेत्रको पुनरावलोकन गरी सरकारले संचालन गर्नु पर्ने आयोजनाहरूको छनौट र प्राथमिकताक्रम निर्धारण गर्ने आधारहरू तोक्ने ।
- (२) **नियमित तथा शिरोभार खर्च कटौती** : खारेज गर्नु पर्ने वा गाभ्नु पर्ने सरकारी कार्यालयहरू/निकायहरूको स्पष्ट किटानी गरी कर्मचारी दरबन्दी ठिक्क आधारमा राख्ने र फजुल खर्च नियन्त्रण गर्ने विषयमा सिफारिश गर्ने ।
- (३) **वित्तीय अनुशासन** : कार्य सम्पादनमा आधारित विनियोजन प्रणाली तर्जुमा गरी समग्र रूपमा वित्तीय अनुशासन कायम गर्न उपयुक्त संस्थागत तथा प्रक्रियागत व्यवस्थाको सिफारिश गर्ने ।
- (४) **सार्वजनिक संस्थान तथा स्थानीय निकाय मार्फत हुने खर्च** : सार्वजनिक संस्थानमा सरकारको लगानी व्यवस्थापन गर्ने र सरकारी अनुदान वा राजस्वको स्रोत नै प्राप्त गरी कार्यक्रम संचालन गर्ने स्थानीय/अन्य निकायसंग सरकारको भावी आर्थिक सम्बन्ध कस्तो रहनु पर्ने र तिनीहरूमा वित्तीय अनुशासन कसरी कायम गराउने भन्ने विषयमा सिफारिश गर्ने ।

आयोगको विस्तृत कार्य विवरण परिशिष्ट-१ मा दिइएको छ ।

१.३ आयोगको गठन तथा कार्यविधि

श्री ५ को सरकार (मं.प.) को मिति २०५७ भदौ १५ को निर्णय अनुसार प्रतिनिधि सभाका सदस्य एवम् सत्तारूढ दलका प्रमुख सचेतक माननीय विनयध्वज चन्दको अध्यक्षतामा पाँच सदस्यीय सार्वजनिक खर्च पुनरावलोकन आयोग गठन भएको थियो । आयोगका पदाधिकारीहरूको नामावली परिशिष्ट-२ मा दिइएको छ ।

आयोगले आफ्नो काम २०५७ भदौ २१ देखि शुरु गर्‍यो । आयोगले आफ्नो प्रतिवेदन तयारीका लागि विभिन्न विषयमा अध्ययन र विश्लेषण गरी कार्यपत्रहरू प्रस्तुत गर्न वाह्य विशेषज्ञ, श्री ५ को सरकारबाट सेवानिवृत्त कर्मचारीहरू र बहालवाला कर्मचारीहरू रहेको कार्यदलहरू गठन गरी प्रतिवेदनहरू लिएको थियो । कार्यदलमा रहेका व्यक्ति तथा कर्मचारीहरूको नामावली परिशिष्ट-३ र ४ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

सार्वजनिक खर्च व्यवस्थापनको विषय नामैले सार्वजनिक सरोकारको विषय र नेपालको सर्न्द्भमा दातु निकायहरूको चासोको विषय पनि भएकाले आयोगले कार्य प्रारम्भ गर्ने वित्तिकै पत्रपत्रिका तथा इन्टरनेटको माध्यमबाट आयोगलाई तोकिएको कार्यविवरणमा भएका विषयहरूमा राय सुझाव दिन सबै वर्गलाई आह्वान गरेको थियो ।

सार्वजनिक आह्वान अनुरूप पर्याप्त सुझावहरू प्राप्त हुन नआएकाले सार्वजनिक जीवनमा ख्यातिप्राप्त र राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको विषयमा सरोकार राख्ने २०७ जना महानुभावहरूलाई व्यक्तिगत पत्र पठाई राय सुझाव दिन अनुरोध गरिएको थियो । सम्पूर्ण मन्त्रालयहरूलाई आयोगको कार्य विवरण र आयोगलाई चाहिने आधारभूत सूचना प्राप्त हुने खालको प्रतिवेदन फाराम तर्जुमा गरी पठाइएको थियो ।

यसैगरी सार्वजनिक खर्चको विषयसंग सम्बन्धित ३१ वटा संघ संस्थाहरूलाई संस्थागत राय पठाई दिन अनुरोध गरिएको थियो । पठाइएको प्रश्नावली परिशिष्ट-५ मा दिइएको छ । आयोगले आफ्नो काम कारवाइको प्रथम चरणमा विभिन्न मन्त्रालयका माननीय मन्त्रीज्यूहरू, सचिव तथा अन्य सम्बद्ध उच्च पदस्थ अधिकृतहरूसंग व्यक्तिगत तथा समूहगत रूपमा अन्तरक्रिया गर्‍यो । यस्तै अन्तरक्रिया आर्थिक पत्रकार समाज, काठमाडौं संग पनि गरियो ।

आयोगले कार्य प्रारम्भ गरेको दुई महिना भित्रमा आफ्नो कार्य विवरणमा परेका विषयहरू मध्ये तत्कालै शुरु गरिहाल्नु पर्ने र महत्वपूर्ण विषयहरूमा अध्ययन गरी २०५७ मंसीर २ गतेका दिन एउटा अन्तरिम प्रतिवेदन श्री ५ को सरकारलाई बुझायो । अन्तरीम प्रतिवेदन बुझाए पछि आयोगका सदस्य तथा विशेषज्ञहरूले विभिन्न नौ जिल्लाको भ्रमण गरी जिल्लास्थित विभिन्न कार्यालयहरूको कार्य अवलोकन गरेर जिल्लास्थित सबै सरकारी कार्यालय तथा संस्थानका प्रमुखहरू र

जनप्रतिनिधिहरूको एक-दिने गोष्ठी गरी अन्तरीम प्रतिवेदनमा प्रस्तुत गरिएका सुझावहरू तथा सार्वजनिक खर्च व्यवस्थापनका विविध पक्षहरूमा अन्तरक्रिया गर्ने काम सम्पन्न गरियो । गोष्ठीबाट प्राप्त सुझावहरूले यस प्रतिवेदनलाई परिमार्जन गर्नमा ठूलो सघाउ पुगेको छ ।

२०५७ फागुनको पहिलो हप्तामा माननीय सांसदहरू, राष्ट्रिय योजना आयोगका माननीय सदस्यहरू, विद्वतवर्ग, श्री ५ को सरकारका सचिवहरू, दातृसंस्थाका प्रतिनिधिहरू, पत्रकार तथा विभिन्न मन्त्रालयका योजना तथा कार्यक्रम हेर्ने अधिकृतहरूको सहभागितामा एक दिवशीय गोष्ठी गरी आयोगले सुझाव लिने काम गर्‍यो ।

नेपालको सरकारी खर्चलाई क्षेत्रगत रूपमा अध्ययन विश्लेषण गरेको विश्व बैंकका सम्बन्धित विशेषज्ञहरूसंग पटक पटक अन्तरक्रियाहरू गरियो । आयोगले सार्वजनिक खर्चका विषयमा अखवारहरूमा प्रकाशित लेखहरूलाई पनि आफ्नो अध्ययन र विश्लेषणमा उपयोग गरेको छ ।

आयोगले लिखित रूपमा सुझाव मागेका व्यक्ति तथा संस्थाहरूको नामावली परिशिष्ट-७ मा दिइएको छ । आयोगलाई अन्तरक्रियाको माध्यमबाट सुझाव दिने तथा लिखित सुझाव दिने व्यक्ति/संस्थाहरूको नामावली परिशिष्ट-८ मा र सुझावहरूको सारांश परिशिष्ट-९ मा दिइएको छ ।

१.४ प्राप्त सुझावहरू र आयोगको प्रतिवेदन

सार्वजनिक आड्वान गरेर र लिखित रूपमा व्यक्ति संस्थाहरूबाट राय माग गर्दा आयोगलाई छ महिनाको अवधिमा ४४ वटा मात्र रायहरू प्राप्त भए ।

यसरी सबैतिरबाट सुझाव वा विवरण दिनमा उदासीनता देखाइएकोले सरकारले सिफारिशहरू कार्यान्वयन गर्दैन, प्रतिवेदनहरू थन्किएर बस्छन् भन्ने मानसिकता व्याप्त रहेको संकेत देखिएको छ । सार्वजनिक चासो कम रहेको देखिएतापनि प्रतिनिधि सभाको अर्थ समितिले आयोगको अन्तरीम प्रतिवेदनमा विशेष चासो देखाएर आयोगसंग अन्तरक्रिया गर्‍यो र समिति भित्रै विस्तृत छलफल गरी यो प्रतिवेदन तयार गर्नु अघि आफ्नो राय पठाएर प्रतिवेदन तयारीमा ठूलो सहयोग पुऱ्याएको छ ।

विभिन्न मन्त्रालयहरूसंग राय सुझाव र विवरण मागिएकोमा १४ वटा बाहेक अन्य मन्त्रालयबाट माग बमोजिमको विवरण प्राप्त हुन सकेन । प्राप्त विवरणहरूमा पनि आयोगको माग बमोजिमको जानकारीहरू सम्बन्धित मन्त्रालयबाट प्राप्त हुन सकेन । यसबाट सुझाव पठाउने मन्त्रालयहरूले आफूसंग सम्बन्धित जानकारीहरू समेत आयोगलाई उपलब्ध गराउन नचाहेको वा नसकेको जस्तो आभास पाइन्छ । संगठन तथा आयोजनाहरूको वस्तुगत मूल्याङ्कन गरी संगठन भित्रका नचाहिने अङ्गहरू हटाउने र राष्ट्रिय/क्षेत्रगत उद्देश्य अनुरूप नदेखिएका वा स्रोत विनियोजनको हिसाबले बर्षौं काम गर्दा पनि सम्पन्न हुन नसक्ने आयोजनाहरू वा स्पष्टतः लागत-प्रभावी नभएका आयोजनाहरू हटाउने, वर्षौंसम्म पदपूर्ति नभएर वा कामनै नपाई निष्क्रिय रहेका पदहरू कटौती गर्ने सम्बन्धमा तालुक मन्त्रालयहरूले कुनै हालतमा सहमति जनाउन नसक्ने अडान देखाए । यसैले यस प्रतिवेदनमा उल्लिखित धेरै जसो सुझावहरू निश्चयात्मक (affirmative) नभएर संकेतात्मक (indicative) मात्र छन् । प्रत्येक संगठनको कामको विवरण, प्रत्येक पदले गर्ने कामको विवरण आदि अध्ययन गरी संगठन र पदको पूर्ण एवं प्रभावकारी उपयोग भई सेवा प्रदानमा नियमितता र स्तरीयता कायम गराउन विस्तृत अध्ययन गराउदै संगठन र पद बारे निर्णय लिनु पर्ने आयोगको सुझाव छ ।

१.५ आयोगको प्रतिवेदन र सरकारी खर्च व्यवस्थापन सम्बन्धमा भावी नीति

आयोगले आफूलाई तोकिएको कार्य विवरण अनुरूप छ महिनाको अवधिमा सकेसम्म अध्ययन गरी खर्च व्यवस्थापनका विविध पक्षहरूमा सुझाव प्रस्तुत गरेको छ । यी सुझावहरू कार्यान्वयन गरिएमा सरकारी खर्च व्यवस्थापनमा निश्चय पनि सुधार हुन्छ । तर सांगठनिक सुधार र आयोजनाहरूको प्राथमिकीकरण गरेर सरकारी खर्चमा संरचनागत परिवर्तन ल्याउन र खर्चको उत्पादकत्व बढाउन सरकार निरन्तर रूपमा लागिरेरनु पर्दछ भन्ने आयोगको धारणा छ । यसको लागि राष्ट्रिय योजना आयोग, सामान्य प्रशासन मन्त्रालय र अर्थ मन्त्रालय सदैव क्रियाशील रहनु आवश्यक छ । खर्च व्यवस्थापनमा सुधार प्रत्येक वर्षको बजेट निर्माणको प्रक्रियाबाटै थालनी गर्नु पर्दछ भन्ने आयोगको ठहर छ ।

परिच्छेद-२
सरकार संलग्न रहेका क्षेत्रको पुनरावलोकन र सिफारिश

२.१ सरकार किन ?

परम्परागत रूपमा सरकारको उपस्थिति र क्रियाशीलता मूलतः दुई प्रयोजनको लागि रहेको पाइन्छ । (क) आन्तरिक शान्ति सुरक्षा कायम गराउने (ख) देशको सीमाको सुरक्षा गर्ने । यी दुई कामको लागि सरकारलाई आर्थिक स्रोतको आवश्यकता पर्दथ्यो, त्यसैले सरकारको तेश्रो काम थियो राजस्व संकलन गर्ने ।

आन्तरिक शान्ति सुरक्षाको लागि न्याय सम्पादनको काम पनि पर्ने र कतिपय अवस्थामा सरकारको विरुद्धमा न्यायको माग गरिने हुँदा न्याय सम्पादनलाई सरकारको प्रत्यक्ष नियन्त्रणबाट अलगगै स्वायत्त निकायबाट गराउनु पर्ने आवश्यकता देखियो । यसबाट न्यायापालिकाको उत्पत्ति हुन गयो ।

देशको सीमाको सुरक्षा गर्ने काममा अन्य देशसंग सम्बन्ध राख्नु पर्ने विषय पनि गाँसिएको र यो विशेष प्रकृतिको काम भएकोले परराष्ट्र सम्बन्ध सम्बन्धी नयाँ काम पनि सरकारले गर्न लाग्यो ।

आर्थिक कारोवारमा हुने विनिमयको प्रक्रियालाई सहज र सरल तुल्याउन सबैलाई मान्य मुद्राको आवश्यकता देखिएपछि सरकारले मुद्रा जारी गर्ने काम पनि शुरु गर्न लाग्यो । आर्थिक कारोवारमा बढोत्तरी हुँदै जाँदा सरकारको राजस्वमा पनि वृद्धि हुन लाग्यो । फलतः सरकारले सामान्यतः व्यक्ति वा समुदाय स्वयम्ले नगर्ने तर व्यक्ति वा समुदायलाई नभै नहुने भौतिक पूर्वाधार निर्माण गर्ने काम पनि गर्न लाग्यो । त्यसै बीच समुदायले प्रयोग गर्ने प्राकृतिक सम्पदाको नियमन गर्ने काम पनि सरकारले शुरु गर्‍यो । यस प्रकार **बीसौं शताब्दीको प्रारम्भ हुनु अघि** विकसित राज्यका कामहरू निम्न बमोजिम हुन गए :

(१) सरकारले गर्ने
मूल कामहरू :

- क) आन्तरिक शान्ति सुरक्षा कायम गराउने ।
- ख) देशको सीमा रक्षा गर्ने ।
- ग) परराष्ट्र सम्बन्ध कायम गर्ने ।
- घ) मुद्रा निश्कासन गर्ने ।
- ङ) भौतिक पूर्वाधार निर्माण गर्ने ।
- च) प्राकृतिक सम्पदाको नियमन गर्ने ।

सहायक कामहरू:

- (छ) राजस्व संकलन गर्ने
- (ज) कार्य व्यवस्थित गर्ने

(२) स्वायत्त निकायहरूले गर्ने

- क) विधि निर्माण
- ख) न्याय सम्पादन

बीसौं शताब्दीको पूर्वाद्धमा विश्वव्यापी रूपमा मूलतः दुई कारणले गर्दा सरकारको संलग्नता आर्थिक क्षेत्रमा बढ्न लाग्यो । पहिलो कारण थियो राजनीतिक सोंचमा आएको परिवर्तन र दोश्रो कारण थियो आर्थिक विषमता । समग्र सरकारी कामलाई साधारण प्रशासन र विकास प्रशासनमा विभाजन गर्न लागियो । सरकारले आर्थिक/प्राविधिक विषयमा परामर्श दिने र नियमन गर्ने मात्र होइन कि वस्तु उत्पादन वा खरीद गरेर विक्री गर्न लाग्यो । कल्याणकारी राज्यको नाममा सरकार सबैजसो आर्थिक क्षेत्र र क्रियाकलापमा प्रत्यक्ष सहभागी भएर निस्क्यो ।

बीसौं शताब्दीको उत्तरार्द्धको शुरुमा सरकारले हासिल गरेको यो ज्ञानको विश्वव्यापी अनुकरण र विस्तार भयो । तर करीव बीस वर्ष जति पछि अर्थात् सन् असीको दशकमा आएर सरकारी संलग्नताको प्रभावकारितामा प्रश्न उठ्न लाग्यो । सरकारले व्यापार गर्नु हुँदैन, उद्योग धन्दा चलाउनु हुँदैन भन्ने अवधारणाले बल पाउदै गयो र सरकारी व्यापारिक र औद्योगिक प्रतिष्ठानलाई निजीकरण गर्ने प्रक्रिया बढ्दै गयो । नब्बेको दशकमा यो क्रम अझ तीव्र हुन गयो । यो

अवधारणावाट नेपाल पनि अछुतो रहेन । नेपालमा प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना पछि २०४८ सालमा गठित उच्चस्तरीय प्रशासन सुधार आयोगले “आर्थिक तथा सामाजिक क्षेत्रमा सरकारी नियन्त्रण खुकुलो गर्दै लगी” सरकारले गरेका कतिपय काम निजी वा गैर सरकारी क्षेत्रलाई छोड्न सकिने सिफारिश गरेको थियो । सो आयोगले आफ्नो प्रतिवेदनमा सरकारले ध्यान केन्द्रित गर्नु पर्ने विषयहरु भनेर निम्न विषय क्षेत्रहरु किटान गरेको थियो :

- क) राष्ट्रिय नीति निर्धारण गर्ने कार्य,
- ख) आधारभूत संरचना विकास गर्ने कार्य,
- ग) सेवा प्रदान गर्ने कार्यमा अन्य क्षेत्रहरुको प्रवेश तथा अधिक सहभागिता हुन सक्ने अनुकूल स्थिति र वातावरण सिर्जना गरी ती क्षेत्रहरुको प्रवर्द्धन गर्ने कार्य,
- घ) अन्य क्षेत्रवाट सामान्यतः संचालन हुन नसक्ने अत्यावश्यक अनुसन्धान र तालिम सम्बन्धी कार्य
- ङ) निजी र गैरसरकारी क्षेत्रवाट प्रदान गरिने सेवा र वस्तुहरुको गुणस्तर तथा नियमितता कायम गर्नु पर्ने नियमन सम्बन्धी कार्य,
- च) नागरिकहरुको जीउधन तथा स्वास्थ्य र वातावरणको सुरक्षाको लागि गर्न आवश्यक नियमन सम्बन्धी कार्यहरु,
- छ) अनुगमन तथा मूल्याङ्कन सम्बन्धी कार्यहरु,
- ज) अन्य क्षेत्रवाट संचालन हुन नसक्ने तर आवश्यक भएका बाँकी कार्यहरु ।

२.२ हाल सरकार संलग्न रहेका क्षेत्र र संलग्न रहेको तरिका

संविधानले व्यवस्था गरेका विभिन्न निकायहरु सरकारको दायरा भन्दा बाहिरका विशिष्ट प्रजातान्त्रिक निकायहरु हुन । यी निकायहरुको कार्यक्षेत्रमा सार्वजनिक खर्च पुनरावलोकन आयोगले समीक्षा गरेको छैन । प्रत्यक्ष रुपमा सरकार संलग्न रहेका क्षेत्रहरुको पुनरावलोकन गर्न हाल सरकार कुन कुन क्षेत्रमा कुन प्रकारले संलग्न रहेको छ, त्यसको विवेचना आवश्यक छ । तलको तालिकामा यसै विषयलाई उल्लेख गरी त्यस पछि त्यसको विवेचना गरिएको छ ।

क्र.सं.	विषय-क्षेत्र	संलग्न रहेको तरिका
१	प्रतिरक्षा सेवा	<ul style="list-style-type: none"> ● फौजदारी मुद्दामा तहकिकात गरी अदालतमा प्रतिरक्षा गरेर । ● अन्य मुद्दामा स्वयम प्रतिरक्षा गर्न नसक्नेलाई कानूनी सेवा प्रदान गरेर ।
२	नापतौल तथा गुणस्तर प्रमाणीकरण	<ul style="list-style-type: none"> ● स्तरयुक्त नापतौल सामग्री प्रमाणित गरेर/विक्री गरेर ।
३	विदेशमा नेपालीको हित संरक्षण	<ul style="list-style-type: none"> ● विदेश आवागमनको सुविधा उपलब्ध गराएर । ● विदेशमा अन्यायमा परेका नेपालीहरुलाई न्याय प्राप्तीका लागि प्रतिनिधित्व गरेर । ● वैदेशिक रोजगारीका अवसरलाई नियमन गरेर ।
४	राष्ट्रिय अस्मिताको सुरक्षा	<ul style="list-style-type: none"> ● असल वैदेशिक सम्बन्ध स्थापित गरेर । ● सीमा सुरक्षा गरेर । ● बाह्य आक्रमणको प्रतिरोध गर्ने शक्ति संचय गरेर ।
५	आन्तरिक सुरक्षा, शान्ति र मानवाधिकारको रक्षा	<ul style="list-style-type: none"> ● अपराधिक गतिविधि नियन्त्रण गरेर । ● कानूनहरुको परिपालना सुनिश्चित गरेर । ● मताधिकारको रक्षा गरेर । ● मानवाधिकारको उपभोग गर्ने हक सुरक्षित गरेर । ● प्राकृतिक विपत्तिमा जीउधनको सुरक्षा गरेर ।
६	शिक्षा	<ul style="list-style-type: none"> ● प्रत्यक्ष रुपमा शिक्षा तथा सीप प्रदान गरेर । ● स्वायत्त शैक्षिक प्रतिष्ठानहरुलाई अनुदान दिएर ● आफूले अनुदान दिएका र नदिएका दुवैको क्रियाकलाप नियमन गरेर । ● निश्चित तहहरुमा विद्यार्थीहरुको परीक्षण गरेर ।

७	स्वास्थ्य	<ul style="list-style-type: none"> ● प्रत्यक्ष रूपमा प्रतिरोगात्मक तथा उपचारात्मक स्वास्थ्य सेवा प्रदान गरेर । ● निजी क्षेत्रका स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्ने निकायहरूको नियमन गरेर । ● औषधी उत्पादन तथा बिक्री गरेर । ● औषधीको गुणस्तर नियमन गरेर । ● औषधी उत्पादनका लागि आवश्यक जडिबुटी उत्पादन प्रविधि विकास, प्रसार र स्वयम् प्रशोधन गरेर । ● स्वच्छ खानेपानी उपलब्ध गराएर (शुल्क रहित वा सहित) । ● स्वच्छ खानेपानी उपलब्ध गर्ने सामुदायिक प्रयासलाई आर्थिक सहयोग गरेर । ● आयुर्विज्ञान सम्बन्धी प्रविधि तथा जनशक्ति विकासमा लगानी गरेर । ● जनसंख्या शिक्षा तथा प्रविधि प्रसार गरेर ।
८	स्थानीय विकास	<ul style="list-style-type: none"> ● स्थानीय निकायहरूलाई प्रत्यक्ष अनुदान दिएर वा आर्थिक स्रोत जुटाउने अधिकार प्रदान गरेर । ● विषयगत प्राविधिक परामर्श तथा सेवा प्रदान गरेर । ● स्थानीय निकायको सुदृढीकरण तथा जनशक्ति विकासमा सहयोग गरेर ।
९.	सामाजिक सेवा	<ul style="list-style-type: none"> ● गैर सरकारी संस्थाहरूलाई कानूनी पहिचान दिएर । ● गैरसरकारी संस्थाहरूको कार्य नियमन गरेर । ● गैर सरकारी संस्थाहरूलाई अनुदान दिएर । ● सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरू संचालन गरेर ।
१०	कृषि	<ul style="list-style-type: none"> ● कृषि प्रविधि आयात वा विकास गरेर । ● कृषि प्रविधि प्रसार गरेर । ● वीउ विजन उत्पादन तथा बिक्री वितरण र नश्ल सुधार गरेर । ● कृषि सामग्री बिक्री वितरण गरेर । ● कृषि सम्बन्धी जनशक्ति विकास गरेर ● उन्नत वीउ तथा प्रविधि प्रयोगको नमूना प्रदर्शन गरेर । ● कृषि जमीनमाथि भोग गर्नेको हक स्थापित गराएर । ● कृषि जमीन एकीकरण तथा वितरणको नियमन गरेर ।
११.	सिंचाई	<ul style="list-style-type: none"> ● ठूला, मझौला तथा साना सिंचाई पूर्वाधार निर्माण गरेर । ● सिंचाई पानी वितरणको नियमन गरेर वा नियमन गर्न समुदायलाई सघाएर । ● साना सिंचाई निर्माणार्थ समुदायलाई अनुदान प्रदान गरेर ।
१२.	प्रकृति तथा प्राकृतिक स्रोतको संरक्षण र उपयोग	<ul style="list-style-type: none"> ● सार्वजनिक वनको संरक्षण गरेर । ● सार्वजनिक वनको नवीकरणीय उपयोग गर्न समुदायलाई क्रियाशील गराएर । ● बनस्पति सम्बन्धी अनुसन्धान तथा संरक्षण गरेर । ● बन्धजन्तु तथा तिनको आवास सुरक्षित गरेर । ● जैविक विविधताको संरक्षण गरेर । ● भू-संरक्षण सम्बन्धी कार्य गरेर । ● भू-स्खलन तथा पानीको बहाव सम्बन्धी अनुसन्धान गरेर । ● प्राकृतिक विपत्तीको अनुगमन गरेर । ● जमीन मुनीको लाभदायी प्राकृतिक स्रोतको अनुसन्धान र उपयोगको नियमन गरेर । ● जलको लाभदायी उपयोगको संभाव्यता अध्ययन तथा नियमन गरेर । ● वातावरणीय संरक्षणको लागि चेतना अभिवृद्धि गराएर तथा नियमन गरेर । ● मौसमको पूर्वानुमान तथा मौसम विज्ञान सम्बन्धी काम गरेर । ● प्राकृतिक स्रोत (मूलतः जग्गा) को स्वामित्वको अभिलेख राखिदिएर तथा खरीद बिक्रीको नियमन गरेर ।
१३	उद्योग तथा वाणिज्य	<ul style="list-style-type: none"> ● उद्योग तथा व्यापार संचालन गरेर । ● औद्योगिक विकासमा सहजकारीको भूमिका निर्वाह गरेर । ● उद्योग तथा औद्योगिक र व्यापारिक प्रतिष्ठानको नियमन गरेर । ● विदेशी लगानी प्रवर्द्धनका लागि सहयोगीको भूमिका निर्वाह गरेर ।

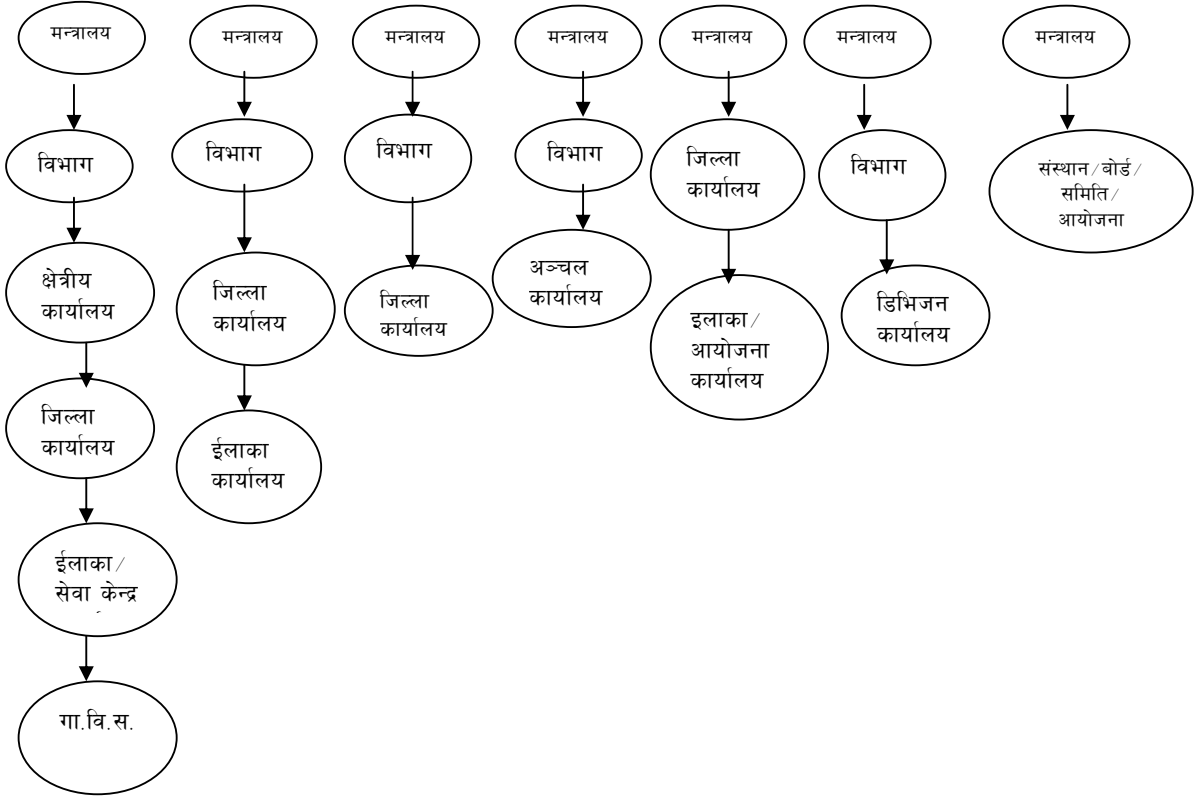
		<ul style="list-style-type: none"> ● संगठित व्यापारिक तथा औद्योगिक प्रतिष्ठानहरूलाई कानूनी पहिचान दिएर तथा नियमन गरेर । ● अत्यावश्यक वस्तुको आपूर्ति नियमन गरेर । ● श्रमिकको हित संरक्षण गरेर र दक्ष श्रमशक्ति उत्पादनमा सघाउ पुऱ्याएर । ● प्राविधिक तथा व्यापारिक हक/अधिकार संरक्षण गरिदिएर । ● निर्यात प्रवर्द्धनमा सहयोग पुऱ्याएर । ● औद्योगिक वित्त प्रदान गरेर ।
१४	संचार	<ul style="list-style-type: none"> ● समाचार संकलन र सम्प्रेषण गरी विद्युतीय साधन तथा छापा मार्फत प्रसारण गरेर । ● दूरसञ्चार तथा हुलाक संचार सेवा प्रदान गरेर ● सूचना तथा संचार व्यवसायको नियमन गरेर । ● पत्रपत्रिका दर्ता र तिनको नियमन गरेर ।
१५	भौतिक योजना तथा निर्माण	<ul style="list-style-type: none"> ● शहरी विकास तथा शहरी पूर्वाधारको निर्माण गरेर । ● सार्वजनिक उद्यान तथा पार्क व्यवस्थित गरेर । ● सडक तथा पूल निर्माण तथा संभार गरेर । ● भारीयन्त्र भाडामा लगाएर ।
१६	विद्युत	<ul style="list-style-type: none"> ● जल तथा तापीय शक्ति विद्युत उत्पादनको सम्भाव्यता अध्ययन गरेर । ● विद्युत उत्पादन तथा बिक्री गरेर । ● निजी क्षेत्रको विद्युत उत्पादन तथा वितरण कार्यलाई नियमन गरेर ।
१७	विज्ञान तथा प्रविधि	<ul style="list-style-type: none"> ● विज्ञान तथा प्रविधि विषयमा अनुसन्धान गरेर । ● सूचना प्रविधि विकास र विस्तार सम्बन्धी काम गरेर ।
१८	पुरातत्व तथा संस्कृति संरक्षण	<ul style="list-style-type: none"> ● अभिलेखालय, संग्रहालयहरू स्थापना र संचालन गरेर । ● धार्मिक तथा पुरातात्विक महत्वका स्थल, भवनहरूको संरक्षण गरेर । ● संस्कृति, प्राज्ञिक, ललितकला तथा सांगितिक विषयहरूको संरक्षण गरेर । ● धार्मिक एवं सामाजिक गुठी सम्बन्धी कार्य वा नियमन व्यवस्था गरेर ।
१९	यातायात	<ul style="list-style-type: none"> ● स्थलमार्ग तथा वायुमार्गमा चल्ने यातायात सेवा संचालन गरेर, स्तर तथा भाडादर नियमन गरेर । ● सार्वजनिक यातायातको रूट नियमन गरेर । ● सवारी साधनहरूको स्वामित्व अभिलेख राखी दिएर तथा खरीद बिक्रीको नियमन गरेर ।
२०	वर्गीय उत्थान	<ul style="list-style-type: none"> ● जनजाती, पिछ्छाडएका वर्ग/जाती, महिला, बालबालिकाको उत्थान तथा विकासको कार्यक्रम संचालन गरेर ।
२१	खेलकूद	<ul style="list-style-type: none"> ● खेलकूद सम्बन्धी पूर्वाधार निर्माण गरेर । ● खेलकूद कार्यक्रमहरू आयोजना गरेर । ● खेलाडी विकासमा लगानी गरेर ।

माथि उल्लेखित गरिएका क्षेत्रमा संलग्न रहनको निमित्त आफ्ना आन्तरिक कार्य व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ । जसका निमित्त सरकारले राजस्व संकलन, कर्मचारी प्रशासन, आर्थिक प्रशासन, मुद्रण र अनुसन्धान तथा गुप्तचरी सम्बन्धी कामहरू पनि गर्दछ ।

२.३ सरकारी संलग्नताको संरचनागत ढाँचा

माथि उल्लेख गरिएका क्षेत्रहरू अन्तर्गतका कामका लागि हाल २१ वटा मन्त्रालय र एउटा संबैधानिक निकाय (महान्यायधिवक्ताको कार्यालय) रहेका छन् । सरकारको मूल कार्य (Line Function) को लागि मात्र नभई सहयोगी कार्य (Staff function) का लागि पनि केन्द्रीय स्तरमा छुट्टै मन्त्रालय स्थापना गरिएको छ । कुनै सहयोगी कार्यहरू खास खास मन्त्रालय अन्तर्गत राखेर संचालन गरिएको छ । कुनै मन्त्रालय माथि उल्लेख गरिएका क्षेत्रहरू मध्ये एक भन्दा बढी क्षेत्रमा संलग्न छन् भने कुनै क्षेत्रको काम एक भन्दा बढी मन्त्रालयहरूबाट भएको छ ।

मन्त्रालयहरु आफ्नो विषय क्षेत्रमा नीति-निर्माण, कार्यक्रम तर्जुमा, कार्यान्वयन र अनुगमन तथा मूल्याङ्कन सबै काममा संलग्न छन् । जनता/उपभोक्तासम्म पुग्न प्रायः सबै मन्त्रालयको आ-आफ्नै संयन्त्र छ । हाल मूलतः निम्न सात किसिमको संरचना रहेको देखिन्छ ।

कुनै कुनै मन्त्रालयले एउटा कार्यक्षेत्रको लागि एउटा संरचना र अर्को कार्यक्षेत्रको लागि अर्को संरचना अवलम्बन गरेका छन् ।

२.४ सरकार संलग्न रहेको क्षेत्र, तरिका र संरचनाको समीक्षा

राज्य संचालन गर्ने क्रममा राजनैतिक विचारको भिन्नता अनुसार सरकारको बनौटमा विभिन्नता रहेको पाइन्छ । हाम्रो देशको परिप्रेक्ष्यमा प्रजातन्त्र पुनर्स्थापना पश्चात संसदीय व्यवस्था लागू भएको छ । यस व्यवस्था अन्तर्गत राज्यका तीन प्रमुख अंग रहेका छन् : (क) कार्यपालिका (ख) विधायिका र (ग) न्यायपालिका । यी तीनै अंग सन्तुलन र नियन्त्रणको आधारमा एक अर्कासंग सम्वन्धित हुन्छन् र यी तीनै अंगले एक अर्काको मान्यतालाई स्वीकारेर अगाडी बढ्नु पर्ने हुन्छ । यिनै कुरालाई ध्यान दिएर नै तीनै अंगको कार्य विभाजन गरिएको हुन्छ । यदि यिनीहरूको समानुपातिक रूपमा सन्तुलन र नियन्त्रण भएन भने र सीमा निर्धारण भएन भने विकृति पैदा हुन्छ । अतः राज्यका यी तीनै अंगका कर्तव्य र अधिकार स्पष्ट हुन अनिवार्य छ ।

राष्ट्रको सबै पक्षसंग सम्वन्धित क्षेत्रहरूमा सरकारको संलग्नता रहेको छ । नीति तर्जुमाको दृष्टिकोणबाट मात्र हेर्ने हो भने यो संलग्नता आवश्यक छ । नीति र सो अन्तर्गत बनेका कानूनहरूको अधीनमा रही सबै क्षेत्रमा नियमन गर्न पनि सरकारी संलग्नता आवश्यक छ । यद्यपि निश्चित नियम अन्तर्गत रहेर संगठित निजीक्षेत्र स्वयमले वा नागरिक समाजले वा स्थानीय निकायले पनि प्रभावकारी नियमन गर्न सक्छन् भन्ने कुरा अन्य देशको अनुभवबाट थाहा हुन्छ । इन्टरनेटलाई नियमन गर्ने प्रोटोकलहरू धेरै जसो निजी क्षेत्रबाट व्यवस्थित छन् । सार्वजनिक कम्पनीहरूलाई लगानीकर्ता र सर्वसाधारण प्रति उत्तरदायी गराउन निजी क्षेत्रकै स्टक एक्सचेन्जहरू वा व्यवसायिक संगठनहरूले नियमन गर्दछन् । पेशाविदहरूलाई पेशागत उत्तरदायित्व बहन गराउन पेशागत संगठनहरू स्वयमले नियमन गर्दछन् । त्यस्ता संस्था/संगठनको नियमन गर्ने संयन्त्र काम नलाग्ने अवस्थामा पुगेको खण्डमा मात्र सरकार अगाडि आउँछ र स्थिति पूर्वावस्थामा पुगेपछि सरकार फर्कन्छ । यदि सरकार स्वयम् सबै क्षेत्रमा नियमन गर्न सक्रिय भएर बस्यो भने त्यस्ता संस्थाले स्वयम् नियमन गर्ने शक्ति विकास गर्न पाउदैनन् । यसर्थ सरकारले नियमन गर्नु पर्दछ तर नियमन गर्ने गैर सरकारी निकायको नियमन गरेर बस्दा प्रभावकारी हुन सकिन्छ ।

माथि प्रकरण २.२ मा प्रस्तुत गरिएको वर्तमानमा सरकार संलग्न रहेको तरिकाको वर्णन हेर्दा सरकारले मादक पदार्थ विक्री गर्ने (वीरगंज चिनी कारखाना) काम देखि कबड्डी खेलाउने (खेलकूद परिषद) काम सम्म गरेको देखिन्छ। सरकार स्वयंले उद्योग चलाउँछ र उद्योगहरूको नियमन गर्दछ। सरकार स्वयंले विद्यालयहरू चलाउँदछ र विद्यालयहरूको नियमन गर्दछ। यसले गर्दा न त चलाउने काम प्रभावकारी भएको छ न त नियमन गर्ने काम। नियमन गर्ने काम प्रभावकारी हुन नसक्दा स्थानीय/सामुदायिक निकाय तथा निजी क्षेत्रको सेवाको गुणस्तर बढ्न सकेको छैन। सरकार स्वयं कमजोर प्रतिस्पर्धी भएर बजारमा उपस्थित भइदिएकाले निजी क्षेत्रको उद्यमशिलता विकासमा समेत प्रतिकूल प्रभाव परेको छ।

सरकारी संलग्नताको संरचनागत ढाँचा यस्तो छ कि जस्मा मन्त्रालयहरूले नीति तर्जुमा, नियमन, कार्यक्रम तर्जुमा, कार्यान्वयन, अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्दछन्। मन्त्रालयहरू निर्णय प्रक्रियामा सरिक भएर होस् वा स्वयं कार्यान्वयन गरेर होस् नीति अन्तर्गत बनेका कार्यक्रम र योजना कार्यान्वयनमा प्रत्यक्ष सहभागी भएका छन्। यसले गर्दा कार्यान्वयनमा संलग्न विभाग वा सो भन्दा मुनिका निकायहरूले सधैं माथिको मुख ताक्ने वा जिम्मेवारी माथि पन्छाउने प्रवृत्ति देखाएका छन्। सेवा प्राप्त गर्ने वर्ग वा नागरिक समाज प्रतिको उत्तरदायित्व बहन गर्ने परिपाटी वर्तमान संरचनामा छैन।

यहाँसम्म कि कार्यक्रम तर्जुमा, कार्यान्वयन, अनुगमन र सेवा प्रतिको उत्तरदायित्व बहन गर्ने अभिभारा लिएर खडा भएका स्वायत्त निकायहरू (संस्थान, बोर्ड, समिति, प्राधीकरण) समेत आफ्नो कार्यक्रम कार्यान्वयनको निर्णयका लागि तालुक मन्त्रालयसम्म पुग्दछन्।

वेलायतमा “नेक्स्ट स्टेप्स” को नामबाट विगत दश वर्षको सफल अनुभव होस् वा न्यूजिलैण्डको अनुभव होस् वा स्वीडेनको अनुभव होस्, यी सबैबाट के देखिएको छ भने मन्त्रालय निम्न तीन काममा मात्र संलग्न रहेर कार्यक्रम तर्जुमा, कार्यान्वयन, अनुगमन र सेवाप्रतिको उत्तरदायित्व बहन गर्ने अभिभारा स्वायत्त विभागहरू वा स्वायत्त कानूनी निकायहरू (संस्थान, बोर्ड, समिति, प्राधीकरण) लाई दिँदा प्रभावकारी हुन्छ।

- नीति तर्जुमा,
- नियमन वा नियामकको नियमन,
- कार्यक्रमको मूल्याङ्कन।

सरकारी संरचनाको अर्को एउटा उल्लेख्य पक्ष के छ भने सहयोगी कार्य (Staff function) का लागि पनि मूल कार्य (line function) को जस्तै संगठनात्मक ढाँचा रहेको छ। कर्मचारी प्रशासनको लागि मात्र एउटा अलग्गै मन्त्रालय रहेको छ। कर्मचारी प्रशासन भनेको सबै विषयगत मन्त्रालयहरूकोलागि सहयोग गर्ने काम हो। यसै गरी आर्थिक प्रशासन, मुद्रण, अनुसन्धान, गुप्तचरी सेवा जस्ता सबै मन्त्रालयलाई आवश्यक पर्ने सहयोगी कार्यहरू पनि निश्चित मन्त्रालयहरू अन्तर्गत रहेका छन्। यसले गर्दा सहयोगी कार्यहरू प्रभावकारी हुन सकेका छैनन्। यसका साथै वर्गीय प्रतिनिधित्व गर्ने वा वर्गीय हित संरक्षण, प्रवर्द्धन गरिदिने कार्यका लागि पनि मन्त्रालयहरू रहेका छन्।

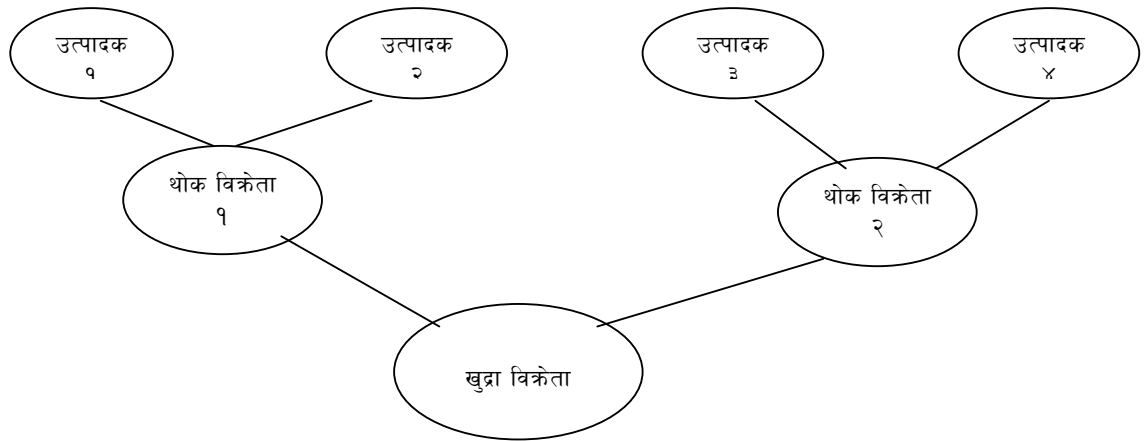
सरकारको सेवा प्रदान गर्ने संयन्त्र विभिन्न सात किसिमको भएको कुरा माथि दर्शाइएको छ। नीति तर्जुमा, नियमन र कार्यक्रम मूल्याङ्कनको लागि मन्त्रालय र कार्यक्रम तर्जुमा, कार्यान्वयन र अनुगमनका लागि विभाग/ आयोजना/ बोर्ड/ समिति/ प्राधीकरण आदि गरेर केन्द्रीय स्तरमा दुई प्रकृतिका निकायहरूको उपस्थिति आवश्यक छ।

हाल विभिन्न १२ मन्त्रालय र राष्ट्रिय योजना आयोगको गरी जम्मा १७ नामका क्षेत्रीय कार्यालय/निर्देशनालयहरू रहेका छन्। प्रहरी र अस्पतालको बाहेक अरु क्षेत्रीय कार्यालय/निर्देशनालयहरूमा वर्षौंसम्म जुन श्रेणीको प्रमुखको पद राखिएको छ सोही श्रेणीको अधिकृत पदस्थापन हुन नसक्दा दुई श्रेणी मुनिको अधिकृतसम्मलाई “निमित्त” दिएर राखिएको पाइन्छ। निजामती सेवा नियमावलीको नियम १२ मा स्पष्ट व्यवस्था हुँदाहुँदै प्रभावकारी व्यवस्थापन परीक्षण नहुँदा त्यस्ता पदहरू खारेज गराउने तर्फ सकृयता रहेको छैन। क्षेत्रीय कार्यालयहरूको आवश्यकता र औचित्यमा प्रश्न उठाउन यही एउटै सूचक मात्र पनि पर्याप्त छ। विशेष कार्य प्रकृतिका क्षेत्रीय कार्यालयहरू (प्रहरी, संग्रहालय र अस्पताल) बाहेक अरुको स्थापना मूलतः दुई उद्देश्यबाट प्रेरित भएको पाइन्छ :

- १) सन्तुलित क्षेत्रीय विकासको अवधारणालाई साकार पार्ने,
- २) आफ्नो समूहमा वृत्ति विकासको अवसर वृद्धि गर्ने (दरबन्दी बढाएर)

जिल्ला वा डिभिजन स्तर भन्दा माथि क्षेत्रीय कार्यालयहरू बाहेक विशेष प्रकृतिको कामका लागि दुईवटा मन्त्रालयहरू अन्तर्गत अञ्चल स्तरीय कार्यालयहरू पनि रहेका छन् । (अञ्चल यातयात व्यवस्था कार्यालय, अञ्चल आयुर्वेद औषधालय र अञ्चल अस्पताल) ।

सरकारी संरचनाको अर्को विशेषता हो - प्रत्येक मन्त्रालय वा सो अन्तर्गतका विभागले आ-आफ्नै साम्राज्य खडा गर्ने प्रवृत्ति । जिल्ला वा त्यो भन्दा पनि तल्लो तह, जहाँबाट सेवा लिने वा लिन चाहने वर्गलाई सेवा दिइन्छ त्यहाँ एकीकृत रूपबाट सेवा दिँदा सेवा लिनेलाई सजिलो हुने र दिनेलाई लागत-प्रभावकारी हुन्छ भन्ने कुरालाई वास्ता गरिएको छैन । उदाहरणका लागि, उपचारात्मक र प्रतिरोधात्मक स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्ने स्वास्थ्य मन्त्रालय अन्तर्गतका आयुर्वेद र एलोपैथिक विधाका लागि विभागहरू अलग भएकै कारण जिल्ला, इलाका र ग्रामीण तहसम्म पनि अलग अलग कार्यालय/निकायहरू रहेका छन् । दुईवटैले सेवा दिने वर्ग एउटै हो-विरामी । यसै गरी कृषकले आफ्नो काम-पशुपालन र खेती-सामान्यतया एकीकृत रूपमा गर्दछ र उस्को एकीकृत कामको लागि एउटै किसिमको बजारको आवश्यकता हुन्छ । तर कृषि मन्त्रालय अन्तर्गत विभिन्न विभाग र बोर्डका अतिरिक्त उपरोक्त तीन कामका लागि तीनवटा अलग अलग विभाग भएको हुँदा सेवा प्रदान गर्ने तहसम्म पुग्दा पनि यी तीनवटा निकाय अलग अलग संरचना र संगठन लिएर पुगेका छन् । निजी क्षेत्रमा अलग-अलग स्वायत्त निकायहरू सेवा वा वस्तु बिक्रीको कडीमा बाँधिँएर ग्राहकसम्म पुग्दा निम्न फनेल ढाँचाको संरचना लिएर सफल तरिकाले पुग्दछन्, त्यसको अनुकरण सरकारी संरचनामा गर्न सकिएको छैन ।

उपरोक्त फनेल ढाँचाको संरचनाका लागि विगतमा विभिन्न बेलामा प्रयास नभएका होइनन् । प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाको उत्तरार्धमा जिल्लास्थित ब्लक डिभेलपमेन्ट अफिसहरूबाट एकीकृत रूपमा विभिन्न विभागीय सेवाहरू प्रदान गरिन्थ्यो । सेवा प्रदान गर्ने सबैजसो “विकास” कार्यालयहरूलाई २०३१ सालको एकीकृत जिल्ला विकास योजना अन्तर्गत प्रमुख जिल्ला अधिकारीको मातहतको जिल्ला कार्यालयबाट सारी वि.सं. २०३८।३९ तिर तत्कालीन जिल्ला पञ्चायत सचिवालय अन्तर्गत राखिएको थियो । वि.सं. २०४४।४५ ताका कृषि मन्त्रालय अन्तर्गत माथि उल्लेख गरिएको “फनेल” ढाँचा प्रयोग गरी सबै कृषि सेवा एकीकृत रूपमा प्रवाह गर्न प्रयोग गरियो । तर यो प्रक्रिया लागत-प्रभावकारी र सेवा प्राप्त गर्ने वर्गलाई सुविधाजनक भए पनि निम्न कारणले दिगो हुन सकेन ।

- व्यवस्थापकीय तहले आफ्नो समूहगत मोह छोड्न नसक्नु,
- कार्य सम्पादन मूल्याङ्कनको समस्या पर्नु,
- पेशागत विकास भन्दा अन्य फाइदाको लागि द्वन्द्व हुनु ।

उपरोक्त तीन समस्याका उपयुक्त संरचनागत समाधान निकालेर केही क्षेत्रहरूमा लागत-प्रभावकारिता र सेवाको प्रभावकारिताका लागि “फनेल” ढाँचाको सरकारी संरचना कायम गर्न सकिन्छ ।

क्षेत्रगत विकास कार्यक्रम संचालन गर्ने मन्त्रालयहरूको उपस्थिति ग्रामीण तहसम्म भएकाले स्थानीय निकायहरूको भूमिका कुण्ठित हुन पुगेको छ । स्थानीय स्तरका पूर्वाधार निर्माण र सामुदायिक विकासका काममा केन्द्रीय सरकार, स्थानीय निकायहरू र गैर सरकारी संस्थाहरू सबैको क्रियाशीलता रहेकाले धेरै स्थानहरूमा दोहोरो कार्यक्रम संचालन हुन गई स्रोतको दुरुपयोग जस्तै भएको छ । ग्रामीण स्तरसम्म कार्यालय पुऱ्याएका विभिन्न मन्त्रालयहरूको निगरानी/अनुगमन प्रभावकारी हुन नसकेकोले कार्यालयमा कर्मचारी उपस्थित नरहने, कार्यवोभ्र पर्याप्त नहुने समस्या सबैजसो जिल्लामा रहेको पाइन्छ । तल्लो तहसम्म राज्यका तर्फबाट पुऱ्याउनु पर्ने सबै प्रकारका सेवा पुऱ्याउने अभिभारा लिएर केन्द्रीय सरकार बसिदिएकोले स्थानीय निकायहरूसंग जनताले आशा गर्ने र जनता प्रति उत्तरदायी हुनु पर्ने खासै कार्यक्रम नभएको स्थिति छ ।

माथि उल्लेख गरिएका अवधारणाको आधारमा केन्द्रीय स्तरमा हाल सरकारको संगठनात्मक स्वरूप भित्र रहेका केही निकायको समीक्षा तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

(१) **महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय** : यो मन्त्रालय मूलतः महिला हित प्रवर्द्धनका निमित्त आजभन्दा साढे चार वर्ष अघि गठन भएको हो । यो मन्त्रालय गठन हुनु अघि पनि महिला विकास सम्बन्धी कार्यक्रमहरू संचालन नभएको होइन । अन्य मन्त्रालयहरू अन्तर्गत संचालित कार्यक्रमहरू लिएर यो मन्त्रालय संचालित छ । विकास राष्ट्रकै आवश्यकता हो, कुनै खास लिङ्ग वा वर्ग विशेषको मात्र आवश्यकता होइन । महिला विकास एउटा अलग्गै विशिष्ट विधा होइन । सरकार संलग्न रहने हरेक क्षेत्रगत विषयहरूमा महिला सहभागी हुन सक्ने वा त्यस्ता क्षेत्रमा अगाडि आउन सक्ने वातावरण तयार गर्न प्रत्येक मन्त्रालयमा लैङ्गिक विषयको ज्ञान र कार्यक्रम तर्जुमामा प्रयोग हुनु आवश्यक छ । स्थानीय निकायहरूमा त यो अझै आवश्यक छ । यस्तो बहुआयामिक र अत्यन्तै महत्वपूर्ण विषयलाई एउटा मन्त्रालयमा सीमित नराखी सबै मन्त्रालय र कार्यक्रममा महिला विषय समाहित गर्नु लैङ्गिक समानताको लागि अझ उपयुक्त हुन्छ । वास्तवमा महिलाको लागि उनीहरूको उत्पीडनका विरुद्ध सामाजिक अभियान संचालन गर्नु, संकटमा परेका महिलाहरूको पुनर्स्थापन गर्नु र विकासको लागि एकीकृत अवधारणाहरू अगाडि ल्याउनु आवश्यक छ । महिलाका सम्बन्धमा श्रम-समानता तथा अवसर-समानताका लागि र सामाजिक तथा शारीरिक उत्पीडनका विरुद्ध आवाज उठाउन सक्ने सम्बद्धवर्ग (stakeholder) समेत समावेश भएको स्वायत्त निकाय प्रभावकारी हुन सक्दछ । यही तर्क बालबालिका र समाज कल्याणको विषयमा पनि लागू हुन्छ । त्यसैले यस मन्त्रालयलाई स्वायत्त निकायले खेल्न सक्ने भूमिका समेत निर्वाह गर्न सक्ने गरी यसको भूमिका पुनर्परिभाषित हुनु आवश्यक देखिन्छ । यसो गरिएमा प्रस्ताव गरिएको महिला आयोग गठन गर्नु आवश्यक पर्दैन ।

(२) **सामान्य प्रशासन मन्त्रालय** : यो मन्त्रालयले प्रत्यक्ष जनतासंग सरोकार राख्ने कुनै पनि काम गर्दैन । यो श्री ५ को सरकारका मन्त्रालय तथा निकायहरूलाई आवश्यक पर्ने मानव संसाधन व्यवस्थापन सम्बन्धी काम गर्ने सहयोगी निकाय हो । अलग्गै मन्त्रालयको रूपमा अन्य मन्त्रालय सरह रहँदा यसको प्रभावकारिता कम भएको छ र कर्मचारी प्रशासन जस्तो विषयमा प्रत्यक्ष राजनीतिक नेतृत्व भन्दा प्रशासकीय नेतृत्व नै उपयुक्त हुन्छ । कर्मचारी प्रशासन निश्चित कानूनको अधीनमा रहेर चल्ने विषय हो । यी सबै कारणले गर्दा यस मन्त्रालयलाई खारेज गरी हाल यसले गरी आएका सबै कामहरूको लागि प्रधानमन्त्रीको मातहतमा “केन्द्रीय कार्य व्यवस्थापन कार्यालय (Central Operations Management Office)” स्थापना गरिनु उपयुक्त हुन्छ । यस कार्यालयले कर्मचारीको व्यवस्थापनको अतिरिक्त समय-समयमा सांगठनिक पुनरावलोकन गर्ने कार्य, कर्मचारी अभिलेखालय र साधारण प्रशासन सम्बन्धी नीतिगत मार्गदर्शनको काम पनि गर्नु पर्छ ।

(३) **जनसंख्या तथा वातावरण मन्त्रालय** : जनसंख्या शिक्षा बाहेक जनसंख्यासंग सम्बन्धित परिवार नियोजन र प्रजनन स्वास्थ्य सम्बन्धी काम हाल स्वास्थ्य मन्त्रालयबाट हुँदै आएको छ । जनसंख्या शिक्षाको काम स्वास्थ्य मन्त्रालयले पनि गर्दछ र यसलाई व्यापक बनाउन जनतासंग विकासको कामका सिलसिलामा प्रत्यक्ष सम्पर्क गर्ने विभिन्न मन्त्रालयहरूबाट पनि जनसंख्या शिक्षाको काम हुँदै आएको छ । यसर्थ जनसंख्या नीति तर्जुमा र समन्वयका लागि मात्र अलग्गै मन्त्रालय राख्नु औचित्यपूर्ण देखिदैन । यस मन्त्रालयले गरी आएको जनसंख्या सम्बन्धी काम स्वास्थ्य मन्त्रालयलाई दिन उपयुक्त हुन्छ । जसबाट हाल यस मन्त्रालयमा रहेका केही प्रशासनिक पद अनावश्यक ठहरिन पुग्ने छन् । जनसंख्या सम्बन्धमा बसाई सराई अध्ययन सम्बन्धी कार्य अत्यन्तै महत्वपूर्ण कार्य हो, जुन हाल पनि यस मन्त्रालयबाट हुन सकिरहेको छैन । यो काम बसाई सराईको प्रमाणपत्र दिने र नागरिकताको अभिलेख राख्ने मन्त्रालयबाट गराइनु उपयुक्त हुन्छ ।

यस मन्त्रालयमा रहेको अर्को विषय हो वातावरण । वातावरण विषय मूलतः विज्ञान तथा प्रविधिसंग गाँसिएको विषय भएको हुँदा वातावरणको काम विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयलाई सुम्पी यो मन्त्रालयलाई हटाउन सकिन्छ । वातावरणको काम विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयलाई सुम्पिए पछि यस मन्त्रालयमा रहेका केही प्रशासनिक पदहरू हट्ने छन् र प्रशासनिक खर्चमा पनि कटौति हुनेछ ।

यस्तै विभागहरूको सम्बन्धमा पनि औचित्य र आवश्यकताको आधारमा निम्न समीक्षा गरिएको छ ।

(१) **विशेष प्रहरी विभाग** : यो विभाग हाल गृह मन्त्रालय अन्तर्गत रहेको छ । सरकारी निकायहरू भित्रको विशेष गरी आर्थिक अपराध अनुसन्धान गर्ने र कानूनी उपचार खोज्ने निकायको रूपमा स्थापित यस विभागको काम एउटै मन्त्रालयसंग मात्र सम्बन्धित छैन । यो गृह मन्त्रालयको मूल काम पनि होइन । एउटा मन्त्रालय भित्र रहेका कारणले पनि यसको प्रभावकारिता बढ्न सकेको छैन । सुशासनको निमित्त सरकारी निकायहरूमा हुने आर्थिक अपराध नियन्त्रण

गर्नु आवश्यक हुन्छ । यसको लागि पेशागत क्षमता र स्तर उठाउनु पर्दछ । यस विभागलाई गृह मन्त्रालयबाट भिक्री सरकार प्रमुखको मातहतमा “अनुसन्धान व्युरो” को रूपमा स्थापित गरिनु उपयुक्त हुन्छ ।

- (२) **राजस्व अनुसन्धान विभाग** : यो विभाग हाल अर्थ मन्त्रालय अन्तर्गत रहेको छ । आर्थिक नीति तर्जुमा, नियमन, राजस्व संकलन र बजेट तर्जुमा मूल कार्य भएको यस मन्त्रालयमा रहेको यस विभागमा राजस्व संकलनकै अभिभारा लिएका कर्मचारीहरूको सरुवा हुन सक्ने हुँदा “अनुसन्धान” को सीप विकास हुन सकेको छैन भने अर्थ मन्त्रालय अन्तर्गतका निकायहरूबाट संकलन गरिने राजस्व सम्बन्धी काममा मात्र यो सीमित रहेको प्रतीत हुन्छ । कूल राजस्वमा गैर कर राजस्वको हिस्सा सरदर २२ प्रतिशत रहेको छ । गैरकर राजस्व चुहावट सम्बन्धी अनुसन्धान पनि महत्वपूर्ण छ । राजस्व चुहावट अनुसन्धानमा सबै क्षेत्रलाई समेट्नु, अनुसन्धानको संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि गर्न र निस्पक्षता एवं दक्षताको निमित्त यो विभागलाई अर्थ मन्त्रालयबाट भिक्री विशेष प्रहरी विभागको सट्टामा सरकार प्रमुखको मातहतमा खडा गर्न सिफारिश गरिएको अनुसन्धान व्युरोलाई राजस्व अनुसन्धान विभागको काम पनि सुम्पिनु वेश हुन्छ । राजस्व अनुसन्धान विभागले गरी आएको अन्य काम अर्थ मन्त्रालयको राजस्व महाशाखाबाटै हुन सक्दछ ।
- (३) **मुद्रण विभाग** : यो विभाग हाल सूचना तथा संचार मन्त्रालय अन्तर्गत रहेको छ । यसले गर्ने काम “लाइन फड्डशन” मा पर्दैन । यसको काम विशुद्ध रूपमा अन्य मन्त्रालयहरूको छपाई सम्बन्धी काममा सहयोग पुऱ्याउनु हो । सूचना तथा संचार मन्त्रालय अन्तर्गत रहेको कारण यसको ठूलो काम सूचना विभागका प्रकाशनहरू छपाई गर्नु रहेको छ । यस विभागलाई कार्य संचालन कोष ऐन अन्तर्गत सीमित आर्थिक स्वायत्तता दिई आर्थिक रूपले आत्मनिर्भर बनाउने प्रयास भएको छ । देशमा सुरक्षण मुद्रणको माग बढ्दै गएको सन्दर्भमा यसलाई अझ बढी स्वायत्तता दिन सूचना तथा संचार मन्त्रालयबाट भिक्री छुट्टै स्वायत्त निकायको रूपमा राख्न उपयुक्त हुन्छ । सो नभएसम्म प्रधानमन्त्रीको कार्यालय अन्तर्गत राख्नु उपयुक्त हुन्छ ।
- ४) **महालेखा नियन्त्रक कार्यालय** : यो कार्यालय हाल अर्थ मन्त्रालय अन्तर्गत रहेको छ । यसको काम सरकारका सबै निकायहरू र संवैधानिक निकायहरूमा समेत आर्थिक कारोवारको लेखाङ्कन गर्नु, वित्तीय अनुशासन कायम गराउनु, स्वीकृत बजेट र तालुक मन्त्रालय/निकायहरूको आदेश बमोजिम सर्वसञ्चित कोषबाट रकम भिकने र सोको हिसाब राख्ने, सरकारको ऋण सम्बन्धी हिसाब राख्ने र असूली वा भुक्तानी समयमा गर्ने, सरकारको केन्द्रीय स्तरको आर्थिक कारोवारको हिसाब राख्ने, सरकारका सबै निकायहरूलाई आर्थिक ऐन नियम कार्यान्वयनका विषयमा परामर्श दिने र केन्द्रीय आर्थिक विवरण तयार गर्ने हो । यसको कामको प्रकृति र कार्यक्षेत्र दृष्टिगत गरी अर्थ मन्त्रालय अन्तर्गत नै राखी स्वायत्त प्रकृतिको संस्थाको रूपमा आर्थिक अनुशासन सुदृढ तुल्याउन सक्ने बनाउनु आवश्यक छ ।

२.५ सरकार संलग्न रहनु पर्ने क्षेत्र, संगठन तथा कार्यविधि सम्बन्धी सुझाव

२.५.१ सरकार संलग्न रहनु पर्ने क्षेत्र र त्यसको प्राथमिकताक्रमको बारेमा सिफारिश गर्दा दुई वटा अवधारणाबाट निर्देशित हुनु आवश्यक छ ।

- परम्परागत रूपमा सरकारले मूल कामको रूपमा सम्पादन गर्दै आएका कामहरूलाई निरन्तरता दिने अवधारणा ।
- नेपाल अधिराज्यको संविधानले निर्दिष्ट गरेका “राज्यका निर्देशक सिद्धान्तहरू” र “राज्यका नीतिहरू” को विपरित नहुने अवधारणा ।

उपर्युक्त दुई अवधारणा, प्रशासन सुधार आयोग, २०४८ को सिफारिश र माथिको समीक्षा समेतको आधारमा सरकारले निम्न विषयमा ध्यान केन्द्रित गर्नु उपर्युक्त हुन्छ । यी विषयहरू सबै समान महत्व र प्राथमिकताका छन् ।

- १) राष्ट्रिय नीति निर्धारण गर्ने कार्य : सबै कार्यक्षेत्रमा राष्ट्रिय नीति निर्धारण गर्ने कार्य सरकारले गर्नु पर्दछ । नीतिहरूले अर्थतन्त्र र समाजलाई निश्चित दिशामा डोऱ्याउन सहयोग पुग्दछ ।
- २) राष्ट्रिय अस्मिताको सुरक्षा र स्वदेश तथा विदेशमा नेपालीको हित संरक्षण सम्बन्धी कार्य : यसमा परराष्ट्र र रक्षा सम्बन्धी कामहरू पर्दछन् ।
- ३) सम्पत्ति माथिको स्वामित्व संरक्षण सम्बन्धी कार्य : बजारमुखी अर्थतन्त्र र उद्यमशीलताको प्रवर्द्धनको लागि र उत्पादनशील काममा लगानी हुने वातावरण सिर्जना गर्न सम्पत्ति माथिको स्वामित्व संरक्षण सरकारले गरिदिनु पर्दछ ।

स्वामित्व संरक्षण गरिदिनु पर्ने सम्पत्तिहरूमा खास गरी जग्गा र भवन, सवारी साधन र ज्ञान तथा प्रविधिबाट सिर्जित सम्पत्तिहरू (पेटेन्ट, कपीराइट आदि) पर्दछन् ।

- ४) सामान्यतया समुदाय वा निजी क्षेत्रले लगानी गर्न नसक्ने वा आकर्षित नभएका आधारभूत संरचना निर्माण गर्ने कार्य : यसमा मूलतः सडक, पुल, धावनमार्ग, सिंचाई, खानेपानी र ग्रामीण विद्युत परियोजनाहरू पर्दछन् । यस्ता क्षेत्रमा निजी क्षेत्र प्रवेश गर्न शुरु गरे पछि विस्तारै सरकारले आफूलाई नियमन गर्ने निकायमा रूपान्तरण गर्दै लैजान्नु पर्दछ ।
- ५) आन्तरिक सुरक्षा, शान्ति, मानवाधिकारको रक्षा र प्रतिरक्षा सेवा : यसमा अपराधिक (आर्थिक, सामाजिक) गतिविधि नियन्त्रण गरी नागरिकहरूको जीउधनको रक्षा, मानवाधिकार, मताधिकार र कानूनी उपचार प्राप्त गर्न सक्ने अधिकार सरकारले सुरक्षित गरिदिनु पर्दछ ।
- ६) आधारभूत शिक्षा, स्वास्थ्य र गरीबी निवारणका लागि लक्षित कार्यक्रम सम्वन्धी विषयहरू ।
- ७) सेवा प्रदान गर्ने कार्यमा अन्य क्षेत्रहरूको प्रवेश तथा अधिक सहभागिता हुनसक्ने अनुकूल स्थिति र वातावरण सिर्जना गरी ती क्षेत्रहरूको प्रवर्द्धन गर्ने कार्य ।
- ८) निजी र गैरसरकारी क्षेत्रबाट प्रदान गरिने सेवा र वस्तुहरूको गुणस्तर तथा नियमितता कायम गर्न नियमन गर्ने वा त्यस्तो नियमन गर्ने गैर सरकारी संस्थाहरूको नियमन गर्ने ।
- ९) उपभोक्ताहरूको हित संरक्षण गर्ने तथा निर्वाध रूपमा वस्तुहरूको आपूर्ति व्यवस्था सुनिश्चित गरी कृत्रिम अभाव तथा मूल्यवृद्धिबाट संरक्षण गर्ने ।
- १०) अन्य क्षेत्रबाट सामान्यतः संचालन हुन नसक्ने अत्यावश्यक वातावरण संरक्षण, प्राकृतिक स्रोतको नियमन अनुसन्धान र तालिम सम्वन्धी कार्य ।
- ११) अनुगमन र मूल्याङ्कन सम्वन्धी कार्यहरू ।
- १२) अन्य क्षेत्रबाट संचालन हुन नसक्ने तर लोक कल्याणका लागि आवश्यक भएका बाँकी कार्यहरू ।

उपर्युक्त विषयहरू विभिन्न मन्त्रालयहरूबाट सम्पादन हुने व्यवस्था गरिनु पर्दछ । त्यस्ता मन्त्रालयहरूलाई सघाउने वा सहयोगी कार्य गर्ने निकायहरूलाई मन्त्रालयको रूपमा नराखी प्रधानमन्त्रीको अन्तर्गत कार्यालय वा व्यूरो वा आयोगको रूपमा राख्नु उपयुक्त हुन्छ ।

सहयोगी कार्य गर्ने निकायहरूलाई प्रत्यक्ष राजनैतिक नेतृत्वको अन्तर्गत नराखी सरकार प्रमुखको मातहतको कार्यालयको रूपमा राख्दा त्यस्ता कार्यालयहरूको पेशागत क्षमता अभिवृद्धि हुन सक्दछ र तिनीहरू सबै मन्त्रालयको आवश्यकता स्वतन्त्र र निष्पक्ष रूपमा परिपूर्ति गर्न सक्ने हुन्छन् ।

२.५.२ मन्त्रालयहरूको संख्या तथा कार्यक्षेत्र :

हाल रहेका मन्त्रालयहरू मध्ये सामान्य प्रशासन मन्त्रालय र जनसंख्या तथा वातावरण मन्त्रालय खारेज गरी निम्न मन्त्रालयहरूलाई निम्न बमोजिम कार्य क्षेत्र तोक्नु उपयुक्त देखिन्छ ।

क्र.सं.	मन्त्रालयको नाम	विषय क्षेत्र
---------	-----------------	--------------

क्र.सं.	मन्त्रालयको नाम	विषय क्षेत्र
१.	अर्थ मन्त्रालय	<ul style="list-style-type: none"> राजस्व नीति तर्जुमा, नियमन, संकलन र अनुगमन । वैदेशिक सहायता प्राप्ति नीति तर्जुमा र प्राप्तिको लागि सम्झौता । आन्तरिक ऋण नीति र ऋण प्राप्ति । वित्तीय तथा पूँजी बजार सम्बन्धी नीति तर्जुमा । सार्वजनिक संस्थानहरूमा पूँजी प्रवाह (investment तथा disinvestment) । अर्थतन्त्रको अनुगमन तथा अर्थतन्त्रको अवस्था सम्बन्धी सूचना प्रवाह । राष्ट्रिय बजेट तर्जुमा र कार्यान्वयन ।
२.	उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय	<ul style="list-style-type: none"> उद्योग, वाणिज्य तथा सार्वजनिक आपूर्ति सम्बन्धी नीति तर्जुमा र नियमन वा नियमन गर्ने, निजी/ गैर सरकारी निकायहरूको नियमन । बौद्धिक सम्पत्तिको स्वामित्व संरक्षण । अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार वृद्धि, वैदेशिक लगानी प्रवर्द्धन र पारवहन सुविधा व्यवस्थित गर्ने कार्य ।
३.	कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय	<ul style="list-style-type: none"> कानून तर्जुमामा परामर्श । कानूनी प्रतिरक्षा सेवा प्रदान । कानून सम्बन्धी किताब प्रकाशन । संसदसंग सम्पर्क ।
४.	कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय	<ul style="list-style-type: none"> कृषि सम्बन्धी नीति तर्जुमा, अनुगमन । कृषि प्रविधि अनुसन्धान र प्रसार । स्थानीयस्तरको कृषि प्रसार सेवालाई जनशक्ति विकास तथा परामर्श सेवा दिने कार्य । कृषि सामग्री र उपजको बजार नियमन तथा गुणस्तर नियन्त्रण ।
५.	गृह मन्त्रालय	<ul style="list-style-type: none"> आन्तरिक शान्ति, सुरक्षा र मानवाधिकारको रक्षा । क्षेत्रगत मन्त्रालय/निकायहरूलाई तोकिएका विषयहरूसंग सम्बन्धित कानून बाहेक अन्य सबै कानूनहरूको परिपालनाको अनुगमन । दैवी प्रकोप व्यवस्थापन सम्बन्धी कार्य । अपराध नियन्त्रण । अध्यागमन र बसाई सराई अनुगमन तथा अध्ययन सम्बन्धी कार्य ।
६.	जल तथा उर्जा मन्त्रालय	<ul style="list-style-type: none"> उर्जा विकास नीति तर्जुमा र नियमन । विद्युत आपूर्तिको नियमन । बैकल्पिक उर्जा सम्बन्धी अनुसन्धान र विकास । मध्यम तथा ठूला सिंचाई आयोजना निर्माण र व्यवस्थापन । जल तथा हिमनदी प्रकोप न्यूनीकरण सम्बन्धमा अनुसन्धान ।
७.	भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालय	<ul style="list-style-type: none"> शहर तथा बस्ती विकासका लागि पूर्वाधार निर्माण (खानेपानी र ढल समेत) । शहरी विकास नीति तर्जुमा र नियमन । राष्ट्रिय राजमार्ग तथा सहायक मार्ग निर्माण, मर्मत सम्भार । सरकारी भवनहरूको संरक्षण ।

क्र.सं.	मन्त्रालयको नाम	विषय क्षेत्र
८.	पर्यटन मन्त्रालय	<ul style="list-style-type: none"> स्थल, जल तथा वायु, यातायात, पर्यटन र संस्कृति नीति तर्जुमा र नियमन । सवारी साधनहरूको स्तर नियमन र स्वामित्व पञ्जिकरण/नियमन । भाडाका सवारी साधनलाई रूट स्वीकृति । पर्यटन पूर्वाधार विकास र मर्मत सम्भार । संस्कृति र साँस्कृतिक स्थलहरूको संरक्षण । अभिलेखालय, संग्रहालयहरूको व्यवस्थापन पर्यटन प्रवर्द्धन । धावनमार्गहरूको निर्माण र मर्मत सम्भार ।
९.	परराष्ट्र मन्त्रालय	<ul style="list-style-type: none"> हाल संलग्न रहेका विषय क्षेत्रहरू नै कायम राख्ने ।
१०.	भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय	<ul style="list-style-type: none"> हाल संलग्न रहेका विषय क्षेत्रहरू नै कायम राख्ने ।
११.	रक्षा मन्त्रालय	<ul style="list-style-type: none"> हाल संलग्न रहेका विषय क्षेत्रहरू नै कायम राख्ने ।
१२.	वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय	<ul style="list-style-type: none"> हाल संलग्न रहेका विषय क्षेत्रहरू नै कायम राख्ने ।
१३.	विज्ञान प्रविधि तथा वातावरण मन्त्रालय	<ul style="list-style-type: none"> वातावरण संरक्षण नीति तर्जुमा र नियमन । विज्ञान प्रविधिको अनुसन्धान र विकास । सूचना प्रविधिको प्रोटोकलहरू नियमन । मौसम विज्ञान सम्बन्धी काम । गैर सरकारी र निजी क्षेत्रको विज्ञान प्रविधि अनुसन्धान कार्यको समन्वय ।
१४.	शिक्षा मन्त्रालय	<ul style="list-style-type: none"> हाल संलग्न रहेका विषय क्षेत्रहरू नै कायम राख्ने ।
१५.	सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालय	<ul style="list-style-type: none"> सरकारी सूचना प्रवाह । सञ्चार नीति तर्जुमा र नियमन । सञ्चार क्षेत्रमा संलग्न निजी क्षेत्रका निकाय/प्रतिष्ठानहरूको नियमन ।
१६.	स्थानीय विकास मन्त्रालय	<ul style="list-style-type: none"> स्थानीय निकायहरूलाई परामर्श । केन्द्रीय सरकार र स्थानीय निकायहरूबीच स्रोत बाँडफाँडको नियमन । स्थानीय निकायहरूको क्षमता अभिवृद्धि सम्बन्धी काम । पिछडिएका जाती, लिङ्ग, वर्ण, वर्गको उत्थान सम्बन्धी कार्यक्रमको संचालनमा मद्दत गर्ने, त्यस्ता कार्यक्रम चलाउने गैरसरकारी निकायहरूबीच समन्वय कायम गराउने । स्थानीय स्तरका स्वायत्त गैर सरकारी संस्थाहरूलाई कानूनी पहिचान दिने काम ।
१७.	श्रम मन्त्रालय	<ul style="list-style-type: none"> श्रमिकहरूको हित संरक्षणार्थ नीति तर्जुमा र नियमन । श्रमिकहरूको शीप विकास तालिम संचालन । वैदेशिक रोजगारीको नियमन ।
१८.	स्वास्थ्य मन्त्रालय	<ul style="list-style-type: none"> हाल संलग्न रहेका विषय क्षेत्रका अतिरिक्त जनसंख्या शिक्षा विषयमा काम गर्ने ।
१९.	महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय	<ul style="list-style-type: none"> वर्तमान कार्यक्षेत्रको पुनरावलोकन गरी भूमिका पुर्नपरिभाषित गर्ने ।

२.५.३ सरकारको मूल विषय क्षेत्रसंग सम्बन्धित मन्त्रालय र ती अन्तर्गतका निकायहरूलाई व्यवस्थापकीय तथा अन्य सेवा पुऱ्याउने र विशिष्ट प्रकृतिको पेशागत काम गर्ने सरकारी निकायहरूलाई प्रधानमन्त्री प्रति उत्तरदायी रहने तर निर्णय स्वायत्तता भएका निकायमा रुपान्तरण गरिनु उपयुक्त हुन्छ । यस्ता निकायहरू निम्न बमोजिम छन् :

- (क) सामान्य प्रशासन मन्त्रालयको सट्टामा केन्द्रीय कार्य व्यवस्थापन कार्यालय ।
- (ख) राजस्व अनुसन्धान विभाग तथा विशेष प्रहरी विभागको सट्टामा केन्द्रीय अनुसन्धान व्यूरो ।
- (ग) केन्द्रीय मुद्रण कार्यालय

२.५.४ संलग्न रहने तरिका

सरकार संलग्न रहनु पर्ने क्षेत्रमा कसरी संलग्न रहने भन्ने तय गर्न निम्न मार्गदर्शनलाई आधार बनाइनु उपयुक्त हुन्छ ।

- क) मन्त्रालयहरू नीति तर्जुमा गर्ने, नीति कार्यान्वयनको नियमन गर्ने र कार्यक्रम कार्यान्वयनको समन्वय तथा मूल्याङ्कन गर्ने काममा सीमित रहनु पर्दछ । कार्यक्रम तर्जुमा, कार्यान्वयन र नियमित अनुगमन गर्ने अधिकार विभाग वा अन्य निकायहरूलाई दिनु पर्दछ ।
- ख) सरकार स्वयम्ले संचालन गर्नु पर्ने कार्यक्रमहरूको तर्जुमा कार्यान्वयन र नियमित अनुगमन गर्ने अधिकार विभाग वा स्वायत्त आयोजना/निर्देशनालय वा स्वायत्त बोर्ड/परिषद्लाई दिनु पर्दछ । र कार्यक्रम तर्जुमा, कार्यान्वयन र अनुगमन सम्बन्धी निर्णयहरूको लागि मन्त्रालयसम्म पुग्नु पर्ने व्यवस्था रहनु हुदैन ।
- ग) सुरक्षा, साधारण प्रशासन, गरिवी निवारण र लक्षित समूहसंग सम्बन्धित विकास कार्यक्रम बाहेकका कामहरूको लागि सरकारको उपस्थिती जिल्लास्तर भन्दा मुनी रहनु हुदैन ।
- घ) स्वायत्त बोर्ड, प्राधीकरण वा विकास समिति वा परिषद् खडा गरिएका विषय-क्षेत्रहरूमा मन्त्रालय अन्तर्गत विभाग रहनु हुदैन ।
- ङ) निश्चित अर्वाधि भित्र कार्य सम्पन्न हुने आयोजनाहरू श्री ५ को सरकारको स्वीकृत स्थायी संगठनहरूबाट नै संचालन गर्नु पर्दछ । यसका लागि छुट्टै विकास समिति वा परिषद् खडा गरिनु हुदैन ।
- च) स्थानीय स्तरमा जनताले प्रत्यक्ष रूपमा लिने सेवाहरू जस्तै शिक्षा, स्वास्थ्य र कृषि प्रसार सेवा चरणबद्ध रूपमा स्थानीय निकायहरूलाई सुम्पी ती कामहरूको लागि सरकारले गरि आएको खर्च बराबरको रकम दामासाहीले सम्बन्धीत स्थानीय निकायहरूलाई अनुदानको रूपमा दिने र प्रत्येक तीन वर्षमा त्यस्तो अनुदानको समीक्षा गर्नु पर्दछ ।
- छ) निजी क्षेत्रलाई हस्तान्तरण गर्न सकिने र गर्नुपर्ने संस्थानहरू निजीकरण नगरिएसम्म सरकार व्यवस्थापकको रूपमा नबसी लगानीकर्ताको रूपमा मात्र बस्नु पर्दछ र त्यस्तो लगानी व्यवस्थापन अभिभारा एउटै मन्त्रालयलाई दिई निजीकरण कार्यान्वयन गर्ने अभिभारा पनि सोही मन्त्रालयलाई दिइनु पर्दछ ।
- ज) केन्द्रीय स्तरमा अलग-अलग मन्त्रालय वा विभाग भए पनि एकै प्रकृतिका सेवा प्रदान गर्नका लागि जिल्ला स्तरमा एउटै निकाय राख्नु उपयुक्त हुन्छ ।
- झ) प्रहरी, स्वास्थ्य, अभिलेखालय, राष्ट्रिय योजना आयोग बाहेक केन्द्रीय स्तरमा विभाग भएका निकायको क्षेत्रीय कार्यालय राख्नु उपयुक्त देखिदैन । शिक्षा मन्त्रालयले प्रवेशिका परीक्षालाई क्षेत्रीय स्तरमा विकेन्द्रीकरण गर्ने कार्यक्रम लागू गरेमा शिक्षाको क्षेत्रीय कार्यालय राख्न सकिन्छ ।

२.५.५ प्रकरण २.५.४ मा उल्लिखित सिफारिशहरू कार्यान्वयन गरिएमा वर्तमान कानूनहरू, संगठन र कार्यविधिमा निम्नानुसार परिवर्तन गर्नु पर्ने हुन्छ ।

क) कानूनहरूमा

- १) आफ्नो विभाग अन्तर्गतको कर्मचारी प्रशासन सम्बन्धी सबै काम (सरुवा, कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन आदि) विभागीय प्रमुख भन्दा माथि जानु नपर्ने गरी निजामती सेवा नियमावलीमा अख्तियारवाला तोकिनु पर्दछ ।
- २) वर्तमान आर्थिक प्रशासन सम्बन्धी नियमावलीमा स्पष्ट रूपमा अर्थ मन्त्रालयको कार्यक्षेत्र भित्र परेका विषयहरू, महालेखा नियन्त्रक कार्यालय वा सो अन्तर्गतका कार्यालयहरूको विषय-क्षेत्र भित्र परेका विषयहरू, बेरुजू नियमित वा फछ्यौट गरिदिने विषयहरू र शुरु अख्तियारी दिने बाहेकका अरु सबै आर्थिक कारोवार सम्बन्धी निर्णयको अन्तिम बिन्दु विभागीय प्रमुख हुने गरी संशोधन गरिनु पर्दछ ।
- ३) विभागीय प्रमुखलाई भ्रष्टाचारको कारणले वा अन्य कुनै अपराध सम्बन्धी कानून अन्तर्गत कारवाई भएको अवस्थामा वा निज बहुवा भएको अवस्थामा बाहेक दुई वर्ष नपुगी सरुवा गर्न नपाईने व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।

- ४) देहायको अवस्थामा विभागीय प्रमुखले स्वतः अवकाश प्राप्त गर्ने व्यवस्था निजामती सेवा ऐनमा गरिनु पर्दछ :
- क) लगातार दुई वर्ष वार्षिक लक्षको तुलना समग्रमा ६० प्रतिशत भन्दा कम र कुनै एक कार्यक्रममा ५० प्रतिशत भन्दा कम लक्ष्य हासिल गरेको ।
- ख) आफ्नो विभाग वा अन्तर्गत कुनै पनि कार्यालयमा आर्थिक वर्षको अन्तमा म्याद नाघेको पेशकी बाँकी राखेको ।
- ग) एक आर्थिक वर्षमा विभाग वा अन्तर्गत कार्यालयहरूको समग्र खर्चको दश प्रतिशत भन्दा बढी बेरुजू कायम भएको ।
- ५) विकास कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने निकाय बाहेक साधारण प्रशासन वा सेवासंग सम्बन्धित विभाग/कार्यालयहरूको पनि सेवा स्तरको आधारमा मन्त्रालयहरूले लक्ष्य तोकिदिनु पर्दछ । उदाहरणको लागि, प्रहरीको लक्ष्य अपराधको संख्यामा कति प्रतिशतले कम गर्ने वा कति भन्दा बढी हुन नहुने भन्ने हुन सक्दछ ।

ख) संगठनमा

- १) मन्त्रालय र विभागको वर्तमान स्वरूपकै आधारमा निम्न क्षेत्रीय कार्यालयहरू बाहेक अरु खारेज गर्ने :

- क्षेत्रीय प्रहरी कार्यालयहरू
- क्षेत्रीय संग्रहालयहरू
- क्षेत्रीय अस्पतालहरू
- क्षेत्रीय योजना कार्यालयहरू
- क्षेत्रीय शिक्षा कार्यालयहरू (प्रवेशिका परीक्षा विकेन्द्रीकरण हुने भएमा)

- २) जिल्लास्तरमा हाल विभिन्न प्रकृतिका संगठित संस्थाहरू दर्ता गर्नका लागि मात्रै निम्न निकायहरू रहेका छन् :

- क) घरेलु उद्योग दर्ताका लागि घरेलु कार्यालय ।
- ख) सहकारी दर्ताका लागि सहकारी कार्यालय ।
- ग) गैर सरकारी संस्थाका लागि जिल्ला प्रशासन कार्यालय ।

विभिन्न कानून अन्तर्गत कानूनी संगठनको पहिचान प्राप्त गर्न चाहने सबैका लागि प्रत्येक जिल्लामा एउटा रजिष्ट्रारको कार्यालय खडा गरी दर्ता, सम्बन्धित कानून बमोजिमको नियमन र खारेजी कार्यको जिम्मा सुम्पिनु उपयुक्त हुन्छ । यसो गरे पछि वर्तमानमा रहेका जिल्ला घरेलु कार्यालय र सहकारी कार्यालयहरू खारेज गरी केन्द्रीय स्तरमा रहेका यस सम्बन्धी विभागहरू पनि खारेज गर्न सकिन्छ । घरेलु विभाग र सहकारी विभागले हाल गरी आएको तालीम सम्बन्धी काम घरेलु विकास समिति तथा राष्ट्रिय सहकारी विकास बोर्डलाई चरणबद्ध रूपमा सुम्पिन उपयुक्त हुन्छ । जिल्ला रजिष्ट्रारको कार्यालयलाई स्थानीय विकास मन्त्रालय अन्तर्गत राखिनु पर्दछ ।

जिल्ला स्तरमा एकीकृत सेवा पुऱ्याउनु पर्ने निम्न विभागको कामको लागि जिल्ला स्तरमा एउटै सार्वजनिक निर्माण कार्यालयमात्र राख्नु उपयुक्त हुन्छ ।

- सिंचाई विभाग
- खानेपानी तथा ढल विकास विभाग
- आवास तथा शहरी विकास विभाग

- ३) सरकार स्वयमूले निर्माण गर्नु पर्ने कामहरू जस्तै मध्यम तथा ठूला सिंचाई आयोजना, ठूला खानेपानी आयोजना, राजमार्ग तथा सहायक मार्गका लागि निर्माणको काम डिभिजन कार्यालयबाटै वा अन्तर्गतको आयोजना कार्यालयबाट गराउने गरी सिंचाई विभाग, सडक विभाग र खानेपानी विभाग अन्तर्गत उपयुक्त स्थानहरूमा डिभिजन कार्यालयहरू स्थापना गर्ने । एउटा विभागले यस्ता डिभिजन कार्यालयहरू अधिराज्य भरीमा २५ वटा भन्दा बढी नराख्ने गरी सांगठनिक संरचना तयार गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

ग) कार्यविधिमा

- १) जिल्लास्तरीय निर्माण कार्यको लागि खडा गरिने जिल्ला सार्वजनिक निर्माण कार्यालयलाई प्रशासकीय नियन्त्रणको लागि आवास तथा शहरी विकास विभाग अन्तर्गत राख्नु उपयुक्त हुन्छ । सिंचाई विभाग वा खानेपानी तथा ढल

निकास विभागले जिल्ला स्तरमा संचालन गर्नु पर्ने साना कार्यक्रमहरू र मर्मतको लागि सम्बन्धित डिभिजन कार्यालय मार्फत जिल्ला सार्वजनिक निर्माण कार्यालयलाई कार्यक्रम करारमा दिने व्यवस्था गर्ने ।

- २) प्राथमिक तथा निम्न माध्यमिक विद्यालयहरूको संचालन/व्यवस्थापनको अभिभारा आगामी ५ वर्ष भित्रमा सम्बन्धित विद्यालय व्यवस्थापन समितिलाई हस्तान्तरण गरी गाँउ विकास समिति वा नगरपालिकाको प्रत्यक्ष निगरानीमा त्यस्ता विद्यालय संचालन गर्न लाग्ने खर्च सम्बन्धित जिल्ला विकास समिति मार्फत गाँउ विकास समिति वा नगरपालिकालाई एकमुष्ट अनुदानको रूपमा दिने व्यवस्था गर्नु उपयुक्त हुन्छ । यसरी हस्तान्तरण गरेपछि शिक्षक नियुक्ति गर्ने अधिकार पनि सम्बन्धित स्थानीय निकायलाई दिइनु पर्दछ । शिक्षक नियुक्ति गर्दा योग्यता नपुगेका व्यक्ति नियुक्त नहोउन् र शिक्षाको गुणस्तर कायम होस भनी राष्ट्रिय शिक्षक आयोगबाट उपयुक्तता परीक्षण भएका (certified) शिक्षकहरू मात्र नियुक्त गर्न पाउने व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।
- ३) माध्यमिक तथा उच्च माध्यमिक विद्यालयहरूको व्यवस्थापनको अभिभारा पनि सम्बन्धित विद्यालय व्यवस्थापन समितिलाई सुम्पिई आगामी ५ वर्ष भित्रमा सम्बन्धित जिल्ला विकास समितिहरूको प्रत्यक्ष निगरानीमा संचालन गर्न आवश्यक खर्च जिल्ला विकास समितिलाई एकमुष्ट अनुदानको रूपमा उपलब्ध गराउनु उपयुक्त हुन्छ । यस्ता विद्यालयहरूको शिक्षक नियुक्ति गर्ने अधिकार जिल्ला विकास समितिलाई दिई राष्ट्रिय शिक्षक आयोगबाट उपयुक्तता परीक्षण भएका शिक्षक मात्र नियुक्त गर्न पाइने व्यवस्था हुनु पर्दछ । सरकारले दिने संचालन खर्च अनुदान ३-३ वर्षमा पुनरावलोकन गर्ने व्यवस्था लागू गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।
- ४) जिल्ला शिक्षा कार्यालयलाई विद्यालयहरूको शिक्षाको गुणस्तर र अनुदानको सदुपयोग वारे अनुगमन गर्ने निकायको रूपमा राखी नियमित रूपमा जिल्ला विकास समितिलाई पृष्ठपोषण (feedback) दिइनु पर्दछ । जिल्ला शिक्षा कार्यालयले दिएका सुझावहरूको कार्यान्वयन नगरे/नगराएमा सो कार्यालयले दिएको सिफारिश बमोजिम पूरै वा आंशिक रूपमा संचालन अनुदान रोक्का गर्ने व्यवस्था मिलाउनु उपयुक्त हुन्छ ।
- ५) ग्रामीण स्तरमा रहेका स्वास्थ्य चौकी तथा आयुर्वेद औषधालयहरूलाई आगामी ५ वर्ष भित्रमा सम्बन्धित गाँउ विकास समितिलाई हस्तान्तरण गरी सो बापतको संचालन खर्च पनि सम्बन्धित जिल्ला विकास समिति मार्फत गाँउ विकास समितिमा जाने व्यवस्था मिलाएमा स्वास्थ्य सेवा प्रभावकारी हुन सक्दछ । शुरुमा स्वास्थ्य चौकी तथा आयुर्वेद औषधालयमा कार्यरत स्थायी निजामती कर्मचारीलाई सम्बन्धित गाँउ विकास समितिको प्रशासकीय नियन्त्रणमा रहने गरी काजमा खटाउने र त्यस्ता कर्मचारीको पद कुनै कारणले रिक्त भएमा रिक्त पदमा सरकारले पूर्ति नगरी सम्बन्धित गाँउ विकास समितिले आफै पूर्ति गर्नु पर्ने व्यवस्था मिलाउनु उपयुक्त हुन्छ । तर यसरी पूर्ति गर्दा योग्य व्यक्ति छनौट हुने संस्थागत व्यवस्था मिलाउनका लागि स्वास्थ्य मन्त्रालयबाट मान्यता पाएका (accredited) संस्थाबाट तालीम वा शिक्षाको प्रमाणपत्र पाएका व्यक्ति मात्र नियुक्ति हुन पाउने कानूनी व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।
- ६) गाँउ विकास समितिहरूलाई हस्तान्तरण गरिएपछि स्वास्थ्य चौकीहरूलाई आधारभूत औषधीहरू गाउँ विकास समिति मार्फत आपूर्ति गर्ने काम जिल्ला जनस्वास्थ्य कार्यालयले गर्ने व्यवस्था मिलाएमा गुणस्तरयुक्त औषधी समुचित मूल्यमा उपलब्ध गराउन सकिने हुन्छ ।
- ७) जिल्ला जनस्वास्थ्य कार्यालयलाई अनुदानको उपयोग वारेको अनुगमन गर्न, जिल्लामा स्वास्थ्य सम्बन्धी तालिम दिन, महामारीको बेला कार्यक्रम संचालन गर्न, प्रचार प्रसार गर्न, स्थानीय तहमा स्वास्थ्य सेवाको नियमन गर्न र स्वास्थ्य सम्बन्धी तथ्याङ्क राख्नका लागि हालकै स्वरूपमा राख्नु आवश्यक छ ।
- ८) विद्यालयहरू र ग्रामीण स्वास्थ्य सेवाको अभिभारा स्थानीय निकायलाई दिई सकेपछि स्थानीय निकायको संस्थागत क्षमता र मन्त्रिपरिषद् अध्ययन गरी ग्रामीण स्तरको कृषि प्रसार सेवाको काम पनि गाउँ विकास समितिलाई हस्तान्तरण गर्दै जानु उपयुक्त हुन्छ ।
- ९) स्थानीय निकायहरूलाई ग्रामीण तहमा प्रदान गरिने सेवाको लागि जिम्मेवार बनाएर आर्थिक स्रोत समेत उपलब्ध गराएपछि स्थानीय निकायहरूको जनता प्रतिको उत्तरदायित्व बढ्न जाने छ । यसबाट ग्रामीण तहमा सेवा उपलब्ध नभएको कारणबाट वा गुणस्तरीय सेवा नदिइएको कारणबाट कोही पनि उत्तरदायी नहुनु पर्ने हालको अवस्थाको अन्त हुनेछ ।

परिच्छेद-३
आयोजनाको संभाव्यता निक्क्यौल गर्ने न्यूनतम वस्तुगत आधारहरु

३.१ पृष्ठभूमि

नवौं पञ्चवर्षीय योजनाले प्रत्येक मन्त्रालयलाई आ-आफ्नो कार्यक्षेत्र भित्रका सम्भाव्य आयोजनाहरुको सूचि तयार गर्न लगाई अधिक लाभ लागत अनुपात भएका आयोजनाहरुको चयन गरी कार्यान्वयन गर्न लगाउने नीति लिएको छ । यो नीति लिएको तीन वर्ष वितिसक्दा पनि सम्भाव्यता निक्क्यौल गर्ने स्पष्ट आधारहरुको विकास नगरिएको हुँदा विकास आयोजनाहरुमा सरकारी खर्च वस्तुगत आधारले नभई अन्य आधारहरुले निर्देशित गरेको पाइएको छ ।

विगत पाँच वर्षमा सरकारले आन्तरिक स्रोत परिचालन गरेर उठाएको रकमको उपयोग तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

	०५१/५२	०५२/५३	०५३/५४	०५४/५५	०५५/५६	०५६/५७
राजस्व	२४५७.५२	२७८९.३१	३०३७.३५	३२९३.७९	३७२५.१०	४२८९.३८
साधारण खर्च	१९२६.५१	२१५६.१९	२४१८.११	२७१७.४४	३१०४.७७	३४५२.३३
विकास खर्चको लागि बाँकी राजस्व	५३१.०१	६३३.१२	६१९.२४	५७६.३५	६२०.३३	८३७.०५
आन्तरिक ऋण तथा अन्य	३२३.५४	४३६.०३	५३१.८३	६७२.३३	६१३.९०	५८५.४८
आन्तरिक स्रोतवाट गरिएको विकास खर्च	८५४.५५	१०६९.१५	११५१.०७	१२४८.६८	१२३४.२३	१४२२.५३
कूल विकास खर्चको तुलनामा प्रतिशत	४३.१७	४२.८०	४३.३७	४३.१४	४३.२६	४४.८१

स्रोत : आर्थिक सर्वेक्षण २०५७ र महालेखा नियन्त्रक कार्यालय

राजस्व माथिको पहिलो अधिकार साधारण खर्चको हुने र साधारण खर्च गरेर बाँकी रहेको राजस्व रकम निरपेक्ष रुपमा पनि बढ्न सकेको छैन । आर्थिक वर्ष ०५२/५३ मा साधारण खर्च कटाएर विकासको कामको लागि रु. ६ अर्ब ३३ करोड बाँकी रहेको थियो भने आर्थिक वर्ष ०५५/५६ मा यस्तो रकम घटेर रु. ६ अर्ब २० करोड मात्र रहन गयो । आर्थिक वर्ष ०५१/५२ देखि आर्थिक वर्ष ०५५/५६ सम्ममा राजस्व वार्षिक सरदर ११ प्रतिशतले बढ्यो भने साधारण खर्च वार्षिक सरदर १२.७ प्रतिशतले बढ्यो । यसो हुनाले विकास खर्चका लागि उपलब्ध राजस्व बढ्न सकेन ।

आर्थिक वर्ष ०५१/५२ देखि आर्थिक वर्ष ०५५/५६ को बीचमा कूल विकास खर्चको सरदर ४३ प्रतिशत आन्तरिक स्रोतवाट व्यहोरिएको छ । राजस्वको योगदान घटेको परिप्रेक्ष्यमा उपरोक्त प्रतिशत कायम गर्न आन्तरिक ऋण (अधिविकर्ष समेत) र अन्य उपलब्ध नगद (बेरुजू फिर्ता, धरौटी र अग्रिम अनुदान प्राप्त रकम) को उपयोग बढ्दै गएको स्पष्ट देखिन्छ । आ.व. ०५१/५२ देखि आ.व. ०५५/५६ को बीचमा आन्तरिक ऋण र अन्य नगदको उपयोग वार्षिक सरदर १७.३ प्रतिशतले बढेको छ ।

सीमित राजस्व र ऋणवाट खर्च गर्नु पर्ने भएकोले विकास आयोजनाहरुका सम्बन्धमा हामी उदार हुन सक्ने स्थिति छैन । यसैले राजनैतिक आवश्यकता र सन्तुलनलाई भन्दा पनि वस्तुगत आधार र क्षेत्रीय सन्तुलन यी दुई विषयलाई आधार बनाएर विकास आयोजनाहरुको चयन गरिनु पर्दछ । हालका वर्षहरुमा केही खास जिल्लाहरुमा मात्र आयोजनाहरु केन्द्रित भएको देखिएको हुँदा वस्तुगत आधार भन्दा पनि राजनैतिक दबावमा आयोजनाहरु चयन गरिएको स्पष्ट देखिन्छ । विभिन्न विषय क्षेत्रका आयोजनाका प्रकृति बेग्ला बेग्लै हुन्छन् । सार्वजनिक आयोजनाहरु सबैमा व्यापारिक लाभ लागतको अवधारणा लागू हुन सक्दैन । त्यसैले विषय-क्षेत्रको प्रकृति अनुरूप अलग-अलग आधारहरु तर्जुमा गरिनु आवश्यक पर्दछ ।

३.२ संभाव्यता निक्क्यौल गर्ने आधारहरु

संभाव्यता निक्क्यौल गर्ने आधारहरु एक पटक तर्जुमा गरिएपछि सधैका लागि मान्य रहनु पर्दछ भन्ने मिल्दैन । आर्थिक, सामाजिक र अन्य परिस्वरुहरुमा परिवर्तन हुँदै गएपछि आधारहरु पनि परिवर्तन गर्दै लैजानु पर्दछ । यस प्रतिवेदनमा आधारहरु तर्जुमा गर्दा आगामी पाँच वर्षको अवधिसम्म प्रस्तावित आधार अवलम्बन गर्ने र त्यसपछि पुनरावलोकन गरिनु पर्दछ भन्ने मान्यता राखिएको छ ।

कुनै आयोजना सम्भाव्य छ छैन भनी तय गर्न सकेसम्म वस्तुगत आधारको प्रयोग गरिनु पर्दछ । जसबाट व्यक्तिगत/राजनैतिक पूर्वाग्रह न्यून गर्न सकिन्छ । सबै आयोजनाका केही प्रकृति/विशेषता समान हुन्छन् भने केही माथि भनिए जस्तै विभिन्न प्रकृति/विशेषता हुन्छन् । यस विषयलाई हृदयगम गरी आयोजनाको सम्भाव्यता/प्राथमिकीकरण तय गर्ने आधारहरूलाई निम्न तीन वर्गमा बाडिएको छ ।

- (क) सामान्य आधार
- (ख) प्राविधिक आधार
- (ग) क्षेत्र विशेष आधार

३.२.१ सामान्य आधार

सामान्य आधार सबै किसिमका आयोजनाहरूको लागि लागू हुन्छन् । सबै आयोजना सबभन्दा पहिला सामान्य आधारबाट मूल्याङ्कन गरिनु पर्दछ । सामान्य आधार अन्तर्गत दश वटा सूचकहरू प्रस्ताव गरिएको छ । प्रत्येक सूचकलाई तीन ग्रेडको रेटिङ्ग स्केलमा राखी (राम्रो, सामान्य र नराम्रो) आयोजना मूल्याङ्कन गर्नु उपयुक्त हुन्छ । सूचकहरू निम्नानुसार छन् ।

१) पञ्चवर्षीय योजनाले लिएको राष्ट्रिय उद्देश्यमा योगदान

प्रस्ताव गरिएको आयोजनाले आवधिक योजनाले राखेको मूल उद्देश्यलाई कतिको सहयोग पुऱ्याउँछ, त्यसको विश्लेषण गरी निम्नानुसार रेटिङ्ग गर्नु पर्दछ :

- प्रत्यक्ष योगदान पुऱ्याउने भए “राम्रो”
- अप्रत्यक्ष रूपमा योगदान पुऱ्याउने भए “सामान्य”
- कुनै योगदान नपुऱ्याउने भए “नराम्रो”

२) क्षेत्रीय सन्तुलन

भौगोलिक क्षेत्रगत सन्तुलन कायम गर्ने किसिमले आयोजनाहरूको चयन गरिनु पर्दछ, भन्ने अवधारणामा यो आधार प्रस्ताव गरिएको हो । क्षेत्रगत सन्तुलनको विश्लेषण गर्दा विकास क्षेत्रसम्म मात्र सीमित नरही जिल्लाहरू र निर्वाचन क्षेत्र विच आयोजनाहरूको सन्तुलित वितरणलाई पनि ध्यान दिनु पर्ने हुन्छ । यस आधारबाट मूल्याङ्कन गर्दा यदि सम्बन्धित विषयक्षेत्र (जस्तै कृषि वा सिचाई वा पूर्वाधार निर्माण वा त्यस्तै अन्य) को गत आर्थिक वर्षमा भएको कूल खर्चको १५ प्रतिशत भन्दा कम खर्च भएको विकास क्षेत्रमा प्रस्ताव गरिएको आयोजना रहेछ भने “राम्रो” रेटिङ्ग गर्ने । पन्ध्र देखि ३० प्रतिशतसम्म खर्च गरिएको विकास क्षेत्रमा परेको आयोजना भए “सामान्य” रेटिङ्ग गर्ने र गत आर्थिक वर्षमा सो विषय क्षेत्रको ३० प्रतिशत भन्दा बढी खर्च भएको विकास क्षेत्र भए “नराम्रो” रेटिङ्ग गर्ने ।

३) सरकारी संलग्नताको आवश्यकता

सरकारको भूमिका नियमन गर्ने र सहजकारीको रूपमा रहनु पर्दछ, भन्ने अवधारणा रहेको हुँदा प्रस्ताव गरिएका नयाँ आयोजनाको मूल्याङ्कन गर्दा त्यस्तो आयोजनामा सरकार संलग्न रहिरहनु पर्दछ, कि पर्दैन भन्ने मान्यताबाट पनि निर्देशित हुनु पर्दछ । यसको रेटिङ्ग गर्दा देहाय बमोजिम गरिनु पर्दछ ।

- हालसम्म निजीक्षेत्र संलग्न नभएको वा संलग्न हुने सम्भावना पनि नभएको भए “अतिआवश्यक”
- निजीक्षेत्र संलग्न नभएको तर संलग्न गर्न उत्प्रेरित गर्न सकिने भए “अतिआवश्यक”
- निजी क्षेत्र छिटपुट मात्र संलग्न भएको भए “सामान्य”
- निजी क्षेत्र समुचित रूपमा संलग्न रहेको भए “अनावश्यक”

४) आयोजनाको दीगोपना (Sustainability)

असल आयोजनाको लागि आयोजना सम्पन्न भएपछि उपभोक्ता वर्गबाट वा आयोजनाबाट सिर्जित पूर्वाधार/भौतिक सम्पत्तिको आयबाट सालवसाली संचालन खर्च वा सम्भार खर्च पूर्ति हुन सक्ने हुनु पर्दछ । यसले आयोजनाबाट प्राप्त उपलब्धिलाई दीगो तुल्याउँछ । त्यसैले रेटिङ्ग गर्दा निम्नानुसार गर्नु पर्दछ ।

- आयोजना सम्पन्न भएपछिको संचालन खर्च उपभोक्ताले व्यहोर्ने वा सिर्जित सम्पत्तिको आयवाट व्यहोर्न सकिने वा आयोजना सम्पन्न भएपछि संचालन खर्च नपर्ने “राम्रो”
- आयोजना सम्पन्न भएपछिको संचालन खर्च शुरुमा सरकारले व्यहोर्नु पर्ने तर पछि क्रमसंग कम गर्दै लग्न सकिने स्पष्ट सम्भावना भएको “सामान्य”
- आयोजना सम्पन्न भएपछिका वर्षहरूमा संचालन खर्च सम्पूर्ण रूपमा सरकारले व्यहोर्नु पर्ने “नराम्रो”

५) जनसहभागिता

जनसहभागिताले आयोजनाको सफलता र दिगोपनालाई सहयोग पुऱ्याउँदछ । आयोजनाको अवधारणा विकास, तर्जुमा र डिजाइनमा उपभोक्ता वा लाभान्वित हुने वर्गको प्रत्यक्ष सहभागिता रहयो र त्यस्ता वर्गले लागतमा समेत श्रम वा आर्थिक योगदान पुऱ्याए भने त्यस्तो आयोजना निश्चित रूपमा सफल हुन्छ । त्यसैले यस आधारवाट रेटिङ्ग गर्दा निम्नानुसार गर्नु पर्दछ ।

- आयोजनाको अवधारणा विकास, तर्जुमा, डिजाइन र लागतमा जनसहभागिता भएको “राम्रो”
- अवधारणा विकास, तर्जुमा र डिजाइनमा मात्र सहभागिता भएको “सामान्य”
- जनसहभागिता नभएको “नराम्रो”

६) आयोजनाको वस्तुगत खाका (Logical Framework) मा स्पष्टता

यदि आयोजनाको अवधारणात्मक डिजाइनमा वस्तुगत खाका स्पष्ट छ र परस्पर सम्बन्धित छन् भने लगाइने स्रोतवाट निश्चित उपलब्धि हासिल गरी अपेक्षित प्रभाव पार्न सकिन्छ । आयोजना तर्जुमा गरिदाको बखत यस्तो स्पष्टता छैन भने आयोजनाको गन्तव्य निश्चित हुँदैन र स्रोतको दुरुपयोग हुन जान्छ । यस आधारवाट रेटिङ्ग गर्दा निम्नानुसार गर्नु पर्दछ ।

- वस्तुगत खाका स्पष्ट भएको र परस्पर सम्बन्धित देखिन्छ भने “राम्रो”
- वस्तुगत खाका उल्लेख भएको तर परस्पर सम्बन्धमा अस्पष्टता रहेको “सामान्य”
- वस्तुगत खाका नरहेको “नराम्रो”

७) विदेशी सल्लाहकारको संलग्नता

राष्ट्रिय विशेषज्ञता नभएका विषयमा वैदेशिक विशेषज्ञ लगाउनु अनिवार्य हुन्छ तर स्रोतको सीमितता र राष्ट्रिय विशेषज्ञता विकास गर्नु पर्ने सन्दर्भमा वैदेशिक विशेषज्ञको उपयोगलाई सकेसम्म कम गर्ने प्रयास हुनु आवश्यक छ । यसैले वैदेशिक विशेषज्ञको उपयोगलाई मौद्रिक मापदण्डमा सकेसम्म कम राख्ने प्रयास हुनु पर्दछ । यस आधारवाट रेटिङ्ग गर्दा निम्नानुसार गर्न प्रस्ताव गरिएको छ । आयोजनानै अध्ययन एवं सर्वे कार्यको लागि भएमा मानव-दिनको आधारमा बढी स्वदेशी विशेषज्ञको संलग्न भएको हुनुपर्छ ।

- आयोजनाको कूल लागतको ५ प्रतिशत भन्दा कम वा ५० प्रतिशत मानव-दिन भन्दा कम वैदेशिक विशेषज्ञता संलग्न हुने “राम्रो”
- आयोजनाको कूल लागतको ५ प्रतिशत र सो भन्दा बढी १० प्रतिशतसम्म वा ५० देखि ७० प्रतिशत मानव-दिनसम्म वैदेशिक विशेषज्ञता संलग्न हुने “सामान्य”
- आयोजनाको कूल लागतको १० प्रतिशत वा सो भन्दा बढी वा ७० प्रतिशत मानव-दिन भन्दा बढी वैदेशिक विशेषज्ञता संलग्न हुने “नराम्रो”

८) वातावरणीय प्रभाव विश्लेषण

विकास आयोजनाहरू संचालन गर्दा वातावरणीय क्षति हुनु हुँदैन । यस आधारवाट रेटिङ्ग गर्दा देहाय बमोजिम गरिनु पर्दछ ।

- वातावरणीय प्रभाव विश्लेषण गरी पूर्ण रूपमा क्षति नियन्त्रण गर्ने संयन्त्र आयोजनाको अङ्गको रूपमा रहेको “राम्रो”
- वातावरणीय प्रभाव विश्लेषण गरी क्षति न्यून गर्ने संयन्त्र आयोजनाको अङ्गको रूपमा रहेको “सामान्य”

- वातावरणीय प्रभाव विश्लेषण नभएको वा विश्लेषण गर्दा क्षति हुने प्रभाव न्यून गर्न नसकिने देखिएको “नराम्रो”

९) सुविधा वा अनुदान वितरणमा समानता

उपभोक्ता वा आयोजनाबाट लाभान्वित हुने वर्गलाई लागत अनुदान वा अन्य सुविधा प्रदान गरिने आयोजनाहरूमा अनुदान वा सुविधाको दर फरक पर्नाले आयोजनाको संचालनमा प्रभाव पर्ने गरेको छ । यसैले आयोजनाको छनौट गर्दा यस आधारबाट पनि हेरिनु पर्दछ र निम्नानुसार रेटिङ्ग गर्दा उपयुक्त हुन्छ ।

- लागत अनुदान वा अन्य सुविधा अन्य आयोजनाहरू समान भएको “राम्रो”
- कामको प्रकृतिका कारण अन्य आयोजनाको तुलनामा सामान्य फरक रहेको “सामान्य”
- अन्य आयोजनाको तुलनामा धेरै नै फरक रहेको “नराम्रो”

१०) लैङ्गिक समानताको प्रवर्द्धन

आयोजनाको प्रतिफलबाट लैङ्गिक समानता हासिल गर्न सघाउ पुऱ्याउने प्रस्ताव गरिएको आयोजनाबाट प्राप्त हुने प्रतिफलले खासगरी महिला वर्गको आर्थिक तथा सामाजिक उत्थानमा सहयोग पुग्न सक्थो भने समग्र सामाजिक विकासमा ठूलो सहयोग पुग्ने हुन्छ । त्यसैले आयोजनाको संभाव्यता निक्यौल गर्दा लैङ्गिक समानताको आधारबाट निम्नानुसार रेटिङ्ग गर्नु पर्दछ :

- आयोजनाको प्रतिफलबाट प्रत्यक्ष रूपमा अधिकांश तह महिला लाभान्वित हुने “राम्रो”
- आयोजनाको प्रतिफलबाट अप्रत्यक्ष रूपमा महिला लाभान्वित हुने “सामान्य”
- आयोजनाको प्रतिफल र लैङ्गिक विषयमा सम्बन्ध नभएको “नराम्रो”

३.२.२ प्राविधिक आधार

प्राविधिक आधार मूलतः वित्तीय लाभ हानी र लागत प्रभावकारितासंग सम्बन्धित छन् । प्राविधिक आधार अन्तर्गत दुई सूचकहरू प्रस्ताव गरिएको छ ।

१) **आर्थिक उपलब्धि** : यसलाई मूलतः आन्तरिक प्रतिफल दर (Internal Rate of Return) निकालेर हेरिनु पर्दछ र उत्पादनमूलक वा व्यवसायिक आयोजनाहरूमा यो सूचक उपयुक्त हुन्छ । कतिसम्मको आन्तरिक प्रतिफल दर उपयुक्त हुन्छ भन्नेको लागि सरकारले विगत ५ वर्षको आन्तरिक ऋणको औसत व्याजदरलाई आधार मान्नु पर्दछ । प्रत्येक आर्थिक वर्षको शुरुमा राष्ट्रिय योजना आयोगले औसत दर निकाली आगामी एक वर्षका लागि cut-off rate यति हुने भनेर निर्णय गरी सबै मन्त्रालय/निकायहरूलाई जानकारी गराउनु पर्दछ । यस आधार अनुसार रेटिङ्ग गर्दा निम्नानुसार गर्न सिफारिश गरिएको छ :

- निर्धारित cut-off rate भन्दा दुई प्रतिशत वा सो भन्दा बढी आन्तरिक प्रतिफल दर रहेको “राम्रो”
- निर्धारित cut-off rate बराबर वा दुई प्रतिशतसम्म आन्तरिक प्रतिफल दर रहेको “सामान्य”
- निर्धारित cut-off rate भन्दा कम आन्तरिक प्रतिफल दर रहेको “नराम्रो”

२) लागत-प्रभावकारिता विश्लेषण

सामाजिक क्षेत्रका कार्यक्रमहरू र केही हदसम्म भौतिक पूर्वाधारसंग सम्बन्धित क्षेत्रमा समेत यो सूचक उपयुक्त हुन्छ । यस सूचकका लागि राष्ट्रिय लागत निकाली वर्ष वर्षमा प्रकाशनमा ल्याउनु पर्दछ । जस्तै प्रौढ शिक्षाको लागि औषत विद्यार्थी वार्षिक लागत कति वा सामुदायिक बाटो, घोडेढोको औषत प्रति कि.मि. लागत कति वा भूसंरक्षण कार्यक्रममा प्रति घनमिटर माटो वा ढुङ्गाको कामको लागत कति । यस्ता मानदण्डको आधारमा सामाजिक वा भौतिक पूर्वाधारका आयोजनाको तुलना हुनु पर्दछ र निम्नानुसार रेटिङ्ग गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

- प्रति इकाई लागत राष्ट्रिय औसत भन्दा कम रहेको “राम्रो”

- प्रति इकाई लागत राष्ट्रिय औसत बराबर वा पाँच प्रतिशतसम्म बढी रहेको “सामान्य”
- प्रति इकाई लागत राष्ट्रिय औसतको पाँच प्रतिशत भन्दा बढी रहेको “नराम्रो”

३.२.३ क्षेत्र-विशेष आधार

यस आधार अन्तर्गत तीनवटा सूचकहरू प्रस्ताव गरिएको छ ।

१) आवधिक योजना वा दिर्घकालीन योजनामा निर्धारित क्षेत्रगत उद्देश्यलाई प्रत्यक्ष योगदान पुऱ्याउने खालका आयोजनाहरूले निश्चय पनि प्राथमिकता पाउनु पर्दछ । त्यसैले प्रत्यक्ष योगदान पुऱ्याउने भए “राम्रो”, अप्रत्यक्ष रूपमा योगदान पुऱ्याउने भए “सामान्य” र कुनै योगदान पुऱ्याउन नसके भए “नराम्रो” को रूपमा रेटिङ्ग गरिनु पर्दछ ।

२) क्षेत्रगत स्रोत सन्तुलन

एउटा विषय क्षेत्र अन्तर्गत विभिन्न उप क्षेत्र (sub-sectors) हरूमा स्रोत सन्तुलित रूपमा वितरण हुनु आवश्यक छ । एउटा उपक्षेत्रमा मात्रै स्रोतको विनियोजन हुन गएमा अरु उप क्षेत्रको विकास अवरुद्ध हुन सक्दछ । त्यसैले उपक्षेत्रगत हिसाबले हेर्दा सामान्य आधार अन्तर्गत कम संख्यामा छनोट हुन पुगेका आयोजनालाई “राम्रो” रेटिङ्ग गरी अत्यन्तै बढी छनोट हुन पुगेका उपक्षेत्रगत आयोजनालाई “सामान्य” वा “नराम्रो” रेटिङ्ग गरिनु पर्दछ ।

३) सरकारी योगदानको अंश

खास गरी वैदेशिक ऋण/अनुदान सहायतावाट संचालन हुने आयोजनाहरूमा सरकारले काउन्टरपार्ट लगानीको रूपमा प्रवाह गर्नु पर्ने रकम बढी हुन गएमा राष्ट्रिय बजेटमा चाप पर्न जाने र आयोजना शुरु गरिसकेपछि काउन्टरपार्ट लगानी नपुगी आयोजना अवरुद्ध हुने देखिएको हुँदा आयोजना छनोटकै बखत यस विषयमा ध्यान पुऱ्याउनु आवश्यक हुन्छ । सम्बन्धित विषय क्षेत्रलाई छुट्याएको सरकारी स्रोत अन्य प्राथमिकता क्रममा परेका आयोजनामा छुट्याई बाँकी रहेको रकमले काउन्टरपार्ट लगानीको रूपमा लगाउन पुग्छ भने मात्र त्यस्ता आयोजनालाई “राम्रो” रेटिङ्ग गरी अन्यलाई “सामान्य” वा “नराम्रो” रेटिङ्ग गर्नु पर्दछ ।

उपरोक्त तीन मूल आधार अनुसार रेटिङ्ग गरेपछि राम्रोलाई “२” , सामान्यलाई “१” र नराम्रोलाई “०” अङ्क दिई Cardinal rating तालिका तयार गरी सबै भन्दा बढी अंक प्राप्त गर्ने आयोजना छनोट गरिएमा बस्तुनिष्ठ हुन सकिन्छ ।

माथि उल्लिखित आधारहरू विकासशील देशमा आयोजनाहरूको छनोट तथा प्राथमिकीकरण गर्दा प्रयोग गरिने प्रचलित आधारहरू भएता पनि क्षेत्र र परियोजनाको प्रकृतिको हिसाबले तिनीहरूको उपयोग केही फरक किसिमले गरिनु पर्ने हुन्छ । कुनै आयोजनाहरूमा तिनीहरू मध्ये केही गौण पनि हुन जान्छन् अर्थात आवश्यक पर्दैनन् र केहीमा अन्य किसिमले प्रयोग हुन सक्छन् । तर अन्य किसिमले प्रयोग हुने आधारहरूमा शब्दात्मक प्रयोग फरक परे पनि भावनात्मक सम्बद्धता प्रस्तुत आधार भित्र नै पर्दछन् । सबै क्षेत्र र परियोजनाको प्रकृति अनुसार आधारहरूको व्याख्या गरिरहनु यहाँ सम्भव नहुने र त्यसको प्रयोग विशेषज्ञहरूवाट आयोजना बनाउने विषय क्षेत्र, स्थानीय स्रोत र परियोजना अनुसार हुने भएता पनि केही क्षेत्रगत उदाहरण तल दिइएका छन् ।

१) राष्ट्रिय स्तरमै विश्लेषण भई क्षेत्रगत आधारमा तोकिएका परियोजनाहरूमा छुट्टै लाभ लागतको पुनः पुष्ट्याई गरिरहनु आवश्यक पर्दैन । यस्ता क्षेत्र तथा परियोजनाहरूमा कृषि क्षेत्रमा दीर्घकालीन कृषि योजनाले प्राथमिकता दिएका र भौगोलिक स्थान तोकेका कुराहरू जस्तै तराईको राजमार्गको दक्षिणमा स्यालो ट्युबवेल, मध्य पहाडी भेगमा वेमौसमी तरकारी, सुन्तला जातका फलफूल र पशुपालन र राजमार्ग पुगेका उच्च पहाडमा स्याउ खेती यस्का उदाहरण हुन् । त्यस्तै शिक्षा क्षेत्रमा प्राथमिक शिक्षा, स्वास्थ्यमा आधारभूत स्वास्थ्य सेवा तथा परिवार नियोजन कार्यक्रम र ग्रामीण सडक तर्फ कृषि सडक अरु उदाहरणहरू हुन् । त्यस्तै ठूला सडक निर्माण तर्फ जिल्ला सदरमुकाम जोड्ने सडक पर्दछन् ।

२) दिगोपनाको हिसाव गर्दा त्यस भित्र स्थानीय स्रोतको उपयोगको पनि महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । स्थानीय स्रोतको उपयोग बढी भएमा उपभोक्ताले आयोजनावाट बढी फाइदा पाउने भई तिनीहरूको संचालन गर्न पनि सजिलो पर्ने हुन्छ । हुनत यस्को हिसाव लागत पक्षको विश्लेषणमा गएर परिसकेको हुन्छ भन्ने तर्क उठ्ने भएता पनि विषय क्षेत्र हेरी भूवनीट तथा हावापानी, स्थानीय स्रोतको प्रयोग, रोजगारीमा प्रत्यक्ष असर पर्ने जस्ता कुराहरू पनि उल्लेख

गरिएमा आयोजनाको भावी दिगोपना बारे बढी स्पष्टता आउँछ । तर यसरी उप आधार प्रयोग गर्दा छनोट प्रक्रियामा अप्रत्यक्ष रूपमा दोहरोपना प्रवेश गर्ने सम्भावना रोकन प्रमुख आधारको मान्यता भित्रै रहेर गर्नु पर्ने हुन्छ ।

३.३ वार्षिक बजेटमा आयोजना समावेश गर्ने कार्यविधि

माथि उल्लिखित आधारहरू अनुसार जिम्मेवार निकायहरूबाट आयोजनाको सम्भाव्यता परीक्षण र विश्लेषणको आधारमा निर्णय लिन अनिवार्य गरिनु पर्दछ । अतः यसको लागि वार्षिक बजेटमा आयोजना समावेश गर्नलाई प्रत्येक वर्षको पुष मसान्तलाई सम्बन्धित मन्त्रालय तहबाट निर्णय गरी राष्ट्रिय योजना आयोग र अर्थ मन्त्रालयमा पेश भइसक्नु पर्ने मिति तोक्नु बाञ्छनीय हुन्छ । योजना प्रस्ताव गर्ने हालको २२ बुँदे फारामको पुनरावलोकन गरी संशोधन गर्नु पर्ने दफामा संशोधन गरेर लागू गर्ने र तद्अनुरूप निर्णय प्रक्रिया निर्दिष्ट गरिनु पर्दछ ।

परिच्छेद-४
ऋण लिएर लगानी गर्ने आयोजनाहरु सम्बन्धी अवधारणा

४.१ पृष्ठभूमि

हालका वर्षहरुमा कूल वैदेशिक सहायतामा वैदेशिक ऋणको अंश लगातार बढ्दै गएको देखिन्छ। बाह्य ऋणको आयतन र ऋण सेवा भुक्तानी रकममा अत्यधिक वृद्धि हुँदै गएको छ। अन्य विदेशी मुद्रासंग नेपाली मुद्राको अवमूल्यनको कारण पनि भुक्तानी गर्नुपर्ने वैदेशिक ऋणको भार हरेक वर्ष बढ्दै गएको छ। राजस्व परिचालनमा बाञ्छित सुधार र सुदृढीकरण हुन नसक्नाको कारण आन्तरिक ऋण परिचालनमा समेत तीव्र रूपमा वृद्धि हुँदै गएको छ। आन्तरिक ऋणको ठूलो हिस्सा हरेक वर्ष नवीकरण गरिँदै आएकोले आन्तरिक ऋणको व्ययभारमा पनि निकै वृद्धि हुँदै गएको देखिन्छ।

आर्थिक वर्ष २०५६।५७ को प्रथम ८ महिनासम्ममा श्री ५को सरकारको खूद तिर्न बाँकी वैदेशिक ऋण १७७ अर्ब ७३ करोड ७० लाख र आन्तरिक ऋण ५१ अर्ब १० करोड २५ लाख गरी जम्मा रु. २२८ अर्ब ८३ करोड ९५ लाख रहेकोमा हाल करिब २५० अर्ब पुगेको अनुमान छ। यस प्रकार प्रतिव्यक्ति ऋण भार ११,००० पुगेको देखिन्छ। वैदेशिक ऋण विदेशी मुद्रामा भुक्तानी गर्नुपर्ने भएकोले विनिमय दर परिवर्तन संगै भुक्तानी हुन बाँकी ऋणमा समेत परिवर्तन (ऋणको आयतनमा) हुँदै जाने हुन्छ।

कूल राष्ट्रिय बजेटमा वैदेशिक ऋणको अंशमा पनि वृद्धि हुँदै गइरहेको देखिन्छ। आर्थिक वर्ष २०५७।५८ मा कूल राष्ट्रिय बजेटमा वैदेशिक ऋणको अंश २१.६ प्रतिशत र विकास बजेटमा उक्त अंश ४१.१ प्रतिशत रहने अनुमान गरिएको छ। यस प्रकार राष्ट्रिय बजेटको २९.२ प्रतिशत र विकास बजेटको ५५.७ प्रतिशत ऋण रकम (आन्तरिक र बाह्य गरी) परिचालन गरिने अनुमान छ।

आर्थिक वर्ष २०५७।५८ मा साधारण बजेटको ११.४ प्रतिशत आन्तरिक ऋण भुक्तानीको लागि र १७.९ प्रतिशत बाह्य ऋण भुक्तानीको लागि विनियोजन गरिएको छ। यस प्रकार साधारण बजेटको करिब २८ प्रतिशत रकम ऋण सेवा भुक्तानीको लागि विनियोजित गरिएको छ। गत वर्षको तुलनामा यस वर्ष विनियोजित ऋण सेवा भुक्तानी रकम १०.७ प्रतिशतले बढी छ। चालु आर्थिक वर्षमा कर परिवर्तन तथा प्रशासनिक सुधारवाट करिब ५ अर्ब थप राजस्व उठाउने लक्ष्य सहित जम्मा रु. ५२ अर्ब ९८ करोड ७० लाख राजस्व परिचालन हुने अनुमान गरिएकोमा उक्त रकमको २४ प्रतिशत रकम ऋण सेवाको लागि विनियोजित गरिएको छ। आगामी केही वर्षसम्म साँवा भुक्तानी शुरु हुने ऋणको तुलनामा पूर्णतया साँवा चुक्ता हुने ऋणको संख्या नगण्य रहेको हुँदा आगामी वर्षहरुमा ऋण सेवा भुक्तानीको चाप बढ्दै जाने देखिन्छ।

कूल गार्हस्थ्य उत्पादनसंग ऋण परिचालनको तुलना गर्ने हो भने आर्थिक वर्ष २०५५।५६ र २०५६।५७ मा आन्तरिक ऋण कूल गार्हस्थ्य उत्पादनको क्रमश १.४ र १.५ प्रतिशत तथा वैदेशिक ऋण क्रमश: ३.६ र ३.८ प्रतिशत परिचालन गरिएको अनुमान छ। यस प्रकार उक्त आर्थिक वर्षहरुमा कूल गार्हस्थ्य उत्पादनको क्रमश: ५ र ५.३ प्रतिशत रकम ऋण परिचालन गरिएको थियो। तरलताको हिसावले हेर्ने हो भने नेपालको सरकारी ऋणको आकार डरलाग्दो भैसकेको छ। ऋणको विश्लेषण गर्दा तरलतालाई कूल ऋण सेवा रकम र राजस्व रकमको अनुपातवाट नाप्ने गरिन्छ।

४.२ सुझाव

४.२.१ वैदेशिक ऋण सम्बन्धमा : आयोजनामा ऋण लगानी गर्ने सम्बन्धमा श्री ५ को सरकारको स्पष्ट आधारयुक्त ऋण नीति नहुनु, ऋणको विकल्पमा अनुदान प्राप्त गर्ने तर्फ ध्यान नदिइनु, ऋण लगानी छनौटयुक्त नहुनु, ऋण लगानीमा समेत अनुत्पादक खर्चको अंश धेरै हुनु र ऋणहरु प्रशोधन क्षमता तथा आयोजना कार्यान्वयन गर्ने व्यवस्थापकीय क्षमतामा रहेको सीमितताको कारण हालसम्म गरिएको ठूलो लगानीको तुलनामा आर्थिक वृद्धि र आयस्तरमा पर्याप्त सुधार हुन नसकेको तर्फ धेरै अर्थविद्हरु सहमत देखिन्छन्। निम्नानुसारका आधारहरु पूरा गर्ने आयोजनामा मात्र ऋण लगानी गरिएमा वैदेशिक ऋणको उपयोगितामा वृद्धि हुनुको साथै ऋण भारमा पनि महत्वपूर्ण सुधार गर्न सकिने अपेक्षा गरिएको छ।

(क) प्रत्यक्ष रूपमा वित्तीय प्रतिफल प्राप्त नहुने आयोजनाहरुमा ऋण लिएर लगानी गर्ने कार्य निरुत्साहित गरिनु पर्दछ। अर्थात उत्पादनशील क्षेत्रमा मात्र ऋण लिएर लगानी गर्नु उपयुक्त हुन्छ। ऋण लिएर लगानी गरिने आयोजनाहरुको विस्तृत छानविन गरिनु पर्दछ। यस्ता आयोजनाको सम्भाव्यता अध्ययन गर्दा आर्थिक र वित्तीय विश्लेषणमा विशेष ध्यान दिनु पर्दछ। हालको अवस्थामा आन्तरिक प्रतिफल दर १५ प्रतिशत वा बढी भएका आयोजनामा मात्र वैदेशिक ऋण लगानी गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ। यो दरको प्रत्येक वर्ष पुनरावलोकन हुनु पर्दछ। ऋण द्वारा सञ्चालन गरिने आयोजनाको अध्ययन गर्दा सरकारको तर्फबाट समेत गहन अध्ययन विश्लेषण गर्नु जरुरी छ।

(ख) शिक्षा, स्वास्थ्य, जनशक्ति विकास र समाजकल्याणका क्षेत्रहरु गरिबी निवारणका निमित्त सशक्तीकरणका माध्यम हुन् । यस्ता प्राथमिकताका क्षेत्रमा बाह्य निर्भरता बढाउँदै लगियो भने उपलब्ध आन्तरिक स्रोतमा अरु कम प्राथमिकताका क्षेत्रले दावी बढाउँदै लैजाने सम्भावना रहन्छ, र त्यस्तो भएको देखिएको पनि छ । बाह्य ऋण र अनुदानबाट यी क्षेत्रमा खर्च गर्ने परिपाटी जारी राख्ने हो भने पछि गएर ऋण र अनुदान घट्टाको अवस्थामा आन्तरिक स्रोतबाट यी क्षेत्रका लागि पर्याप्त अंश दिलाउन नसकिने अवस्था आउन सक्दछ । त्यसैले यस्ता क्षेत्रमा आन्तरिक स्रोत समुचित मात्रामा विनियोजन गर्दै लगी बाह्य ऋणको उपयोग घटाउँदै लैजानु आवश्यक छ ।

(ग) निम्न आधार पूरा नगर्ने सार्वजनिक संस्थानहरुमा सरकारले वैदेशिक ऋण लिएर लगानी गर्नु नगर्ने :

- १) लगानीको प्रतिफल दर (Return on Investment) हालको लागि कम्तीमा पनि १५ प्रतिशत नभएका संस्थानमा यो दर समयानुसार पुनरावलोकन हुनु आवश्यक छ ।
- २) सञ्चित नोक्सानी भएका संस्थानमा ।
- ३) एक आर्थिक वर्षको लेखा परीक्षण सो आर्थिक वर्ष सकिएको नौ महिना भित्रमा नगराएका संस्थानमा ।

(घ) आयोजनाको पूर्व सञ्चालन खर्च (कार्यान्वयन शुरु हुनु अघि गरिने सम्भाव्यता अध्ययन, आयोजना तयारी खर्च आदी) सकभर अनुदान रकम वा आन्तरिक स्रोतबाट पूर्ति गर्न पहल गरिनु पर्दछ । यस्तो काममा वैदेशिक ऋणको उपयोग गरिनु हुँदैन ।

(ङ) लघु कर्जा वा त्यस्तै प्रकृतिका कर्जा लगानीका लागि वैदेशिक ऋण लिनुको सट्टा सकेसम्म आन्तरिक पूँजी बजारबाट पूँजी जुटाउन प्रोत्साहित गरिनु आवश्यक छ । आन्तरिक पूँजी बजारबाट उपलब्ध हुन नसकेको अवस्थामा कार्यक्रमगत लघु कर्जाको लागि मात्र बाह्य ऋण लिने नीति लिइनु पर्दछ ।

(च) ऋण लिन पर्ने अवस्थामा आयोजनाको वैदेशिक मुद्रामा हुने खर्चको लागि मात्र वैदेशिक ऋण लिन पाउने गरी आधार तोकिनु पर्दछ । उच्च प्रविधि भित्र्याउने र नेपालमा उपलब्ध नरहेका यन्त्र उपकरणहरु लागत-प्रभावकारी हुने गरी आयात गर्ने खालका आयोजनामा मात्र वैदेशिक ऋण लगानी गर्नु उपयुक्त हुन्छ । सकभर पूँजीगत खर्चको लागि मात्र ऋण लिने कार्यको शुरुवात गरिनु पर्दछ ।

४.२.२ आन्तरिक ऋण सम्बन्धमा

आन्तरिक ऋणलाई हाल बजेट न्यून पूर्ति गर्ने स्रोतको रूपमा मात्र लिइएको छ । आन्तरिक ऋणबाट उठाएको रकमले कुन कुन आयोजना/कार्यक्रम संचालन गरिए भनेर न त बजेटमा उल्लेख गरिन्छ, न त लेखाले नै देखाउँछ । आन्तरिक ऋणको उपयोग प्रति उत्तरदायित्व अभिवृद्धि गर्न निम्नानुसार गर्नु उपयुक्त हुन्छ :

(क) आन्तरिक ऋणलाई न्यून पूर्ति गर्ने स्रोतको रूपमा लिइए पनि त्यस्तो रकम कुन कुन आयोजना/कार्यक्रममा खर्च गर्न प्रस्ताव गरिएको हो भनेर बजेटमा स्पष्ट उल्लेख गर्ने परिपाटी बसाल्नु आवश्यक छ ।

(ख) आन्तरिक ऋणको उपयोग निम्न प्रयोजनका लागि गरिनु हुँदैन :

- कार्य संचालन खर्चको लागि,
- अनुदान दिनका लागि ।

(ग) आर्थिक वर्ष २०५५/५६ को अन्तमा सञ्चित कोषको मौज्जात रु. १९ अर्ब २० करोड ऋणात्मक रहेको र आ.व. ०५६/५७ को वार्षिक हिसाब तयार भएपछि यो रकम अझै बढ्ने स्पष्ट सम्भावना देखिएकोले आर्थिक वर्ष २०५९/६० देखि यसलाई नियन्त्रण गर्न प्रति वर्ष कम्तीमा एक अर्ब रुपैयाको दरले सञ्चित कोषको ऋणात्मक मौज्जात कम गर्दै लैजाने लक्ष्य अनुरूप बजेट तर्जुमा र कार्यान्वयन हुनु आवश्यक छ ।

परिच्छेद-५
सरकारी खर्चको वितरण सम्बन्धी अवधारणा

५.१ पृष्ठभूमि

विकास तथा पूँजी निर्माण गर्ने प्रकृतिका खर्चको लागि उपलब्ध राजस्वको अंश क्रमशः घट्टै गएको विषयलाई यस प्रतिवेदनमा अन्त्यत्र उल्लेख गरिएको छ । यसो हुनुको प्रमुख कारण साधारण खर्चमा अत्यधिक वृद्धि हुनु हो । साधारण खर्च भित्रै पनि क्षेत्रगत वितरणमा परिवर्तन देखिएको छ । वगत ६ वर्षमा साधारण खर्चको वितरणलाई हेर्दा संवैधानिक अंगहरु, आन्तरिक सुरक्षा र विविध प्रयोजनका लागि गरिने खर्चको प्रतिशत विस्तारै बढ्दै गएको देखिन्छ भने साधारण प्रशासन र आर्थिक सेवाको क्षेत्रमा खर्चको प्रतिशत क्रमशः घट्टै गएको देखिन्छ ।

कूल सरकारी खर्चको क्षेत्रगत वितरण हेर्दा सामाजिक सेवाको क्षेत्रमा कूल खर्चको सरदर ३० प्रतिशत गएको देखिन्छ भने औसतमा राजस्वको ४५ प्रतिशत भन्दा बढी अंश यही क्षेत्रमा गएको छ । ऋण सेवा (साँवा तथा व्याज भुक्तानी) को लागि गरिएको खर्च वगत ६ वर्षमा कूल खर्चको सरदर १४.७१ प्रतिशत र राजस्वको सरदर २३.९६ प्रतिशत रहेको छ । यसरी भुक्तानी योग्य भइसकेको आन्तरिक ऋणलाई पनि नवीकरण गर्दै लगी ऋण सेवा खर्चलाई राजस्वको निश्चित प्रतिशत भित्र बाध्न खोजिएको देखिन्छ । आर्थिक वर्ष २०५७/५८ मा पनि ऋण सेवा खर्चलाई अनुमानित राजस्वको २४.०९ प्रतिशतमा सीमित राखिएको छ । आ.व. २०५६/५७ मै भुक्तानी योग्य भइसकेको आन्तरिक ऋण नवीकरण गर्दै लगेकाले आगामी आ.व. २०५८/५९ मा पूरै भुक्तानी गर्ने लक्ष्य लिने हो भने साँवा र व्याज तर्फ निम्नानुसारको रकम व्यवस्था गर्नु पर्ने देखिएको छ :

आन्तरिक ऋणको साँवा भुक्तानी	१६.८९ अर्व
व्याज भुक्तानी	२.४६ अर्व

आन्तरिक ऋण सेवाको लागि जति खर्च गर्नु पर्ने हो त्यति गर्न सकिएको छैन । आर्थिक गतिविधिको वढोत्तरीको लागि सघाउ पुऱ्याउने भौतिक पूर्वाधार निर्माण, कृषि र पर्यटन जस्ता विषय क्षेत्रहरु पर्ने आर्थिक सेवा सम्बन्धी क्षेत्रमा खर्च घट्टो क्रममा छ । यसमा भएका खर्च मध्ये पनि अधिकांश भाग सार्वजनिक संस्थानहरुलाई ऋण वा शेयर लगानीमा जाने गरेको छ । आ.व. २०५१/५२ मा यस क्षेत्रको कूल खर्च मध्ये १५ प्रतिशत ऋण / शेयर लगानीमा गएकोमा आ.व. २०५२/५३ मा २९.०३ प्रतिशत र आ.व. २०५६/५७ मा बढेर ३४.६२ प्रतिशत गएको छ । चालु आ.व. २०५७/५८ को बजेट अनुमानमा आर्थिक सेवा सम्बन्धी खर्चको ३८.७४ प्रतिशत संस्थानहरुमा ऋण/शेयर लगानीको लागि छुट्टयाइएको छ । यस प्रकार सरकार स्वयंले संचालन गर्ने भौतिक पूर्वाधार निर्माण र कृषि क्षेत्रमा लगानी क्रमशः घट्टै गएको देखिन्छ ।

विगत ६ वर्षमा सरकारी खर्च वितरणको तुलनात्मक तालिका

रकम रु. करोडमा

आर्थिक वर्ष	२०५१/५२	२०५२/५३	२०५३/५४	२०५४/५५	२०५५/५६	२०५६/५७
कूल राजस्व	२४५७.५२	२७८९.३१	३०३७.३१	३२९३.७९	३७२५.१०	४२८९.३८
कूल खर्च	३९०६.००	४६५४.२४	५०७२.३७	५६११.८३	५९५७.९०	६६२७.२५
जसमध्ये साधारण खर्च	१९२६.५१	२१५६.१९	२४१८.११	२७१७.४४	३१०४.७७	३४५२.३३
कूल खर्चको तुलनामा प्रतिशत	४९.३२	४६.३३	४७.६७	४८.४२	५२.११	५२.०९
राजस्वको तुलनामा प्रतिशत	७८.३९	७७.३०	७९.६१	८२.५०	८३.३५	८०.४९
संवैधानिक अंगको खर्च	२१.४८	२३.४९	४७.१०	३५.७१	४१.२७	७२.४०
कूल खर्चको प्रतिशत	०.५५	०.५०	०.९३	०.६४	०.६९	१.०९
राजस्वको प्रतिशत	०.८७	०.८४	१.५५	१.०८	१.११	१.६९
साधारण प्रशासन (आन्तरिक सुरक्षा र रक्षा बाहेक)	१४५.०२	१५८.३९	१७२.४८	१८६.८४	२१३२.७५	१९४.४८
कूल खर्चको प्रतिशत	३.७१	३.४०	३.४०	३.३३	३.५९	२.९३
राजस्वको प्रतिशत	५.९०	५.६८	५.६८	५.६७	५.७४	४.५३
आन्तरिक सुरक्षा खर्च	१५८.४०	१९२.६९	२१९.५८	२४८.७२	२८९.७८	३२६.७८
कूल खर्चको प्रतिशत	४.०६	४.१४	४.३३	४.४३	४.८६	४.९३
राजस्वको प्रतिशत	६.४५	६.९१	७.२३	७.५५	७.७८	७.६२

रक्षा खर्च	२००.१३	२१२.६४	२३५.७६	२५८.२८	२९९.४८	३४८.२१
कूल खर्चको प्रतिशत	६.४५	४.५७	४.६५	४.६०	५.०३	५.२५
राजस्वको प्रतिशत	८.१४	७.६२	७.७६	७.८४	८.०४	८.१२
सामाजिक सेवाहरु	१०६६.६४	१२९८.७७	१५१९.०४	१७३१.६८	१७६४.२३	२०८०.८४
कूल खर्चको प्रतिशत	२७.३१	२७.९१	२९.९१	३०.८६	२९.६१	३१.४०
राजस्वको प्रतिशत	४३.४०	४६.५६	५०.०१	५२.५७	४७.३६	४८.५१
आर्थिक सेवाहरु	१४२०.६६	१८५१.६२	१८७९.२९	१९७९.०१	१९४९.२३	२०९८.५२
कूल खर्चको प्रतिशत	३६.३७	३९.७८	३७.०४	३५.२६	३२.७२	३१.६७
राजस्वको प्रतिशत	५७.८१	६६.३८	६१.८७	६०.०८	५२.३३	४८.९२
ऋण तथा लगानी	२१३.११	५३७.५०	६७७.१५	६४९.७८	५५१	७३३.७८
कूल खर्चको प्रतिशत	५.४५	११.५४	१२.१०	११.५७	९.२४	११.०७
राजस्वको प्रतिशत	८.६७	१९.२७	२०.३१	१९.७२	१४.७९	१७.११
साँवा र व्याज भुक्तानी	६०८.३३	६७१.५५	७५२.७२	७६८.२८	८७२.३०	१००३.२८
कूल खर्चको प्रतिशत	१५.५७	१४.४३	१४.८४	१३.६९	१४.६४	१५.१४
राजस्वको प्रतिशत	२४.७५	२४.०७	२४.७८	२३.३३	२३.४२	२३.३९
विविध	२८४.८०	२४३.३५	२४३.२३	४००.८२	५२६.३५	५०२.७१
कूल खर्चको प्रतिशत	७.२९	५.२२	४.८०	७.१४	८.८३	७.५९
राजस्वको प्रतिशत	११.५९	८.७२	८.०१	१२.१७	१४.१३	११.७२

५.२ समस्याको विश्लेषण

(क) नवौँ पञ्चवर्षीय योजनामा साधारण खर्चलाई कूल गार्हस्थ उत्पादनको ६ प्रतिशतमा सीमित गरी उपलब्ध राजस्वको ५० प्रतिशत भन्दा बढी हिस्सा विकास खर्चमा लगाइने नीति उल्लेख गरिएको छ। तर आ.व. २०५६।५७ सम्म पनि साधारण खर्च कूल गार्हस्थ उत्पादनको ९.१० प्रतिशत रहेको देखिन्छ। राजस्वको तुलनामा ५० प्रतिशतसम्म मात्र साधारण खर्चमा लगाइने नीतिको ठीक उल्टा राजस्वको तुलनामा ८३.३५ प्रतिशतसम्म खर्च भएको र आ.व. २०५७।५८ को बजेटमै पनि अनुमानित राजस्वको तुलनामा ८२.१२ प्रतिशत साधारण खर्चमा विनियोजन गरेर नवौँ पञ्चवर्षीय योजनाले लिएको नीति पालना गर्ने तिर प्रयास हुन नसकेको देखिएको छ। साधारण खर्चको वर्गीकरणमा पर्ने ऋण सेवा खर्च सञ्चित कोष माथि व्ययभार हुने रकम हो। साँवालाई म्याद भित्र भुक्तानी नगरी नवीकरण गर्दै लैजानु मुनासिव हुदैन। तसर्थ ऋण सेवा खर्चको लागि आवश्यक रकम छुट्याएपछि साधारण खर्चबाट हुने अरु क्षेत्रमा खर्च कटौती गर्दै लगी नवौँ पञ्चवर्षीय योजना अवधि भित्र नसके पनि त्यसपछिको पाँच वर्ष भित्र साधारण खर्चलाई वाञ्छित सीमा भित्र राख्ने प्रयास गरिनु आवश्यक देखिएको छ।

(ख) साधारण खर्चको सरदर ३.५ प्रतिशत र विकास खर्चको सरदर ७.५ प्रतिशत पूँजीगत प्रकृतिको हुने गरेको छ। आर्थिक वर्ष २०५६।५७ को आँकडा विश्लेषण गर्दा कूल राजस्वको ९५.०९ प्रतिशत चालु खर्चमा गएको थियो। अर्थात्, पूँजीगत खर्चको लागि राजस्वको ४.९१ प्रतिशत मात्र उपलब्ध भई बाँकी अन्य स्रोतबाट व्यहोरिन गएको देखिन्छ। आर्थिक वर्ष २०५७।५८ मा चालु खर्चको लागि गरिएको बजेट विनियोजन नै राजस्वको तुलनामा २.६८ प्रतिशतले बढी भएकोले चालु खर्चको लागि पनि सरकार ऋण तथा अनुदान सहायतामा निर्भर रहनु परेको देखिन आउँछ। चालु खर्चको लागि ऋणमा आश्रित हुने हो भने त्यसले भविष्यमा ऋण सेवा खर्च बढ्न गई चालु खर्चको परिमाणमा भन्ने बृद्धि ल्याउँछ। चालु खर्चलाई मुलत तीन वटा खण्डमा विभाजन गरी विश्लेषण गरिएमा खर्चलाई कसरी वाञ्छित सीमा भित्र राख्ने भनेर नीति तर्जुमा गर्न सघाउ पुग्दछ। ती तीन खण्ड हुन : (क) कर्मचारी खर्च (ख) कार्यालय संचालन, सेवा र चालु अनुदान खर्च (ग) ऋण सेवा खर्च। माथि नै भनिएको छ, ऋण सेवा खर्च नियन्त्रण गर्न सम्भव छैन। तसर्थ नियन्त्रण गर्ने भनेको कर्मचारी खर्च र कार्यालय संचालन, सेवा र चालु अनुदान खर्च हो। आर्थिक वर्ष २०५६।५७ मा राजस्वको तुलनामा कर्मचारी खर्च ३४.४५ प्रतिशत थियो। आर्थिक वर्ष २०५७।५८ मा भएको तलव वृद्धिको सरदर प्रतिशत राजस्व वृद्धिको अनुमानित प्रतिशत भन्दा अत्यन्तै बढी भएकोले राजस्वको ३७ प्रतिशत भन्दा बढी कर्मचारी खर्चमा जाने अनुमान गरिएको छ। कर्मचारी खर्च तत्काल नियन्त्रण गर्न सकिने खर्च होइन। स्वैच्छिक अवकाशको विशेष कार्यक्रम अगाडि ल्याएर दरवन्दी संख्या घटाउने पहलले तत्काल सीमान्त रुपमा मात्र कर्मचारी खर्च घट्दछ। किनभने तलव खर्च घटे पनि घटेको तलव खर्चको ७५ प्रतिशतसम्म निवृत्तिभरण खर्चमा वृद्धि हुने र अवकाश दिइएको वर्ष संचित विदा तथा पहिला उपभोग नगरेको औषधोपचार खर्च भुक्तानी हुने हुँदा शुरुको वर्ष खर्च बढ्दछ र सरदर निवृत्तिभरण पाइरहने वर्षसम्म सीमान्त रुपमा मात्र खर्च घट्दछ। दरवन्दी कटौतीको प्रभाव कर्मचारी खर्चमा १७ देखि २० वर्ष पछि मात्र गएर पर्ने हुन्छ। वर्तमानमा सच्याए भविष्यमा हिलै भएपनि खर्चमा नियन्त्रण हुन जान्छ।

दरवन्दी संख्या घटाएर कर्मचारी खर्चमा तुरुन्तै कटौती गर्न नसकिए पनि कार्यालय संचालन तथा सेवा खर्चमा तुरुन्तै केही कमी आउन सक्दछ ।

उपरोक्त विश्लेषणको परिप्रेक्ष्यमा एकातिर साधारण खर्चलाई नवौं पञ्चवर्षीय योजनाले निर्दिष्ट गरे बमोजिमको सीमा भित्र राख्ने प्रयास हुनु आवश्यक छ भने अर्कोतिर चालु खर्चलाई सम्बन्धित आर्थिक वर्षको नगद राजस्वको सीमा भित्र राखी क्रमिक रुपमा पूजीगत खर्चको लागि चालु खर्च कटाए पछिको राजस्व वचत वढाउदै लैजाने दिशामा समेत प्रयास हुनु आवश्यक छ ।

- (ग) सरकारको विकास प्रयासको उद्देश्य गरिवी निवारण र दिगो विकास रहेको सन्दर्भमा विकास खर्चको प्रवाह मूलतः यी दुई विषयसंग सम्बन्धित क्षेत्रमा हुनु आवश्यक छ । ८८ प्रतिशत जनसंख्या रहेको ग्रामीण क्षेत्रका ४४ प्रतिशत वासिन्दा वार्षिक प्रति व्यक्ति रु.४४०४ भन्दा कम आयमा आश्रित रहेका छन् । अर्थात कूल जनसंख्याको ठूलो हिस्सा गरिवीको रेखामुनी छ । हालका वर्षहरूमा आय आर्जनका अवसरको वितरणमा असमानता भएकोले केही भौगोलिक क्षेत्रहरूमा असन्तुष्टिको अभिव्यक्ति अपराधिक प्रवृत्ति प्रदर्शन गरेर भएको पाइएको छ । त्यसले भौतिक पूर्वाधारको विस्तार त्यस्ता क्षेत्रमा गरी आय आर्जनका अवसर सृजना हुने खालका आर्थिक कारोवारमा वृद्धि ल्याउन सरकार क्रियाशील हुनु आवश्यक छ । गरिवी निवारणका लागि सामाजिक सशक्तीकरण अनिवार्य छ । यसका निमित्त खास गरी शिक्षा, स्वास्थ्य र विपन्न वर्ग प्रति लक्षित कार्यक्रममा सरकारको ध्यान जानु आवश्यक छ ।

५.३ सुभावावर

५.३.१ वाह्य ऋण सेवा खर्चको लागि आगामी ५ वर्षमा किस्ता भुक्तानी म्याद पुग्ने साँवा र बाँकी ऋणको व्याज भुक्तानी गर्न पुग्ने रकम प्रत्येक वर्ष विनियोजन गर्दै जानु आवश्यक छ । वगत १० वर्षमा अमेरिकी डलरको तुलनामा नेपाली मुद्राको अवमूल्यन वार्षिक सरदर ८.०२ प्रतिशतले भएको परिप्रेक्ष्यमा आगामी ५ वर्षसम्म पनि यही प्रवृत्ति रहन्छ भन्ने ठानिएको छ । यस आधारमा हेर्दा आगामी ५ वर्षसम्म वैदेशिक ऋण सेवा खर्चको लागि देहाय बमोजिम रकम विनियोजन गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

रु.करोडमा

आर्थिक वर्ष	२०५८/५९	२०५९/६०	२०६०/६१	२०६१/६२	२०६२/६३
वैदेशिक ऋण सेवा खर्च	८४९.४३	९६९.२५	१०५८.४४	११८१.७०	१३०६.७०

५.३.२ आन्तरिक ऋण तर्फ विगतमा म्याद पुगेर पनि नवीकरण गर्दै लिएको रकमलाई आगामी ५ वर्ष भित्रमा राफसाफ गरी भुक्तानी म्याद पुगेको बखत साँवा र व्याज भुक्तानी गर्ने परिपाटी स्थापित गर्नु आवश्यक छ । विगतमा म्याद नाघी नवीकरण गरिएको आन्तरिक ऋणको साँवा व्याज रकम ५ वर्ष भित्र चुक्ता गरिसक्न र म्याद पुग्दै गरेका ऋणको नियमित भुक्तानी गर्न देहाय बमोजिमको रकम विनियोजन गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

रु.करोडमा

आर्थिक वर्ष	२०५८/५९	२०५९/६०	२०६०/६१	२०६१/६२	२०६२/६३
आन्तरिक ऋण सेवा खर्च*	८४२.८९	८४८.८४	८४३.८१	७५१.४२	१२०.४०

तर आ.व. ०५८।५९ र ०५९।६० को लागि यस पछिका अनुच्छेदहरूमा अनुमान गरिएको न्यूनतम साधारण खर्च धान्नको लागि आवश्यक रकम अलग्याएर हेर्दा आ.व. ०५८।५९ र आ.व.०५९।६० को लागि आन्तरिक ऋण सेवा खर्चका लागि माथि अनुमान गरिएको क्रमशः रु. ८ अर्ब ४३ करोड र रु. ८ अर्ब ४९ करोड रकम भुक्तानी गर्न रकम नपुग्ने देखिन्छ । तसर्थ विगत वर्षहरू देखि नै पर साँदै ल्याइएको रु. १० अर्ब ९२ करोड र आगामी २ वर्षमा पुनः पर सार्नु पर्ने रकम समेत आ.व. ०६२।६३ सम्ममा चरणवद्ध रुपमा चुक्ता गरिसक्ने गरी निम्नानुसारको आन्तरिक ऋण सेवा तालिका अनुसरण गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

रु. करोडमा

आर्थिक वर्ष	२०५८।५९	२०५९।६०	२०६०।६१	२०६१।६२	२०६२।६३
आन्तरिक ऋण सेवा खर्च	५३०	६१९	९६३	९६४	३८५

* आ.व. २०५८।५९ देखि २०६२।६३ सम्मको ऋण सेवा खर्चको गणना गर्दा आ.व. २०५६।५७ को अन्तसम्ममा बाँकी रहेको साँवाको व्याज मात्र समावेश गरिएको छ । आ.व. २०५८।५९ र सो पछिका वर्षमा उठाइने आन्तरिक ऋणको साँवा रकम अनुमान गर्न सकिए पनि सो को व्याजदर कति हुन्छ र अधिविकर्ष कति हुन्छ अनुमान गर्न नसकिएकोले व्याज अनुमान नगरिएको हो ।

५.३.३ राजस्व संकलनको दर आर्थिक वर्ष २०५६।५७ मा कूल गार्हस्थ उत्पादनको सरदर ११.३ प्रतिशत रहेको छ । आगामी ५ वर्षमा वर्तमान प्रतिवद्धता अनुरूप वर्षेनि कूल गार्हस्थ उत्पादनको ०.५ प्रतिशत विन्दुले बढाउँदै लैजान सकिने छ भन्ने अनुमानमा आजको ५ वर्ष पछि आ.व. २०६२।६३ मा रु. १०३ अर्ब ६९ करोड पुग्ने अनुमान गरिएको छ । साधारण खर्चमा परेका प्रतिवद्ध लागत (Committed Cost) को परिमाण हेर्दा नवौं योजनामा परिलक्षित गरिए वमोजिम साधारण खर्चलाई कूल गार्हस्थ उत्पादनको ६ प्रतिशत र राजस्व आम्दानीको ५० प्रतिशतमा भर्ना तत्काल सम्भव छैन । तसर्थ आगामी ५ वर्षमा साधारण खर्चलाई राजस्वको ७० प्रतिशतमा भर्ना गरी लक्ष निर्धारण गरिनु उपयुक्त हुन्छ । यो लक्षलाई आधार मानेर आगामी ५ वर्षको अनुमानित राजस्वको तुलनामा साधारण खर्चको सीमा र सो सीमाको रकमवाट ऋण सेवा खर्च कटाएर अरु प्रयोजनको लागि छुट्याउन सकिने साधारण खर्च निम्न वमोजिम हुने देखिन्छ ।

रु. करोडमा

आर्थिक वर्ष	२०५६/५९	२०५९/६०	२०६०/६१	२०६१/६२	२०६२/६३
अनुमानित राजस्व*	५७,४२.८४	६६,२१.४९	७६,३४.५८	९०,१६.८९	१०३,६९.४३
राजस्वको तुलनामा हुनु पर्ने साधारण खर्चको प्रतिशत	८०.८७	७६.००	७३.००	७०.००	७०.००
अनुमानित साधारण खर्च रकम	४६,४४.३२	५०,३२.३३	५५,७३.२४	६३,११.८२	७२,५८.६०
ऋण सेवा खर्च	१३७९.४३	१५८८.२५	२०२१.४४	२१४५.७	१६९१.८
अन्य प्रयोजनका लागि छुट्याउन सकिने साधारण खर्च	३२६५.३२	३४४४.३३	३५५२.२४	४९६६.८२	५५६७.६०

*राष्ट्रिय योजना आयोगले तयार गरेको गरीबी निवारण रणनीति अनुसार

५.३.४ आ.व. २०५६।५७ मा कूल साधारण खर्चको २२.५९ प्रतिशत संचालन तथा अन्य अनुदानमा भएको थियो भने चालु आ.व. मा कूल अनुमानित साधारण खर्चको २०.९६ प्रतिशत अनुदान स्वरूप दिने गरी बजेट तर्जुमा भएको छ । साधारण बजेटवाट विनियोजन हुने अनुदान मूलतः विद्यालयका शिक्षकहरुको तलब भत्ता र विश्व विद्यालय अनुदान आयोग मार्फत विश्व विद्यालयहरुको प्रशासनिक खर्चमा जाने गरेको छ । चालु आ.व.मा गरिएको तलब वृद्धिको कारण शिक्षा क्षेत्रमा प्रस्ताव गरिएको अनुदानको रकम केही नपुग हुने देखिन्छ । आगामी आ.व. २०५६।५९ मा नियमित तलब वृद्धि (ग्रेड) बाहेक अरु थप तलब नदिने नीति लिनु आवश्यक छ र यसो गरिएमा पनि आगामी आर्थिक वर्षमा संचालन तथा अन्य अनुदानमा रु. १० अर्ब ५० करोड लाग्ने देखिन्छ ।

५.३.५ आ.व. २०५६।५९ मा निवृत्तिभरण सुविधा वापत रु. २ अर्ब ६२ करोड लाग्न सक्ने अनुमान गरिएको छ । यस प्रकार अनुदानमा जान सक्ने रकम र निवृत्तिभरण सुविधा वापतको अनुमानित खर्च कटाएर रक्षा, प्रहरी, संवैधानिक निकाय र अन्य सरकारी खर्चको लागि रु. १९ अर्ब ५३ करोड उपलब्ध हुने देखिन्छ । यसर्थ आ.व. २०५६।५९ मा यस सीमा भित्र वस्तु आवश्यक छ । त्यसपछिका वर्षहरुमा वित्तीय अनुशासनमा वस्दै जाने हो भने स्थिति सजिलो हुदै जानेछ ।

५.३.६ प्रकरण ५.३.५ मा प्रस्ताव गरिएको सीमा भित्र वस्तु आन्तरिक सुरक्षा र रक्षा खर्चलाई निश्चित सीमा भित्र राख्नु आवश्यक हुन्छ । नेपाल जस्तै अन्य देशको आन्तरिक सुरक्षा खर्च हेर्दा राजस्वको तुलनामा नेपालको खर्च प्रतिशत बढी देखिन्छ । यसैले आन्तरिक सुरक्षा खर्चलाई राजस्वको ७ प्रतिशत र रक्षा खर्चलाई पनि ७ प्रतिशतमा सीमित गर्न आगामी आ.व. देखि नै प्रयास हुनु जरुरी छ । सार्वजनिक खर्चको एक हिस्सा निजामती सेवाको संगठन र दरबन्दी मिलान एवं कटौतीले मात्र खर्च नियन्त्रण गर्न नसकिने हुँदा शाही नेपाली सेना र नेपाल प्रहरीको संगठन, दरबन्दी र खर्च उपर पुनरावलोकन गरी सिफारिश गर्न पुनरावलोकन आयोग गठन गर्नु आवश्यक छ ।

५.३.७ आवधिक योजनामा राखिएको लक्ष र दीर्घकालीन विकास रणनीति अनुरूप विकास खर्चका लागि आगामी ५ वर्षमा देहाय वमोजिम रकम विनियोजन गर्नु पर्ने देखिन आउँछ ।

रकम रु. करोडमा

आर्थिक वर्ष	२०५६/५९	२०५९/६०	२०६०/६१	२०६१/६२	२०६२/६३
प्रक्षेपित विकास खर्च	५२,९१.९५	६०,८५.७४	७०,५९.४६	८१,८८.९८	९४,९९.२१
सामाजिक सेवा (प्रतिशत)	१९३१.५६ (३६.५०)	२२३३.४७ (३६.७)	२६२६.१२ (३७.२)	३०७०.८७ (३७.५)	३६१४.४५ (३८.०५)
आर्थिक सेवा (प्रतिशत)	३२९१.५९ (६२.२०)	३७७९.२४ (६२.१०)	४३४९.५७ (६१.५०)	५००३.४७ (६१.१०)	५७७०.७७ (६०.७५)
कृषि, वन र सिंचाई (प्रतिशत)	११३७.७७ (२१.५०)	१३६८.२९ (२२.५०)	१५९८.९७ (२२.६५)	१८५८.९० (२२.७०)	२२३२.३१ (२३.५०)

विद्युत (प्रतिशत)	१०१६.०५ (१९.२०)	११२५.८६ (१८.५०)	१२३५.४० (१७.५०)	१३९२.१३ (१७.००)	१५२४.६२ (१६.०५)
उद्योग / खानी (प्रतिशत)	८९.९६ (१.७०)	९१.२९ (१.५०)	१०९.४२ (१.५५)	१३१.०२ (१.६०)	१४२.४९ (१.५०)
यातायात, संचार (प्रतिशत)	७७२.६२ (१४.६०)	८८२.४३ (१४.५०)	१०३०.६८ (१४.६०)	१२०३.७८ (१४.७०)	१३८६.८८ (१४.६०)
अन्य आर्थिक सेवा (प्रतिशत)	२७५.१८ (५.२०)	३१०.३७ (५.१०)	३६७.०९ (५.२०)	४१७.६३ (५.१०)	४८४.४६ (५.१०)
विविध (प्रतिशत)	६८.७९ (१.३०)	७३.०३ (१.२०)	९१.७७ (१.३०)	११४.६४ (१.४०)	११३.९९ (१.२)

विषय क्षेत्रगत रकमको प्रक्षेपण गरीवी निवारण रणनीति अनुसार देखाइएको छ ।

५.३.८ प्रकरण ५.३.३ मा प्रक्षेपण गरिएको राजस्व बचत र प्रक्षेपित विकास खर्चको आधारमा निम्न अनुसारको रकम वैदेशिक सहायता तथा ऋण र आन्तरिक ऋणबाट पूर्ति गर्नु पर्ने हुन आउँछ ।

रकम रु. करोडमा

आर्थिक वर्ष	२०५८/५९	२०५९/६०	२०६०/६१	२०६१/६२	२०६२/६३
प्रक्षेपित विकास खर्च	५२,९१.९५	६०,८५.७४	७०,५९.४६	८१,८८.९८	९४,९९.२१
राजस्व बचत	१०,९८.५२	१५,८९.१६	२०,६१.३४	२७,०५.०७	३१,१०.८३
सहायता/ ऋणबाट पूर्ति गर्नुपर्ने	४१,९३.४३	४४,९६.५८	४९,९८.१२	५४,८३.९१	६३,८८.३८

अमेरिकी डलर र नेपाली रुपैयाको विनिमय दर वि.स. २०४७ - २०५७

<u>विक्रम सम्बत्</u>	<u>अमेरिकी डलर १।- नेपाली रुपैया</u>
२०४७	२९.३०
२०४८	३७.२६
२०४९	४२.७२
२०५०	४८.६१
२०५१	४९.४०
२०५२	५१.८९
२०५३	५६.६९
२०५४	५८.०१
२०५५	६५.९७
२०५६	६८.२५
२०५७	७३.७५

विनिमय दर प्रक्षेपण (वि.सं. २०५८-२०६३) प्रति वर्ष अमेरिकी डलरको तुलनामा नेपाली रुपैयाको ८.०२ प्रतिशतले अवमूल्यन हुने अनुमान

<u>विक्रम सम्बत्</u>	<u>अमेरिकी डलर १।- नेपाली रुपैया</u>
२०५८	७९.५५
२०५९	८५.९३
२०६०	९२.८२
२०६१	१००.२६
१०६२	१०८.३०
२०६३	११६.९८

परिच्छेद-६
बृद्ध कर्मचारी आय सुरक्षा (निवृत्तिभरण) प्रणाली

“ सरकारबाट पनि अनुकूल हेरि बक्सीस बाँडीवा तनखाह बढाई कदर गरिबक्सेको सबैलाई थाहै छ, तर नोकरी भनेको उमेर र शरीरको बलवर्कत रहेसम्म र बीचमा त्यसैपनि नखोसिएसम्म खान पाउने र नोकरी छुटे पछि आम्दानीको बाटो हराई रित्तो हात जानु पर्दथ्यो । त्यस अवस्थामा शारीरिक, मानसिक अरु कामबाट गुजारा गरुन् भने पनि हुन नसक्ने बृद्धावस्थामा इज्जत अनुसार बस्न सक्नु ता परै रहोस विहान बेलुकाको गुजारा चलाउनालाई पनि धेरै जसोलाई दुःख कष्ट भइरहेको थियो । यो सबै हाल धेरै वर्षदेखि तिमीहरुसंगको सहवासबाट थाहा भइरहेको हुनाले यस कुरामा हाम्रो विचार निरन्तर लागि रहेको थियो । परमात्माका असीम कृपाले हामी प्राइमिनिष्टर भएपछि यही विचारको फलस्वरूप, जङ्गी तर्फ तिमी अफिसर जवानहरुका निमित्त नोकरीमा उमेरको हद बाँधी सैनिक-द्रव्यकोष खडा गरी बक्सेकोबाट तिमी अफिसर जवानहरुलाई थोर बहुत सहायता हुन गई यसबाट नोकरी छुटेपछि एकमुष्ट रुपैया पाउने हुन गएको छ तापनि बृद्धावस्थामा जीवन-निर्वाह गर्नलाई अटुट आम्दानीको बाटो नभएको हुनाले निमकको सोभो चिताई सरकारको नोकरीमा रहेका तिमी जङ्गीका अफिसर जवानहरुको सहायता निमित्त अन्यत्र सैनिक द्रव्यकोष र पेन्सन दुवै दिने चलन छैन तापनि हाम्रो सैनिक द्रव्यकोष कायमै राखी अब उप्रान्त दर्जा अनुसार पेन्सन पनि पाउने बन्दोवस्त गरी बक्सेको छ ।”

(श्री ३ जुद्धशम्सेरले आफ्नो जन्मदिन, वि.सं. १९९८ भदौ १७, को अवसरमा दिएको भाषणबाट उद्धृत)

६.१ वृद्धावस्था आय सुरक्षा प्रणालीको विकासक्रम

६.१.१ विश्वव्यापी रुपमा वृद्धावस्था आय सुरक्षा कार्यक्रमको प्रारम्भ जर्मनीमा विस्मार्कले सन् १८८३ मा गरेको पाइन्छ । विस्मार्कको प्रणाली “निश्चित योगदान” मा आधारित थियो । यस अन्तर्गत आय आर्जन गरिञ्जेल कर्मचारीले आफ्नो तलबको निश्चित प्रतिशत कानूनद्वारा स्थापित स्वायत्त “निवृत्तिभरण व्यवस्थापन गर्ने निकाय” मा जम्मा गर्ने र आय आर्जन गर्न नसक्ने अवस्थामा पुगेपछि, त्यस्तो निकायमा जम्मा गरेको आफ्नो योगदानको आधारमा निश्चित रकम प्रति अवधि (महिना वा किस्ता) मा निवृत्तिभरणको रुपमा प्राप्त गर्न सक्ने व्यवस्था मिलाइएको थियो । जर्मनी पछि सन् १९३० को विकराल विश्वव्यापी आर्थिक मन्दीबाट पीडित जनसमूहहरुको सामाजिक सुरक्षाको निमित्त अमेरिकी राष्ट्रपति रुजवेल्टले नयाँ पहल (New deal) अन्तर्गत सामाजिक विमा प्रणालीको स्थापना गर्ने घोषणा गरे । परिणाम स्वरूप सन् १९३५ मा अमेरिकामा U.S. Social Security Act जारी भयो । यसको मुख्य विषय वृद्धावस्था आय सुरक्षाको लागि करबाट संकलन गरिएको रकमबाट प्रदान नगरी कामदार र मालिकको संयुक्त योगदानबाट स्थापित विमा प्रणाली सरहको निवृत्तिभरण प्रणाली संचालन गर्नु थियो । दुई विभिन्न देशमा शुरु गरिएका विविध प्रणालीपछि, द्वितीय विश्वयुद्धको प्रारम्भताका युद्धबाट पीडित परिवारको सुरक्षाका निमित्त दस्तखत गरिएको एटलाण्टिक घोषणापत्र पछि, सन् १९४२ मा वेलायत सरकार समक्ष प्रस्तुत भएको बेभरिज प्रतिवेदन (Beveridge Report) विश्वव्यापी रुपमा सामाजिक सुरक्षाको विषयलाई अगाडि बढाउने आधारशीला बन्यो । बेभरिज प्रतिवेदन र सन् १९३० पछि समग्र आर्थिक व्यवस्थापनमा स्वीकार्य ठहरिएको राज्यको पनि अर्थतन्त्र संचालनमा भूमिका हुनुपर्छ भन्ने किनिसियन अवधारणाको एकात्मकताको कारण राज्यले वृद्धावस्था आय सुरक्षाको कार्यक्रम मात्र होइन कि आय आर्जनको उमेर हुँदाहुँदै रोजगारीको अवसर प्राप्त गर्न नसकेका वर्गको आय सुरक्षाको लागि पनि वेरोजगारी भत्ता दिने प्रथाको शुरुआत भयो । सन् १९४० पछि पश्चिमा मुलुकहरुमा भएको आर्थिक बृद्धिदरले यस्ता कार्यक्रमलाई करद्वारा संकलित रकम प्रयोग गरी सहजै संचालन गर्न सकिने भएकोले र त्यसबेलाको नयाँ राजनीतिक सोचको प्रसारलाई निरुत्साहित गर्न पनि विभिन्न देशहरुमा सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमलाई बढी जोड दिइएको देखिन्छ ।

६.१.२ सन् १९५० पछि सन् १९७० को दशकसम्म विश्वव्यापी रुपमा फेवियन (Fabian) समाजवादको विस्तारसंगै राज्यले करबाट संकलित रकम सामाजिक सुरक्षामा प्रयोग गर्ने परिपाटी बढ्दै गयो । यसरी राज्यले बचत गर्न सक्ने क्षमता भएको सक्रिय जनशक्तिलाई बढी कर लगाई सामान्यतया बचत गर्दै नगर्ने वा कम बचत गर्ने बृद्ध वर्गलाई आय पुर्नवितरण गर्ने प्रचलन आयो ।

६.१.३ सन् १९९० को दशकमा आएर राज्यद्वारा संचालित वृद्धावस्था आय सुरक्षा कार्यक्रमको दिगोपनामा दुईवटा कारणले गर्दा प्रश्न उठ्न थालेको छ । ती कारण हुन्: (१) औसत आय (वर्ष) मा वृद्धि (२) वर्तमान-आय-आवद्धता र भविष्यको खर्चकोलागि स्रोतको व्यवस्था नगरिनाले (earnings-related unfunded pension scheme) निवृत्तिभरण व्ययभारमा अत्यधिक बृद्धि हुँदै जानु । तसर्थ विगत केही वर्षयता विश्वव्यापी रुपमा नै वृद्धावस्था आय सुरक्षा कार्यक्रमको दिगोपनाको मूल्याङ्कन गरी सुधार गर्ने प्रयासहरु भएका छन् ।

६.२ नेपालमा बृद्धावस्था आय सुरक्षा कार्यक्रमको अवस्था

६.२.१ नेपालमा समग्र समाजको लागि बृद्धावस्था आय सुरक्षा कार्यक्रम नितान्त नौलो हो । आर्थिक वर्ष २०५२/५३ पछि मात्र ७५ वर्ष नाघेका बृद्धहरूलाई न्यूनतम भएपनि सामाजिक निवृत्तिभरण दिन थालिएको हो । आ.व. ०५३५४ देखि अपाङ्ग तथा विधवाहरू (६० वर्ष पुगेका) लाई समेत सामाजिक सुरक्षा भत्ता दिन थालियो । तर राज्यको सेवामा विभिन्न किसिमले संलग्न कर्मचारीलाई अवकाश पछि अन्य आय आर्जनको काममा संलग्न भए वा नभए पनि कानून बमोजिम निवृत्तिभरण दिइने प्रथाको शुरुआत निजामती सेवा ऐन २०१३ को व्यवस्था पछि भएको देखिन्छ । ऐतिहासिक रूपमा प्रथम विश्वयुद्ध पछि नेपालबाट बेलायती सेनामा खटिई अंगभंग भै फर्केका सैनिकलाई वार्षिक खान्गीको रूपमा निश्चित रकम दिने प्रथा चन्द्र शम्शेरको पालामा शुरु भएको पाइन्छ । विधिवत रूपमा शाही नेपाली सेनालाई समेत बृद्धावस्था सुरक्षाका लागि विक्रम सम्वत् १९९१ मा सैनिक द्रव्यकोषको स्थापना भएको पाइन्छ ।

६.२.२ सैनिक द्रव्यकोषका अतिरिक्त विक्रम सम्वत् १९९८ को भदौ १७ गते पछि देहायको अवधिभर अविच्छिन्न सेवा गरेका सेनाका जवानले दरबन्दी तोकिराखेको तलबको पाँच खण्डको एक खण्ड जीउताभर पेन्सन पाउने व्यवस्था शुरु भयो :

- (क) सिपाही देखि सुबेदार इन्सायनसम्मले २० वर्ष सेवा गरेपछि ।
- (ख) लेफ्टेनेन्ट देखि उपल्लो दर्जाका अफिसरहरूले २५ वर्ष सेवा गरेपछि ।

६.२.३ कानूनी रूपमा राज्यका विभिन्न सेवामा रहेका कर्मचारीहरूलाई सेवा निवृत्त भएपछि मूलतः चार किसिमका सुविधाहरू बृद्धावस्था सुरक्षाको लागि दिने गरेको पाइन्छ ।

- (क) निवृत्तिभरण
- (ख) उपदान
- (ग) औषधी उपचार खर्च र
- (घ) संचित विदाको एकमुष्ट रकम भुक्तानी

६.२.४ सरकारले आय आवद्ध गरी कोषको व्यवस्था विना नै निम्न चार वर्गलाई निवृत्तिभरण दिने गरेको छ । (क) सेना (ख) प्रहरी (ग) निजामती कर्मचारी (घ) शिक्षक

वीचमा केही समयसम्म तत्कालीन राष्ट्रिय पंचायतका सदस्य र हालका सांसदहरूलाई समेत निवृत्तिभरण दिने गरिएको थियो ।

६.२.५ उपर्युक्त बमोजिम निवृत्तिभरण पाउने चार वर्गका कर्मचारीलाई विभिन्न समयमा विभिन्न दरले निवृत्तिभरण दिइएको पाइन्छ । यसको विस्तृत विवरण अनुसूची ६.१ मा प्रस्तुत गरिएको छ । वि.सं. १९९८ मा जुद्ध शम्शेरले सेनातर्फ पेन्सन दिने व्यवस्था शुरु गर्दा तत्काल प्रचलित तलबको २० प्रतिशत बराबरको रकम मात्र मासिक निवृत्तिभरण हुन्थ्यो भने अहिले तत्काल प्रचलित न्यूनतम तलबमानको ९९ प्रतिशतसम्म हुन सक्ने सम्भावना छ । संस्थानतर्फ हेर्ने हो भने प्रचलित न्यूनतम तलबमानको १०० प्रतिशत भन्दा बढी छ । त्यस बेला सेवा निवृत्त कर्मचारीको विधवा पत्नी वा विधुर पतिले पेन्सन पाउने व्यवस्था थिएन । अहिले सात वर्षसम्म पूरै र त्यसपछि आजीवन आधा पेन्सन पाउने व्यवस्था छ । नेपाल प्रहरी तर्फ मृत्यु पश्चात सात वर्ष पूरै तलब बराबरको रकम पाउने र त्यसपछि निवृत्तिभरणको रकम पाउने व्यवस्था छ । विगत चालिस वर्षको निवृत्तिभरण सम्बन्धी निर्णय र दर परिवर्तनहरू हेर्दा राज्यको लागि पर्न सक्ने भावी दायित्वको लेखाजोखा र अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलनको अध्ययन वेगर नीति निर्माण भएकोले सरकारको पेन्सन खर्चको व्ययभार क्रमिक रूपमा बढ्दै गएको स्पष्ट देखिन्छ ।

६.२.६ वि.सं. २०३१।३२ मा कूल साधारण खर्चको तुलनामा निवृत्तिभरण तथा उपदान १.५९ प्रतिशत थियो भने आ.व. २०५६।५७ मा यो खर्च ३.८० प्रतिशत हुन गएको देखिन्छ । राजस्वको तुलनामा आ.व. २०३१।३२ मा निवृत्तिभरण खर्च ०.८६ प्रतिशत थियो भने आ.व. २०५६।५७ मा यो प्रतिशत बढेर ३.०६ हुन आएको छ । यसको तुलनात्मक विवरण अनुसूची ६.२ मा संलग्न गरिएको छ । आ.व. २०५६।५७ मा सामान्यतया सेवा निवृत्त सुविधा उपयोग गर्न शुरु गर्ने वर्गमा २०२० देखि २०२५ सम्म नियुक्ति पाएका कर्मचारी पर्दछन् । निजामती कर्मचारीको मात्र कुरा गर्ने हो भने आ.व. २०२१।२२ को अन्तमा ३०,२१२ कर्मचारीहरू कार्यरत थिए भने आ.व. २०५७।५८ को पुष मसान्तसम्ममा कूल १,०५,५१० जना कर्मचारीहरू कार्यरत रहेको देखिन्छ । एकातिर निवृत्तिभरणको दर बृद्धि भएको छ भने अर्कोतिर कर्मचारीको संख्यामा पनि बृद्धि भएकोले आगामी वर्षहरूमा निवृत्तिभरण व्ययभार ज्यामितीय हिसाबले बढ्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । यसै वीच आ.व. २०४९।५० देखि शिक्षकहरूलाई पनि निवृत्तिभरण दिन थालिएकोले व्ययभार अबै बढ्ने देखिन्छ ।

६.२.७ हाल निवृत्तिभरण पाउने विभिन्न समूहमा रहेको कूल दरबन्दीको तुलनामा निवृत्तिभरण पाउनेहरूको संख्याको तुलनात्मक विवरण तल प्रस्तुत गरिएको छ :

सि. नं.	विवरण	निजामती	प्रहरी	जङ्गी	शिक्षक
१	कूल दरबन्दी संख्या (अनुमानित)	१,०५,५१०	४८,४१४	४५,४८६	१,०५,०००
२	आ.व. २०५६।५७ को अन्तमा निवृत्तिभरण पाइरहेकाहरूको संख्या	२६,२७१	१६,१७४	३३,११६	४,३३३
३	बहालवालाको संख्याको तुलनामा निवृत्तिभरण पाउनेको प्रतिशत	२४.९०	३३.४१	७२.८०	४.१३

६.२.८ निजामती र प्रहरी तर्फमात्र कुरा गर्ने हो भने आ.व.२०४९।५० मा कूल दरबन्दीको तुलनामा तत्काल निवृत्तिभरण पाइरहेकाहरूको प्रतिशत क्रमशः १७.८५ र १४.३३ थियो । विगत तीन वर्षमा निजामती, प्रहरी र जङ्गीमा निवृत्तिभरण पाउनेहरूको संख्यामा भएको वार्षिक बृद्धिदर तल प्रस्तुत गरिएको छ :

आ.व.	निजामती		प्रहरी		जङ्गी	
	बृद्धि संख्या	प्रतिशत	बृद्धि संख्या	प्रतिशत	बृद्धि संख्या	प्रतिशत
२०५४।५५	२०००	४.८७	१०६९	१०.७८	२७१९	१०.५१
२०५५।५६	३२३	१.३	१२७५	१०.९९	२१७८	७.३२
२०५६।५७	१०००	३.९	१५००	११.५९	२३४६	७.६२

विगत १० वर्षमा निवृत्तिभरण पाउने कर्मचारीको संख्यामा निजामती तर्फ १२५ प्रतिशतले र प्रहरीतर्फ १६१ प्रतिशतले बृद्धि भएको देखिन्छ ।

६.२.९ एकातिर निवृत्तिभरणको दर र राज्यकोषबाट निवृत्तिभरण पाउनेहरूको संख्या बढ्दै छ भने अर्कोतिर सेवा निवृत्त कर्मचारीको जीवन प्रत्याशा (Life Expectancy) पनि बढ्दै गएको छ । विगत ५० वर्षको अवधिमा सर्वसाधारण नेपालीको औषत आयु दोब्बर भन्दा बढी हुन गएको तलको तालिकाबाट देख्न सकिन्छ ।

सर्वेक्षण/अनुमान गरिएको साल	औषत आयु (वर्षमा)
२०११	२७.८
२०२८	४१.१
२०३३	४२.२
२०३८	४९.५
२०४०	५१.१
२०४८	५४.३
२०५७	५८.९

स्रोत : नेपाल जनसंख्या प्रतिवेदन, २०५७, जनसंख्या तथा वातावरण मन्त्रालय

सर्व साधारण नेपालीको तुलनामा सरकारी सेवामा विभिन्न किसिले संलग्न रहेका कर्मचारीहरूको सरदर आयु सात देखि बाह्र वर्ष जति बढी रहने गरेको पाइएको छ ।

निजामती, जङ्गी र प्रहरीतर्फ गरिएको एउटा स्याम्पल सर्वेक्षणबाट सरदर अवकाश लिने उमेर र अवकाश पछि निवृत्तिभरण पाउने वर्ष निम्नानुसार देखिएको छ ।

	सरदर अवकाश पाउने उमेर	सरदर निवृत्तिभरण लिने वर्ष
निजामती	५५	१५
प्रहरी (हवलदार/जवान)	३५	३०
जङ्गी (हुद्दासम्म)	३६	२९
„ (सुवेदारसम्म)	३५	३०
„ (अफिसर तह)	४५	२०

६.२.१० निवृत्तिभरण लेखाङ्कन प्रणाली त्रुटीपूर्ण रहेकाले श्री ५ को सरकारको निवृत्तिभरण बापत खुद खर्च कति हुन्छ भन्न सकिने स्थिति छैन । निवृत्तिभरण पट्टावालाले आफूले इच्छाएको बैकबाट पट्टा प्रमाणपत्र पेश गरेपछि मासिक रूपमा त्यस्तो बैकबाट निवृत्तिभरणको रकम प्राप्त गर्न सक्दछ । कैयौं पट्टावालाहरूले समयमा रकम बुझ्न आउदैनन् । जसले गर्दा एक आर्थिक वर्षको निवृत्तिभरणको रकम बैकहरूले अर्को आर्थिक वर्षमा भुक्तानी गरेका हुन्छन् । बैकहरूले बैशाख, जेठ, र असार महिनामा गरेको निवृत्तिभरण भुक्तानीको सोधभर्ना असार मसान्तभित्र माग्न नभ्याउने भएकोले चालु वर्षमा भुक्तानी भइसकेको रकमको केही अंश कौशी तोषाखाना र रक्षा लेखा नियन्त्रक कार्यालयबाट आगामी आर्थिक वर्षमा भुक्तानी हुने गरेको छ । यसरी एक आर्थिक वर्षको रकम अर्को आर्थिक वर्षमा भुक्तानी हुने भएकोले सम्बन्धित आर्थिक वर्षको खुद निवृत्तिभरण खर्च कति हो यकिन हुन सक्ने स्थिति छैन । निवृत्तिभरण लेखाङ्कनको अर्को उल्लेख्य पक्ष भनेको निवृत्तिभरण पाइरहेको व्यक्तिको मृत्यु भएमा समयमै जानकारी हुन नसक्नु हो । एक वर्षसम्म निष्कृत रहेको पट्टाबाट अर्को आर्थिक वर्षमा कसैले भुक्तानी लिन आएमा कौशी तोषाखाना वा रक्षा नियन्त्रक कार्यालयको स्वीकृति आवश्यक पर्ने व्यवस्थासम्म छ, तर कति जनाको मृत्यु भई निष्कृत रहन गएको हो यकिन भन्न सकिने अवस्था छैन ।

६.३ राज्यकोषबाट राज्यको सेवामा विभिन्न किसिमले संलग्न कर्मचारीलाई दिइने निवृत्तिभरणको वैकल्पिक व्यवस्था अवलम्बन गर्नु पर्ने कारणहरू :

प्रकरण ६.२ मा प्रस्तुत विवेचनाबाट वर्तमान निवृत्तिभरण प्रणाली समस्यायुक्त रहेको स्पष्ट हुन्छ । यस सन्दर्भमा मूलतः निम्न कारणहरूले गर्दा वैकल्पिक उपायको खोजी गरिनु आवश्यक देखिएको छ ।

६.३.१ अहिलेको निवृत्तिभरण प्रणाली कोष विहिन (unfunded) भएकोले सरकारले वर्तमान कर्मचारीबाट लिएको सेवा बापत तलब र सुविधा स्वरूप खुद भुक्तानी कति गर्दछ भन्न सकिने स्थिति छैन । अहिले प्रतिवेदन गरिने निवृत्तिभरण खर्च भनेको विगतमा सरकारले प्राप्त गरेको सेवा बापत हो । हाल कार्यरत कर्मचारीको निवृत्तिभरण खर्च भविष्यमा जुन बेला भुक्तानी गरिन्छ त्यसबेला मात्रै प्रतिवेदन गरिन्छ । यसले गर्दा वर्तमानको तलब सुविधा खर्च यथार्थपरक हुन सकेको छैन । तलब सुविधाको वर्तमान खर्च यथार्थपरक नभई अलि कम देखिन गएकोले पनि निजामती र प्रहरी सेवामा दरबन्दी बृद्धि गर्ने प्रवृत्ति बढी हुन गएको हो कि भन्ने आशंका गर्न सकिन्छ । आ.व. २०२७/२८ मा निजामती सेवामा कूल दरबन्दी ४५,१२३ थियो । जस अनुसार कूल जनसंख्याको तुलनामा निजामती कर्मचारीको अनुपात ०.३९* प्रतिशत थियो भने आ.व. २०५७/५८ मा ०.४६ प्रतिशत पुगेको छ । जबकी त्यसबेला निजामती कर्मचारी कार्यरत केही ठूला निकाय हाल संस्थान/प्राधीकरण/बोर्डको रूपमा संचालित छन् ।

६.३.२ तत्काल खाइपाई आएको तलबको पाँच भागको एक भाग (अर्थात, २० प्रतिशत) सम्म निवृत्तिभरण दिने र निवृत्तिभरणको रकम स्थिर रहने शुरुको व्यवस्था आकर्षक हुँदै गएर हाल तत्काल खाइपाई आएको तलबको सरदर ७५ प्रतिशतसम्म निवृत्तिभरण हुने र प्रत्येक पटक तलब बृद्धि हुँदा समान तहको बहालवाला कर्मचारीले शुरु स्केलमा जति रकम बृद्धि पाएको छ त्यसको दुई-तिहाईको दरले निवृत्तिभरणको रकममा थप हुने व्यवस्था रहेको छ । यस्तो व्यवस्थाले गर्दा केही सेवा निवृत्त कर्मचारीले आफू समानको बहालवाला कर्मचारीको शुरु तलबमान जति नै निवृत्तिभरण पाउन सक्ने अवस्था विद्यमान रहेको छ । उदाहरणको लागि राजपत्रअनङ्कित पदमा १९ वर्षको** उमेरमा नियुक्ति पाएको कुनै कर्मचारी बढुवा हुँदै गएर रा.प. प्रथम श्रेणीको पदमा अधिकतम तलबमान पाई रहेको बेलामा ५८ वर्ष पुगी सेवा निवृत्त भयो भने उसले निम्नानुसार निवृत्तिभरण पाउँदछ :

सेवा वर्ष	३९
६० वर्ष पुऱ्याउन थप	२
निवृत्तिभरण गणनाको लागि जम्मा सेवा वर्ष	४१

$$\text{सेवा निवृत्त हुँदा मासिक निवृत्तिभरण रकम} = \frac{४१ \times १२८००}{५०} = \text{रु. } १०४९६$$

उपरोक्त रकम रा.प. प्रथम श्रेणीको बहालवाला कर्मचारीले पाउने शुरु तलबमान रु. १०,५००/- भन्दा जम्मा ४ रुपैया कम मात्र छ । यसरी २०४९ साल जेठदेखि शुरु गरिएको उदार निवृत्तिभरण प्रणालीका कारण आउँदा वर्षहरूमा निवृत्तिभरण खर्च रकम अत्यन्तै बढी हुन जाने देखिन्छ ।

* २०२८ सालको जनसंख्या १,१५,५५,९८३ र २०५७ सालको अनुमानित जनसंख्या २२९,०३,५९८ को आधारमा ।

** राजपत्र अनङ्कित श्रेणीमा शुरु नियुक्ति उमेर निजामती सेवा ऐन, २०४९ बमोजिम १८ वर्ष रहेको छ ।

६.३.३ प्रहरी र जङ्गी तर्फ निवृत्तिभरण पाउनेहरूको संख्यामा वार्षिक वृद्धिदर सरदर ७ प्रतिशत भन्दा बढी रहेको छ भने निजामतीतर्फ सरदर वृद्धिदर वार्षिक ३ प्रतिशत रहेको छ । निजामती तर्फ निवृत्तिभरण पाउन शुरु गरेपछि सरदर १२ वर्ष स्वयम्ले र अर्को ५ वर्ष निवृत्तिभरण पाएको कर्मचारीको पति वा पत्तिले पारिवारिक निवृत्तिभरण पाउने छ भन्ने अनुमानमा आजको १७ औं वर्षमा (वर्तमान दरबन्दी संख्याको आधारमा) निजामती तर्फमात्र करीब ५४,००० व्यक्तिले निवृत्तिभरण पाइरहेका हुने छन् । आगामी १७ वर्षमा विगत चालीस वर्षमा भए जस्तै दरले वार्षिक तलब वृद्धि हुन्छ भन्ने अनुमानबाट गणना गरी हेर्दा आजको १७ औं वर्षमा निजामती कर्मचारी तर्फ मात्र वार्षिक रु. १४ अर्ब ९२ करोड निवृत्तिभरण बापत खर्च हुने देखिन्छ । निजामती कर्मचारीको दोब्बर भन्दा बढी संख्यामा प्रहरी, जङ्गी र शिक्षक वर्गमा पर्ने कर्मचारी भएकाले त्यसबेला सरकारको कूल निवृत्तिभरण खर्च रु. ५० अर्ब पुग्न सक्ने अनुमान गरिएको छ ।

६.३.४ प्रकरण ६.३.२ मा प्रस्तुत गरिए अनुसार सेवानिवृत्त कर्मचारीले निवृत्त हुने वित्तिकै पाउने मासिक निवृत्तिभरणको रकम समान तहको पदको शुरु स्केल समान नै हुन सक्ने सम्भावना रहेको छ । तर सेवा रहुन्जेल सोही रकमको लागि आयकर तिर्नु पर्ने अवस्था छ भने सेवानिवृत्त हुने वित्तिकै निवृत्तिभरणका अतिरिक्त अन्य आय आर्जन गर्न सक्ने क्षमता भए पनि निवृत्तिभरणको रकम कर मुक्त हुने अवस्था छ ।

६.४ निवृत्तिभरणको लागि प्रस्तावित बैकल्पिक व्यवस्थाहरु :

सरकार स्वयम्ले निवृत्तिभरण भुक्तानी दिने व्यवस्था

६.४.१ वर्तमान कोष-विहिन (unfunded) निवृत्तिभरण प्रणालीमा बहालवाला कर्मचारीको तलब सुविधा बापत खुद खर्च कति हुन्छ, यकिन हुन नसक्ने भएकोले प्रत्येक महिना कर्मचारीको तलब भुक्तानी गर्दाकै बखत निवृत्तिभरण कोषमा रकम जम्मा गरिदिई निवृत्तिभरणलाई कोष-सहित (funded) गराउनु अनिवार्य भैसकेको छ । यसो गरेमा वर्तमानको खर्च अनावश्यक रूपमा कम देखिने र भविष्यमा अप्रत्याशित रूपमा खर्च बढ्ने हुँदैन ।

६.४.२ हाल निवृत्तिभरणको भुक्तानी मूलतः तीन निकायबाट हुने गरेको छ । निजामती र प्रहरीको कौषी तोषाखानाबाट, जङ्गीको रक्षा कन्ट्रोलर कार्यालयबाट र शिक्षकको शिक्षक किताबखानाबाट निवृत्तिभरण भुक्तानी हुन्छ । निवृत्तिभरण पाउने व्यक्तिलाई सजिलो होस् भनी कौषी तोषाखाना र रक्षा कन्ट्रोलर कार्यालयले नेपाल बैंक र राष्ट्रिय बाणिज्य बैंकका सबै जसो शाखाहरूलाई आफ्नो उपस्थिति बिन्दु (point of presence) को रूपमा मुकर्रर गरेका छन् भने शिक्षक किताबखानाले जिल्ला शिक्षा कार्यालय मार्फत निवृत्तिभरण भुक्तानी गर्दछ ।

६.४.३ कोष-सहित निवृत्तिभरण प्रणाली शुरु गरे पछि पनि यदि हालको संस्थागत संरचनामा कुनै परिवर्तन नल्याउने हो भने माथि उल्लेख गरिएका तीनवटै निकायमा कोषको व्यवस्था गरिदिनु पर्ने हुन्छ । उपरोक्त तीनवटा निकायलाई कोषको ट्रस्टी (Trustee) को रूपमा मुकर्रर गरेर कोषलाई व्यवसायिक हिसाबले चलन दिने वा कोषमा जम्मा हुन आएको मूलधन नै निवृत्तिभरण भुक्तानीका लागि प्रयोग गर्न दिने, यी दुई मध्ये कुनै एक विकल्प चयन गर्नु पर्ने हुन्छ । यदि व्यवसायिक हिसाबले कोषलाई परिचालन गर्न दिने हो भने कोषको लगानी पोर्टफोलियो निर्धारण गरिदिनु पर्दछ । यसो भएमा कोषको आयबाट भविष्यमा हुने निवृत्तिभरणको दर वृद्धिलाई धेरै हदसम्म कोषको आयबाटै पूर्ति गर्न सकिने हुन्छ । अर्कोतिर यदि कोषको मूलधन जस्ताको तस्तै रहन दिने हो भने (बैंकको चल्ती खातामा) भविष्यमा निवृत्तिभरण दर वृद्धिको कारणले बढ्ने व्ययभार बापत सरकारले कोषमा थप रकम जम्मा गरिदिनु पर्ने हुन्छ ।

६.४.४ कोष-सहित निवृत्तिभरण प्रणाली शुरु गरेपछि नियुक्ति हुने नयाँ कर्मचारीको हकमा संचयकोषको जस्तै कर्मचारीको आफ्नो योगदान पनि समावेश गरिदिने व्यवस्था गर्नु उपयुक्त हुन्छ । यसो गरिएमा सरकारले आफूले गरिदिने योगदानमा कमी आउँछ र कर्मचारीको योगदानको लागि साविक प्रणालीमा रहेका कर्मचारीको भन्दा बढी तलबमान कायम गरिदिनु पर्ने हुँदा तलबमान पनि आकर्षक देखिन जान्छ ।

६.४.५ सिद्धान्ततः कोष-सहित निवृत्तिभरण प्रणाली शुरु गरेपछि सरकारी संरचना भित्रकै वर्तमान निकायलाई निवृत्तिभरण कोष संचालनको अभिभारा दिनु भन्दा सरकारको निकट नियन्त्रणमा रहेको स्वायत्त संस्थालाई जिम्मा दिँदा पूँजी बजारको विकासमा समेत सघाउ पुग्न सक्ने हुन्छ ।

६.४.६ यस पछिका प्रकरणहरूमा स्वायत्त संस्थाबाट निवृत्तिभरण कोषलाई व्यवस्थित गराई संचालन गर्ने संस्थागत तथा मन्त्रिपरिषद् विषयहरूको चर्चा गरिएको छ । स्वायत्त संस्थाबाट व्यवस्थित गराउँदा एन्युटी बजार (Annuity Market) को विकास हुनु आवश्यक छ । हाल नेपालमा एन्युटी बजारको विकास नभैसकेको हुँदा त्यस्को प्रवर्द्धन गर्न सरकार

क्रियाशील हुनु आवश्यक छ । जीवन बीमा कम्पनीहरूले एन्युटी प्रदाता (Annuity Provider) को काम गरेमा नगद प्रवाह सन्तुलन (Hedging) कायम गर्न सक्ने हुन्छन् । यसर्थ हाल संचालनमा रहेका र भविष्यमा आउने जीवन बीमा कम्पनीहरूलाई एन्युटी व्यवसायमा लाग्न उत्प्रेरित गर्न सकिन्छ ।

निवृत्तिभरण कोष व्यवस्थापन कम्पनी मार्फत निवृत्तिभरण व्यवस्थापन सम्बन्धी अवधारणा :

६.४.७ वर्तमान कोष-विहिन (unfunded) निवृत्तिभरण प्रणालीलाई कोष-सहित(funded) गर्ने ।

६.४.८ कोष-सहित निवृत्तिभरण प्रणाली संचालनको लागि हाल श्री ५ को सरकार र श्री ५ को सरकारको पूर्ण स्वामित्वमा रहेको संस्थाको अधिकांश स्वामित्वमा रहेको नागरिक लगानी कोषलाई नियुक्त गर्ने ।

६.४.९ नागरिक लगानी कोषले हाल पनि निवृत्तिभरण कोष कार्यक्रम संचालन गरिरहेको हुँदा प्रथम चरणमा नागरिक लगानीकोषलाई हाल सरकारद्वारा संचालित निवृत्तिभरण स्कीम हस्तान्तरण गर्ने र आगामी तीन देखि पाँच वर्षभित्र बृद्धावस्था आय सुरक्षा ऐन ल्याएर रोजगारी वा कुनै व्यवसायबाट आय आर्जन गर्ने सबैलाई मासिक/आवधिक रूपमा आयको निश्चित प्रतिशत रकम निवृत्तिभरण कोषमा जम्मा गर्नु पर्ने व्यवस्था गर्ने । यस प्रकरणमा प्रस्ताव गरिएको ऐन ल्याउँदा नागरिक लगानी कोष बाहेक निजी क्षेत्रको पनि संलग्नता बढाउन अरु चार वटासम्म निवृत्तिभरण कोष व्यवस्थापन कम्पनीलाई पनि आउने अवसर खुल्ला गर्ने ।

६.४.१० निवृत्तिभरण कोषमा रकम जम्मा गरुञ्जेल अर्थात accumulation phase मा निवृत्तिभरण कोषमा जम्मा गरेको रकम बापत प्रचलित आयकरको अधिकतम दरमा Tax Credit दिने व्यवस्था गर्ने ।

६.४.११ सेवा निवृत्त भए पछि वा निवृत्तिभरण कोषमा रकम जम्मा गर्न शुरु गरेको १० वर्ष पछि निवृत्तिभरण कोषबाट जम्मा भएको रकमको एकमुष्ट रकम सम्बन्धित व्यक्तिले भिक्न पाउने व्यवस्था गर्ने ।

६.४.१२ निवृत्तिभरण कोषबाट भिकेको रकममा देहायका मध्ये तीन अवस्थामा कर लगाउने व्यवस्था गर्ने :

- पचास वर्षको उमेर नपुग्दै रकम भिकेर कम्तीमा १० वर्षे मासिक एन्युटी स्कीममा सहभागी हुने व्यक्तिलाई त्यस्तो रकममा प्रचलित आयकरको न्यूनतम दरमा कर लगाउने ।
- पचास वर्षको उमेर नपुग्दै रकम भिकेर कुनै पनि एन्युटी स्कीममा भाग नलिने वा १० वर्ष भन्दा कमको एन्युटी स्कीममा भाग लिने व्यक्तिलाई त्यस्तो रकममा प्रचलित आयकरको अधिकतम दरमा कर लगाउने ।
- पचास वर्ष वा सो भन्दा बढी उमेर पुगी निवृत्तिभरण कोषबाट रकम भिकी कुनै पनि एन्युटी स्कीममा भाग नलिने वा दश वर्ष भन्दा कमको स्कीममा भाग लिने व्यक्तिलाई त्यस्तो रकममा प्रचलित आयकरको न्यूनतम दरमा कर लगाउने ।
- पचास वर्ष वा सो भन्दा बढी उमेर पुगी निवृत्तिभरण कोषबाट रकम भिकी कम्तीमा १० वर्षे मासिक एन्युटी स्कीममा भाग लिने व्यक्तिलाई कुनै पनि कर नलगाउने ।
- सेवानिवृत्त व्यक्तिले पाउने मासिक एन्युटीबाट प्राप्त रकममा कर नलगाउने व्यवस्था गर्ने । यस प्रयोजनको लागि एन्युटी कम्पनीहरूले पेन्सन कोष व्यवस्थापन कम्पनीहरूबाट प्राप्त रकमबाट विक्री गरिएको एन्युटी स्कीमको हिसाब छुट्टै राख्ने व्यवस्था गर्ने ।

६.४.१३ आगामी पाँच वर्ष भित्रमा कम्तीमा पाँचवटा र बढीमा १० वटा सम्म एन्युटी कम्पनी आउने वातावरण सिर्जना गर्ने ।

६.४.१४ निवृत्तिभरण कोष व्यवस्थापन कम्पनी, एन्युटी कम्पनी तथा अरु वित्तीय निकायहरूको नियन्त्रण, नियमन र अनुगमन गर्न एउटा केन्द्रीय वित्त प्राधिकरण (Central Financial Authority) खडा गर्ने । यस्तो प्राधिकरणको व्यवस्थापकीय खर्चको लागि निवृत्तिभरण कोष व्यवस्थापन कम्पनीहरू, एन्युटी कम्पनीहरू तथा अरु वित्तीय संस्थाहरूबाट वार्षिक शुल्क लिने व्यवस्था गर्ने ।

निवृत्तिभरण कोष व्यवस्था तथा एन्युटी कम्पनीको प्रतिफल सुरक्षा

६.४.१५ बृद्धावस्थाका व्यक्तिहरूको आय सुरक्षामा कुनै प्रतिकूल असर पर्न नदिन निवृत्तिभरण कोष व्यवस्थापन कम्पनी र एन्युटी कम्पनीहरूको लगानी पोर्टफोलियो सकेसम्म जोखिमरहित र लगानीको प्रतिफल दर सकेसम्म निरन्तर हुन

आवश्यक पर्दछ । यसका लागि केन्द्रीय वित्त प्राधिकरणले बेला-बेलामा लगानी पोर्टफोलियो निर्देशन दिनु पर्ने हुन्छ । सुरक्षित लगानी प्रवाह गर्नको निमित्त लगानी उपकरण (Instrument) हरुको साख रेटिङ (Credit Rating) को व्यवस्था हुनुपर्छ ।

६.४.१६ निवृत्तिभरण कोष व्यवस्थापन कम्पनी र एन्युटी कम्पनीहरूले निवृत्तिभरण योगदान बापत जम्मा हुन आएको रकम वा एन्युटी बापत शुरुमा जम्मा भएको एकमुष्ट रकमको टूट्टीको रूपमा काम गर्नु पर्नेछ र त्यसबापत केन्द्रीय वित्त प्राधिकरणले समय समयमा निर्धारण गरि दिएको दरमा नबढ्ने गरी कोषको आम्दानीबाट शुल्क लिन पाउने व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।

६.४.१७ निवृत्तिभरण कोष व्यवस्थापन कम्पनी र एन्युटी कम्पनीहरूमा रकम जम्मा गर्ने व्यक्तिहरूको मूलधनमा कुनै पनि हालतमा ह्रास आउन नदिने प्रत्याभूति सरकारले दिनु पर्दछ । कदाचित ह्रास आएको खण्डमा केन्द्रीय वित्त प्राधिकरणको सिफारिशमा श्री ५ को सरकारले सम्बन्धित कोष व्यवस्थापन कम्पनीलाई नोक्सान हुन गए बराबरको रकम उपलवध गराउनु पर्ने व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।

निवृत्तिभरण कोष व्यवस्थापन तथा एन्युटी कम्पनीले सेवा प्रदान गर्ने विधि

६.४.१८ निवृत्तिभरण कोष व्यवस्थापन कम्पनीले निवृत्तिभरण बापतको रकम जम्मा हुने चरणको काम गर्नेछन् भने एन्युटी कम्पनीहरूले मासिक निवृत्तिभरण भुक्तानीको चरणको काम गर्नेछन् ।

६.४.१९ एन्युटी कम्पनीहरू स्थापना नभएसम्मको लागि नागरिक लगानी कोषले नै हाल सरकारबाट निवृत्तिभरण पाइरहेका कर्मचारीहरूको लागि निवृत्तिभरण स्वरूप मासिक एन्युटी प्रदान गर्ने काम गर्ने गरी तोक्नु उपयुक्त हुन्छ ।

६.४.२० मासिक रूपमा निवृत्तिभरण कोषमा रकम जम्मा गर्न चाहने सबैको लागि सजिलो होस भनी सबै निवृत्तिभरण कोष व्यवस्थापन कम्पनीले नेपाल अधिराज्य भित्र सबै ठाउँमा रहेका सबै वाणिज्य बैंकका शाखा/प्रशाखालाई आफ्नो उपस्थिति बिन्दु (Point of Presence) को रूपमा राख्नु पर्ने व्यवस्था गरिनु पर्दछ । विदेशमा काम गर्ने व्यक्तिले पनि रकम जम्मा गर्न पाउने गरी POP को व्यवस्था हुनु पर्दछ ।

६.४.२१ निवृत्तिभरण कोष व्यवस्थापन कम्पनीहरूले निवृत्तिभरण कोषमा रकम जम्मा गर्ने प्रत्येक व्यक्तिलाई केन्द्रीय वित्त प्राधिकरणले निर्धारण गरिदिए अनुसारको Uniform Pensioner Account Number (PAN) संकेत दिनु पर्दछ । एउटा निवृत्तिभरण कोष व्यवस्थापन कम्पनीमा मासिक निवृत्तिभरण योगदान जम्मा गरिरहेको व्यक्तिले इच्छा गरेमा जम्मा भएको पुरै मूलधन आफ्नो निश्चित PAN संकेत सहित अर्को निवृत्तिभरण व्यवस्थापन कम्पनीमा सार्न सक्ने स्वतन्त्रता दिइनु पर्दछ । यसरी अन्तर कम्पनी ट्रान्सफरलाई व्यवस्थित गर्न निश्चित शुल्क लिई केन्द्रीय वित्त प्राधिकरणले Depository सेवा प्रदान गर्ने व्यवस्था गर्नु पर्दछ । यसो गरेमा प्रत्येक व्यक्तिलाई POP मार्फत आफूले इच्छाएको निवृत्तिभरण कोष व्यवस्थापन कम्पनीमा निवृत्तिभरण योगदान बापतको रकम जम्मा गर्ने अवसर मिल्दछ ।

६.४.२२ एन्युटी कम्पनीले प्रत्येक सेवा-निवृत्त व्यक्तिलाई निजले इच्छाएको POP बाट मासिक एन्युटी रकम भुक्तानी पाउन सक्ने व्यवस्था गरिदिनु पर्दछ ।

६.४.२३ निवृत्तिभरण कोष व्यवस्थापन कम्पनीमा मासिक निवृत्तिभरण योगदान जम्मा गरिरहेको अवस्थामा त्यस्तो कोषबाट आंशिक वा पुरै रकम भिक्त प्रतिबन्ध लगाइनु पर्दछ । तर कसैलाई असाध्यै आवश्यक परेमा सम्बन्धित निवृत्तिभरण कोष व्यवस्थापन कम्पनीले दिएको “जम्मा रकमको प्रमाणपत्र” को आधारमा वाणिज्य बैंकहरूबाट ऋण लिन सक्ने व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।

६.४.२४ कुनै पनि किसिमको सरकारी सेवामा रहेका कर्मचारीहरू, जस्तै, निजामती, जङ्गी, प्रहरी र अन्य कर्मचारीहरू, सेवा निवृत्त भएपछि सम्बन्धित निवृत्तिभरण कोष व्यवस्थापन कम्पनीबाट आफ्नो निवृत्तिभरण खातामा जम्मा भएको रकम नगदै भिक्त नपाउने व्यवस्था गरिनु पर्दछ । नागरिक लगानी कोष बाहेक अरु एन्युटी-प्रदाता कम्पनी स्थापना भएको अवस्थामा सरकारी सेवामा रहेको सेवा निवृत्त कर्मचारीले इच्छाईएको एन्युटी-प्रदाता कम्पनीको एन्युटी स्कीम नागरिक लगानी कोष वा अन्य निवृत्तिभरण कोष व्यवस्थापन कम्पनीले सिधै खरीद गरिदिनु पर्ने व्यवस्था हुनु पर्दछ ।

हाल सरकारद्वारा संचालित निवृत्तिभरण व्यवस्थाको हस्तान्तरण :

६.४.२५ निजामती सेवा ऐनको दफा ३६, ३८, ३९ र ३९(क) खारेज गर्ने र दफा ३७ संशोधन गरी निम्न व्यवस्था राख्ने :

- (क) प्रत्येक निजामती कर्मचारीको मासिक तलबबाट १२* प्रतिशतका दरले रकम कटौत गरी सो रकमको शत प्रतिशत रकम थप गरी कुनै निवृत्तिभरण कोष व्यवस्थापन कम्पनीमा रहेको सम्बन्धित कर्मचारीको निवृत्तिभरण खातामा जम्मा गरिदिने छ ।
- (ख) दफा ३६, ३८, ३९ र ३९ (क) को खारेज र दफा ३७ को संशोधन लागू हुनु अघि निजामती सेवामा बहाल रहेका तथा निजामती सेवाबाट अवकाश पाई निवृत्तिभरण लिइरहेका व्यक्तिहरूले उपरोक्त खारेजी र संशोधन हुनु अघिको व्यवस्था अनुसार नै उपदान वा निवृत्तिभरण वा पारिवारिक निवृत्तिभरण पाउने छन् ।”

६.४.२६ निवृत्तिभरण कोषको व्यवस्था भैसकेपछि निजामती सेवा नियमावलीको नियम ९६(२) को व्यवस्था आवश्यक पर्दैन । सो नियमावलीको नियम ९९ बमोजिमको शैक्षिक तथा सन्तति वृत्ति पनि सोही स्वरूपमा वा बजारमा एन्युटी-प्रदाता आइसकेपछि एन्युटी स्कीम खरीद गरि दिएर दिने व्यवस्था गर्न सकिन्छ ।

६.४.२७ प्रकरण ६.४.२५ मा प्रस्तावित गरिएको संशोधन लागू गरिनु पूर्व निजामती सेवामा प्रवेश गरी बहाल रहेका कर्मचारीलाई दिनु पर्ने निवृत्तिभरण बापतको रकम निवृत्तिभरण व्यवस्थापन कम्पनीमा एकै पटक हस्तान्तरण गर्न ठूलो रकम लाने भएकोले आगामी १० वर्ष भित्रमा वार्षिक किस्ताबन्दीमा जम्मा गरिदिने व्यवस्था गर्न सकिन्छ । विगत ४० वर्षमा भएको तलब वृद्धिको दर भविष्यमा पनि कायम रहनेछ र निजामती कर्मचारीले सरदर ३० वर्षको नोकरी पछि अवकाश प्राप्त गरी अवकाश पछि आफूले पाउने र पारिवारिक निवृत्तिभरण गरी १७ वर्ष निवृत्तिभरण पाउछन् भन्ने अनुमानमा गणना गर्दा हालको तलबमानमा सेवा निवृत्त हुने निजामती कर्मचारीलाई वार्षिक ८ प्रतिशतका दरले प्रतिफल आर्जन गरिदिने निवृत्तिभरण व्यवस्थापन कम्पनीमा प्रति व्यक्ति देहाय बमोजिमको एकमुष्ट रकम जम्मा गरिदिनु पर्ने देखिन्छ :

सचिव (विशिष्ट श्रेणी)	रु. १५,४८,०३८
रा.प. प्रथम श्रेणी	रु. १४,९०,५२४
रा.प. द्वितीय श्रेणी	रु. १२,७३,८२१
रा.प. तृतीय श्रेणी	रु. १२,९२,८६५
रा.प.अनं. प्रथम श्रेणी	रु. १०,१७,५४२
रा.प.अनं. द्वितीय श्रेणी	रु. ८,८१,०५८
रा.प.अनं. तृतीय श्रेणी	रु. ८,८८,६४८
रा.प.अनं. चतुर्थ श्रेणी	रु. ८,८५,५६८
पियन/पाले	रु. ९,८२,८२५

६.४.२८ हाल निवृत्तिभरण पाइरहेका निजामती कर्मचारीको हकमा प्रचलित प्रणाली अनुरूप नै निवृत्तिभरण भुक्तानी गरिरहनु आवश्यक हुन्छ । निवृत्तिभरण कोष व्यवस्थापन कम्पनीले यो काम गर्न सक्दैन । एन्युटी प्रदाता आएको अवस्थामा विस्तारै त्यस्तो कम्पनीबाट तलब वृद्धिसंग आवद्ध एन्युटी स्कीम खरीद गरिदिई कौषी तोषाखानाले गरि आएको काम सुम्पन सकिन्छ ।

६.४.२९ प्रहरीको हकमा अवकाश पाउने उमेरको हद न्यूनतम ४८ वर्ष (प्रहरी र हवलदारलाई) र अधिकतम ५८ वर्ष (प्र.म.नि. र फ्लोअर्स) भए पनि सेवा अवधि १६ वर्ष पुगेपछि अवकाश लिन सकिने भएकोले खासगरी तल्लो श्रेणीमा अवकाश लिने प्रवृत्ति अत्यधिक छ । यसरी सेवा अवधि भन्दा दोब्बर अवधिसम्म निवृत्तिभरण दिनु पर्ने भएकोले यसको लागि निवृत्तिभरण कोषमा निजामती कर्मचारीको भन्दा दोब्बर प्रतिशतले योगदान गर्नु पर्ने हुन्छ । यसर्थ प्रहरी

* उपरोक्त प्रतिशत निर्धारण गर्दा जम्मा भएको रकमबाट सेवा निवृत्त भैसके पछि हाल प्रचलनमा रहेको निवृत्तिभरण व्यवस्था अनुरूप पाउने निवृत्तिभरण रकम भन्दा कम नहोस भन्ने धारणा लिइएको छ । यस धारणा अनुरूप गणना गर्न निजामती कर्मचारी सेवा निवृत्त भैसकेपछि सरदर १२ वर्ष बाँच्छन् र त्यसपछिको पाँच वर्ष पारिवारिक निवृत्तिभरण दिनु पर्दछ भन्ने मान्यता लिइएको छ । यसरी १७ वर्षसम्म दिनु पर्ने निवृत्तिभरण रकमलाई वार्षिक ८ प्रतिशत प्रतिफलदर हुन्छ भन्ने अनुमानमा ८ प्रतिशतले डिस्काउन्ट गरी आएको वर्तमान मूल्य (Present Value) बराबर तीस वर्षसम्मको मासिक तलबबाट कति प्रतिशत कटौत गरी ८ प्रतिशत वार्षिक व्याजदरको हिसाबले कमपाउन्डिङ्ग गर्दा हुन्छ भनी गरिएको गणनामा सरदर ३९ प्रतिशतसम्म देखिएको छ । अर्थात्, मासिक तलबको ३९ प्रतिशतको दरले कटौत गरी निवृत्तिभरण कोषमा जम्मा गरेमा प्रचलित नियमानुसारको निवृत्तिभरण सुविधा निजामती कर्मचारीले पाउन सक्दछन् । यो अत्यन्तै उच्चदर हो । यो दर उच्च हुनुमा वर्तमान तलब भन्दा निवृत्तिभरण दर आकर्षक हुनु पनि एउटा कारण हो । यो दर उच्च भएकोले निवृत्तिभरण कोषमा मासिक २४ प्रतिशतसम्म जम्मा गर्ने व्यवस्था गर्नु उपयुक्त देखिन्छ ।

व्यवस्थापनको परामर्शमा अवकाश लिन पाउने सेवा वर्ष पुनरावलोकन गरी २० वर्ष वा सो भन्दा बढी गर्ने वा ४५ वर्ष उमेर नाघेपछि मात्र निवृत्तिभरण पाउने व्यवस्था गरिनु आवश्यक छ ।

६.४.३० जङ्गीतर्फ अवकाश लिन सक्ने सेवा अवधि १६ वर्ष रहेकाले खास गरी हुद्दा देखि सुवेदारसम्मको पदमा कम उमेरमै अवकाश लिई ३० देखि ३६ वर्षसम्म निवृत्तिभरण लिने परिपाटी देखिएको छ । सरकारसंग उपलब्ध स्रोत साँघुरिदै गएको र जीवन प्रत्याशा बढेको अवस्थामा जङ्गीतर्फ निवृत्तिभरण व्यवस्थापनमा सुधार गर्नु आवश्यक छ ।

६.४.३१ शिक्षकको हकमा निवृत्तिभरण प्रणाली नितान्त नौलो भएको र २०५७ कात्तिक मसान्तसम्म जम्मा ४,८८८ शिक्षकले निवृत्तिभरण लिइरहेको हुँदा निजामती कर्मचारीको जस्तै गरी शिक्षा नियमावली, २०४९ को नियम ६९ मा संशोधन गरी योगदान सहितको निवृत्तिभरण कोषको व्यवस्था गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

अन्य व्यवस्था :

६.४.३२ निवृत्तिभरण कोष व्यवस्थापन कम्पनीमा निवृत्तिभरण योगदान बापतको रकम जम्मा गर्ने व्यवस्था मिलाएपछि पुरानो व्यवस्था अन्तर्गतका कर्मचारीको तलब भन्दा नयाँ व्यवस्थाका कर्मचारीको तलब निवृत्तिभरण योगदान प्रतिशतको आधा दरले बढी हुनु पर्ने छ ।

६.४.३३ पुरानो व्यवस्था अन्तर्गतको निवृत्तिभरण खर्च बृद्धि हुन नदिन आगामी १० वर्षसम्म तलब बृद्धि गर्दा एक पटकमा सरदर ५ प्रतिशत भन्दा नबढाउने र सकेसम्म मूल्यबृद्धि बापतको क्षतिपूर्ति मासिक भत्ताको माध्यमबाट दिइनु उपयुक्त हुन्छ ।

निजामती कर्मचारी निवृत्तिभरण सम्बन्धी व्यवस्था

सि.नं.	विषय	२०२१ चैत्रदेखि २०३२ असार मसान्तसम्म	२०३२ असारपछि २०३५ चैत्रसम्म	२०३५ चैत्रदेखि २०३६ को जेष्ठसम्म
१	निवृत्तिभरणको लागि न्यूनतम सेवा अवधि	२० वर्ष	२० वर्ष	२० वर्ष
२	निवृत्तिभरण गणना गर्ने सूत्र	सबै श्रेणीका कर्मचारीलाई - <u>जम्मा नोकरी वर्ष X औसत तलब</u> ७५ औसत तलब भन्नाले पछिल्लो तीन वर्षको तलब जम्माको तीन खण्डको एक खण्डलाई सम्झनु पर्दछ ।	(क) राजपत्राङ्कितलाई - <u>जम्मा नोकरी वर्ष X औसत तलब</u> ६० (ख) पियन बाहेक अन्य राजपत्र अर्नाकित कर्मचारीलाई - <u>जम्मा नोकरी वर्ष X औसत तलब</u> ५५ (ग) पियन वा सो सरहका कर्मचारीलाई - <u>जम्मा नोकरी वर्ष X औसत तलब</u> ५०	यथावत
३	निवृत्तिभरणको न्यूनतम सीमा	नभएको	नभएको	नभएको
४	अधिकतम सीमा	रु. ५०० प्रति महिना	यथावत	यथावत
५	तलब बृद्धि हुँदा निवृत्तिभरण बढ्ने दर	नबढ्ने	नबढ्ने	नबढ्ने
६	निवृत्तिभरण पाएको कर्मचारी मृत्यु भएमा निजको परिवारले निवृत्तिभरण पाउने तरिका र अवधि	निवृत्तिभरण पाउन शुरु गरेको ५ वर्ष नपुग्दै मृत्यु भएमा मात्र परिवारले पाउने । परिवारले निवृत्त कर्मचारीले पाए सरहको निवृत्तिभरण पाउने । परिवारले निवृत्त कर्मचारीले निवृत्तिभरण पाउन थालेको ५ वर्ष अवधि व्यतित भएपछि निवृत्तिभरण नपाउने ।	२०२१ देखि २०३२ सालसम्मको व्यवस्थामा रहेको ५ वर्षको सट्टामा ७ वर्ष गरिएको । अन्य व्यवस्था यथावत रहेको ।	यथावत
७	निवृत्तिभरण पाएको व्यक्तिले सरकारी नियुक्ति पाएमा निवृत्तिभरण पाउने/नपाउने	नपाउने ।	नपाउने ।	सरकारको नियन्त्रण भएको संगठित संस्था वा सरकारबाट अनुदान पाउने संस्थामा नियुक्त भएमा त्यसरी नियुक्त पदमा बहाल रहेको अवधिभर निवृत्तिभरण नपाउने ।
८	निवृत्त कर्मचारीले पुनः निजामती पदमा नियुक्त भएमा सो पदको अवधि जोडी निवृत्तिभरण पाउने/नपाउने	नपाउने ।	नपाउने ।	नपाउने ।

सि.नं.	विषय	०३६ जेष्ठदेखि २०३७ चैत्रमसान्तसम्म	२०३७ चैत्रदेखि २०३८ असारमसान्तसम्म	०३८ श्रावणदेखि २०४७ चैत्र मसान्तसम्म	२०४७ वैशाखदेखि २०४९ जेष्ठ ३ सम्म	२०४९ जेष्ठ ४ देखि हालसम्म
१	निवृत्तिभरणको लागि न्यूनतम सेवा अवधि	२० वर्ष	२० वर्ष	२० वर्ष	२० वर्ष	२० वर्ष
२	निवृत्तिभरण गणना गर्ने सूत्र	यथावत	यथावत	यथावत	यथावत	सबै तहका लागि : जम्मा नोकरी वर्ष X औसत तलब ५०
३	निवृत्तिभरणको न्यूनतम सीमा	यथावत	यथावत	यथावत	समान तहको बहालवाला कर्मचारीको शुरु तलबमानको आधा भन्दा कम हुन नहुने ।	२०४७ वैशाख १ गते देखिको व्यवस्था कायम ।
४	अधिकतम सीमा	यथावत	कर्मचारी अवकाश हुँदाको अवस्थामा विशिष्ट श्रेणीको शुरु तलबमानको ५० प्रतिशत भन्दा बढी नहुने ।	यथावत	यथावत	२०५५ सालको संशोधनले निम्न अधिकतम सीमा कायम गरेको :“समान तहको पदको बहालवाला निजामती कर्मचारीको तलबको शुरु तलब स्केल भन्दा बढी हुने छैन ।”
५	तलब बृद्धि हुँदा निवृत्तिभरण बढ्ने दर ।	यथावत	यथावत	बहालवालाको तलब बृद्धि हुँदा शुरु तलबमान बृद्धि प्रतिशतको दुई तिहाई प्रतिशतले बढ्ने ।		समान तहको बहालवाला कर्मचारीको शुरु तलब अंकमा जति बृद्धि भएको छ त्यसको दुई तिहाई रकम नै बढ्ने ।
६	निवृत्तिभरण पाएको कर्मचारी मृत्यु भएमा निजको परिवारले निवृत्तिभरण पाउने तरिका	यथावत	यथावत	यथावत	२०३२ असारमा गरिएको व्यवस्था कायमै राखी देहाय बमोजिमको थप व्यवस्था गरिएको । “सेवा निवृत्त भएको ७ वर्षसम्म पारिवारिक निवृत्तिभरण पाइसके पछि त्यसरी पाउने निवृत्तिभरणको आधा रकम जीवनभर पाउने । यदि निवृत्त कर्मचारी निवृत्त भएको ७ वर्ष पछि मृत्यु भएमा निजको पति वा पत्नीले आजीवन निजले पाउने निवृत्तभरणको आधा रकम पाउने ।	२०४७ वैशाख १ गते देखिको व्यवस्था कायमै राखी देहायको व्यवस्था गरियो : “ यदि सेवा निवृत्त भएको ७ वर्ष भित्र मृत्यु भए निवृत्तिभरण पाउने निजको परिवारको व्यक्ति नाबालक भएमा निज बालिग नभएसम्म पुरै निवृत्तिभरण पाउने ।
७	निवृत्तिभरण पाएको व्यक्तिले सरकारी नियुक्ति पाएमा निवृत्तिभरण पाउने/नपाउने	यथावत	यथावत	यथावत	पाउने ।	पाउने ।
८	निवृत्त कर्मचारीले पुनः निजामती पदमा नियुक्त भएमा सो पदको अवधि जोडी निवृत्तिभरण पाउने/नपाउने	पाउने	यथावत	यथावत	यथावत	२०३६ जेष्ठदेखिको व्यवस्था कायमै ।

परिच्छेद-७
वर्तमान आयोजना तथा कार्यक्रमहरूको प्राथमिकीकरण*

७.१ समग्र विश्लेषण

७.१.१ पृष्ठभूमि:

नेपालमा संचालित विकास कार्यक्रमलाई आवधिक योजनाको संरचना भित्र वार्षिक कार्यक्रमहरू निर्माण गरी संचालन गरिदै आएको छ । संचालित विकास कार्यक्रम मध्ये कूल विकास बजेट (०५७५८) को एक चौथाइ आयोजनाको रूपमा र बाँकी कार्यक्रमको रूपमा संचालित छन् । कार्यक्रम र आयोजना गरी हाल करिब ७०० संचालित छन् । आयोजना तथा कार्यक्रमहरूको संख्या उपयुक्त व्यवस्थापन गर्न सकिने भन्दा धेरै हुँदै जान थालेकोले तिनीहरूको प्रभावकारिता पनि घट्टै गएको महशूस हुन थालेको छ । यस परिप्रेक्ष्यमा आयोजना तथा कार्यक्रमहरूलाई उपयुक्त आकार भित्र राखेर वढी प्रभावकारी बनाउने सन्दर्भमा विश्लेषण गरी नीतिगत तथा कार्यान्वयन पक्षका आवश्यक सुभावहरू यस परिच्छेदमा प्रस्तुत गरिएका छन् ।

आयोगलाई प्राप्त सीमित समयमा यस अध्ययनमा श्री ५ को सरकार वढी संलग्न रहेको र जनताको आयआर्जन तथा सामाजिक विकासका पक्षसंग वढी सम्बन्ध राख्ने निम्न क्षेत्रहरूलाई प्राथमिकता दिई विश्लेषणको निमित्त छनौट गरिएको छ ।

१	कृषि	२	सिंचाई	३	वन	४	पर्यटन
५	शिक्षा	६	स्वास्थ्य	७	स्थानीय विकास	८	सडक
९	खानेपानी र सरसफाई			१०	आवास तथा शहरी विकास		

आ.व. २०५७५८ को बजेट विनियोजनमा परेका उपरोक्त क्षेत्रका सबै विकास आयोजना तथा कार्यक्रमहरूलाई विश्लेषण गरी प्रस्तुत गरिएको छ । उपरोक्त क्षेत्रमा मात्रै कूल विकास आयोजना तथा कार्यक्रमहरूको ७५ प्रतिशत जति पर्दछन् ।

७.१.२ आयोजना तथा कार्यक्रमहरूको विश्लेषणका आधारहरू

कार्यक्रम तथा आयोजनाहरूको विश्लेषण नवौं योजनाको शुरु देखिकै (विगत ३ वर्ष) तथ्यांकहरूको आधारमा गरिएको छ । विश्लेषणको निमित्त तल उल्लेखित मापहरूको ३ वर्षको औषत, गत वर्षको स्थिति र सान्दर्भिक हुनेमा यस आर्थिक वर्षको स्थिति पनि उपयोग गरिएको छ । विश्लेषणका नतिजाहरू सम्बन्धित विषय क्षेत्रका तालिकाहरूमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

(क) खर्च र विनियोजनको अनुपात

यस अनुपातले आयोजना तथा कार्यक्रमहरूले कूल विनियोजित रकमको कति प्रतिशत खर्च गर्न सके भन्ने देखाउँछ । यसको आधारमा कम खर्च गर्ने क्षमता भएका आयोजना तथा कार्यक्रमहरू कटाउने वा व्यवस्थित गर्ने विकल्पहरू रहन्छन् । विनियोजनको रकम अर्थ मन्त्रालयबाट र खर्चको रकम महालेखा नियन्त्रकको कार्यालयबाट लिइएको छ ।

(ख) भौतिक प्रगति प्रतिशत

आयोजना तथा कार्यक्रमहरूको भौतिक प्रगति कमजोर भएमा तिनीहरूलाई महत्व हेरी कटाउने वा व्यवस्थित गर्ने बारे सोच्नु उपयुक्त हुन्छ । भौतिक प्रगति विश्लेषण गर्दा सम्बन्धित मन्त्रालयको अनुगमन इकाईबाट प्राप्त तथ्यांक नै प्रयोग गरिएको छ ।

(ग) कर्मचारी खर्च र विनियोजनको अनुपात

कर्मचारी खर्च धेरै हुनु आयोजना वा कार्यक्रमहरूको निमित्त राम्रो होइन । तर प्राविधिक जनशक्तिमूलक प्रचार प्रसार युक्त आयोजना तथा कार्यक्रमहरूमा कर्मचारी खर्चको प्रतिशत वढी हुने भएकोले सबैलाई एकै किसिमले हेर्न पनि नमिल्ने हुन्छ । एकै क्षेत्र भित्र एकै प्रकृतिका आयोजना तथा कार्यक्रममा यसको प्रतिशत फरक फरक हुनुबाट तिनीहरूको कमजोरीको

* प्रस्तुतिमा आवश्यकताको दृष्टिले आयोजना तथा कार्यक्रमलाई छुट्टै उल्लेख गरिएमा बाहेक सामान्यतः दुवैलाई जनाउने गरी आयोजना शब्दनै प्रयोग गरिएको छ ।

संकेत मिल्दछ । वही कर्मचारी खर्च अनुपातले सामान्यतः अनुत्पादक शिर्षकमा खर्च भएको वा यथेष्ट कार्यक्रमको अभावलाई संकेत गर्दछ ।

(घ) राष्ट्रिय उद्देश्य अनुरूप आयोजना तथा कार्यक्रमको महत्व

राष्ट्रिय उद्देश्य अनुरूप आयोजना तथा कार्यक्रमहरूको महत्वलाई राष्ट्रिय योजना आयोगले परिभाषित गरेको राष्ट्रिय प्राथमिकताका आयोजना तथा कार्यक्रम (Core Project and Program), सरकारको भावी संलग्नताको आवश्यकता र नवौं योजनामा विषयगत रूपमा प्राथमिकता पाउनु पर्ने आयोजना तथा कार्यक्रमको सन्दर्भमा हेरिएको छ । प्राथमिकता पाउनु पर्ने आयोजना तथा कार्यक्रमहरूलाई पनि तालिकामा संकेत गरी देखाइएको छ ।

७.१.३ आयोजना तथा कार्यक्रम प्राथमिकीकरणको प्रक्रिया

आयोजना तथा कार्यक्रमहरूको कटौती सम्बन्धमा मन्त्रालय तथा विभागहरू संग खासै सहमति हुन सकेन र मन्त्रालय तथा विभागको सहमति विना आयोगले आयोजना कटौती गर्नु व्यवहारिक ठहर्‍याएन । यस परिप्रेक्ष्यमा आ. व. २०५८।५९ को बजेट तर्जुमा गर्दा सहयोग पुगोस् भनि आयोजनाहरूलाई खर्च, प्रगति, प्राथमिकता तथा प्रशासनिक खर्चको हिसावले चार विभिन्न समूहमा वर्गीकरण गरी तिनीहरूको तुलनात्मक स्थिति देखाइएको छ । कार्यक्रम तथा आयोजनाहरूलाई खर्च र भौतिक प्रगतिको हिसावले उपलब्धी ९० प्रतिशत भन्दा वढी हासिल गर्ने, ७५-९० प्रतिशत सम्म हासिल गर्ने, ५०-७५ प्रतिशतसम्म हासिल गर्ने र ५० प्रतिशत भन्दा तल हासिल गर्ने आयोजनाहरूको रूपमा समूहीकृत गरिएको छ । प्रशासनिक खर्च विश्लेषण भने कर्मचारी खर्च विनियोजन र कूल विनियोजनको अनुपातको आधारमा आयोजना तथा कार्यक्रमहरूलाई ० प्रतिशत, ०-५ प्रतिशत, ५-१५ प्रतिशत र १५ भन्दा वढी अनुपात भएका समूहमा विभाजन गरी गरिएको छ । उपरोक्त मापहरू अनुसार समूहीकृत आयोजना तथा कार्यक्रमहरूको बजेट नम्बर, नाम र मापदण्डको आधार देखिने गरी विषय क्षेत्र अनुसार तालीकामा प्रस्तुत गरिएका छन् । तालीकामा प्राथमिकता पाउनु पर्ने आयोजना तथा कार्यक्रमहरू पनि उल्लेख गरिएका छन् ।

सामान्यतः ७५ प्रतिशत भन्दा कम उपलब्धी तथा खर्च भएका आयोजना तथा कार्यक्रमहरूमा आगामी वर्ष विनियोजन घटाउन र ५० प्रतिशत भन्दा कम खर्च भएका आयोजना तथा कार्यक्रमहरू कटौती गर्न सम्भाव्य हुन सक्ने अवधारणा लिइएको छ । तर बजेट कटौती वा कार्यक्रम वा आयोजनाकै कटौतीको लागि सम्भाव्य आयोजना वा कार्यक्रमहरू मध्ये विशेष कारणवस निकास उपलब्ध नभएको कारणले उपलब्धी कम भएका वा राष्ट्रिय प्राथमिकता भित्र पर्नेहरूको सन्दर्भमा भने तिनीहरूको कार्यान्वयन प्रभावकारिता विशेष पहल गरी वढाउनु पर्ने हुन्छ । त्यस्तै प्रशासनिक खर्च अनुपात धेरै भएका आयोजना तथा कार्यक्रमहरूको सन्दर्भमा भने बजेट स्वीकृतिका समयमा खर्च रकम शिर्षक र प्रस्तावित कार्यक्रमहरू विशेष रूपमा हेरिनु उपयुक्त हुन्छ ।

क) खर्च कम भएर पनि उपलब्धी उच्च रहेका आयोजना/कार्यक्रमहरू

खास गरी खर्च ७५ प्रतिशत भन्दा कम भएर पनि उपलब्धी ९० प्रतिशत भन्दा उच्च रहेका आयोजनाहरू यस वर्गमा राखिएका छन् । यस्ता आयोजनाहरूमा या त लक्ष्य निर्धारण तथा उपलब्धिको मूल्यांकन गर्ने परम्परा र प्रेशण पक्ष नै कमजोर छ, या प्रस्तावित बजेट नै वढी छ, भन्ने संकेत मिल्दछ । यदि उपलब्धि र प्रतिवेदन पक्षहरूले यथार्थता प्रतिविम्बित गर्छन् भने त्यस्ता आयोजनाहरूमा आगामी वर्षमा बजेट घटाउन सकिने सम्भावना रहन्छ ।

ख) खर्च वढी भएर पनि उपलब्धी कम भएका आयोजना/कार्यक्रमहरू

यस वर्गमा खर्च ९० प्रतिशत भन्दा वढी तर उपलब्धी ७५ प्रतिशत भन्दा कम भएका आयोजना / कार्यक्रमहरू राखिएका छन् । खर्च वढी भएर पनि उपलब्धि कम रहेका आयोजना तथा कार्यक्रमहरूमा उपलब्धि लगातार कम भएका छन् भने असम्बन्धित उपशिर्षकहरूमा खर्च वढी भएको हुन सक्ने सम्भावना रहने भएकोले तिनीहरू भित्र प्रस्तावित केही शिर्षकहरूमा बजेट घटाउन सकिने सम्भावना वढी रहन्छ ।

ग) खर्च कम भएर उपलब्धी कम भएका कार्यक्रम / आयोजनाहरू

खर्च र उपलब्धी दुवै ७५ प्रतिशत भन्दा कम भएका आयोजना/ कार्यक्रमहरू यस वर्गमा राखिएका छन् । खर्च कम भएर उपलब्धि पनि कम हुनु स्वाभाविक भएता पनि यस्तो परिस्थिति “विकासको निमित्त” बाधक हुन्छ । खर्च कम हुनुको मूल

कारणमा कि त खर्चको लागि स्रोत उपलब्ध नभएको हुनु पर्दछ वा स्रोत उपलब्ध भएर पनि विभिन्न कारणले खर्च गर्ने क्षमता कम भएको हुनु पर्दछ । हाम्रो सन्दर्भमा यी दुवै पक्षहरूमा उत्तिकै ध्यान जानु आवश्यक छ ।

घ) आपसमा गाभ्न सकिने आयोजना तथा कार्यक्रमहरू

यस भित्र कामको प्रकृतिले दोहरोपना हटाउन वा अझ प्रभावकारिता ल्याउन आपसमा गाभ्न उपयुक्त हुने र त्यस्को कारणले खर्च कम हुन सक्ने आयोजना तथा कार्यक्रमहरू पर्दछन् ।

७.१.४ आयोजना तथा कार्यक्रमहरू सम्बन्धी समान प्रकृतिका समस्याहरू:

क्षेत्रगत समस्याहरू सम्बन्धित क्षेत्रमै उल्लेख गरिएका छन् । यस खण्डमा अधिकांश क्षेत्रसंग मिल्ने साभ्ना समस्याहरू मात्र उल्लेख गरिएका छन् ।

बजेट, निकासा तथा खर्च

१. क्षेत्रगत प्राथमिकता र बजेट विनियोजनबीच कमजोर सम्बन्ध रहेको देखिन्छ । राष्ट्रले प्राथमिकता दिएका आयोजनाहरूमा समेत निश्चित स्रोतबाट रकम विनियोजन नभई कतिपयमा शुरुमा नै बजेट रोक्का भएका देखिन्छन् । पछि निकासा फुकुवा भएता पनि शुरु मै निकासा रोक्का भएको बजेट देशको कूल बजेट विनियोजनको एक तिहाईसम्म पर्ने गरेको देखिन्छ । यसले सम्बन्धित आयोजनाहरूको कार्य सम्पादनमा प्रतिकूल असर पारेको छ ।
२. विद्युत जस्ता वृहत पूर्वाधार विकास आयोजनामा बढ्न गएको खर्चको सोभै असर कृषि र सामाजिक क्षेत्रको विनियोजनमा पर्न थालेको देखिएकोले गरिवी निवारणको प्रभावकारितामा नकारात्मक प्रभाव पर्न सक्ने स्थिति रहेको छ ।
३. आयोजना तथा कार्यक्रमहरूमा स्पष्ट रूपमा वार्षिक कार्य तालिका बनाई माथिल्लो तहमा पेश गरेर सोही अनुसार काम गर्ने परिपाटी विकास नहुनाले विकास बजेटको महत्वपूर्ण अंश आर्थिक वर्षको अन्तिम महिनामा निकासामा माग्ने र जसोतसो खर्च गर्ने परम्परा बसेको छ । यस्तो परिपाटीले आयोजनाको प्रभावकारितामा नकारात्मक असर परेको छ । असार महिनामा माग भएको निकासामा वा खर्च कूल विकास बजेटको २५ देखि ३० प्रतिशत जति रहेको देखिन्छ ।
४. अधिक आयोजना र संदिग्ध आयोजना समावेश गर्ने विद्यमान विनियोजन प्रणालीबाट निस्केको समस्या निकासामा व्यवस्थाबाट सुल्झाउन खोज्ने प्रवृत्तिबाट थप जटिलता सृजना भएको छ । यसरी समस्या सार्दा निकासामा प्रणालीमा अनावश्यक चाप परेको र निकासामा लागि हस्तक्षेप गर्नुपर्ने वा हुने वातावरण बनेको छ ।
५. कतिपय कार्यक्रमहरूमा विजियोजित रकम निकासामा हुने प्रक्रिया जटिल र रकमको निकासामा नै कम हुने गरेकोले लक्ष अनुसार प्रगति न्यून भएको देखिन्छ । कतिपयमा दातृसंस्थाहरूको निश्चित प्रतिबद्धता नभइकन पनि रकम वाँडफाँड गर्ने गरिएको देखिन्छ । यसले गर्दा पनि रकमको निकासामा ढिलाइ हुने र रकम पनि कम निकासामा हुने गरेको पाइन्छ ।
६. वैदेशिक स्रोत समेतबाट संचालित आयोजनामा मन्त्रालयलाई छुट्टयाइएको काउण्टरपार्ट फण्डको बजेट न्यून भएको कारणले दातृ संस्थाको धेरै गुणामा रकम निकासामा हुन नसकी प्रगतिमा असर परेको देखिन्छ ।
७. आयोजना तथा कार्यक्रमहरूमा आवश्यकता भन्दा बढी बजेट राख्ने र पछि रकमान्तर गरी अन्यत्र सार्ने परिपाटी रहेको छ । त्यस्तै गत वर्षहरूमा न्यून खर्च र प्रगति भएका आयोजना/कार्यक्रमहरूमा पनि विनियोजन बढिरेकै देखिन्छ र यसबाट अनावश्यक रूपमा स्रोत ओगटिएको देखिन्छ ।
८. सडक, सिंचाई जस्ता निर्माण क्षेत्रका कतिपय आयोजनाहरूमा आवश्यकता भन्दा एकदमै थोरै रकम विनियोजन गरी संचालन गर्ने परिपाटीले आयोजना कहिल्यै पूरा नहुने र लगानी भएको रकम पूर्ण उपयोग नहुने अवस्था देखिन्छ ।

९. आयोजना तथा कार्यक्रमहरूमा संलग्न स्थायी कर्मचारीहरूको तलब खर्च कुनैमा साधारण तर्फ र कुनैमा विकास तर्फ राखिएकोले आयोजनाहरूको खर्च हिसावमा एकरूपता छैन र यसले आयोजनाको वास्तविक प्रशासनिक खर्च स्थिति देखिदैन। एकै प्रकृतिको आयोजनाहरूमा पनि फरक फरक व्यवस्था देखिन्छ।
१०. आयोजनाहरूमा अपेक्षाकृत खर्च हुन सकेको छैन। भण्डै एक चौथाइ (२६%) आयोजनाहरूमा ७५ प्रतिशत भन्दा कम खर्च भएको छ। यसरी कम खर्चहुनुमा मुलतः खर्च गर्न सक्ने क्षमताकै अभाव देखिन्छ।

आयोजना छनौट

१. आयोजनाहरूको निर्माण, चयन, अनुगमन र निरन्तर विश्लेषण प्रक्रिया कमजोर छ। आयोजना छान्ने, निरन्तरता दिने र म्याद थप्ने आधारहरू स्पष्ट किटान छैनन्। यसले गर्दा आयोजना कार्यान्वयन कम प्रभावकारी भएका छन्।
२. कुन कुन क्षेत्रमा कुन कुन प्रकृतिका काममा सरकार संलग्न रहने र विशेषतः कस्तो कार्यक्रमले प्राथमिकता पाउने भन्ने यकिन अवधारणा स्पष्ट नरहेकोले प्राथमिकतामा पर्नु पर्ने आयोजना तथा कार्यक्रमले उपयुक्त स्रोत पाएका छैनन् भने कम प्राथमिकताकाले पनि वढी स्रोत पाएका छन्।
३. आयोजना र कार्यक्रम बीचमा पारिभाषिक स्पष्टता छैन। कार्यक्रम प्रकृतिका कामहरू आयोजनामा र आयोजना प्रकृतिका कामहरू पनि कार्यक्रममा देखिएका छन्।
४. आयोजना छनौट गर्दा राजनैतिक हस्तक्षेपवाट पनि आयोजना पर्न जानाले सम्भाव्यता अध्ययन नभएको र गुणस्तर कम भएका आयोजना पनि वार्षिक कार्यक्रममा पर्ने गरेको देखिन्छ।
५. आवश्यक तयारी र निश्चितता विना कतिपय आयोजनाहरू कार्यान्वयनका लागि रातो कित्तावमा परेका छन्। बजेटमा समावेश भएपछि संभाव्यता अध्ययन गर्ने र दातृ संस्था खोज्ने गरिएको पनि पाइन्छ।
६. आयोजनालाई म्याद थपी लम्ब्याउने परिपाटीले पनि आयोजना संख्या र अनुत्पादक खर्चमा वृद्धि हुने गरेको छ भने आयोजना पूरा हुने सरदर वर्ष लम्बिदै जान थालेको छ।

कार्यक्रम निर्माण तथा कार्यान्वयन

१. वार्षिक कार्यक्रमहरूमा प्रस्तावित आयोजना तथा कार्यक्रमहरू र आवधिक योजना बीच कमजोर सम्बन्ध रहने गरेको छ। यसो हुनुमा वार्षिक कार्यक्रमहरूमा नयाँ प्रकृतिका आयोजनाहरू भन्दा पुरानै कार्यक्रमहरूलाई बढोतरी गर्ने प्रचलन वढी हुनुले हो।
२. वार्षिक कार्यक्रमको निर्माण समयमा माथिल्ला तहका कर्मचारीको संलग्नता कम रहने परिपाटीले वार्षिक कार्यक्रम फितलो हुने गरेको देखिन्छ। यसो हुनुमा माथिल्लो जिम्मेवार तहका कर्मचारीहरूको विदेशको अधिक भ्रमण पनि समस्या मूलक रहेको छ।
३. आयोजनाको वर्गिकरण अनुरूप जिम्मेवार निकाय स्पष्ट तोक्न नसकिएकोले धेरै स-साना स्थानीय चासोका आयोजनाहरू समेत केन्द्रीय आयोजनाको रूपमा संचालित छन्।
४. एकै प्रकृतिको कामको लागि पनि भिन्न भिन्न आयोजनाहरू खडा भएका देखिन्छन् र यिनीहरूवाट काममा दोहरोपना भएको वा हुन सक्ने स्थिति देखिन्छ। त्यस्तै, एकै प्रकृतिको काम पनि एक भन्दा वढी मन्त्रालयले गरेका छन्।
५. श्री ५ को सरकारको स्रोतवाट संचालित स्थानीय स्तरका कार्यक्रम समयावधि तोकी पूर्ण आयोजनाको रूपमा संचालन गर्ने प्रचलन नभएको देखिन्छ। कतिपय कार्यक्रमहरू सालवसाली किसिमले जति बजेट आउँछ त्यसवाट जे जती हुन्छ त्यती गर्ने गराउने गरिन्छ। त्यसैले पनि कति कार्यक्रमहरूले ठोस योगदान दिन सकिरहेका छैनन्।
६. कर्मचारीहरूको छिटो छिटो सरुवा हुने समस्याले गर्दा कार्यक्रम निकै प्रभावित भएको पाइन्छ।

- आयोजना संचालन गर्दा कतिपय ठाउँमा उपभोक्ताले व्यहोर्नु पर्ने अंश नव्यहोरिएकोले आयोजना कार्यान्वयनमा कठिनाई परेको छ र यसले आयोजनाको लागत बढ्न थालेको छ । राजनैतिक तहवाट आयोजना छनौट गराउन दवाव आउँछ तर जनसहभागिता जुटाउन पहल हुदैन ।

अनुगमन तथा प्रगति प्रतिवेदन

- प्राथमिकता प्राप्त (Core) आयोजना तथा कार्यक्रमहरूको मासिक प्रगति प्रतिवेदन लिने परिपाटी भए पनि प्रतिवेदन निरन्तर रूपमा प्राप्त नभई रहेको र यसले आयोजनाको अनुगमन तथा प्रगतिमा असर पर्ने गरेको देखिन्छ । त्यस्तै अन्य कतिपय आयोजनाहरूमा प्रगति प्रतिवेदन नै प्राप्त नभएको देखिन्छ ।
- बोर्ड तथा समितिको खर्च साधारण बजेटको अनुदान शिर्षकवाट व्यहोरिने हुनाले तिनीहरूको प्रगति प्राप्त हुन नसक्ने र अनुगमन कमजोर वन्न पुगेको छ । तर तिनीहरूले गर्ने कार्यहरू समष्टिगत क्षेत्रको हिसावले महत्वपूर्ण छन् । त्यस्तै श्री ५ को सरकारवाट एकमुष्ट अनुदान जाने कार्यक्रमहरूमा पनि उचित अनुगमन र मूल्यांकनको अभाव रहेको छ ।
- गा.वि.स., जि.वि.स. नगरपालिकामा जाने अनुदानमा ठूलो रकम खर्च भइरहेको भएतापनि उक्त रकमको उपयोग, प्रभावकारीता र असर वारे कुनै तथ्याङ्क नरहेको, अनुगमनको प्रावधान भए पनि अनुगमन गर्ने नगरिएको र खर्चको लेखा परीक्षण भए नभएको र परिक्षण थाहा हुन नसक्ने स्थिति विद्यमान छ ।
- आयोजना कार्यान्वयनमा देखा परेका विद्यमान समस्याहरूलाई समयमै समाधान गरी लक्ष हासिल गर्ने तर्फ सहयोग पुऱ्याउन अनुगमन तथा मूल्यांकन त्यति प्रभावकारी नभएको देखिन्छ ।
- तथ्याङ्कको सकलन र सम्प्रेषण पनि कमजोर देखिन्छ । अधिकांश जिल्ला स्तरीय कार्यक्रमहरूको भौतिक प्रगति सम्बन्धी तथ्याङ्क उपलब्ध छैन । जिल्ला स्तरीय कार्यक्रम संचालन भएका प्रत्येक जिल्लावाट प्रगति लिई एकमुष्ट विवरण तयार गर्नु पर्दा समय लाग्ने र विवरण पनि आउन ढिला भएकोले भौतिक प्रगति थाहा हुन नसक्ने अवस्था छ ।

संस्थागत

- मन्त्रालयवाट नीति निर्माणको अलावा कार्यक्रम कार्यान्वयनमा पनि संलग्न हुने परिपाटी वढ्दै गएको देखिन्छ ।
- राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालयमा प्रशासन परिवेसका कर्मचारी संरचनाले आयोजना तथा कार्यक्रम निर्माण समयमा योजना आयोग र मन्त्रालयहरू बीच उपयुक्त प्राविधिक छलफल हुन सक्ने स्थिति धेरै कमजोर छ ।
- आयोजनाहरूमा श्री ५ को सरकार र गैह्र सरकारी संस्था बीचको सम्बन्ध खासै देखिदैन । यसले गर्दा गैह्र सरकारी संस्थाहरूले के कति गरिरहेका छन् भन्ने पनि स्पष्ट छैन ।

७.१.५ आयोजना तथा कार्यक्रम सम्बन्धी समान प्रकृतिका सुभावहरू:

क्षेत्रगत सुभावहरू सम्बन्धित क्षेत्रमै उल्लेख गरिएका छन् । यस खण्डमा अधिकांश क्षेत्रहरूसंग मिल्ने साभा सुभावहरू मात्र उल्लेख गरिएका छन् ।

बजेट, निकास तथा खर्च

- वार्षिक कार्यक्रम स्वीकृत हुँदा आवधिक योजना अनुरूप परिक्षण हुने र राष्ट्रिय प्राथमिकता प्राप्त आयोजनाहरूलाई निश्चित स्रोतवाट रकम छुट्टयाएर मात्र अरु आयोजनामा रकम छुट्टयाइने परिपाटी वसाल्नु पर्छ । यस्ता आयोजनाको निकास रोक्का गरिनु हुदैन ।
- आयोजनाहरूको निमित्त आवश्यक काउण्टरपार्ट फण्ड मन्त्रालयलाई बजेट निर्माण गर्दा छुट्टै हिसाव गरी पेश गर्न लगाउने र यस्तो काउण्टर पार्ट फण्डलाई बजेटमा घटाएर राख्न नपाइने परिपाटी वसाल्नु आवश्यक छ ।
- विगत वर्षहरूमा कम खर्च गरेका आयोजनाहरूमा निकासको समस्या रहेको होइन भने त्यस्ता आयोजनालाई अनावश्यक रूपमा स्रोत ओगट्न नदिन आगामी वर्षको बजेटमा विशेष ध्यान जानु जरुरी छ ।

४. आयोजनावाट रकम अन्यत्र सार्ने प्रवृत्ति निरुत्साहित गरिनु पर्छ । एक शिर्षकवाट अर्को शिर्षकमा वार्षिक विनियोजनको १० प्रतिशत भन्दा बढी रकमान्तर गर्न नपाइने व्यवस्था जस्तै उपशिर्षकगत रकमान्तरमा पनि सीमा कायम गरिनु पर्दछ ।
५. कुनै आयोजनाको कर्मचारी र कार्यालय खर्च साधारणमा राख्ने र कुनैको विकासमा राख्ने परिपाटीको अन्त्य गरी समान मानदण्ड अपनाइनु पर्दछ ।

आयोजना छानौट

१. आयोजना छान्दा र म्याद थप्दा यस प्रतिवेदनमा उल्लिखित आधारहरू समयानुकूल परिमार्जन गर्दै लगी अनिवार्यतः प्रयोग गर्ने नीति लिइनु आवश्यक छ ।
२. बजेटमा आयोजना समावेश गर्ने प्रक्रिया व्यवस्थित र पारदर्शी बनाइनु पर्छ । तोकिएको प्रक्रिया नपुगी आयोजना समावेश भएमा अख्तियारवालालाई दण्ड सजाय हुने व्यवस्था हुन आवश्यक छ ।
३. विश्लेषणको आधारमा अनुपयुक्त भएमा दातृसंस्थाकै सहयोगमा आएका आयोजनालाई पनि “हुन्न” भन्न सक्नु पर्छ । आयोजना प्राथमिकता क्षेत्र हामीआफैले तोकेर दातृ संस्थालाई उपलब्ध गराउने परिपाटी विकास गरिनु पर्छ ।
४. कार्यक्रमको दोहोरोपना हटाउन मिल्दो जुल्दो आयोजना/कार्यक्रमहरू एउटै संस्थागत संरचना भित्र गाभेर संचालन गर्न उपयुक्त देखिन्छ ।
५. सामान्यतः उही रूपमा उही आयोजनाको अवधि नथप्ने नीति अवलम्बन गर्नु आवश्यक छ ।
६. प्रत्येक क्षेत्रगत मन्त्रालयमा सम्भाव्य आयोजनाहरूको अध्ययन सहितको सूचि तयार गर्न राष्ट्रिय योजना आयोगले निरन्तर समन्वय र टेवा पुऱ्याउनु आवश्यक छ ।

कार्यक्रम निर्माण तथा कार्यान्वयन

१. वजेट तर्जुमा शुरु हुन अघिनै प्रत्येक मन्त्रालयले आगामी वर्ष प्राथमिकता पाउन पर्ने चालू तथा सूचिमा परेका मध्ये नयाँ शुरु गर्नु पर्ने कार्यक्रमको मोटामोटी खाका तयार गरी राष्ट्रिय योजना आयोग तथा अर्थ मन्त्रालयमा अनिवार्यतः पेश गर्ने परिपाटी हुनु पर्छ ।
२. वार्षिक कार्यक्रम निर्माणको शुरु तीन महिना (पुष-फाल्गुण अवधिमा) मा सचिव, महा निर्देशक, योजना प्रमुखको जस्ता व्यक्तिको विदेश भ्रमण एवं लामो अवधिको विदामा बस्न निरुत्साहित गरिनु पर्छ ।
३. कार्यक्रम बनाउँदा सम्भाव्यता अध्ययन नभएका कुनै पनि आयोजनाहरू कार्यक्रममा वा भैपरी आउने शिर्षक अन्तर्गत राख्न नपाइने व्यवस्था गरिनु पर्छ ।
४. दातृ राष्ट्र समेत संलग्न भई संचालनमा रहेका धेरै ठूला आयोजना बाहेक अरुमा पाँच वर्ष भित्र पुरा नहुने आयोजनामा विनियोजन नगर्ने नीति अवलम्बन हुनु आवश्यक देखिन्छ ।
५. आर्थिक वर्षको अन्तिम महिनामा जसोतसो खर्च गरी खर्चकोलक्ष पुऱ्याउने परिपाटी निरुत्साहित गरिनु पर्छ । यस्को लागि सम्बन्धित निकायले वार्षिक कार्य तालिका बनाई पेश गर्ने र सोही अनुसार काम सक्नु पर्ने परिपाटी विकास हुनु पर्छ ।
६. ४० प्रतिशत भन्दा बढी प्रशासनिक खर्च भएका प्रसारमूलक आयोजना तथा कार्यक्रमहरूमा खर्चमा प्रभावकारिता ल्याउन प्राथमिकताको आधार लिई कार्यक्रम वजेट थप्ने वा जनशक्ति घटाउने गरिनु पर्छ ।
७. आयोजनामा उल्लिखित लक्ष हासिल गर्न कार्यक्रम अनुसारको कार्ययोजना बनाइ माथिलो तहमा पेश गर्न अनिवार्य गरिनु पर्छ ।

अनुगमन तथा प्रगति प्रतिवेदन

1. कतिपय कार्यक्रमहरूको भौतिक प्रगति सन्तोषप्रद नभएकोले त्यस्ता कार्यक्रमका प्रमुखलाई उत्तरदायी बनाउन जरुरी देखिन्छ र आयोजना प्रमुख को सरुवा निश्चित नियमको परिधीमा रहेर निर्धारित समय पछि मात्र गर्ने व्यवस्थाको पालना गरिनु पर्छ ।
2. बोर्ड, समिति, परिषद, प्रतिष्ठान, केन्द्र, आयोग जस्ता निकायहरूलाई जाने अनुदानवाट गरिएको खर्चको पनि प्रगति अनुगमन गर्ने व्यवस्था हुनु पर्दछ । एकमुष्ट अनुदान जाने कार्यक्रमहरूमा पनि यही प्रक्रिया लागू गरिनु पर्छ ।
3. गैर सरकारी संस्थाहरूले गर्ने कार्यक्रम, खर्च र प्रगतिको विवरण स्थानीय स्तरमा जिल्ला विकास समितिमा समेत उपलब्ध गराउनु पर्ने परिपाटी विकास हुनु पर्छ ।

संस्थागत

1. राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालयमा अधिकृत स्तरमा अधिकांश प्रशासनिक दरवन्दी विषयगत विशेषज्ञहरूवाट प्रतिस्थापित गरी संस्थागत सुदृढीकरण गरिनु पर्छ ।
2. सरोकारवाला जनसमुहलाई विनियोजित रकम र कार्यक्रम वारे सुसूचित गरी सशक्तीकरण गर्न जनलेखा परीक्षण (Public Audit) पद्धतिको विकास गरिनु पर्छ । त्यस्तै मर्मत सम्भार काममा पनि दीर्घकालीन सम्भौताको प्रयोग गरी नीजि क्षेत्रलाई संलग्न गराइनु पर्छ ।

७.२ कृषि

७.२.१ पृष्ठभूमि

कृषि क्षेत्र नवौं योजनामा प्रथम प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्र हो । श्री ५ को सरकारले गरिवी निवारणको प्रमुख दस्तावेजको रूपमा समग्र कृषि क्षेत्रलाई समेट्ने गरी २० वर्षे दीर्घकालीन कृषि योजनालाई अधि सारेको छ र सो योजना आ.व. २०५४/५५ देखि कार्यान्वयनमा छ । दीर्घकालीन कृषि योजनामा स्थान अनुसार तुलनात्मक लाभका कृषिजन्य वस्तुको विकास र त्यसको निमित्त उपलब्ध संरचनाको प्रयोग, अत्यावश्यक नया संरचनाको विकास तथा तिनीहरूको प्रभावकारिता वृद्धिको निमित्त परिपूरक पूर्वाधारको निर्माणको नीति रहेको छ । वाली तर्फ उच्च पहाडमा स्याउ, पहाडी क्षेत्रमा सुन्तला जातका फलफूल एवं वेमौसमी तरकारी र तराईमा सघन खाद्यान्न वाली एवं सबै क्षेत्रमा सम्वद्ध उत्पादन सामाग्रीको प्रयोगमा वढी जोड दिएको छ । पशुपालन तर्फ भैंसी (मासु र दूध उत्पादनको हिसावले), बाखा र कुखुरालाई प्राथमिकता दिइएको छ । त्यस्तै गरी पशु स्वास्थ्य र पशुको लागि पौष्टिक घाँस तथा आहार प्राथमिकता भित्र पर्दछन् । उत्पादन सेवा टेवाको रूपमा प्रविधि तथा बजार विकासमा विशेष जोड दिइएको छ र बजार विकासको मूल आधार कृषि सडकलाई लिइएको छ । स्थलगत रूपमा कार्यक्रमको विकास गर्दा कृषि उत्पादनको पकेट विकास गर्ने र सिंचाई, कृषि सडक, प्रविधि तथा अन्य उत्पादन सामाग्री (प्याकेजको) रूपमा उपलब्ध गराउनु पर्ने कुरामा जोड दिएको छ । नवौं योजनाले दीर्घकालीन कृषि योजनालाई पूर्णतः आत्मसात गरेको छ र वार्षिक कार्यक्रमहरू सोही अनुसार प्राथमिकता प्राप्त वस्तुहरूको पकेट विकास गर्ने गरी आउनु पर्ने अवधारणा राखेको छ ।

७.३.२ क्षेत्रगत कार्यक्रम झलक (आ.व. २०५७/५८)

■ कुल विकास आयोजना/कार्यक्रमहरूको संख्या	६४
केन्द्रिय स्तर	५७
जिल्ला स्तर	७
आयोजना	२६
कार्यक्रम	३८
■ आ.व. २०५७/५८ मा संचालित नयाँ आयोजना/कार्यक्रम	१०

■ श्री ५ को सरकारको स्रोतबाट मात्रै संचालित आयोजना/कार्यक्रमहरू	११
वैदेशिक ऋणबाट संचालित	४२
अनुदान तथा ऋणबाट संचालित	११
■ विकास आयोजना/कार्यक्रमहरूको २०५७/५८ को कूल बजेट (रु हजारमा)	
श्री ५ को सरकारको स्रोत	१,५१,२३,७१
वैदेशिक ऋण	१,४१,०५,७७
वैदेशिक अनुदान	३१,१०,५५
कूल	३,२३,४०,०३

उपरोक्त आयोजना तथा कार्यक्रमहरू मध्ये १३ वटा विशेष प्राथमिकता कार्यक्रम र ५ वटा विशेष प्राथमिकताका आयोजना भित्र पर्दछन् । यिनीहरूमा कृषि मन्त्रालयको कूल विकास बजेटको ३७ प्रतिशत विनियोजित छ ।

७.२.३ क्षेत्रगत आयोजना/कार्यक्रमहरूको संख्या र लगानी

श्री ५ को सरकारबाट संचालित कृषि क्षेत्रका आयोजना तथा कार्यक्रमहरू विशेषतः प्रसार तथा अनुसन्धानसंग सम्बन्धित र प्राविधिकमूलक वढी रहेका छन् । तिनीहरूको कार्यान्वयन मूलतः कृषि विभाग, पशु सेवा विभाग, कृषि अनुसन्धान परिषद, विभिन्न बोर्डहरू मार्फत हुने गरेका छन् । यस क्षेत्रमा आ.व. ०५/७५ मा संचालित २६ आयोजना र ३८ कार्यक्रम गरी कूल ६४ रहेका छन् । आयोजना तर्फको विनियोजन वार्षिक क्षेत्रगत विकास बजेटको आधा जति (५०.४ प्रतिशत) हुन आउँछ । कृषि क्षेत्रको विकास बजेटको गत ४ वर्षको वृद्धि स्थिर मूल्यमा करिब ६ प्रतिशत र चालु मूल्यमा १४.१% रहेको छ । दीर्घकालीन कृषि योजनाले कृषि प्रसार तथा अनुसन्धान क्षेत्रमा प्रक्षेपण गरेको समष्टी लगानीको दाँजोमा यो वृद्धि सकारात्मक रहेको छ तर आन्तरिक बजेट बाँडफाँड भने कार्यक्रम तथा आयोजनाहरूको प्राथमिकताको आधारमा मिलाउन सकिएको छैन । यस क्षेत्रको कूल आयोजना तथा कार्यक्रम मध्ये ५२ वटा (८१ प्रतिशत) वैदेशिक स्रोत समेतमा संचालित छन् । आ.व. २०५७/५८ मा जिल्ला स्तरबाट संचालित आयोजना तथा कार्यक्रमहरू यस क्षेत्रको कूल विकास बजेटको २८.४% पर्दछन् ।

७.२.४ विकास बजेट व्यवस्था तथा खर्च गर्ने क्षमता

(रु. हजारमा)

आ.व.	विनियोजन	खर्च	खर्चको प्रतिशत
२०५४/५५	२१,७४,७७	२,०२,३२,३८	९३
२०५५/५६	२,२४,६७,६४	१,९०,३४,००	८४
२०५६/५७	२,७४,१०,५४	२,०६,६५,४५	७५
२०५७/५८	३,२३,४०,०३	-	-

कृषि क्षेत्रको समष्टि खर्च आयोजना तथा कार्यक्रमहरूमा भएको कूल विनियोजनको सरदर ८४ प्रतिशत रहेको छ । उक्त अवधिमा केही आयोजनामा निकासको समस्या रहे पनि समष्टि रूपमा हेर्दा आयोजनाहरूमा खर्च गर्ने क्षमताको पनि समस्या रहेको देखिन्छ ।

७.२.५ आ.व. २०५७/५८ मा थप भएका नयाँ आयोजना र सम्पन्न वा कटौती भएका पुराना आयोजनाहरू

आ.व. २०५७/५८ मा थप भएका आयोजना तथा कार्यक्रमहरू १० वटा र सम्पन्न वा कटौती भएका ८ वटा रहेको देखिन्छ ।

७.२.६ औसत खर्च विनियोजन अनुपात र भौतिक प्रगति स्थिति

संचालित कूल आयोजना तथा कार्यक्रमहरू मध्ये आधा भन्दा केही वढीमा मात्र खर्च गर्ने क्षमता ९० प्रतिशत भन्दा वढी रहेको देखिन्छ । खर्चको हिसावले करिब एक तिहाई आयोजनाहरू सामान्य (७५-९० प्रतिशत) स्थितिका छन् भने ९ प्रतिशत आयोजनाहरू कमजोर (७५ प्रतिशत भन्दा कम) र ५ प्रतिशत निकै कमजोर (५०% भन्दा कम) छन् । सामान्यतः खर्च कम गर्ने आयोजनाहरूको उपलब्धि अपेक्षाकृत नै कम रहने गरेको छ । केही आयोजनाहरूमा भने खर्च कम रहे पनि उपलब्धि उच्च रहेको छ ।

आयोजना तथा कार्यक्रमको औसत खर्च विनियोजन अनुपात र भौतिक प्रगति (२०५४/५५-५७)

प्रगति (गत वर्षको औसत)	खर्चको अनुपातमा आयोजना संख्या	भौतिक प्रगतिको हिसावमा आयोजना संख्या
९०% भन्दा बढी	३६ (५७%)	३३ (५२%)
७५-९०%	१८ (२९%)	६ (१०%)
५०-७५%	६ (९%)	२ (३%)
५०%भन्दा कम	३ (५%)	१ (२%)
प्रगति अप्राप्त	-	२ (३%)
जम्मा	६३ (१००%)	६३ (१००%)

कर्मचारी खर्च विनियोजन र कूल विनियोजनको औसत अनुपात (२०५४/५५-५७)

कर्मचारी खर्च अनुपात (प्रतिशत)	आयोजना / कार्यक्रम संख्या
०	२५ (४०%)
०-५	३ (५%)
५-१५	९ (१४%)
१५ प्रतिशत भन्दा कम	२६ (४१%)
कूल	६३ (१००%)

आयोजनामा हुने कूल खर्चको तुलनामा कर्मचारीमा हुने खर्चको अनुपातमा भने एकरूपता देखिदैन र यो शून्य प्रतिशत देखि ७६ प्रतिशत सम्म हुने गरेको छ । यसो हुनुमा खास त आयोजनामा कर्मचारी खर्च देखाउँदा संलग्न स्थायी कर्मचारीलाई पनि साधारणवाट तलब खुवाउने भए आयोजनामा खर्च नदेखाउने र विकास बजेटवाट तलब खुवाउने भए आयोजनामा खर्च देखाउने परम्परा प्रमुख कारकको रूपमा देखिन्छ ।

यस क्षेत्रमा करिव आधा आयोजना तथा कार्यक्रमहरूमा प्रशासनिक खर्च १५ प्रतिशत भन्दा बढी र करिव एक तिहाईमा ४० प्रतिशत नाधेका छन् । सामान्यतः कृषि क्षेत्रको आयोजनाहरूमा अरु क्षेत्र भन्दा बढी प्रशासनिक खर्च देखिनुमा कृषिका कार्यक्रमहरू निर्माणको अपेक्षा प्रचार प्रसार प्रकृतिको बढी हुन गई मुलतः विशेषज्ञ मूलक हुनु हो । तर धेरै प्रशासनिक खर्च हुनुमा यथेष्ट कार्यक्रमको अभाव पनि देखिन्छ ।

विभिन्न आयोजना तथा कार्यक्रमहरूको खर्च र हासिल उपलब्धी तालिका ७.२.१ मा दिइएको छ ।

७.२.७ आयोजना तथा कार्यक्रम प्राथमिकीकरण:

(क) खर्च कम भएर पनि उपलब्ध उच्च रहेका आयोजना/कार्यक्रमहरू

यस्मा खास गरी खर्च ७५ प्रतिशत भन्दा कम भएर पनि उपलब्धी ९० प्रतिशत भन्दा उच्च रहेका आयोजना/कार्यक्रमहरू पर्दछन् । यिनीहरूमा यदि लक्ष निर्धारण र उपलब्धी मूल्यांकन उपयुक्त किसिमले भएको छ भने बजेट विनियोजन बढी भएको संकेत मिल्दछ र आगामी वर्षमा बजेट घटाउन सकिन्छ । यस परिप्रेक्ष्यमा छलफल हुन सक्ने आयोजनाहरू निम्नानुसार छन् ।

- ४०-४-३०१ वीउ वीजन प्रवर्द्धन तथा जगेडा भण्डार आयोजना
- ४०-४-२६१ वाली विविधिकरण आयोजना
- ४०-४-४७० दिगो भू व्यवस्थापन आयोजना
- ४०-४-४५१ साना बजार पूर्वाधार विकास आयोजना

उपरोक्त आयोजनाहरू मध्ये ४०-४-४७० भने स्वीस सरकारले सिधै भुक्तानी गरी संचालन गरिएको छ ।

(ख) खर्च बढी भएर पनि उपलब्धी कम भएका आयोजना तथा कार्यक्रमहरू

खर्च ९० प्रतिशत भन्दा बढी तर उपलब्धी ७५ प्रतिशत भन्दा कम भएका आयोजनाहरू यस भित्र विश्लेषण भएका छन् । खर्च बढी भएर पनि उपलब्धी कम रहेका आयोजनाहरूमा उपलब्धी लगातार कम भएका छन् भने असम्बन्धित

उपशिर्षकहरूमा खर्च भएको हुन सक्ने सम्भावना रहन्छ । त्यस्ता आयोजना/कार्यक्रमहरूमा प्रस्तावित केही शिर्षकहरूमा बजेट घटाउने सम्भावना बढी रहन्छ । यसको निमित्त छलफलको विषय हुन सक्ने आयोजना/कार्यक्रमहरू क्रमशः तल दिइएका छन् ।

- ४०-४-३१० कफि, अलैची तथा सुर्ति विकास कार्यक्रम
- ४०-४-३५० व्यवसायिक फिट विकास
- ४०-४-३२० मत्स्य विकास कार्यक्रम
- ४०-४-५८० तेश्रो पशु विकास आयोजना व्यवस्थापन कार्यालय

(ग) खर्च कम भएर उपलब्धी कम भएका आयोजना तथा कार्यक्रमहरू

खर्च र उपलब्धी दुवै ७५ प्रतिशत भन्दा कम भएका आयोजना/कार्यक्रमहरू यस भित्र लिइएका छन् । खर्च कम हुने कारणहरूमा कि त खर्चको लागि स्रोत उपलब्ध नभएको वा स्रोत उपलब्ध भएर पनि विभिन्न कारणले खर्च गर्न नसकेको देखिन्छ । बजेट अख्तियारी दिदा आर्थिक वर्षको शुरु दिनमै कतिपय आयोजना तथा कार्यक्रमहरूमा अर्को आदेश नभई बजेट निकासी नदिने भन्ने निर्देशनले खर्चमा प्रभाव पार्ने गरेको देखिन्छ, भने बाँकी आयोजनाहरूमा रकम प्राप्त भएर पनि खर्च गर्ने क्षमताको अभाव देखिन्छ ।

गत वर्ष खर्च कम भएका कारण उपलब्धि पनि कम भएका आयोजनाहरू मध्ये रकम समयमा उपलब्ध नभएर खर्च कम हुने ए.पी.एल. स्रोत अन्तर्गत परेका ४०-४-२११ को कृषि अनुसन्धान तथा प्रसार आयोजना र ४०-४-२१३ को कृषि भौगोलिक सूचना प्रणाली पर्दछन् । बाँकी निम्नानुसार आयोजनाहरू भने उपलब्ध स्रोत नै खर्च गर्न नसक्ने समस्यामा रहेका छन् ।

- ४०-४-२०० महिला कृषि विकास कार्यक्रम
- ४०-४-२५० माथिल्लो सगरमाथा कृषि विकास आयोजना
- ४०-४-५६० पशु चिकित्सा सुद्विधीकरण आयोजना

उपरोक्त आयोजनाहरू मध्ये ४०-४-२१३ कार्यक्रम महत्वपूर्ण भएकोले यस कार्यक्रमलाई अन्य आयोजनासंग गाँसी बढी प्रभावकारी बनाउन आवश्यक छ । यसवारे तल पुनः उल्लेख गरिएको छ ।

(घ) आपसमा गाभ्न सकिने आयोजना तथा कार्यक्रमहरू

कामको प्रकृतिले मिल्दो भएकोले खर्चको दोहोरोपना हटाउन वा थप प्रभावकारिता ल्याउन आपसमा गाभ्न उपयुक्त हुन सक्ने कार्यक्रम तथा आयोजनाहरू समूहगत रूपमा तल उल्लेख गरिएका छन् ।

- १) ४०-४-३०१ वीउ वीजन भण्डार तथा जगेडा भण्डार आयोजना
४०-४-३९० वीउ वीजन विकास तथा नियन्त्रण सेवा
यिनीहरूको काम एकै प्रकृतिको भएकोले गाभ्न सकिन्छ ।
- २) ४०-४-२१३ कृषि भौगोलिक सूचना प्रणाली विकास कार्यक्रम
४०-४-२२० कृषि दीर्घकालीन योजना अनुगमन तथा समन्वय कार्यक्रम

दुवैले सूचना संग बढी सम्वन्ध राख्ने र दीर्घकालीन कृषि योजना प्राथमिकता क्षेत्र भएको सन्दर्भमा ४०-४-२१३ लाई ४०-४-२२० कै अंश बनाउन मिल्ने हुन्छ ।

- ३) ४०-४-६१० राष्ट्रिय सहकारी संघ
४०-४-६२० सहकारी क्षेत्र सुद्विधीकरण आयोजना
दुवैलाई एकै शिर्षकमा ४०-४-६२० वाट सहयोग/टेवा पुऱ्याउन सकिन्छ ।
- ४) ४०-३-१९३ चिया तथा कफि विकास बोर्ड
४०-४-८१० चीया विकास प्रवर्धन
चिया विकास बोर्डको सहयोग विकास तर्फ देखाइ दुवैलाई एकै शिर्षकबाट ४०-४-८१० अन्तरगत सहयोग पुऱ्याउन सकिन्छ ।

५) ४०-३-१९२ कपास विकास बोर्ड समिति

यस समितिले कपास प्रशोधन, अनुसन्धान र प्रसार कार्य गर्ने गर्छ। सरकार प्रशोधन कार्यमा संलग्न नरहनु उपयुक्त भएकोले प्रशोधन इकाई निजी क्षेत्रलाई ठेक्कामा दिएर यस समितिलाई अनुसन्धानको लागि नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद अन्तर्गत नेपालगञ्जको फार्मको इकाई गराइ प्रसार कार्यक्रम सम्बन्धित जिल्ला प्रसार इकाईहरूलाई दिनु उपयुक्त हुन्छ।

७.२.८ आयोजना/ कार्यक्रम कार्यान्वयनमा देखा परेका समस्याहरू

- १ क्षेत्रगत प्राथमिकता र बजेट विनियोजन बीच कमजोर सम्बन्ध रहेको देखिन्छ। दीर्घकालिन कृषि योजनाले प्राथमिकता दिएका क्षेत्रहरूमा समेत निश्चित स्रोतको रकम विनियोजन नभई कतिपयमा शुरुमा नै बजेट रोकका भएका देखिन्छन्।
- २ आयोजना/कार्यक्रमहरूमा अपेक्षाकृत खर्च हुन सकेको छैन। भण्डै ४३ प्रतिशत आयोजना/कार्यक्रमहरूमा ९० प्रतिशत भन्दा कम खर्च भएको छ। यसरी कम खर्चहुनुमा मूलतः खर्च गर्न सक्ने क्षमताकै अभाव देखिन्छ। ए.पी.एल. अन्तर्गत परेका ११ आयोजनाहरूमा भने कम खर्च हुनुमा दातृ संस्थाबाट समयमै रकम प्राप्त नहुनु समस्याको रूपमा देखिन्छ।
- ३ स्थायी कर्मचारीको तलव भत्ता सम्बन्धी खर्च साधारण तथा विकास कता पट्टि देखाउने भन्ने यकिन माप प्रयोग भएको देखिँदैन। यस्तै गर्दा कुनै आयोजनामा कर्मचारी खर्च कूल बजेटको शुन्य प्रतिशत छ, भने कुनैमा ७६ प्रतिशत सम्म पनि छ। एकै प्रकृतिको आयोजनाहरूमा पनि फरक फरक व्यवस्था रहेको देखिन्छ। कृषि क्षेत्रको आयोजनाहरू विशेषज्ञमूलक हुनाले प्रशासनिक खर्चको अंश अरु क्षेत्रको आयोजनामा भन्दा बढी भए पनि कूल खर्चको ४० प्रतिशत भन्दा बढी प्रशासनिक खर्च भएका आयोजनाहरू भण्डै एक तिहाई छन्। यस्ता आयोजनाहरूमा मूलतः कार्यक्रमकै अभाव रहेको देखिन्छ।
- ४ बोर्ड तथा समितिको खर्च अनुदान रकम शिर्षकमा साधारण तर्फबाट देखिने हुनाले तिनीहरूको प्रगति प्राप्त हुँदैन र अनुगमन कमजोर बन्न पुगेको छ। तर तिनीहरूले गर्ने कार्यहरू समष्टि कृषि क्षेत्रको कार्यक्रमको हिसावले महत्वपूर्ण छन्।
- ५ भौतिक प्रगति प्रतिवेदन प्राप्त हुनु पर्ने तर प्राप्त नभएका आयोजनाहरू पनि केही संख्यामा भेटिएका छन्।
- ६ एकै प्रकृतिको कामको लागि पनि भिन्न भिन्न आयोजनाहरू खडा भएका देखिन्छन् र यिनीहरूबाट कामको दोहरोपना भएको वा हुन सक्ने स्थिति देखिन्छ।
- ७ कार्यक्रमहरू दीर्घकालीन कृषि योजनाले अपेक्षा गरे अनुरूप प्राथमिकता तर्फ अभिमुख भएर आउन सकेका छैनन् र वृद्धि भएको बजेटमा नयाँ किसिमको कार्यक्रमहरूको साटो अधिकांश बजेट पुरानोमै वृद्धि भएको देखिन्छ।
- ८ जलस्रोत मन्त्रालयले गर्ने डिप ट्यूववेल गाड्ने जस्तो ठूलो मापको काम यस मन्त्रालय अन्तर्गत जनकपुर कृषि विकास योजना भित्र पनि पर्न जानाले व्यवस्थापन खर्च राष्ट्रिय दृष्टिकोणले अनावश्यक रूपमा बढेको छ।
- ९ दीर्घकालीन कृषि योजना तटस्थ विश्लेषण इकाई वारे राष्ट्रिय योजना आयोग र कृषि मन्त्रालय कहाँ रहने भन्ने लामो समय देखि अनिर्णयमा रहेकोले विगत दश महिना देखि तटस्थ विश्लेषण इकाई निस्कृय बनेको छ, र यस्तै दीर्घकालीन कृषि योजनाको कार्यान्वयन मूल्यांकनमा नकारात्मक प्रभाव पारेको छ। यस्तै दीर्घकालीन कृषि योजनाको समग्र समन्वयनै कमजोर भएको महसूस भएको छ।
- १० प्रस्तावित पकेट कार्यक्रमहरू निकै साना छन् र यस्ता साना पकेटहरूबाट व्यवसायिक उत्पादन र बजार प्रभावकारी रूपमा विकास हुन गाह्रो पर्दछ।
- ११ जिल्लास्तरमा हुने प्रचार प्रसारको खर्च पनि कमिक रूपमा वृद्धि हुँदै गइरहेको छ र ससाना कार्यक्रमहरूमा पनि सरकारको संलग्नताले अनावश्यक खर्च बढेको छ।

७.२.९ सुभावहरु:

- १ कार्यक्रमहरु पुनरावलोकन गरी दीर्घकालिन कृषि आयोजनामा नपरेका कार्यक्रम घटाउदै लगी दीर्घकालिन कृषि योजनामा परेका कार्यक्रमको विस्तार हुन आवश्यक छ ।
- २ दीर्घकालिन कृषि योजना तटस्थ विश्लेषण इकाइ वारे छिटो निर्णय गरी यस्लाई कृषाशील बनाइनु पर्छ । योजना कार्यन्वयनको समन्वय कमजोर भएकोले उच्चस्तरबाट पनि अनुगमन हुनु आवश्यक छ ।
- ३ उही प्रकृतिका आयोजनाहरु सुभाव गरिए जस्तै आपसमा गाभेर आयोजना घटाई कार्यक्रम वढी प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ ।
- ४ दीर्घकालिन कृषि योजना भित्र प्राथमिकतामा परेका कार्यक्रमहरुको लागि बजेट व्यवस्था गर्दा कठोर शर्त भएका वाप्य स्रोतबाट रकम दिने गरी व्यवस्था गरिनु हुदैन ।
- ५ जनकपुर अञ्चल कृषि विकास योजना अन्तर्गत रहेको डीप ट्यूबवेल जडान कार्यक्रम कार्य प्रकृतिको हिसावले सिंचाई मन्त्रालयमा सारी त्यहाँ रहेको फार्मलाई कृषिको स्रोत केन्द्र तथा तालीम केन्द्रको रुपमा विकास गरिनु पर्छ ।
- ६ प्रसार प्रचार र अनुसन्धान कार्यक्रमहरु दीर्घकालिन कृषि योजनाले परिलक्षित गरेका क्षेत्रमा सोभै केन्द्रित हुनु आवश्यक छ । त्यसको निमित्त विभाग भित्रको आन्तरिक संरचना पनि सोही अनुसार मिलाउनु आवश्यक छ ।
- ७ विद्यमान कृषि फार्महरुको उपयोग र प्रभावकारिता वृद्धि गर्न तिनीहरुलाई तालीम र कृषि स्रोत सामग्री उत्पादन केन्द्रको रुपमा एकिकृत गरी संचालन गर्ने नीति अपनाइनु पर्छ ।
- ८ पकेट क्षेत्रलाई ठूलो रुपमा विकास गर्न ठाउँको विशेषता हेरी सडक पहुँच भएका कोरिडरहरुमा कुनै खास वस्तु विशेषको विशेष कार्यक्रमहरु शुरु गरिनु उपयुक्त हुन्छ । यसरी विकास गरिने पकेटहरु आन्तरिक बजार निर्यात सम्भावनाका वस्तुहरुमा केन्द्रीत हुनु पर्दछ ।
- ९ सामान्यतः ४० प्रतिशत भन्दा वढी प्रशासनिक खर्च भएका आयोजना तथा कार्यक्रमहरुमा खर्चमा प्रभावकारिता ल्याउन प्राथमिकताको आधार लिई कि त कार्यक्रम बजेट थपिनु पर्छ कि त त्यस्ता आयोजनाहरुमा जनशक्ति घटाइनु पर्छ ।
- १० कार्यक्रमको तर्जुमा हुन अगाडी प्राथमिकता प्राप्त कार्यक्रमहरु र आगामी वर्ष ध्यान जानु पर्ने समस्याको फेहरिस्त तयार गरेपछि मात्र बजेट तयार पार्ने परिपाटी विकास गर्नु हुन आवश्यक छ ।
- ११ जिल्लास्तरको प्रचार प्रसार खर्चमा मितव्ययिता र प्रभावकारिता ल्याउन सेवालाई उपलब्धीमा आधारित हुने गरी करारमा दिने, साना खालका कार्यक्रम उपयुक्तता हेरी जिल्ला विकास समिति र गा.वि.स.लाई नै बलक ग्राण्ट सहित हस्तान्तरण गर्ने, वीउ वीजनको उत्पादन ससानो रुपमा सबै जिल्लामा गर्ने भन्दा एक किसिमको वीउ वीजन उत्पादन व्यावसायिक रुपमा सीमित जिल्लाहरुमा गर्ने परिपाटी विकास गर्ने तिर अगाडि बढ्न उपयुक्त हुन्छ । यसो गर्दा जिल्ला कृषि विकास कार्यालयहरुको पुनर्संरचना गर्नु आवश्यक हुन्छ ।
- १२ वंदा ११ को सन्दर्भमा र कृषिको अत्याधिक भौगोलिक विविधताको सन्दर्भमा भौगोलिक क्षेत्रगत रुपमा कार्यक्रम प्रभावकारी बनाउन विभागहरुको संरचना सानो बनाइ स्थान विशेषका फार्महरु सुदृढीकरण गर्नु उपयुक्त देखिन्छ ।
नगदेवाली तर्फ प्रचार र अनुसन्धान दुवैमा निजी क्षेत्रसंग साभेदारी विकास गर्ने तिर सोचिनु पर्छ । यसो गर्दा श्री ५ को सरकारको उही खर्चमा वढी उपलब्धि हासिल हुन मद्दत मिल्छ ।
- १३ सामान्यतः कृषि फार्महरु कम प्रभावकारी हुदै गएको र निजीकरण पनि व्यावहारिक नभएका फार्महरुको सम्वन्धमा तिनीहरुलाई स्रोत, वस्तु उत्पादन र तालीम केन्द्रको रुपमा एकीकृत गरी संचालन गर्ने नीति अवलम्बन गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

७.३ सिंचाई

७.३.१ पृष्ठभूमि:

वालीको आवश्यकता अनुशार सिंचाई उपलब्ध गराइ कृषि उत्पादनमा वृद्धि ल्याउन सघाउने, सतह तथा भूमिगत जल सिंचाई आयोजनाहरूको पानी उपयोग क्षमता वृद्धि गर्ने, सिंचाई व्यवस्थापनको जिम्मेवारी उपभोक्ता समूहमा हस्तान्तरण गर्दै लगी सिंचाई आयोजनाहरूको मर्मत संभार र संचालनमा सरकारको दायित्व घटाउदै लैजाने नवौं योजनाको सिंचाई तर्फको उद्देश्यहरू रहेको छ भने दीर्घकालीन कृषि योजनाको अवधारणा अनुरूप कृषकको नियन्त्रणमा रहने ट्युबवेल सिंचाई र साना सिंचाईको वृद्धिमा विशेष जोड दिने नीति रहेको छ । चालू सिंचाई विकास कार्यक्रम अन्तरगत ठूला तथा साना सतह सिंचाई आयोजना, स्यालो ट्युबवेल र डीप ट्युबवेल पर्दछन् । यिनीहरू मध्ये साना सतह सिंचाई र स्यालो ट्युबवेल कार्यक्रम सिंचाई विभागको अलावा कृषि विकास बैंक मार्फत पनि संचालित छन् । स्यालो ट्युबवेलमा अनुदान गत वर्षबाट हटाइएको छ भने डीप ट्युबवेल र सतह सिंचाईमा ८० देखि सत प्रतिशत सम्म अनुदान रहेको छ ।

७.३.२ क्षेत्रगत कार्यक्रमको फलक (आ.व. २०५७/५८)

■ कुल विकास आयोजना/कार्यक्रमहरूको संख्या	३१
केन्द्रिय स्तर	३१
जिल्ला स्तर	-
■ आ.व. २०५७/५८ मा संचालित नयाँ कार्यक्रम/आयोजना	२
■ श्री ५ को सरकारको स्रोतबाट मात्रै संचालित आयोजनाहरू	५
वैदेशिक ऋणबाट संचालित	१४
अनुदान तथा ऋणबाट संचालित	१३
■ विकास आयोजना/कार्यक्रमहरूको आ.व. २०५७/५८ को कूल बजेट (रु हजारमा)	

श्री ५ को सरकारको स्रोत	८७,३८,९१
वैदेशिक ऋण	३,२९,७९,२७
वैदेशिक अनुदान	६३,६७,८८
कूल	४,८०,८६,०६

यी आयोजना तथा कार्यक्रमहरू मध्ये ५ वटा विशेष प्राथमिकता प्राप्त आयोजना र ५ वटा विशेष प्राथमिकता प्राप्त कार्यक्रम पर्दछन् । यिनीहरूमा सिंचाई क्षेत्रको कूल विकास बजेटको ७३ प्रतिशत विनियोजित छ ।

७.३.३ क्षेत्रगत आयोजनाहरू/कार्यक्रमहरूको संख्या र लगानी

सिंचाई क्षेत्रका आयोजनाहरू मुलत पुरानो संरचना सुधार र केही निर्माण प्रकृतिका हुने गरेका छन् । रातो कितावको वर्गिकरण अनुसार सबै नै केन्द्रस्तरबाट संचालित आयोजना तथा कार्यक्रममा पर्दछन् । यस क्षेत्रमा २०५७/५८ मा २५ आयोजना र ६ वटा कार्यक्रम गरी कूल ३१ रहेका छन् । विनियोजित विकास बजेटको करीव १० प्रतिशत कार्यक्रममा र ९० प्रतिशत आयोजनामा खर्च हुन्छ । बजेट वर्गिकरण अनुसार जिल्लास्तरबाट कार्यान्वयन हुने आयोजनाहरू कुनै पनि नदेखिए तापनि ४७-४-३१६ को नेपाल इरिगेसन सेक्टर आयोजना र ४७-४-३१४ को दोश्रो सिंचाई सेक्टर आयोजना अन्तरगत जिल्ला स्तरबाट कार्यान्वयन हुने साना तथा मध्यम प्रणालीहरूको मर्मत तथा सुधार निर्माण सम्बन्धी कार्य पर्दछन् । जिल्लास्तरबाट संचालन हुने यस्ता आयोजनाहरूमा कूल विकास बजेटको ३७ प्रतिशत विनियोजित छ । सिंचाई क्षेत्रको विकास बजेटको गत ४ वर्षको वार्षिक वृद्धि स्थिर मूल्यमा ८ प्रतिशत र चालू मूल्यमा १६ प्रतिशत रहेको छ । यस क्षेत्रमा संचालित कूल आयोजना तथा कार्यक्रमहरू मध्ये २७ वटा (७७ प्रतिशत) वैदेशिक स्रोत समेतमा संचालित छन् ।

७.३.४ विकास बजेटको व्यवस्था तथा खर्च गर्ने क्षमता

रु. हजारमा

आर्थिक वर्ष	विनियोजन	खर्च	प्रतिशत
२०५४/५५	३,०४,०८,२९	२,३४७,५५३	७७.२
२०५५/५६	३,३३,९३,६५	२,७७५,९७१	८३.३

२०५६/५७	३,९१,७५,१८	३,०४५,६२४	७७.७
२०५७/५८	४,७६,८३,१०	-	-

सिचाई क्षेत्रको समष्टि खर्च आयोजनामा तथा कार्यक्रमहरूमा भएको कूल विनियोजनको सरदर ८० प्रतिशत रहेको छ । उक्त अवधिमा केही (१५ प्रतिशत) आयोजनाहरूमा निकासको समस्या रहे पनि समष्टि रूपमा हेर्दा आयोजनाहरूमा खर्च गर्ने क्षमताको पनि समस्या रहेको देखिन्छ ।

७.३.५ आ.व. २०५७/५८ मा थप भएका नयाँ आयोजना र सम्पन्न वा कटौती भएका पुराना आयोजना

आ. व. २०५७/५८ मा थप भएका आयोजना तथा कार्यक्रमहरू २ वटा र सम्पन्न वा कटौति भएका २ वटा देखिन्छन् ।

७.३.६ औसत खर्च विनियोजन अनुपात र भौतिक प्रगति स्थिति

संचालित कूल आयोजना तथा कार्यक्रमहरू मध्ये ८ वटा अर्थात करीव एक चौथाई मा मात्र खर्च गर्ने क्षमता राम्रो वा ९० प्रतिशत भन्दा वढी रहेका छन् । करीव १४ आयोजनाहरू सामान्य (७५-९० प्रतिशत) स्थितिका छन् भने ९ प्रतिशत आयोजनाहरू कमजोर (७५ प्रतिशत भन्दा कम) र ५ प्रतिशत निकै कमजोर (५० प्रतिशत भन्दा कम) छन् । सामान्यतः खर्च कम गर्ने आयोजनाहरूको उपलब्धी अपेक्षाकृत नै कम रहने गरेको छ । केही आयोजनाहरूमा भने खर्च कम रहे पनि उपलब्धि उच्च रहेका छन् । यस सम्बन्धी विस्तृत विश्लेषण तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

आयोजना तथा कार्यक्रमको औसत खर्च-विनियोजन अनुपात र भौतिक प्रगति (२०५४/५५-५७)

प्रगति (गत वर्षको औसत)	खर्चको अनुपातमा आयोजना/ कार्यक्रम संख्या	भौतिक प्रगतिको हिसावमा आयोजना/ कार्यक्रम संख्या
९०% भन्दा वढी	८ (२८%)	११ (३८%)
७५-९०%	९ (३१%)	६ (२१%)
५०-७५%	८ (२८%)	६ (२१%)
५०% भन्दा कम	४ (१३%)	३ (१०%)
प्रगति अप्राप्त	-	३ (१०%)
जम्मा*	२९ (१००%)	२९ (१००%)

* आ.व. २०५७/५८ मा नयाँ थप भएका आयोजना संख्या दुई रहेका छन् ।

कर्मचारी खर्च विनियोजन र कूल विनियोजनको औसत अनुपात (२०५४/५५-५७)

प्रतिशत	आयोजना / कार्यक्रम संख्या
०	१० (३४%)
०-५	११ (३८%)
५-१५	४ (१४%)
१५ प्रतिशत भन्दा वढी	४ (१४%)
कूल*	२९ (१००%)

* आ.व. २०५७/५८ मा दुई वटा नया आयोजनाहरू थप भएका छन् ।

आयोजनामा हुने कूल खर्चको तुलनामा कर्मचारीमा हुने खर्चको अनुपातमा भने एकरूपता देखिदैन र यो शुन्य प्रतिशत देखि ३० प्रतिशत सम्म हुने गरेको छ । यसो हुनुमा खास त आयोजनामा कर्मचारी खर्च देखाउँदा स्थायी कर्मचारीको पनि साधारणवाट तलव खुवाउने भए आयोजनामा खर्च नदेखाउने र विकास बजेटवाट तलव खुवाउने भए आयोजनामा खर्च देखाउने परम्परा प्रमुख कारकको रूपमा देखिन्छ ।

प्रशासनिक खर्च वढी देखिएका आयोजनाहरूमा मूलत मर्मत सम्भार प्रकृतिका रहेका छन् । मर्मत सम्भार सम्बन्धित आयोजनामा स्वाभाविक रूपले कर्मचारी खर्च वढी हुने भएता पनि सिचाई कार्यक्रम निर्माण मुलक वढी हुने सन्दर्भमा ५ प्रतिशत भन्दा वढी प्रशासनिक खर्च लाग्नुमा यथेष्ट कार्यक्रमको अभाव भल्किने हुन्छ । यस्ता आयोजना तथा कार्यक्रमको संख्या ८ वटा वा करीव एकचौथाई छन् ।

विभिन्न कार्यक्रम तथा आयोजनाहरूको खर्च र हासिल उपलब्धिको स्थिति स्तर अनुसार तालिका ७.३.१ मा दिइएको छ ।

७.३.७ आयोजना तथा कार्यक्रम प्राथमिकीकरण:

(क) खर्च कम भएर पनि उपलब्धि उच्च रहेका आयोजना तथा कार्यक्रमहरू

यस्मा खास गरी खर्च ७५ प्रतिशत भन्दा कम भएर पनि उपलब्धि ९० प्रतिशत भन्दा उच्च रहेका आयोजना/कार्यक्रमहरू पर्दछन् । यिनीहरूमा लक्ष निर्धारण र उपलब्धि मूल्याङ्कन उपयुक्त किसिमले भएको रहेछ भने विनियोजन आवश्यकता भन्दा बढी भएको हुनु पर्दछ र खर्च कटौति गर्न सकिने सम्भावना रहन्छ । यस परिप्रेक्ष्यमा छलफल हुन सक्ने आयोजनाहरू निम्नानुसार रहेका छन् ।

४७-४-३१०	सिंचाइ व्यवस्थापन हस्तान्तरण आयोजना
४७-४-४०९	ववइ सिंचाइ आयोजना
४७-४-३२०	निर्माण गुणस्तर परिक्षण प्रयोगशाला
४७-४-३१८	सिंचाइ विकास आयोजना

(ख) खर्च बढी भएर पनि उपलब्धि कम भएका आयोजना तथा कार्यक्रमहरू

खर्च ९० प्रतिशत भन्दा बढी तर उपलब्धि ७५ प्रतिशत भन्दा कम भएका आयोजना/कार्यक्रमहरू यस भित्र विश्लेषण भएका छन् । खर्च बढी भएर पनि उपलब्धि कम रहेका आयोजना/कार्यक्रमहरूमा उपलब्धि लगातार कम भएको छ भने असम्बन्धित उपशिर्षकहरूमा खर्च भएको हुन सक्ने सम्भावना हुने भएकोले केही शिर्षकहरूमा विनियोजन घटाउने सम्भावना रहन्छ । गत वर्षहरूको खर्च र उपलब्धिको आधारमा यस्को निमित्त छलफलको विषय हुन सक्ने आयोजना ४७-४-४१२ को सुनसरी मोरङ सिंचाइ आयोजना भएता पनि गत वर्ष यस्ले आफ्नो उपलब्धिमा सुधार गरिसकेको देखिन्छ ।

(ग) खर्च कम भएर उपलब्धि कम भएका आयोजना तथा कार्यक्रमहरू

खर्च र उपलब्धि दुवै ७५ प्रतिशत भन्दा कम भएका आयोजनाहरू यस भित्र लिइएका छन् । खर्च कम हुने मूल कारणमा कि त खर्चको लागि स्रोत उपलब्ध नभएको वा स्रोत उपलब्ध भएर पनि विभिन्न कारणले खर्च गर्ने क्षमता कम भएको हुनु पर्दछ । आ.व. २०५६/५७ मा बजेट अख्तियारी दिंदा अर्थिक वर्षको शुरु दिनमै कतिपय आयोजना तथा कार्यक्रमहरूमा अर्को आदेश नभई बजेट निकासी नदिने भन्ने निर्देशनले प्रभाव पारेको देखिन्छ भने बाँकी आयोजनाहरूमा रकम प्राप्त भएर पनि खर्च गर्ने क्षमताको अभाव देखिन्छ ।

गत वर्ष खर्च कम भएर कम उपलब्धि भएका आयोजनाहरू मध्ये रकम उपलब्ध समयमा नभएर खर्च कम हुने ए.पी.एल. स्रोत अन्तर्गत परेका निम्नानुसार आयोजनाहरू पर्दछन् ।

४७-४-३६२	भूमिगत स्यालो ट्युबवेल सिंचाइ आयोजना
४७-४-३६३	भूमिगत डीप ट्युबवेल सिंचाइ आयोजना
४७-४-३१७	भूमिगत जल सिंचाइ आयोजना

उपरोक्त आयोजनाहरू कृषि दिर्घकालीन योजना अन्तर्गत उच्च प्राथमिकता भित्र पर्ने हुनाले आगामी वर्ष पर्याप्त बजेट उपलब्ध गराईनु आवश्यक छ । बाँकी निम्नानुसार आयोजनाहरूमा भने उपलब्ध स्रोत नै खर्च गर्न नसक्ने समस्या रहेको छ ।

४७-४-४१५	सुनसरी सिंचाइ आयोजना
४७-४-३४५	लालवकैया नदी नियन्त्रण आयोजना
४७-४-४१६	महाकाली सिंचाइ आयोजना (तेश्रो)

(घ) आपसमा गाभ्न सकिने वा कटाउन सकिने आयोजना तथा कार्यक्रमहरू

आयोजनाहरूको मर्मत सम्भारको खर्च मर्मत सम्भार शिर्षकबाटै दिन उपयुक्त हुने हुदा आगामी वर्ष कटौतीको हिसावले छलफलको लागि उपयुक्त हुन सक्ने कार्यक्रम तथा आयोजनाहरू निम्नानुसार छन् ।

४७-४-४०३	चन्द्रामोहना सिंचाइ आयोजना
४७-४-४१०	राजापुर सिंचाइ आयोजना

४७-४-३४२	बकाहा नदी सिंचाइ आयोजना
४७-४-४०७	मर्चवार सिंचाइ आयोजना
४७-४-३४४	वाणगडगा नदी नियन्त्रण/तथा तिलोराकोट संरक्षण

उपरोक्त आयोजनाहरू हाल सम्पन्न भइ सकेका वा यस वर्षको अन्त सम्म सम्पन्न हुने स्थितिमा छन् ।

उपरोक्त अलावा खर्चको दोहोरोपना हटाउने हिसावले हाल कृषि मन्त्रालय अन्तरगत संचालित ४०-४-२७० जनकपुर कृषि विकास आयोजनाको डिप ट्युववेल जडान कार्यक्रमलाई सिंचाइ विभागको डिप ट्युववेल कार्यक्रम अन्तरगत मिलान गर्ने व्यवस्था मिलाउन उपयुक्त देखिन्छ । यस पक्षलाई कृषि क्षेत्रको विश्लेषणमा पनि उल्लेख गरिएको छ ।

७.३.८ क्षेत्रगत समस्याहरू

- १ क्षेत्रगत प्राथमिकता र वजेट विनियोजन वीच कमजोर सम्बन्ध रहेको देखिन्छ । दीर्घकालिन कृषि योजनाले प्राथमिकता दिएका क्षेत्रहरूमा समेत निश्चित स्रोतको रकम विनियोजन नभई कतिपयमा शुरुमा नै वजेट रोकका भएको देखिन्छ ।
- २ आयोजनाहरूमा अपेक्षाकृत खर्च हुन सकेको छैन । भण्डै ४३ प्रतिशत आयोजनाहरूमा ७५ प्रतिशत भन्दा कम खर्च भएको छ । यसरी कम खर्च हुनेमा मुलत खर्च गर्न सक्ने क्षमताकै अभाव देखिन्छ । ए.पी.एल. अन्तर्गत परेका ५ वटा आयोजनाहरूमा भने कम खर्च हुनुमा समयमा निकास नहुनुकै समस्या रहेको छ ।
- ३ सिंचाइ आयोजनाहरूको निर्माण तथा संचालनमा अपेक्षाकृत जनसहभागिता नजुटेकोले खर्च प्रस्ताव गरिए भन्दा बढी देखिन्छ । यस्तो हुनुमा स्थानीय तहमा राजनैतिक स्तरवाट जन सहभागिता जुटाउने पहल कमजोर रहनु पनि कारकको रूपमा छन् ।
- ४ सिंचाई गर्नु पर्ने जग्गा खण्डित भइ विभिन्न स्वामित्वमा रहेकोले सिंचाइ व्यवस्थापन खर्चिलो हुने गरेको छ ।
- ५ नदीको जलाधार क्षेत्रमा जंगलको विनासले ल्याउने सम्भावित भूक्षयको प्रतिकूलताको कारणवाट आयोजनाको निर्माण लागत खर्च बढ्दै जाने गरेको छ ।
- ६ सम्भाव्यता अध्ययनहरू पर्याप्त रूपमा नभएकोले आगामी वर्षवाट संचालन गर्नको लागि गुणस्तरको आयोजना उपलब्ध हुने स्थिति कमजोर रहेको छ ।
- ७ केही आयोजनाहरूमा श्री ५ को सरकार तर्फवाट काउन्टरपार्ट (म्याचिड) फन्ड पर्याप्त रूपमा विनियोजन नहुनाले दातृ संस्थावाट त्यस्को धेरै गुणा निकास हुन नसकी खर्च तथा उपलब्धी कम भएका छन् ।
- ८ जिल्लास्तरवाट कार्यान्वयन हुने ४७-४-३१६ नेपाल इरिगेसन सेक्टर आयोजना र ४७-४-३१४ दोश्रो सिंचाइ सेक्टर आयोजनामा सम्भाव्यता अध्ययन नभएका आयोजनाहरू पनि कार्यक्रममा पारिने गरेको र पछि सम्भाव्यता अध्ययन नभएको समस्यालेनै तिनीहरू कार्यान्वयनमा आउन नसकी वजेट मात्र ओगटिने गरेको देखिन्छ ।
- ९ साना सतह सिंचाइ तथा भूमिगत जल सिंचाइ सम्बद्ध अधिकांश आयोजनाहरू छिट्टै समयवाधि सकिने स्थितिमा रहेका छन् । यी सिंचाइ कार्यक्रमहरू दीर्घकालीन कृषि योजनाको प्राथमिकता क्षेत्र भित्र पर्दछन् ।
- १० तराइमा स्यालो ट्युववेल सिंचाइ खर्चमा मितव्ययिता तथा छिटो उपलब्धि हासिल हुने हिसावले दीर्घकालीन कृषि योजनाको उच्च प्राथमिकतामा परेको र तदनुसार वार्षिक ८ हजार स्यालो ट्युववेल गाडिनु पर्नेमा हाल वार्षिक उपलब्धि १००० भन्दा तल भरेको छ । गत वर्षवाट स्यालो ट्युववेलमा रहेको अनुदान पूर्ण रूपमा हटाइएकोले कृषकको आकर्षण तिव्रदरमा घटेको अनुमान गरिएको छ । यसवाट दीर्घकालीन कृषि योजनाको लक्ष प्राप्तमा प्रतिकूल असर पर्ने देखिन्छ ।
- ११ सतह सिंचाइ तथा डीप ट्युववेलमा भने उच्च दरमा (८५ प्रतिशत भन्दा बढी) अनुदान प्राप्त हुने तर स्यालो ट्युववेलमा भने अनुदान पूरै हटाइएवाट भूमिगत जल र सतह सिंचाइको विकासमा उपयुक्त सन्तुलन नहुने स्थिति सिर्जना भएको छ । यसवाट राष्ट्रलाई प्राप्त सिंचाइ विकासको विकल्प मध्ये महङ्गो विकल्प तिर कार्यक्रमहरू उन्मुख हुँदै जाने स्थिति देखा परेको छ ।

७.३.९ क्षेत्रगत सुभावहरु :

- १ सतह सिंचाइ र स्यालो ट्युववेल बीच अनुदान प्रतिस्पर्धात्मक बनाइनु पर्छ । स्यालो ट्युववेल तर्फ मात्र अनुदान काटिएकोले दीर्घकालीन कृषि योजनाले लक्षित गरे अनुसार भूमिगत जलको उपयोगको निमित्त एवं तुलनात्मक लाभको हिसावले स्यालो ट्युववेलमा पुनः अनुदान शुरु गर्नु नितान्त आवश्यक छ । सिंचाइ विकास गर्न यो विकल्प राष्ट्रलाई सतह सिंचाइमा भन्दा १०-१५ गुणा सस्तो पर्छ ।
- २ आयोजनाहरुमा जनसहभागिता घट्टै गइ सरकारी खर्च बढ्न थालेकोले आयोजनाहरु वार्षिक कार्यक्रममा राख्दा स्वीकृत माप अनुरूप उपभोक्ता समितिको पूर्व प्रतिबद्धता लिएर मात्र स्वीकृत गर्ने र यस्तो प्रतिबद्धता पूरा नहुने क्षेत्रमा नयाँ आयोजना नदिने नीति अवलम्बन हुनु पर्छ ।
- ३ सिंचाइ सुविधाको उचित उपयोग गर्न सिंचित क्षेत्रमा कृषि क्षेत्रको कार्यक्रम सोझै अंकित भइ जाने परिपाटी विकास हुनु पर्छ र जग्गाको खण्डिकरणबाट व्यवसायिक रूपमा वाली विकास गर्न परेको समस्याको सन्दर्भमा करार खेतिको प्रक्रिया विकास गर्न आवश्यक कानूनी आधार तयार हुनु पर्छ ।
- ४ सिंचाइ आयोजनाहरुको निर्माण तथा मर्मत खर्च घटाउन जलाधार क्षेत्रमा जंगलको उचित संरक्षण तर्फ प्राथमिकता जानु आवश्यक छ ।
- ५ सिंचाइ क्षेत्रमा आगामी वर्ष देखिनै अध्ययन भएका सम्भावित आयोजनाहरुको कमी हुने महसूस भएकोले आवश्यक सम्भाव्यता अध्ययन गराउने तर्फ उचित ध्यान जानु पर्ने देखिन्छ ।
- ६ आयोजनाहरुमा काउन्टरपार्ट फन्ड यथाथ रूपमा हिसाव गरी माग्ने र स्वीकृत गर्ने परिपाटी विकास हुनु आवश्यक छ ।
- ७ जिल्लास्तरबाट कार्यान्वयन हुने आयोजनाहरुमा बजेट विनियोजन गर्दा सम्भाव्यता अध्ययन नभएको आयोजनाहरु स्वतः अयोग्य हुन पर्दछ ।
- ८ साना सिंचाइ तथा भूमिगत जलसिंचाइका अधिकांश आयोजनाहरुको अवधि छिटै सकिने स्थिति रहेको र तिनीहरु दीर्घकालीन कृषि योजनाको उच्च प्राथमिकता भित्र पर्ने सन्दर्भमा यथाशिघ्र आवश्यक स्रोतको खोजी तर्फ कदम चालिनु आवश्यक देखिन्छ ।

७.४ वन तथा भू संरक्षण

७.४.१ पृष्ठभूमि

प्राकृतिक वातावरण र विकास बीच संतुलन कायम रहने गरी वन स्रोतको व्यवस्थापन र सदुपयोग गर्ने, वनक्षेत्रका कार्यक्रमलाई भूमिको उत्पादकत्व वृद्धिका साथै रोजगारीमूलक एवं गरिवी निवारण मूखी बनाउने, वन क्षेत्रको व्यवस्थापन कार्यलाई आधुनिकीकरण गर्दै निजी क्षेत्रलाई बढावा दिने, विविध वन पैदावारको दिगो आपूर्ति व्यवस्था मिलाउने तथा उपयुक्त भू-उपयोग नै वन क्षेत्रका मुख्य उद्देश्यहरु रहेका छन् । वन क्षेत्रको समुचित विकासको निमित्त सन् १९८९ देखि २१ वर्षे दीर्घकालीन अवधारणा कार्यान्वयनमा रहेको छ । वन क्षेत्रलाई कृषि दीर्घकालीन योजनाले पनि प्राथमिकता प्रदत्त उत्पादन क्षेत्रको रूपमा अङ्कित गरेको छ । वनलाई उदार आर्थिक नीति अनुरूप दिगो विकासको दृष्टिकोणले वैज्ञानिक उपयोग गर्ने आशय पनि नवौं योजनामा प्रतिबिम्बित छ र वन विकास गुरुयोजनाको अवधारणा अनुसरण गर्दै वन क्षेत्रको नीति, २०५७ निर्माण पनि हुँदैछ ।

वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय अन्तर्गतका कार्यक्रमहरु र आयोजनाहरु मन्त्रालयबाटै तथा पाँच वटा विभागहरु क्रमशः वन विभाग, वन अनुसन्धान तथा सर्वेक्षण विभाग, भू तथा जलाधार संरक्षण विभाग, वनस्पति विभाग तथा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा बन्धु जन्तु विभागबाट संचालित छन् ।

साधारणतया वन क्षेत्र अन्तर्गतका आयोजनाहरु अवधि तोकिएको नभई सावसाली कार्यक्रमको रूपमा नै बढी देखिन्छन् । यी कार्यक्रमहरु खासगरी जिल्ला वन कार्यालयद्वारा कार्यान्वयन भएका छन् । वन क्षेत्र तिरको सरकारी योगदान र प्रयासलाई टेवा दिन मुख्यतया द्विपक्षीय दातृ संस्थाहरुको भूमिका उल्लेखनीय देखिन्छ । यस्तो किसिमको आर्थिक सहायतामा अनुदानको अंश बढी मात्रामा भएको देखिन्छ ।

७.४.२ क्षेत्रगत कार्यक्रमको भ्रूलक (आ. व. २०५७/५८)

■ कूल विकास आयोजना/कार्यक्रमहरुको संख्या	४१
केन्द्रीयस्तर	२३
जिल्लास्तर	१८
■ आ.व. २०५७/५८ मा संचालित नयाँ आयोजनाहरु	५
■ श्री ५ को सरकारको स्रोतवाट मात्रै संचालित आयोजना/कार्यक्रमहरु	१४
वैदेशिक ऋणवाट संचालित	२
अनुदान तथा ऋणवाट संचालित	२५
■ विकास आयोजना/कार्यक्रमहरुको आ.व. २०५७/५८ को कूल वजेट (रु.हजारमा)	
श्री ५ को सरकारको स्रोत	३६,९२,३७
वैदेशिक ऋण	४,३१,१२
वैदेशिक अनुदान	२२,००,०८
कूल	६३,२३,५७

वन क्षेत्रमा गत आ.व.को तुलनामा चालु आ.व. २०५७/५८ मा दुईवटा कार्यक्रम / आयोजनाहरु हटेका छन् भने ५ वटा नयाँ कार्यक्रम / आयोजनाहरु थप भएका छन्। चालु आ.व. २०५७/५८ मा कुल ४१ वटा विकास कार्यक्रम / आयोजनाहरु मध्ये १४ वटा श्री ५ को सरकारको स्रोतवाट र २७ वटा वैदेशिक स्रोतवाट संचालन भएको छन्। कूल आयोजना/कार्यक्रमहरु मध्ये १८ वटा जिल्ला स्तरवाट संचालित छन्।

७.४.३ बजेट व्यवस्था तथा खर्च गर्ने क्षमता

चालु आ.व. २०५७/५८ मा वन क्षेत्रलाई रु ६३,२३,५७ हजार विकास वजेट विनियोजन भएको देखिन्छ जुन गत आ.व. को तुलनामा करीव १० प्रतिशतले बढेको छ। यसमा जिल्लाको अंश २२.५ प्रतिशत रहेको छ। विगत तीन वर्षको तथ्याङ्क हेर्दा यस क्षेत्रको खर्च गर्ने क्षमता त्यति सकारात्मक देखिदैन। आ. व. २०५४/५५ मा ७९.६ प्रतिशत मात्र खर्च गर्न सकेकोमा आ.व. २०५६/५७ मा आएर ९०.३१ प्रतिशत खर्च गरेको निम्न तालिकावाट देखिन्छ। सरसर्ती हेर्दा जिल्लास्तरको खर्च गर्ने क्षमता केन्द्रस्तरका आयोजनाहरुको दाँजोमा निकै वढी देखिन्छ।

वन क्षेत्र : विकास वजेट र खर्च

रु.हजारमा

आ. व.	विनियोजन	खर्च	खर्चको प्रतिशत
२०५४/५५	५१५८८६	४१०४४०	७९.६
२०५५/५६	५५१८१३	४७७०७०	८६.५
२०५६/५७	५७४१०६	५१,८९,६१	९०.३९
२०५७/५८	६३२३५७		

हाल संचालनमा रहेका कार्यक्रम/आयोजनाहरुमा वन पैदावार विकास कार्यक्रम, जैविक विविधता संरक्षण कार्यक्रम, जडिवुटी विकास तथा प्रवर्द्धन, सामुदायिक वन विकास कार्यक्रम, राष्ट्रिय तथा कवुलियती वन कार्यक्रम, निजी वन व्यवस्थापन कार्यक्रम, पहाडी कवुलियती वन तथा चरण विकास आयोजना, वन अनुसन्धान तथा सर्वेक्षण कार्यक्रम, भू संरक्षण तथा जलाधार व्यवस्थापन कार्यक्रम, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्य जन्तु संरक्षण विकास कार्यक्रम, वनस्पति विकास कार्यक्रम मुख्य रहेका छन्।

७.४.४ कार्यक्रम/आयोजनाहरुको प्राथमिकीकरण

आ.व. २०५७/५८ मा वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय अन्तर्गतका ४१ वटा कार्यक्रम/आयोजनाहरुलाई विगत तीन वर्षको विनियोजन र खर्च अनुपात, भौतिक प्रगति प्रतिशत, कर्मचारी खर्चको अनुपात, संभाव्यता अध्ययन, सरकारी खर्चको पर्याप्तता तथा सरकारी संलग्नताको आवश्यकतालाई नै मुख्य आधार मानी प्राथमिकीकरण गर्ने प्रयास गरिएको छ।

कार्यक्रम/आयोजनाको खर्च गर्ने क्षमतालाई विश्लेषण गरी गत तीन वर्षको औषत विनियोजन र खर्च अनुपातलाई आधार मानी हेर्दा ९० प्रतिशत भन्दा बढी खर्च गर्ने कार्यक्रम/आयोजनाहरू १९ वटा रहेका छन् भने ५० प्रतिशत भन्दा कम खर्च गर्ने कार्यक्रम/आयोजनाहरू २ वटा रहेका छन् । १५ वटा कार्यक्रम/आयोजनाहरूले ५० देखि ७५ प्रतिशत सम्म विनियोजित रकम खर्च गरेका छन् । बाँकी रहेका ५ वटा कार्यक्रम/आयोजनाहरू वजेट उपशीर्षक नं. ५९-४-५०३, ५९-४-६५०, ५९-५-८००, ५९-५-८०१ र ५९-५-८०२ चालु आ.व. मा मात्र संचालन गरिएका हुन । वन क्षेत्र अन्तर्गतका कार्यक्रम / आयोजनाहरूको समग्र कार्य सम्पादनस्तर तालिका ७.४.१ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

७.४.५ समस्याग्रस्त कार्यक्रम/ आयोजनाहरू

वन क्षेत्रमा समस्याग्रस्त कार्यक्रम / आयोजनालाई खास गरी दुई किसिमले वर्गिकरण गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

(क) खर्च कम र भौतिक उपलब्धी बढी भएका कार्यक्रम / आयोजना:

यसमा खास गरी औसत खर्च ७५ प्रतिशत भन्दा कम र भौतिक प्रगति ९० प्रतिशत भन्दा बढी भएका कार्यक्रम / आयोजनाहरू पर्दछन् । यी कार्यक्रम / आयोजनाहरूको भौतिक प्रगति समुचित मूल्यांकनको आधारमा प्राप्त भएको हो भने विनियोजन आवश्यकता भन्दा बढी भएको देखिन्छ, र खर्च कटौती गर्न सकिने संभावना रहन्छ । यस वर्गिकरणमा परेका कार्यक्रम / आयोजनाहरू निम्न बमोजिम छन् ।

५९-४-३३०	वन सम्बर्द्धन तथा वृक्ष सुधार केन्द्र
५९-४-३११	सामुदायिक वन विकास कार्यक्रम
५९-४-३५०	तालिम तथा प्रचार प्रसार कार्यक्रम
५९-५-६६५	उपल्लो आँधीखोला जलाधार व्यवस्थापन आयोजना
५९-५-६८०	सामुदायिक विकास तथा वन/जलाधार संरक्षण आयोजना
५९-४-३१३	पहाडी कवुलियती वन तथा चरण विकास आयोजना

वन विभाग अन्तर्गतका वन सम्बर्द्धन तथा वृक्ष सुधार कार्यक्रमको औसत खर्च अनुपात ५६ प्रतिशत मात्र रहेको देखिन्छ । डेनमार्क सरकारबाट आर्थिक सहयोग प्राप्त भएको उक्त कार्यक्रमको औसत भौतिक प्रगति संतोषजनक भएता पनि यसलाई पुनरावलोकन गरी कार्यक्रमको प्रभावकारिता वृद्धि हुने गरी आगामी आर्थिक वर्षको लागि वजेट तर्जुमा गर्नु उचित देखिन्छ ।

(ख) खर्च कम र भौतिक उपलब्धी पनि कम भएका कार्यक्रम / आयोजनाहरू

औसत खर्च र भौतिक उपलब्धी ७५ प्रतिशत भन्दा कम भएका निम्न कार्यक्रम/ आयोजनाहरूमा कि त वजेट निकासो नै कम भएर खर्च कम भई भौतिक उपलब्धी पनि कम हुन गएको हुन सक्छ भने अर्कोतिर खर्च गर्ने क्षमता नै कम भएर पनि भौतिक उपलब्धी कम भएको हुन सक्दछ । कारण जुनसुकै भएता पनि यस्ता कार्यक्रम / आयोजनाहरू कटौती गर्न सकिने संभावना भए पनि दुई कार्यक्रम विशेष प्राथमिकता प्राप्त आयोजना भएकाले विस्तृत समीक्षा हुन जरुरी देखिन्छ ।

५९-४-६२०	वागमती जलाधार आयोजना
५९-४-३०१	वन व्यवस्थापन कार्य योजना

भू तथा जलाधार आयोजना संरक्षण विभाग अन्तर्गतको वागमती जलाधार आयोजनाको औसत विनियोजन खर्च अनुपात सबैभन्दा कम ३३.१ प्रतिशत रहेकोमा आ.व. २०५६/५७ मा उक्त अनुपात अझै कम ३१ प्रतिशत मात्र रहेको देखिन्छ । औसत भौतिक प्रगति पनि करिब ६७ प्रतिशत मात्र रहेकोले उक्त आयोजनाको कार्यान्वयन सन्तोषजनक देखिदैन । यद्यपी राष्ट्रिय योजना आयोगको वर्गीकरण अनुसार यो विशेष प्राथमिकता प्राप्त आयोजना भएको र क्षेत्रगत प्राथमिकता प्राप्त तथा युरोपियन युनियनबाट वैदेशिक सहायता प्राप्त यस आयोजनाको कार्यक्रमको विस्तृत प्रभावकारिता अध्ययन गरी निरन्तरता दिनु पर्ने देखिन्छ ।

वन व्यवस्थापन कार्य योजना कार्यक्रमको औसत खर्च अनुपात ३७.२ प्रतिशत रहेकोमा आ.व. २०५६/५७ मा उक्त अनुपात ६५.५ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । औसत भौतिक प्रगति ४२.५ प्रतिशत मात्र रहेको उक्त कार्यक्रमको आ.व. २०५६/५७ मा ६१.२ प्रतिशत भौतिक प्रगति भएको देखिन्छ । खर्च गर्न सक्ने क्षमता न्यून हुदा पनि आ.व. २०५६/५७ को तुलनामा चालु आ.व. मा करिब ५० प्रतिशत बढी वजेट विनियोजन भएको देखिन्छ । राष्ट्रिय योजना आयोगको वर्गिकरण अनुसार यो

कार्यक्रम पनि विशेष प्राथमिकता प्राप्त भएको र क्षेत्रगत प्राथमिकता पनि भएकोले पुनरावलोकन गरी निरन्तरता दिनु पर्ने आवश्यकता देखिन्छ ।

औसत खर्च अनुपात, भौतिक प्रगति र कर्मचारी खर्चको प्रतिशतको संक्षिप्त विवरण तलका तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

आयोजना तथा कार्यक्रमको औषत खर्च - विनियोजन अनुपात र भौतिक प्रगति (२०५४/५५-५७)

प्रगति %	कार्यक्रम संख्या (खर्च अनुपातको आधारमा)	कार्यक्रम संख्या (भौतिक प्रगतिको आधारमा)
९०% भन्दा बढी	१९	२५
७५-९०%	८	८
५०-७५%	७	४
५०% भन्दा कम	२	१
अप्राप्त	५	४
जम्मा	४१	४१

कर्मचारी खर्च विनियोजनको औसत अनुपात (२०५४/५५-५७)

प्रतिशत	कार्यक्रम संख्या
० %	१०
०-५ %	४
५-१५ %	७
१५ % भन्दा बढी	२०
जम्मा	४१

७.४.६ प्रमुख समस्याहरू

- नेपालको तराईको बन क्षेत्र प्रतिवर्ष १.३ प्रतिशतले विनास हुँदै गएको छ भने पहाडी इलाकाको वनक्षेत्र प्रति वर्ष ०.२ प्रतिशतले विनास हुँदै गएको छ ।
- हाल सम्म पनि सयौं बहुमुल्य गैरकाष्ठ वन उपजहरूका पहिचान, खेती प्रविधि आदिको सम्बन्धमा जानकारी हुन सकेको छैन । तिनीहरूको समुचित व्यवस्थापन पद्धति लागु नहुँदा अवैज्ञानिक तरिकाले सङ्कलन हुनगई तिनीहरूको निरन्तरतामा नै प्रश्न चिन्ह लागेको छ ।
- बन क्षेत्रमा अधिकांस कार्यक्रम/आयोजनाहरू द्विपक्षीय दातृ संस्थाहरूका सहयोगबाट संचालित भएका छन् । कतिपय यस्ता सहयोगहरू रातो किताव भन्दा बाहिर रहने गरेको र विदेशी सल्लाहकार, गाडी तथा अन्य प्रशासकीय खर्चको अंश अधिकतम रहने गरेकोले कार्यक्रमको वास्तविक प्रतिफल/योगदान तल्लो स्तरका जनता समक्ष नगण्य अंशमात्र पुग्ने गर्दछ ।
- मन्त्रालय अन्तर्गत ५ वटा विभागहरू रहेकोमा ती विभागहरूको उद्देश्य र कार्यविधिमा केही हदसम्म दोहोरोपना देखिएको छ । यस्तै गर्दा मन्त्रालयको कार्य उपलब्धिमा खासै प्रभावकारिता आउन सकेको छैन । वन विभागको काम हेर्दा अनुसन्धान लगायत अन्य विभागहरूको कामकाजहरू पनि समावेश भएको आभाष हुन्छ ।
- सामुदायिक वन विकास कार्यक्रम तर्फ सर्व साधारणलाई आवश्यक वन पैदावारबाट उपभोक्ता समूह मार्फत नै वन व्यवस्थापन गराइने नीति अनुरूप विगतका प्रयास र प्रगतिलाई केलाएर हेर्दा समूह गठन कार्य निकै पछि परेको देखिन्छ ।
- वन विकास र संरक्षण गर्ने कार्यमा सामुदायिक र निजी वन विकास एकै साथ अधि बढाउने उद्देश्यले निजी क्षेत्रलाई आवश्यक अवसर प्रदान गरी प्रोत्साहित गराइने नीति अवलम्ब गराएको भएता पनि निजी क्षेत्र अझ सम्म अपेक्षित रूपमा अग्रसर नभएकोले उक्त कार्य नीति अझ प्रभावकारी बनाउने तर्फ पुनरावलोकन गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

७. कृषि विकासका लागि अन्तर्राष्ट्रिय कोष (IFAD) को सहयोगद्वारा संचालित पहाडी कबुलियती वन तथा चरन विकास आयोजना गरिवी निवारणमा टेवा पुऱ्याउने उद्देश्य लिई १० जिल्लाहरुमा संचालन भईराखेको छ । यो आयोजना राष्ट्रिय योजना आयोगको विशेष प्राथमिकता प्राप्त आयोजनाहरु अन्तर्गत वर्गिकरण गरिए तापनि यस आयोजनालाई संस्थागत गर्ने ऐन र नियम पहल नभएमा कार्यक्रमले निरन्तरता नपाउने मात्र नभई यस कार्यक्रममा ४० वर्षका लागि कबुलियतमा प्रदान गरिएको सरकारी वन समेत हिनामिना हुने सम्भावना देखिन्छ ।
८. राष्ट्रिय तथा कबुलियती वन कार्यक्रम अन्तर्गत वृक्षारोपण कार्यक्रम प्रत्यक्ष रुपमा विगत ३ वर्ष भित्र लक्षको २२ प्रतिशत मात्र भएको छ र ६६ लाख विरुवा वितरण भइ सो विरुवाले ढाक्ने क्षेत्रलाई समेत हिसाव गर्दा कुल ४७ प्रतिशत मात्र लक्ष्य प्राप्त भएको देखिन्छ ।
९. राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्य जन्तु संरक्षण विकास कार्यक्रम तर्फ हाल देशमा ८ वटा राष्ट्रिय निकुञ्जहरु, ४ वटा आरक्ष र ३ वटा संरक्षण क्षेत्रहरु स्थापना भैसकेका छन् । राष्ट्रिय निकुञ्ज र वन्यजन्तु आरक्षहरुको संरक्षणलाई सघाउ पुऱ्याउन मध्यवर्ती क्षेत्रहरु घोषणा गरी विचार गर्दै लैजाने नीति नवौँ योजनामा रहेकोमा हाल सम्म शाही चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज, शाही बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्ज, मकालु वरुण राष्ट्रिय निकुञ्ज, लाङडा राष्ट्रिय निकुञ्ज र शे-फोकसुण्डो राष्ट्रिय निकुञ्जको मात्र मध्यवर्ती क्षेत्र घोषणा भएका छन् ।

७.४.७ सुभाबहरु

१. वन क्षेत्रलाई मानव बसोवास जन्य राजनैतिक समस्याको समाधानको सजिलो विकल्पको रुपमा हेरिने परिपाटीको अन्त्य हुनु पर्छ ।
२. दातृ संस्थाहरुको सहयोगद्वारा संचालित आयोजनाहरुको तर्जुमाको अवस्था देखिनै मन्त्रालय विभागको सक्रिय सहभागिता जरुरी छ । सरकारी बजेटको परिधि बाहिर राखी कार्यक्रम संचालन गरिनु हुदैन ।
३. सामुदायिक वन विकास कार्यक्रम तर्फ समूह गठनको अनुपात मध्य पश्चिमाञ्चल क्षेत्रमा बढी भएको र अरु क्षेत्रहरुले पनि यसको अनुसरण गर्दै लगेमा सामुदायिक वन विकास कार्यक्रम अरु प्रभावकारी हुने देखिन्छ ।
४. वन विभाग, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्य जन्तु संरक्षण विभागले एक अर्काको परिपुरक हुने कार्यक्रम तर्जुमा गर्दा जैविक विविधताको संरक्षणमा विशेष योगदान हुने देखिन्छ । यस्ता कार्यक्रमद्वारा पूर्व अनुमान गरे अनुसार आय आर्जनको तथा रोजगारी प्रवर्द्धन लगायत अन्य प्रभावकारिता वारे नियमित रुपमा अनुगमन गर्नु पर्ने देखिन्छ ।
५. भू-क्षयलाई कम गर्न भू-संरक्षण तथा जलाधार व्यवस्थापनका कार्यक्रमहरु हाल ५५ जिल्लामा संचालन भइरहेको छ । यस क्षेत्र प्रतिको विकास प्रयासलाई केलाएर हेर्दा यस कार्यक्रमको परिणाममूलक उपलब्धि उत्पादकत्वमा वृद्धि हुने हुदा उत्पादकत्वको आधाररेखा अध्ययन समेत राखी कार्यक्रम तर्जुमा गर्नु पर्ने र सम्पन्न भैसकेका जलाधारहरुको उत्पादकत्वमा अभिवृद्धि भएको अध्ययन गर्ने कार्यक्रम समावेश हुनुपर्ने देखिन्छ ।
६. समस्याग्रस्त ८ वटा आयोजना / कार्यक्रमहरुको खर्च कटौती गर्ने वा प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्ने विषयमा आ.व. २०५८/५९ को बजेट तर्जुमा गर्दा ध्यान दिनु पर्ने देखिन्छ ।
७. वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय अन्तर्गतका पाँचवटा विभागहरुको संरचनामा पुनरावलोकन हुनु आवश्यक देखिन्छ ।
८. वन विकास र संरक्षण गर्ने कार्यमा सामुदायिक र निजी वन विकास एकै साथ अधि बढाउने उद्देश्यले निजी क्षेत्रलाई आवश्यक अवसर प्रदान गरी प्रोत्साहित गराइने नीति अवलम्बन गराएको भएता पनि निजी क्षेत्र अफसम्म अपेक्षित रुपमा अग्रसर नभएकोले यस कार्यनीतिलाई अझ प्रभावकारी गराउने तर्फ पुनरावलोकन गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

७.५ पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन

७.५.१ पृष्ठभूमि

भौगोलिक विविधता, अनुपम प्राकृतिक सौन्दर्य, अपार जैविक स्रोत, विशिष्ट सास्कृतिक सम्पदा, जीवित संस्कृति, धार्मिक सहिष्णुता, आत्मीय अतिथ्य जस्ता अन्तर्निहित विशेषताले नेपालमा पर्यटन एक महत्वपूर्ण आर्थिक गतिविधिको रुपमा स्थापना भएको छ । समुचित विकास कार्यक्रमको अभाव र कार्यान्वयनमा रहेको कार्यक्रम / आयोजनाहरुको

प्रभावकारिताको कमिले गर्दा एकतिर यस क्षेत्रको आर्थिक प्रतिफल केही भौगोलिक क्षेत्र एवं समूहमा मात्र सीमित हुन पुगेको छ भने अव्यवस्थित शहरीकरण, पर्यावरणीय हास, न्यून पूर्वाधारहरू, कमजोर संस्थागत व्यवस्था, व्यवस्थापकीय क्षमताको अभाव, स्तरयुक्त उत्पादन एवं सेवाको कमी जस्ता चुनौतीहरू पर्यटन क्षेत्रले सामना गर्नु परेको छ ।

माथि उल्लेखित चुनौतीहरूलाई निराकरण गर्न तथा पर्यटन क्षेत्रलाई देशको समग्र आर्थिक विकासको एक महत्वपूर्ण अंगको रूपमा विकास गर्न विश्व बजारमा नेपाललाई एक विशिष्ट पर्यटन गन्तव्य स्थलको रूपमा स्थापित गर्ने र पर्यटन क्षेत्रबाट रोजगारीको अवसर, आय आर्जन एवं विदेशी मुद्रा आर्जन बृद्धि गरी यी लाभहरूलाई ग्रामीण क्षेत्रसम्म विस्तार गर्ने नवौं योजनाको उद्देश्य रहेको छ । नवौं योजना अवधिमा वार्षिक सरदर १० प्रतिशतका दरले पर्यटन आगमन संख्या बढाउने र २० प्रतिशतका दरले विदेशी मुद्रा आर्जनमा बृद्धि गर्ने लक्ष्य रहेको छ ।

अरु देशहरूमा जस्तै नेपालमा पनि प्रकृति पर्यटन विकासको प्रबल सम्भावना रहेको र यस प्रति वढी से वढी पर्यटकहरूलाई आकर्षित गर्दै कुल पर्यटक आगमन संख्यामा बृद्धि गर्नु पर्ने आवश्यकता देखिन्छ ।

पर्यटन क्षेत्र विकासतर्फ निजी क्षेत्रको पनि सहभागिता बढाउने उद्देश्यले स्थापित नेपाल पर्यटन बोर्डले पर्यटन प्रवर्द्धन सम्बन्धी कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्दै आएको र मन्त्रालयले पर्यटन सम्बन्धी नीति निर्माण काममा नै वढी जिम्मेवारी वहन गर्दै आएको छ । नेपालको पर्यटन उद्योगलाई स्पष्ट नेतृत्व, नियमित प्रवर्द्धन, असल व्यवस्थापन तथा पथ प्रदर्शन गर्नका लागि नेपाल पर्यटन बोर्ड गठन गरिएको छ । बोर्डको मुख्य उद्देश्य नेपाललाई विश्व पर्यटन बजारमा एक उत्कृष्ट गन्तव्य स्थलका रूपमा परिचित गराउनु रहेको छ ।

७.५.२ क्षेत्रगत कार्यक्रम फलक (आ.व. २०५७/५८)

■ कूल विकास आयोजना/कार्यक्रमहरूको संख्या	१०
केन्द्रीयस्तर	१०
जिल्लास्तर	-
■ आ.व. २०५७/५८ मा संचालित नयाँ आयोजना/कार्यक्रमहरू	३
■ श्री ५ को सरकारको स्रोतबाट मात्रै संचालित आयोजनाहरू	८
वैदेशिक ऋणबाट संचालित	२
अनुदान तथा ऋणबाट संचालित	०
■ विकास आयोजना/कार्यक्रमहरूको कूल बजेट आ.व. २०५७/५८ (रु.हजारमा)	
श्री ५ को सरकारको स्रोत	१,१६,०००
वैदेशिक ऋण	१५,६९,४१२
वैदेशिक अनुदान	-
कूल	१६,८५,४१२

पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन क्षेत्रमा गत आ.व.को तुलनामा चालु आ.व. २०५७/५८ मा ३ वटा कार्यक्रम / आयोजनाहरू थप भएका छन् । चालु आ.व.मा १० वटा कार्यक्रम / आयोजनाहरू मध्ये दोस्रो पर्यटन पूर्वाधार विकास आयोजना र त्रिभुवन अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल आयोजना बाहेक ८ वटा कार्यक्रम / आयोजनाहरू श्री ५ को सरकारको स्रोतबाट संचालन भएका छन् । चालु आ.व. मा पर्यटन क्षेत्र अन्तर्गत दोस्रो पर्यटन पूर्वाधार विकास आयोजना, पर्यटन विकास कोष, डेकुमेन्टेशन अनुसन्धान तथा तालिम कार्यक्रम, अन्तर्राष्ट्रिय सम्पर्क तथा बजार व्यवस्था, पर्यटकीय धार्मिक सांस्कृतिक संरक्षण आयोजना, पर्वतीय पर्यटन व्यवस्थापन आयोजना, डेष्टिनेशन नेपाल वर्ष २००२ आयोजना, नेपाल पर्यटन तथा होटल व्यवस्थापन प्रशिक्षण प्रतिष्ठान कार्यक्रमहरू संचालित छन् ।

नागरिक उड्डयन

नागरिक उड्डयन अन्तर्गत त्रिभुवन अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थललाई विस्तार तथा सुदृढीकरण गरी स्तरीय अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलको रूपमा विकास गर्ने नीति अनुरूप एसियाली विकास बैकको ऋण सहयोगमा त्रिभुवन अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल सुधार आयोजना अन्तर्गत विभिन्न छ प्याकेजहरूमा आधुनिकीकरण र सुधार कार्य भैरहेको छ । जापान सरकारको सहयोगमा त्रिभुवन अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलमा राडार जडान भई चालु समेत भइसकेको छ । अधिराज्यका विभिन्न विमानस्थलको सुधार कार्य पनि भै रहेको छ । यस सम्बन्धमा पोखरा, विराटनगर, भरतपुर, लुक्ला, जोमसोम र जुम्लामा एसियाली विकास बैकको ऋण सहयोगमा धावनमार्ग, टर्मिनल भवन, कन्ट्रोल टावर आदि पूर्वाधार विकास सुधार कार्यहरू संचालनमा छन् । हवाई सेवा संचालनका लागि निजी क्षेत्रको व्यापक सहभागिता देखिन्छ ।

पर्यटकहरूलाई नेपाल भित्र्याउने प्रमुख यातायातको माध्यमको रूपमा रहेको हवाई यातायात सेवालाई सक्षम, सुरक्षित, सुविधायुक्त तथा स्तरीय बनाउने उद्देश्य अनुरूप जम्मा विमानस्थलहरूको संख्या ४४ पुगेको छ । हवाई सेवालाई प्रभावकारी रूपमा संचालन गर्न नेपाल नागरिक उड्डयन प्राधिकरणको स्थापना भएको छ ।

७.५.३ विकास बजेट व्यवस्था तथा खर्च गर्ने क्षमता

रु. हजारमा

आर्थिक वर्ष	विनियोजन	खर्च	खर्चको प्रतिशत
२०५४।५५	१,०१,०३,१७	७७,७५,९७	७७ %
२०५५।५६	१,५२,२७,६६	५८,४९,३०	३८.४%
२०५६।५७	१,०२,५०,१८	६३,९३,२९	६२.३७%
२०५७।५८	१,६८,५४,१२		

चालु आ.व. २०५७।५८ मा पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन क्षेत्रलाई रु. १,६८,५४,१२ हजार (अर्थ मन्त्रालय-लगानी सार्वजनिक सस्थान अन्तर्गत बजेट उपशीर्षक नं. ८७-४-९८० नेपाल नागरिक उड्डयन प्राधिकरण समेत) विकास बजेट विनियोजन भएको देखिन्छ जुन गत आ.व.को तुलनामा करिब ६४ प्रतिशतले वृद्धि भएको देखिन्छ। विगत तीन वर्षको तथ्यांकलाई हेर्दा यस क्षेत्रको खर्च गर्न सक्ने क्षमता पर्याप्त देखिदैन । आ.व. २०५४।५५ मा ७७ प्रतिशत खर्च गर्न सकेकोमा आ.व. २०५५।५६ मा ३८.४ प्रतिशत मात्र खर्च गर्न सकेको देखिन्छ । यो प्रतिशत आ.व. २०५६।५७ मा सुधार भएको देखिन्छ ।

७.५.४ चालु कार्यक्रम / आयोजनाहरूको प्राथमिकीकरण

यस अध्ययनको लागि संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय अन्तर्गत पर्यटन र नागरिक उड्डयन क्षेत्रलाई मात्र समावेश गरिएको छ । आ.व. २०५७।५८ मा पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन क्षेत्र अन्तर्गत जम्मा १० वटा कार्यक्रम / आयोजनाहरू पर्दछन् । आयोजना/कार्यक्रमहरूलाई विगत तीन वर्षको विनियोजन र खर्च अनुपात, भौतिक प्रगति प्रतिशत, कर्मचारी खर्चको अनुपात, संभाव्यता अध्ययन, सरकारी खर्चको पर्याप्तता तथा सरकारी संलग्नताको आवश्यकतालाई नै मुख्य आधार मानि प्राथमिकीकरण गर्ने प्रयास गरिएको छ । खास गरी वैदेशिक सहायताद्वारा संचालित कार्यक्रम / आयोजनाहरू संभाव्यता अध्ययनको आधारमा कार्यान्वयन हुने गरेको छ भने श्री ५ को सरकारको स्रोतवाट संचालित कार्यक्रमहरू क्षेत्रगत नीति र मार्गदर्शन अनुरूप नै कार्यान्वयन भएको पाइन्छ । पर्यटन क्षेत्र अन्तर्गतका कार्यक्रम / आयोजनाहरूको समग्र कार्यसम्पादन स्तर तालिका ७.५.१ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

समस्याग्रस्त कार्यक्रम / आयोजनाहरू:

पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन क्षेत्रमा समस्याग्रस्त कार्यक्रम/ आयोजनालाई खास गरी तीन किसिमले वर्गिकरण गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

(क) खर्च कम र भौतिक उपलब्धी वढी भएका कार्यक्रम/ आयोजनाहरू

यस वर्गिकरणमा खास गरी औषत खर्च ७५ प्रतिशत भन्दा कम र भौतिक प्रगति ९० प्रतिशत भन्दा वढी भएका कार्यक्रम/आयोजनाहरू पर्दछन् । यी कार्यक्रम/ आयोजनाहरूमा खर्च कटौती गर्न सकिने सम्भावना रहन्छ । पर्यटन क्षेत्रमा यस वर्गिकरणमा एउटा मात्र कार्यक्रम पर्न आएको छ ।

४८-४-९६४ सांस्कृतिक धार्मिक पर्यटन क्षेत्र विकास आयोजना

(ख) खर्च कम र भौतिक उपलब्धी पनि कम भएका कार्यक्रम/ आयोजनाहरू

यस वर्गिकरण अन्तर्गत खास गरी औषत खर्च र भौतिक उपलब्धी ७५ प्रतिशत भन्दा कम भएका कार्यक्रम / आयोजनाहरू पर्दछन् । यस्ता कार्यक्रम / आयोजनाहरूमा एकातिर बजेट निकासा नै कम भएर पनि खर्च कम र भौतिक उपलब्धी पनि कम हुन गएको देखिन्छ भने अर्को तिर खर्च गर्ने क्षमताको अभाव पनि देखिन्छ । खर्च र प्रगति कम हुनाको कारण जे भएतापनि यस्ता कार्यक्रम/आयोजनाहरू मध्ये केही कटौती गर्न सकिने संभाव्य रहेकोले आयोजना/कार्यक्रम अनुरूप विस्तृत समीक्षा हुन जरुरी देखिन्छ । निम्न कार्यक्रम/आयोजनाहरू यस वर्गिकरण अन्तर्गत पर्दछन् ।

४९-४-२०२	दोश्रो पर्यटन पूर्वाधार विकास आयोजना
४९-४-२३०	पर्यटन विकास कोष
४९-४-२७०	अन्तर्राष्ट्रिय सम्पर्क र पर्यटन वजार

वजेट उपशीर्षक नं. ४९-४-२०२ र अन्तर्राष्ट्रिय सम्पर्क र पर्यटन वजार कार्यक्रमहरूको औषत खर्च अनुपात ७५ प्रतिशत भन्दा कम रहेता पनि भौतिक प्रगति ७५ प्रतिशत भन्दा बढी रहेकोले केही मात्रामा खर्च र भौतिक उपलब्धिको तालमेल नमिलेको देखिन्छ। यी कार्यक्रमहरूमा आ.व. २०५६।५७ को शुरुमा विनियोजन भएका वैदेशिक स्रोत रकम निकासामा रोक्का भएको कारणले पनि औषत खर्चमा कमि हुन गएको देखिन्छ। यसो भए तापनि यी कार्यक्रमहरूको समीक्षा हुन जरुरी देखिन्छ। वजेट उपशीर्षक नं. ४९-४-२३० को पर्यटन विकास कोषको औषत खर्च ७५ प्रतिशत भन्दा कम भएको र भौतिक उपलब्धी किटान नभएकोले भौतिक प्रगति किटान हुने किसिमको कार्यक्रम तर्जुमा हुनु पर्ने आवश्यकता देखिन्छ।

देशका विभिन्न जिल्लाहरूमा रहेको पर्यटकीय दृष्टिले महत्वपूर्ण मन्दिर पाटी पौवा ताल र तलैया आदिको सम्भार संरक्षण तथा विकासका कार्यक्रमहरू संचालन गर्ने उद्देश्यले पर्यटन विकास कोष कार्यक्रम कार्यान्वयन भइरहेको छ। जिल्ला विकास समितिहरूबाट पर्यटन सम्बन्धी कार्यक्रमहरू तर्जुमा भई संचालनको लागि आर्थिक सहयोग प्रदान गर्दै आएको यस कार्यक्रमको उपलब्धिहरू खास प्रभावकारी हुन सकेको छैन। औषत खर्च अनुपात ५५.६ प्रतिशत मात्र रहेको यस कार्यक्रमको भौतिक प्रगति किटान गर्न कठिनाई भएको कारण भौतिक उपलब्धि जनाइएको छैन। राष्ट्रिय योजना आयोगले यो कार्यक्रमलाई विशेष प्राथमिकता प्राप्त कार्यक्रममा वर्गिकरण गरेता पनि यसको भौतिक उपलब्धी र समष्टिगत प्रभावकारिता वारे मूल्यांकन गरिनु आवश्यक देखिन्छ।

(ग) आपसमा गाभ्न सकिने कार्यक्रम / आयोजनाहरू

सामान्यतया कामको प्रकृति हेरी दोहोरोपन देखिएका कार्यक्रम/ आयोजनाहरूलाई यस वर्गिकरण अन्तर्गत राखिएको छ। पर्यटन क्षेत्र अन्तर्गत दुई वटा कार्यक्रम / आयोजनाहरूलाई गाभ्न सकिने संभावना रहेको छ।

संस्कृति पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय अन्तर्गतको पर्यटन धार्मिक सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षण आयोजना (वजेट उपशीर्षक नं. ४९-४-२८०) र भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालय अन्तर्गतका सांस्कृतिक, धार्मिक तथा पर्यटकीय क्षेत्र विकास परियोजना (वजेट उपशीर्षक नं. ४८-४-९६४) को उद्देश्य र कार्यविधिमा दोहोरोपन देखिन आएको छ। संस्कृति क्षेत्र संस्कृति पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय भित्र परेको हुनाले यी दुवै कार्यक्रमहरूलाई एकिकृत गरी संस्कृति पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय अन्तर्गत राखेको खण्डमा बढी प्रभावकारी हुने देखिन्छ।

४९-४-२८०	पर्यटन धार्मिक संस्कृति सम्पदा संरक्षण आयोजना
४८-४-९६४	संस्कृति, धार्मिक पर्यटन क्षेत्र विकास आयोजना (भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालय अन्तर्गत)

एसियाली विकास बैंक को सहयोगमा आ.व. २०५३।५४ देखि संचालित दोस्रो पर्यटन पूर्वाधार विकास आयोजना अन्तर्गत प्रमुख तीन वटा कार्यहरू पोखरा वातावरण सुधार, मनासलु इको टुरिज्म विकास र आन्तरिक विमानस्थल सुधारका कार्यक्रम रहेका छन्। पोखरा वातावरण सुधार कार्यक्रम अन्तर्गत पोखरामा २९ कि.मि. लामो वर्षे ढल पुरा गर्ने लक्ष्य रहेकोमा १९.६५ कि.मि. सम्पन्न भएको छ। इको टुरिज्म अन्तर्गत गोरखा जिल्लामा २.८२ कि.मि. ढेल सुधार, ५६ वटा साइन पोष्ट, २ वटा क्याम्प साइट, ४ वटा गुम्बा मर्मत र २ वटा काठेपुलको मर्मत कार्य पुरा भएको छ। विमानस्थल सुधार कार्यक्रम अन्तर्गत जुम्ला, लुक्ला, जोमसोम, भरतपुर, पोखरा, विराटनगर विमानस्थलहरू मध्ये भरतपुर विमानस्थलमा तारवार लगाउने तयारी, ड्रेन सुधार तथा साइड विकास कार्य पुरा भएको छ। पोखरा विमानस्थलमा १४४७ मिटर धावन मार्ग र २६२५ वर्गमिटर एक्सेस रोड कार्य सम्पन्न भएको छ। विराटनगर, जोमसोम लुक्ला, जुम्ला विमानस्थलहरूमा निर्माण सुधारको कार्य चालु रहेको छ। यो आयोजना चालु आ.व. भित्र पुरा गरिने लक्ष्य राखिएता पनि यसको औषत खर्च अनुपात ५२.५ प्रतिशत मात्र रहेको र औषत भौतिक प्रगति ७६.७ प्रतिशत रहेको छ। राष्ट्रिय योजना आयोगको वर्गिकरण अनुसारको यो आयोजना विशेष प्राथमिकता प्राप्त कार्यक्रम भएको, क्षेत्रगत प्राथमिकताको आधार तथा आयोजना अन्तिम चरणमा पुगिसकेको परिप्रेक्ष्यमा यसलाई पूरा गर्न आवश्यक सहयोग पुऱ्याउन उचित देखिन्छ।

बाँकी रहेका तीन वटा आयोजनाहरू वजेट उपशीर्षक नं. ४९-४-२८१, ४९-४-२८२ र ४९-४-३०३ चालु आ.व.मा मात्र समावेश गरिएको हो। पर्यटन विकास सम्बन्धी प्रमुख भूमिका भएको नेपाल पर्यटन बोर्डको वजेट व्यवस्था रातो किताब मार्फत नभई पर्यटन सेवाको २ प्रतिशत वापत पाउने रकमबाट खर्च व्यहोर्ने व्यवस्था भएकोले यस कार्यक्रमको प्रत्यक्ष प्रगति मूल्यांकन हुन सकेन।

औसत खर्च अनुपात, भौतिक प्रगति र कर्मचारी खर्चको प्रतिशतको संक्षिप्त विवरण निम्न तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

आयोजना तथा कार्यक्रमको औषत खर्च-विनियोजन अनुपात र भौतिक प्रगति (आ.व. २०५४/५५-५७)

प्रगति प्रतिशत	खर्च अनुपात (संख्या)	भौतिक प्रगति (संख्या)
९०% भन्दा बढी	१	२
७५-९०%	४	५
५०-७५%	३	०
५०% भन्दा कम	०	०
अप्राप्त	३	४
जम्मा	११	११

कर्मचारी खर्च विनियोजन र कूल विनियोजनको औषत अनुपात (आ.व. २०५४/५५-५७)

प्रतिशत	कार्यक्रम संख्या
० %	५
०-५ %	२
५-१५%	२
१५% भन्दा बढी	२
जम्मा	११

७.५.५ प्रमुख समस्याहरु

देशका केही सीमित भौगोलिक स्थानमा मात्र पर्यटन पूर्वाधारको विकास केन्द्रित हुनु, संस्थागत व्यवस्था सुदृढ भई नसक्नु, पर्यटन स्थल र सेवा विकास समय सापेक्ष हुन नसक्नु, आधारभूत पूर्वाधारहरु न्यून रहनु, पर्यटन प्रति कम जनचेतना हुनु, अव्यवस्थित शहरीकरण, पर्यावरणीय ह्रास र वातावरणीय प्रदुषण जस्ता विविध समस्याहरुले गर्दा पर्यटन क्षेत्रलाई चुनौतीपूर्ण बनाएको छ । यस क्षेत्रमा निम्नानुसार समस्या देखिएका छन् ।

- पर्यटन विकास सम्बन्धी विगतका प्रयासहरुलाई केलाएर हेर्दा पर्यटक आवागमन संख्या प्रति वर्ष १० प्रतिशतले वृद्धि गर्ने लक्ष्य रहेकोमा सन् १९९७ - ९९ को अवधिमा करीव ७.७ प्रतिशतले मात्र वृद्धि भएको देखिन्छ । यसै गरी पर्यटकबाट प्राप्त हुने विदेशी मुद्राको आम्दानी प्रति वर्ष २० प्रतिशतका दरले वृद्धि गर्ने लक्ष्य रहेता पनि सो अवधिमा करीव १६.२ प्रतिशतले मात्र वृद्धि भएको देखिन्छ ।
- नेपाललाई एक अन्तर्राष्ट्रिय गन्तव्य स्थलको रूपमा र पर्यटन आवागमनलाई दोब्बर गर्ने उद्देश्य राखी सरकारले सन् २००२ लाई डेष्टिनेशन नेपाल वर्षको रूपमा मनाउने कार्यको थालनी गरेको छ । समय समयमा हुने नेपाल वन्द र विमान सेवाको अनिश्चितता, होटल व्यवस्थापन र कर्मचारी बीचको सेवा शुल्क वारे मुद्दा, अव्यवस्थित शहरीकरण, पर्यावरणीय ह्रास र न्यून पूर्वाधारहरुको कारण डेष्टिनेशन नेपाल वर्ष २००२ कार्यक्रम सम्बन्धी लक्ष्यहरु पुरा हुन निकै कठिनाई पर्न सक्ने देखिन्छ ।
- हाल निश्चित समयमा मात्र सीमित रहेको पर्यटन यामको (seasonality) असरलाई कम गरी पर्यटकहरुको आवागमनको चापलाई वर्ष भरिनै समान रूपमा आकर्षण गर्न सकिएको छैन ।
- पर्यटकहरुको नेपाल वसाईलाई लम्ब्याउने पर्यटकीय गतिविधिहरुको कमी रहेको छ ।

७.५.६ सुझावहरु

- समय समयमा हुने नेपाल वन्द र विमानसेवाको अनिश्चितता, होटल व्यवसायी र कर्मचारीहरु बीच सेवा शुल्क वारेको अन्यौल पूर्ण स्थिति र काठमाडौं उपत्यकाको वातावरणीय प्रदुषण नियन्त्रण गर्न राजनैतिक, सरकारी तथा निजी स्तरका पर्यटन सम्बन्धी सरोकारवालाहरुको संयुक्त प्रतिवद्धता अति आवश्यक भैसकेको छ ।

२. डेष्टिनेशन नेपाल वर्ष २००२ लक्ष हासिल गर्न नेपाललाई एक आकर्षित गन्तव्य स्थलको रूपमा अन्तरराष्ट्रिय वजारमा प्रचार प्रसार गरी प्रस्तुत गर्नु आवश्यक छ ।
३. पर्यटन विकासमा नेपाल पर्यटन बोर्डको प्रमुख भूमिका रहेको र श्री ५ को सरकार मार्फत छुट्टै बजेट व्यवस्था नभई पर्यटन सेवा शुल्क वापत २ प्रतिशत रकमले कार्यक्रम संचालन भइरहेकोमा उक्त रकम पुग नपुग भएको समीक्षा गर्नुका साथै कार्यक्रमको नियमित प्रगति मूल्यांकन गर्ने व्यवस्था गर्नु आवश्यक छ ।
४. नेपाल पर्यटन तथा होटल व्यवस्थापन प्रशिक्षण प्रतिष्ठानले टुर एण्ड ट्राभल्स सम्बन्धी नयाँ र सेवाकालीन तालिम, होटल सम्बन्धी तालिमहरु र फन्ट अफिस तथा हाउस किपिङ्ग जस्ता तालिम कार्यक्रमहरु संचालन गर्दै आएको छ । प्रतिष्ठानबाट तीन वर्षे होटल व्यवस्थापन विषय पनि अध्यापन शुरु गरिएको छ । प्रशिक्षार्थीहरुबाट शुल्क पनि उठाइने गरेकोले उठाइएको शुल्कको संरचना र वार्षिक रकमलाई ध्यान दिई सरकारबाट व्यवस्था गरिएको अनुदान रकम क्रमिक रूपमा घटाउदै लग्नु पर्ने देखिन्छ ।
५. भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालय अन्तर्गतको संस्कृति, धार्मिक पर्यटन क्षेत्र विकास आयोजना (बजेट उपशीर्षक ४८-४-९६४) र पर्यटन मन्त्रालय अन्तर्गतको पर्यटन धार्मिक संस्कृति सम्पदा संरक्षण आयोजना (बजेट उपशीर्षक ४९-४-२८०) का कार्यविधिहरुमा दोहोरोपन देखिएकोमा भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालय अन्तर्गतको (बजेट उपशीर्षक ४८-४-९६४) कार्यक्रमलाई पर्यटन मन्त्रालयमा मिलान गरी संचालन गर्नु उचित देखिन्छ ।

७.६ शिक्षा

७.६.१ पृष्ठभूमि :

विगतमा शिक्षामा संख्यात्मक वृद्धि प्रशस्त भएता पनि शिक्षाको गुणस्तरमा अपेक्षित विकास भने हुनसकेको छैन । शिक्षामा गुणात्मक सुधारको लागि शिक्षक तालिम, विद्यालयको भौतिक सुधार, पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकमा समयानुकूल परिमार्जन, नियमित तथा प्रभावकारी सुपरिवेक्षण व्यवस्था र मर्यादित तथा प्रभावकारी परीक्षा जस्ता पक्षहरुमा श्री ५ को सरकारले विशेष जोड दिएको छ । नवौं योजनाको प्रमुख उद्देश्य गरिवी निवारणको निमित्त शिक्षालाई एक सशक्त माध्यमको रूपमा विकास गर्ने नीति रहेको छ । यही परिप्रेक्षमा आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा, माध्यमिक शिक्षा, अनौपचारिक शिक्षा, व्यवसायिक तथा प्राविधिक शिक्षा र उच्च शिक्षा जस्ता शिक्षाको विविध पक्षहरुलाई समेटी नवौं योजनाले परिलक्षित गरेका उद्देश्यहरु हासिल गर्न विभिन्न आयोजना र कार्यक्रमहरु संचालित छन् ।

७.६.२ क्षेत्रगत कार्यक्रम फलक (आ.व. २०५७/५८)

कूल आयोजना / कार्यक्रमको संख्या	३८
शिक्षा केन्द्रीय स्तर	२६
शिक्षा जिल्ला स्तर	६
खेलकूद	६
श्री ५ को सरकारको स्रोतबाट मात्रै संचालित आयोजनाहरु	२३
वैदेशिक ऋणबाट संचालित	३
वैदेशिक अनुदानबाट संचालित	१२

रु. हजारमा

स्रोतको बाँडफाँड	रकम	प्रतिशत
श्री ५ को सरकार	रु. ९०,०४,९८	२५.८३ %
बाह्य ऋण	रु. ८८,४६,९६	२५.३७ %
अनुदान	रु. १,७०,९३,९९	४८.८० %

७.६.३ विकास वजेट व्यवस्था तथा खर्च गर्ने क्षमता

रु.हजारमा

आ.व.	विनियोजत	खर्च	खर्च प्रतिशत
२०५४।५५	२६५९४४६	२,०३,७०,७४	७६.६०
२०५५।५६	२३०९०३३	२,४७,२४,५७	१०७.४५
२०५६।५७	३२९६५६४	२,५७,३७,१२	७८.०७
२०५७।५८	३४८६५९३	-	-

विगत तीन वर्षमा शिक्षा क्षेत्रमा भएको वजेट विनियोजन र खर्चको तथ्यांकलाई केलाउँदा औषतमा विनियोजित रकमको ८७ प्रतिशत खर्च भएको देखिन्छ। वार्षिक रूपमा भएको खर्चलाई हेर्दा आ.व. २०५६।५७ मा विनियोजित रकम भन्दा ७.४५ प्रतिशत बढी खर्च भएको देखिन्छ। यसरी सो वर्ष दक्षिण एशियाली खेलकूद पूर्वाधार विकासमा विनियोजन भन्दा १२ प्रतिशत बढी खर्च भएकोले कूल खर्च अधिक भएको पाइन्छ। अन्य वर्षहरूमा खर्च विनियोजनको तीन चौथाईमा (७५ प्रतिशत) सिमित रहेको देखिन्छ। यो नतिजावाट विनियोजन भन्दा खर्च कम हुनुका कारणहरूको बारे जानकारी र सोको विश्लेषण हुनु जरुरी देखिन्छ।

७.६.४ परियोजना/कार्यक्रमहरूको प्राथमिकता निर्धारण

७.६.४.१ प्राथमिकता सहित निरन्तरता पाउनु पर्ने कार्यक्रमहरू

शिक्षा क्षेत्रका निम्न कार्यक्रमहरूले प्राथमिकता सहित निरन्तरता पाउनु पर्ने देखिन्छ।

६५-४-४११	आधारभूत तथा प्रा.शि. कार्यक्रम
६५-४-४३०	माध्यमिक शिक्षा परियोजना
६५-४-४४०	उच्च माध्यमिक शिक्षा
६५-४-४५०	प्राविधिक शिक्षा तथा व्यवसायिक तालीम परिषद
६५-४-६९०	सार्वजनिक विद्यालय गुणस्तर अभिवृद्धि तथा कम्प्युटर शिक्षा विस्तार आयोजना र दुर्गम क्षेत्रमा आवासीय
६५-५-७१०	महिला शिक्षा

प्राथमिकता सहित निरन्तरता पाउनु पर्ने कारणहरू निम्न लिखित छन् :

- उच्च भौतिक प्रगति
- उच्च वित्तीय प्रगति
- न्यून कर्मचारी खर्च
- नवौ योजनामा प्राथमिकता प्राप्त
- राष्ट्रिय योजना आयोग र शिक्षा मन्त्रालयवाट विशेष प्राथमिकता प्राप्त आयोजना/कार्यक्रमको रूपमा सूचिकृत गरिएको
- लागतको अत्यधिक संलग्नता
- श्री ५ को सरकारको संलग्नताको आवश्यकता

माथि उल्लेखित कार्यक्रम मध्ये आधारभूत प्रा.शि. कार्यक्रमलाई राष्ट्रिय योजना आयोगले विशेष प्राथमिकता प्राप्त कार्यक्रमको सूचीमा राखेको छ। “नवौ योजना अवधिमा आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षाको विकास तथा विस्तारमा विशेष जोड दिइने छ” भनि योजनामा स्पष्ट किटान समेत गरिएको छ। सोही प्राथमिकता अनुरूप यस आर्थिक वर्षमा शिक्षाको कूल विकास वजेटको ४१.५ प्रतिशत यो कार्यक्रमलाई छुट्टाइएको छ। आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रमको गत वर्षको भौतिक र वित्तीय प्रगति न्यून रहेको भएता पनि यसले प्राप्त गरेको प्राथमिकता, श्री ५ को सरकारको संलग्नताको आवश्यकता र वजेटको संलग्नताको दृष्टिकोणवाट यो कार्यक्रमले निरन्तरता पाउनु जरुरी देखिन्छ।

माध्यमिक शिक्षा परियोजना गत साल नै सम्पन्न भएको परियोजना हो। यो साल यो परियोजनाको **Bridging Period** हो र यसको लागि बेलायत सरकारको सहयोग उपलब्ध भएको छ। यस कार्यक्रम अन्तर्गत आ.व. २०५७।५८ मा तालीम प्रवर्द्धन कार्यक्रम, पेशागत विकास तथा संस्थागत सुधार, परीक्षा व्यवस्थापन सुधार र सन् २००१ को एस.एल.सी. परीक्षाको तयारी तथा उत्पादन कार्यक्रम आदिमा संचालन हुने छन्। यो परियोजनालाई आउदो वर्षको लागि एशियाली विकास बैंकको सहयोग उपलब्ध हुने भएको छ।

७.६.४.२ समस्यागत कार्यक्रमहरु :

तालिका नं. १ मा उल्लेख भएका परियोजना/ कार्यक्रमहरु मध्ये समस्याग्रस्त परियोजना / कार्यक्रमहरुको पहिचान गरी तिनीहरुलाई तीन समूहमा वर्गिकरण गरिएको छ ।

क) वित्तिय प्रगति कम (७५ प्रतिशत भन्दा कम) र भौतिक प्रगति उच्च (९० प्रतिशत भन्दा वढी) भएका :

यस समूह अन्तर्गत निम्न लिखित परियोजना/ कार्यक्रम पर्दछन् ।

६५-४-६९९	युवा विकास कार्यक्रम
६५-४-६९७	खेलकूद विकास कार्यक्रम
६५-४-६९३	खेलकूद विकास कोष
६५-४-६९८	दल बहादुर राना स्मारक कोष
६५-४-४६२	चिकित्सा शास्त्र अध्ययन संस्थान, त्रि.वि.वि.

यी कार्यक्रमहरुमा अधिक बजेट विनियोजन भएको अनुमान गरिन्छ । समस्यालाई दोश्रो पक्षबाट विश्लेषण गर्दा वित्तिय र भौतिक प्रगतिको तथ्यांक विच तालमेलको अभाव पनि हुन सक्छ ।

ख) वित्तिय प्रगति उच्च (९० प्रतिशत भन्दा वढी) तर भौतिक प्रगति सन्तोषजनक नपाइएको (७५ प्रतिशत भन्दा कम) परियोजना/ कार्यक्रमहरु:

यस समूह अन्तर्गत निम्न लिखित परियोजना/कार्यक्रम पर्दछन् ।

६५-४-४६५	विज्ञान अध्ययन संस्थान, त्रि.वि.वि.
----------	-------------------------------------

यस कार्यक्रमको पुनरावलोकन हुनु जरुरी देखिन्छ ।

ग) वित्तिय प्रगति न्यून (७५ प्रतिशत भन्दा कम) र भौतिक प्रगति पनि न्यून (७५ प्रतिशत भन्दा कम) भएका परियोजना / कार्यक्रमहरु:

६५-४-४१५	भौतिक सुविधा विस्तार आयोजना
६५-४-६३०	जनसंख्या शिक्षा
६५-५-७५०	विद्यालय भौतिक सुधार कार्यक्रम
६५-५-७११	प्राथमिक विद्यालय छात्रा छात्रवृत्ति कार्यक्रम
६५-५-७१२	शहिदका छोरा छोरीको छात्रवृत्ति कार्यक्रम
६५-४-४९०	कृषि तथा वन विश्व विद्यालय
६५-४-६२०	प्राथमिक विद्यालय पौष्टिक आहार कार्यक्रम
६५-४-४६४	कानून संकाय (एल.एल.एम. कार्यक्रम, त्रि.वि.वि.)
६५-४-५२०	खुल्ला विश्व विद्यालय कार्यक्रम

यसरी केन्द्र र जिल्ला स्तरको गरी १५ कार्यक्रमहरु समस्याग्रस्त पाइएको छ ।

समस्याहरुको प्रकृति:

१	न्यून भौतिक प्रगति
२	न्यून वित्तिय प्रगति
३	न्यून / अप्रयाप्त बजेट विनियोजन
४	भौतिक प्रगतिको स्पष्ट जानकारी नभएको
५	भौतिक र वित्तिय प्रगतिबीच तालमेलको अभाव
६	कतिपय कार्यक्रमहरुमा गत साल विनियोजित रकम खर्च गर्न नसकेपनि यो वर्ष सो भन्दा वढी बजेट विनियोजन गरिएको ।

७.६.४.३ समस्याग्रस्त भैकन पनि प्राथमिकता पाउनु पर्ने परियोजना / कार्यक्रमहरु

निम्न लिखित कार्यक्रमहरुको वित्तीय प्रगति त्यति सन्तोषजनक नभए पनि कार्यक्रमको प्रकृतिको आधारमा प्राथमिकता पाउनु पर्ने देखिन्छ ।

१) भौतिक सुविधा विस्तार आयोजना (६५-४-४१५)

यस आयोजनाको मुख्य उद्देश्य स्कूलको भौतिक सुधारमा विस्तार गरी गुणस्तरयुक्त शिक्षा दिने रहेकोले नवौ योजनाको भौतिक सुधारबाट स्कूलको गुणस्तर सेवामा अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्यलाई सघाउ पुऱ्याउन यो कार्यक्रम संचालन भएकोले यस कार्यक्रमलाई प्राथमिकता दिनु जरुरी छ । स्कूलहरुको भौतिक सुधार गर्न श्री ५ को सरकारको संलग्नता पनि आवश्यक छ ।

२) प्राथमिक विद्यालय छात्रा छात्रवृत्ति कार्यक्रम (६५-५-७११)

प्राथमिक विद्यालयमा छात्रा भर्ना संख्या वृद्धि गरी शिक्षामा छात्राको सहभागिता वढाउन प्राथमिक विद्यालयका छात्राहरुलाई केटाको आधारमा छात्रवृत्ति वितरण गरिएको छ । नवौ योजनामा निर्दष्ट गरिएको शिक्षामा लैङ्गिक समानता अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्य परिपूर्ति गर्न यस कार्यक्रमबाट सघाउ पुग्ने देखिन्छ । यस कार्यक्रमको सफल कार्यान्वयनको लागि श्री ५ को सरकारको संलग्नता आवश्यक छ । त्यसैले यो कार्यक्रमले प्राथमिकता पाउनु पर्छ ।

७.६.४.४ समस्याग्रस्त भैकन पनि निरन्तरता पाउनु पर्ने कार्यक्रमहरु

१) प्राथमिक विद्यालय पौष्टिक आहार कार्यक्रम (६५-४-६२०)

प्राथमिक विद्यालय पौष्टिक आहार कार्यक्रम समस्याग्रस्त कार्यक्रम भए पनि प्राथमिक विद्यालय जाने विद्यार्थीको भर्नामा अभिवृद्धि गर्न र स्कूल छोड्ने दरमा कमी ल्याउन यो कार्यक्रमको भूमिका रहेको छ । यो साल देखि यो कार्यक्रमको अन्य जिल्लाहरुमा समेत विस्तार गरिएको छ । यस परिप्रेक्ष्यमा यो कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिन उपयुक्त देखिन्छ ।

२) चिकित्सा शास्त्र कार्यक्रम, त्रि.वि.वि. (६५-४-४६२)

चिकित्सा शास्त्र कार्यक्रमको भौतिक प्रगति शत प्रतिशत रहेको र आ.व. २०५६।५७ मा पनि वित्तीय प्रगति राम्रो रहेकोले यस कार्यक्रमलाई पनि निरन्तरता प्रदान गर्न उपयुक्त देखिन्छ ।

३) शहिदका छोरा छोरीको छात्रवृत्ति (६५-५-७१२)

शहिदका छोरा छोरीको छात्रवृत्ति कार्यक्रममा वित्तीय प्रगति कम भए पनि यस कार्यक्रमको माध्यमबाट राष्ट्रको लागि शहिद भएका व्यक्तिहरुको छोरा छोरीले आफ्नो पढाई सुचारुपले संचालन गर्न मद्दत पुऱ्याउने हुँदा यो कार्यक्रमलाई पनि निरन्तरता दिनु उपयुक्त देखिन्छ । विगत वर्षमा यस कार्यक्रमको प्रगति न्यून हुनमा शहिदको पहिचानमा ढिलाई भएकोले हो । शहिदको पहिचान गर्न निश्चित मापदण्डको तर्जुमा भई छात्रवृत्ति समेत वितरण शुरु भैसकेकोले यो कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिनु उचित देखिन्छ ।

४) विद्यालय भौतिक सुधार कार्यक्रम (६५-५-७५०)

यो कार्यक्रम आधारभूत तथा प्रा.शि. कार्यक्रम लागू हुन वाँकी १५ जिल्लाका प्राथमिक विद्यालयहरुको भौतिक सुविधामा विस्तार गर्न लागू भएको कार्यक्रम हो । आगामी साल देखि आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रम अधिराज्यकै सम्पूर्ण जिल्लाहरुमा लागू भै सक्ने भएकोले यो कार्यक्रम आउँदो सालमा समावेश गर्न नपर्ने देखिन्छ ।

७.६.४.५ गाभ्न सकिने कार्यक्रमहरु

निम्न पाँच कार्यक्रमहरुको प्रकृतिको आधारमा तिनीहरुलाई एउटै कार्यक्रममा समावेश गर्न सकिने सम्भावना देखिन्छ ।

१	खेलकुद विकास कार्यक्रम (६५-४-६९७)	४	अनौपचारिक शिक्षा (६५-४-६००)
२	खेलकुद विकास कोष (६५-४-६९३)	५	राष्ट्रिय साक्षरता अभियान (६५-४-६०१)
३	दल वहादुर राना स्मारक कोष (६५-४-६९८)		

क्रमसंख्या १ देखि ३ सम्मका कार्यक्रमलाई खेलकुद विकास कोष अन्तर्गत समावेश गरी संचालन गर्न उचित देखिन्छ । क्रमसंख्या ४ र ५ ले गर्ने काममा दोहोरोपन पाइएको छ । अनौपचारिक शिक्षामा प्रौढ शिक्षा, महिला शिक्षा, साक्षरौत्तर कार्यक्रम, बाल शिक्षा / शिक्षा सदन कार्यक्रम आयमूलक कार्यक्रम आदि संचालित हुँदै आएका छन् भन्ने राष्ट्रिय साक्षरता अभियान अन्तर्गत देशबाट निरक्षरता उन्मुलन गर्न सो सम्बन्धी कार्यक्रमहरू संचालन भएका छन् । कामको प्रकृतिलाई हेर्दा यी दुई कार्यक्रममा केही दोहोरोपना देखिन्छ । त्यसैले यी दुईलाई एउटा कार्यक्रममा गाभी अनौपचारिक शिक्षा अन्तर्गत राख्नु उचित देखिन्छ ।

अन्य कार्यक्रमहरू मध्ये कृषि तथा वन विश्व विद्यालय, खुल्ला विश्व विद्यालय र एल.एल.एम. कार्यक्रम न्यून बजेट विनियोजनको समस्याबाट प्रभावित भएको देखिन्छ । गत वर्ष एल.एल.एम. कार्यक्रममा केवल ५० हजार र कृषि तथा वन विश्व विद्यालय १ लाख ५० हजार मात्र विनियोजन गरिएको थियो । आर्थिक वर्ष २०५६/५७ मा एल.एल.एम. कार्यक्रममा भौतिक प्रगति शून्य रहेको छ । यसको प्रमुख कारण बजेट निकासामा ढिला भएकोले हो । यी तीन वटै कार्यक्रमहरूको आ-आफ्नो क्षेत्रमा महत्वपूर्ण स्थान रहेको भए पनि न्यून बजेट विनियोजनले गर्दा कार्यक्रम प्रभावित भएकोले आवश्यक रकमको विनियोजन गरिनु पर्दछ, अन्यथा यी कार्यक्रमहरूलाई केही समयको लागि स्थगित गर्न सकिन्छ ।

आ.व. २०५७/५८ मा शुरु गरिएको पूर्वान्वल र सुदुर पश्चिमान्वलमा निर्माण गरिने रंगशालाको कार्यक्रमलाई प्राथमिकता प्राप्त कार्यक्रममा गणना गरिएको छैन । साधन स्रोत उपलब्ध भएमा मात्र यस कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिनु उचित देखिन्छ ।

यी बाहेक तालीका १ मा उल्लेखित अन्य सबै कार्यक्रमहरूलाई निरन्तरता दिनु उचित देखिन्छ ।

७.६.५ क्षेत्रगत समस्याहरू

- १ केही आयोजनामा निकासको समस्या रहे पनि सामान्यतः खर्च गर्न सक्ने क्षमताको अभाव पनि देखिन्छ । आ.व. २०५६/५७ मा कूल उपलब्ध विकास बजेटको ७८ प्रतिशत मात्र खर्च गर्न सकेको तथ्याङ्कबाट देखिन्छ ।
- २ कतिपय कार्यक्रमहरूमा विजियोजित रकम निकास हुने प्रक्रिया जटिल र रकमको निकास नै कम हुने गरेकोले लक्ष अनुसार प्रगति न्यून भएको देखिन्छ । कतिपय कार्यक्रमहरूमा दातृसंस्थाहरूको निश्चित प्रतिबद्धता नभइकन पनि रकम वाँडफाँड गर्ने गरिएको देखिन्छ, यसले गर्दा पनि रकमको निकासामा ढिलाइ र रकम पनि कम निकास हुने गरेको पाइन्छ ।
- ३ विदेशी कृषि एवम अनुदानबाट संचालित कार्यक्रमहरूको हकमा श्री ५ को सरकारले छुट्याउनु पर्ने अनुपातिक योगदान दिन नसक्नाले पनि दातृ संस्थाहरूबाट निकास हुनु पर्ने रकम रोक्का भइ कार्यक्रम कार्यान्वयनमा ढिला हुन गएको देखिन्छ ।
- ४ शिक्षासंग सम्बन्धित कतिपय कार्यक्रमहरूमा अवास्तविक लक्ष निर्धारणको समस्या विद्यमान रहेको पाइन्छ । परियोजनाहरूको सूचकाङ्क विश्लेषण गर्दा केही परियोजनाहरूको हकमा वित्तीय प्रगति सत प्रतिशत देखिन्छ, भने भौतिक प्रगतिहरू सन्तोषप्रद भएको पाइँदैन यसबाट लक्ष निर्धारण वास्तविक नभएको पुष्टी हुन आँउछ ।
- ५ अकुशल व्यवस्थापन र संस्थागत कमजोरी पनि कार्यक्रम कार्यान्वयनमा देखा परेको एउटा समस्या हो । कुनै परियोजनाबाट लाभान्वित हुने जनसंख्या र कार्यक्रमको लागि आवश्यक लागतको निश्चित अनुमान गर्न सक्ने क्षमताको अभावले गर्दा हचुवाको भरमा रकम किटान गरिएको छ । त्यसको फलस्वरूप कतिपयमा कार्यक्रमहरूमा बजेट नपुग भएको गुनासो पाइन्छ, भने कतिपयमा विनियोजित रकम पूरै खर्च गर्न नसकेको अवस्था विद्यमान छ ।
- ६ अनुगमन तथा मूल्यांकन प्रभावकारी छैन ।
- ७ तथ्याङ्कको सकलन र सम्प्रेषण पनि कमजोर देखिन्छ । अधिकांश जिल्लास्तरीय कार्यक्रमहरूको भौतिक प्रगति सम्बन्धी तथ्याङ्क उपलब्ध छैन ।

- ८ प्राविधिक शिक्षा तर्फ प्रति प्रशिक्षार्थी लागत महंगो छ । लागत घटाउने र दिगो विकास गर्ने तर्फ उल्लेखनिय प्रगति भएको छैन ।
- ९ आधारभूत तथा प्रा.शि. कार्यक्रम २०५६।५७ देखि आयोजना पद्धतिबाट कार्यक्रम पद्धतिमा गएको र डालो विनियोजन प्रणाली अवलम्बन भएले यो संक्रमण कालमा कार्यक्रमको भौतिक एवं वित्तीय प्रगति सन्तोषजनक हुन सकेन । यसै अवधिमा छोटो समयमा शिक्षा विभागमा तीन जना महा निर्देशकको परिवर्तनले गर्दा पनि कार्यक्रमको कार्यान्वयन प्रभावित भई लक्ष अनुसारको प्रगति हासिल हुन नसकेको देखिन्छ ।
- १० उच्च शिक्षामा प्रति विद्यार्थी लागत निकै महंगो देखिन्छ । मुख्य गरी महेन्द्र सस्कृत विश्वविद्यालय र हालै स्थापना भएका पूर्वान्वल विश्वविद्यालय र पोखरा विश्व विद्यालय रहेका छन् । यी तिन वटै विश्वविद्यालयहरूमा प्रति विद्यार्थी लागत (क्रमश रु. ४९,८७८, रु. ९९,८०७, रु. ९,२३,४०७) अति उच्च भएको अनुमान छ । त्रिभुवन विश्व विद्यालयको हकमा यो लागत रु. ७,४२० भएको अनुमान छ ।
- ११ श्री ५ को सरकारबाट एकमुष्ट अनुदान जाने कार्यक्रमहरूमा उचित अनुगमन र मूल्यांकनको अभाव रहेको छ ।
- १२ जिल्ला शिक्षा अधिकारीले औषतमा एक वर्ष भन्दा कम समय जिल्लामा विताउने गरेको देखिन्छ । यसरी छिटो छिटो सरुवा हुने समस्याले गर्दा कार्यक्रम निकै प्रभावित भएको पाइन्छ ।

७.६.६ सुझावहरू :

- १ प्राविधिक शिक्षा तथा व्यवसायिक तालीम अन्तर्गत प्रति प्रशिक्षार्थी लागत घटाउन अनावश्यक प्रशासनिक कर्मचारीहरूमा कमी र प्रशिक्षक प्रशिक्षार्थी अनुपातमा ध्यान दिनु पर्ने देखिन्छ ।
- २ निशुल्क पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक वितरणको सम्बन्धमा बराबर पुस्तक समयमै नपुग्ने, अभिभावकबाट खरीद भएको पुस्तकको रकमको भुक्तान नहुने जस्ता गुनासो सुन्नमा आइरहन्छ । यस सम्बन्धमा सरल तथा प्रभावकारी पद्धती लागू गरी समयमै विद्यार्थीले पाठ्यपुस्तक पाउने व्यवस्था गर्न जरुरी देखिन्छ ।
- ३ त्रिभुवन विश्व विद्यालयले आफ्नो शुल्कको प्रारूप समय सापेक्ष रूपमा परिवर्तन गरी लागत खर्चको केही अंश शुल्कबाट व्यहोर्ने तर्फ उन्मुख हुनु जरुरी भएको छ । यसो गर्न सकेको खण्डमा शिक्षाको गुणस्तरमा समेत बृद्धि गर्न सघाउ पुग्नेछ ।
- ४ विश्व विद्यालयका अध्ययन संस्थान, अनुसन्धान केन्द्र तथा आडि०गक क्याम्पसहरूको क्षमता हेरी स्वायत्तता प्रदान गर्दै जाने तर्फ कार्यक्रम तर्जुमा गर्नु जरुरी देखिन्छ ।
- ५ श्री ५ को सरकारबाट एकमुष्ट अनुदान लैजाने कार्यक्रमहरूबाट पनि कार्यक्रम र भौतिक प्रगतिको विवरण लिइनु पर्दछ ।
- ६ अनौपचारिक शिक्षा र राष्ट्रिय साक्षरता अभियान कार्यक्रम दुवैको एउटा मुख्य उद्देश्य साक्षरताको संख्या बढाउनु रहेको छ । यी दुवै कार्यक्रमबाट साक्षरता सम्बन्धी कार्यक्रम अलग अलग रूपमा संचालन भई रहेको हुँदा यो दोहोरोपना हटाउनु पर्ने देखिन्छ । यो दोहोरोपना हटाउन दुवै कार्यक्रमलाई एउटैमा गाभ्ने संभावना वारे पुनरावलोकन हुन जरुरी देखिन्छ ।
- ७ स्कूल व्यवस्थापन समितिको संगठनको ढाँचामा अभिभावकको प्रतिनिधित्व बढी गराई व्यवस्थापन समितिलाई अझ प्रभावकारी बनाउनु जरुरी देखिन्छ ।
- ८ एकमुष्ट अनुदान गाँउ विकास समिति मार्फत उपलब्ध गराई स्कूलको संचालन व्यवस्थापन समितिमार्फत नै गराउने व्यवस्था गर्नु उचित देखिन्छ ।
- ९ उच्च शिक्षामा श्री ५ को सरकारले दिदै आएको अनुदानलाई सामाजिक न्यायको दृष्टिकोणले हेरिनु पर्दछ । उच्च शिक्षामा प्रदान गरिएको अनुदानमा हरेक १०० रुपैयाको अनुदानमा गरिव तथा विपन्न समुदायले एक रुपैया भन्दा कमको फाइदा प्राप्त गरेको र धनी वर्गले ८१ रुपैया बराबरको फाइदाको उपभोग गर्ने गरेको अध्ययनबाट देखिन्छ । त्यसकारण उच्च शिक्षालाई क्रमिक रूपमा लागत असुली तर्फ उन्मुख गराउदै लैजानु आवश्यक देखिन्छ ।

- १० कतिपय कार्यक्रमहरूमा विनियोजन भएको रकम पनि पूर्ण रूपले निकाशा नभई लक्ष अनुरूप प्रगति हुन नसकेको अवस्था विद्यमान रहेको हुँदा विनियोजन भएको रकम पूर्णरूपमा निकासा हुनुपर्ने देखिन्छ । विगतमा जस्तै हाल पनि बजेट निकासा ढिलो हुने परिपाटी विद्यमान नै रहेको हुदाँ समयमै बजेट निकासा गर्ने व्यवस्था गर्नु पर्ने देखिन्छ । हालको व्यवस्थाले यसमा क्रमिक सुधार हुदै जाने कुरामा विश्वस्त हुन सकिन्छ ।
- ११ आयोजना प्रमुख / विभागीय प्रमुखको सरुवा कुनै निश्चित नियमको परिधीमा रहेर निर्धारित समय पछि मात्र गर्ने परिपाटी कायम गर्नु पर्छ ।
- १२ मन्त्रालयहरूको योजना तर्जुमा व्यवस्थापन र कार्यान्वयन समन्वय गर्ने क्षमतामा अभिवृद्धि गर्न ठोस कदम चाल्नु जरुरी देखिन्छ । मन्त्रालयहरूको क्षमतामा अभिवृद्धि भएको खण्डमा दातृ संस्थाहरू पनि लगानी गर्न इच्छुक भई वित्तिय स्रोत वढी परिचालन हुन सक्ने देखिन्छ ।

७.७ स्वास्थ्य

७.७.१ पृष्ठभूमि

सम्पूर्ण जनतालाई अत्यावश्यक स्वास्थ्य सेवा सर्वसुलभ गराउन र सन् २००० सम्ममा “सवैको लागि स्वास्थ्य” भन्ने नारालाई साकार तुल्याउन प्रत्येक वर्ष स्वास्थ्यसंग सम्बन्धित विभिन्न कार्यक्रमहरू संचालन हुदै आएको छ । यसै प्रतिबद्धता अनुरूप राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीति, २०४८ र दोश्रो दिर्घकालीन स्वास्थ्य योजना समेत तर्जुमा भई कार्यान्वयनमा ल्याइएका छन् । स्वास्थ्य सेवामा भएको लगानी र प्रयासबाट पूर्वाधार खडा गर्नमा ठूलो सफलता हासिल भएता पनि अत्यावश्यकिय स्वास्थ्य सेवा सम्पूर्ण नेपालीलाई सर्व सुलभ गराउन अरु प्रयासको खाँचो छ । नवौँ योजनामा उल्लेख भएका उद्देश्य र भौतिक लक्ष्यको प्राप्तिको लागि विभिन्न कार्यक्रमहरू तर्जुमा गरी लागू गरिएका छन् । आ.व. २०५७/५८ मा संचालन गरिने मुख्य कार्यक्रमहरूमा परिवार स्वास्थ्य, बाल स्वास्थ्य, आधारभूत स्वास्थ्य सेवा तथा प्रतिरोधात्मक र उपचारात्मक स्वास्थ्य सेवा, अस्पताल तथा स्वास्थ्य सेवाहरूको निर्माण सुधार, जनशक्ति विकास तथा तालीम, औषधि उपकरण आपूर्ति, स्वास्थ्य शिक्षा सूचना तगा प्रसार र सामुदायिक औषधि तथा स्वास्थ्य वीमा आदि रहेका छन् ।

७.७.२ क्षेत्रगत कार्यक्रम फलक (आ.व. २०५७/५८)

■ कूल विकास आयोजना हरु	:	५९
केन्द्रीय स्तर	:	४१
जिल्ला स्तर	:	१८
■ आ.व. २०५७/५८ मा संचालित नया आयोजनाहरू	:	४
■ श्री ५ को सरकारको स्रोत वाट मात्रै संचालित अयोजनाहरू	:	२७
वैदेशिक ऋणवाट संचालित	:	४
अनुदान तथा ऋण वाट संचालित	:	२८
■ विकास आयोजनाहरूको लागि छुट्याइएको कूल बजेट २०५७/५८		रु. २,९२,९२,९०,०००
श्री ५ को सरकारको स्रोत		रु. १,३०,५४,०७,००० (४४.५६%)
वैदेशिक ऋण		रु. १२,८१,२०,००० (४.३७%)
वैदेशिक अनुदान		रु. १,४९,५७,६३,००० (५१.०६%)

७.७.३ बजेट व्यवस्था तथा खर्च गर्न सक्ने क्षमता

विकास बजेट र खर्च

रु. हजारमा

आ.व.	विनियोजन	खर्च	खर्चको प्रतिशत
२०५४/५५	२,७१,११,९६	२,०७,६०,६०	७६.५७
२०५५/५६	२,६३,९०,१६	१,६३,२३,४३	६१.८५
२०५६/५७	२,७६,००,५४	२,०३,५६,७९	६९.४९
२०५७/५८	२,९२,९२,९०	-	

विगत तीन वर्षमा स्वास्थ्य क्षेत्रमा भएको बजेट विनियोजन र खर्चको तथ्यांकलाई केलाउँदा औसतमा विनियोजित रकमको केवल दुई तिहाई (६८ प्रतिशत) मात्र खर्च भएको देखिन्छ। वार्षिक रूपमा भएको खर्चलाई हेर्दा आ.व. २०५६/५७ मा आ.व. २०५५/५६ को तुलनामा केही प्रगति देखिए पनि आ.व. २०५४/५५ को तुलनामा अझै ७.०८ प्रतिशतले कमी रहेको देखिन्छ। यो नतिजावाट विनियोजन भन्दा खर्च लगभग एक तिहाईले कम हुनुका कारणहरुको बारेमा जानकारी र सो को विश्लेषण हुनु जरुरी देखिन्छ।

७.७.४ परियोजना / कार्यक्रमहरुको प्राथमिकता निर्धारण

७.७.४.१ प्राथमिकता सहित निरन्तरता दिनु पर्ने परियोजना/कार्यक्रमहरु

७०-४-४०१	क्षयरोग नियन्त्रण
७०-४-४५१	प्रजनन स्वास्थ्य तथा परिवार नियोजन
७०-४-७१०	औषधी तथा उपकरण आपूर्ति
७०-४-३३०	वी.पी. कोइराला स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान
७०-४-४५३	एकिकृत सुपरिवेक्षण
७०-४-५११	औलो तथा कालाजार नियन्त्रण कार्यक्रम
७०-४-४७२	भाडा पखाला रोग नियन्त्रण कार्यक्रम
७०-४-७२०	अस्पताल निर्माण सुधार कार्यक्रम

कारणहरु:

- उच्च भौतिक प्रगति
- उच्च खर्च र विनियोजनको अनुपात
- अधिकांश कार्यक्रमहरुमा शुन्य अथवा न्यून कर्मचारी खर्च छुटाइएको
- सरकारी सलंगनताको आवश्यकता भएको
- राष्ट्रिय योजना आयोग तथा स्वास्थ्य मन्त्रालयवाट विशेष प्राथमिकता प्राप्त आयोजनाहरुको रूपमा गणना गरिएको
- अधिकांश कार्यक्रमहरु नवौ योजनाले प्रथमिकता निर्धारण गरेको प्राथमिक स्वास्थ्य सेवा तथा अत्यावश्यकिय स्वास्थ्य सेवा अन्तरगत परेको
- सामाजिक न्यायको सिद्धान्तवाट उपयुक्त
- वी.पी कोइराला स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान श्री ५ को सरकारको विशेष प्राथमिकता प्राप्त परियोजना हो। २०५२/५३ देखि २०५६/५७ को अवधीमा यस परियोजनामा कुल २ अर्ब १५ करोड ७० लाख खर्च भैसकेको देखिन्छ। वर्तमान बजेटमा यस परियोजनाको लागि ३५ करोड रुपैया विनियोजित गरीएको छ। यस परियोजनामा ठुलो धनरासी लगानी भैसकेको सन्दर्भमा परियोजना सम्पन्न गरी यसवाट प्राप्त हुने प्रतिफललाई अधिकतम तुल्याउन यस परियोजनालाई आगामी वर्षहरुमा प्राथमिकता दिइ सम्पन्न गर्नमा जोड दिनु आवश्यक देखिन्छ।

७.७.४.२ समस्याग्रस्त कार्यक्रमहरु :

तालिका नं. १ मा उल्लेख भएका परियोजना/ कार्यक्रमहरु मध्ये समस्याग्रस्त परियोजना/ कार्यक्रमहरुको पहिचान गरी तिनीहरुलाई तीन समूहमा वर्गिकरण गरिएको छ।

क) वित्तिय प्रगति कम (७५ प्रतिशत भन्दा कम) र भौतिक प्रगति उच्च (९० प्रतिशत भन्दा बढी) भएका :

७०-४-७४०	व्यवस्थापन सूचना प्रणाली
७०-४-९१०	आयुर्वेदिक अस्पताल , नरदेवी
७०-४-४७१	राष्ट्रिय पोलीयो खोप कार्यक्रम
७०-५-५११	औलो तथा कालाज्वर नियन्त्रण (जिल्ला)
७०-४-७२२	प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र स्थापना र संचालन
७०-४-३०६	वि.पी. कोइराला मेमोरियल क्यान्सर अस्पताल
७०-४-३०१	वीर अस्पताल

माथि उल्लेखित कार्यक्रमहरूमा आवश्यकता भन्दा बढी बजेट विनियोजन भएको देखिन्छ । यसकारण खर्च कटौती गर्न छलफल गर्न जरुरी देखिन्छ । यी मध्ये प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र स्थापना एवं संचालन कार्यक्रमको लागि आ.व. २०५७/५८ मा २०५६/५७ को तुलनामा विनियोजन कम छ । अन्य कार्यक्रमहरूमा विनियोजन बढी देखिन्छ ।

ख) वित्तीय प्रगति उच्च (९० प्रतिशत भन्दा बढी) तर भौतिक प्रगति सन्तोषजनक नपाइएको (७५ प्रतिशत भन्दा कम) परियोजना/ कार्यक्रमहरू:

यस समूह अन्तर्गत निम्न लिखित परियोजना/कार्यक्रम पर्दछन् ।

७०-५-४५५	मातृ शिशु कार्यक्रम (रामेछाप, दोलखा)
७०-५-४७३	स्वास प्रश्वास नियन्त्रण कार्यक्रम (जिल्ला)
७०-४-३०३	सरुवा रोग अस्पताल, टेकु

यी कार्यक्रमहरूको पुनरावलोकन हुनु जरुरी देखिन्छ ।

ग) वित्तीय प्रगति न्यून (७५ प्रतिशत भन्दा कम) र भौतिक प्रगति पनि न्यून (७५ प्रतिशत भन्दा कम) भएका परियोजना / कार्यक्रमहरू:

७०-४-४७४	पोषण कार्यक्रम
७०-४-४७३	स्वास प्रश्वास नियन्त्रण (केन्द्र)
७०-५-४७२	भाडा पखाला रोग नियन्त्रण (जिल्ला)
७०-४-४५०	जनसंख्या तथा परिवार स्वास्थ्य परियोजना
७०-५-८५०	जेष्ठ नागरिक उपचार सहयोग कार्यक्रम
७०-४-४७०	विस्तारित खोप कार्यक्रम
७०-५-४५४	महिला स्वयं सेविका

यसरी केन्द्र र जिल्ला स्तरको गरी १७ कार्यक्रमहरू समस्याग्रस्त पाइएको छ ।

समस्याको प्रकृति:

- विगत तीन वर्षको औसत खर्च र विनियोजनको अनुपात ०.७५ भन्दा कम रहेको । कुनै कुनै कार्यक्रमको अनुपात त केवल ०.२० मा सिमित रहेको छ ।
- भौतिक र वित्तीय प्रगतिबीच तालमेलको अभाव रहेको ।
- कतिपय कार्यक्रमहरूको तीन वर्षको औसत भौतिक प्रगति र ०.५६/५७ को भौतिक प्रगति दुवै सन्तोषजनक नभएको ।
- केही कार्यक्रमहरूमा भत्ता तथा दैनिक भ्रमण भत्तामा अधिक खर्च छुट्टाइएको ।
- कतिपय कार्यक्रमहरूमा गत साल विनियोजित रकम खर्च गर्न नसकेपनि यो वर्ष सो भन्दा बढी बजेट विनियोजन गरिएको छ ।

७.७.४.३ पुनरावलोकन हुनुपर्ने कार्यक्रमहरू:

माथि उल्लेखित तीन समूहमा वर्गिकरण गरिएका परियोजना/ कार्यक्रम मध्ये निम्न लिखित चार कार्यक्रमहरूको पुनरावलोकन हुनु आवश्यक देखिन्छ ।

१) व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (७०-४-७४०)

- व्यवस्थापन सूचना प्रणाली कार्यक्रमको सम्बन्धमा यसवर्ष १९ करोड २७ लाख बजेट विनियोजन गरिएको छ । यसका प्रमुख कार्यक्रमहरूमा अनुगमन तथा मुल्याङ्कन, व्यवस्थापन सूचना प्रणालीमा तालीम र फर्म छपाइ प्रमुख रहेका छन् ।
- आ.व. २०५५/५६ मा विनियोजित रकमको केवल ६% मात्र निकासा भइ अति न्यून निकासा भएको ।
- स्वास्थ्य सेवाको लागि संचालित विभिन्न कार्यक्रमहरूको एकिकृत रूपमा अनुगमन र मूल्यांकन गर्न केन्द्र र जिल्ला स्तरमा “एकिकृत सुपरिवेक्षण” कार्यक्रम संचालित छ । यस कार्यक्रमको मुख्य कार्य विविध कार्यक्रमको अलग अलग

सुपरिवेक्षणको सट्टा एकिकृत रुपमा सम्पूर्ण कार्यक्रमको अनुगमन र मूल्यांकन गर्नु हो । यस सन्दर्भमा व्यवस्थापन सूचना प्रणाली कार्यक्रम अन्तर्गत गरिने अनुगमन र मूल्यांकनको काममा दोहरोपन देखिएको छ ।

- ०५६/५७ को तुलनामा ०५७/५८ मा बजेट विनियोजन अत्याधिक अनुपात १:१४ को दरमा बढेको पाइन्छ ।
- विगत तीन वर्षको औसत वित्तीय प्रगति केवल ६० प्रतिशत रहेको छ ।

२) जेष्ठ नागरीक उपचार सहयोग कार्यक्रम (७०-५-८५०)

- लगातार ३ वर्ष सम्म वित्तीय प्रगति केवल ७ प्रतिशत मात्र भएको ।
- वित्तीय प्रगति अति न्यून भएवाट भौतिक प्रगति पनि स्वाभाविक रुपमा अति न्यून रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ ।

३) मातृ शिशु कार्यक्रम (रामेछाप र दोलखा) (७०-५-४५५)

- विनियोजित भन्दा बढी रकम खर्च भएको तर भौतिक प्रगति केवल ५६% हासिल भएको ।
- कर्मचारी भत्ता तथा दैनिक भ्रमण भत्तामा अधिक खर्च ६०% छुट्टाइएको ।

४) वीर अस्पताल (७०-४-३०१)

- विनियोजित कूल बजेट ४६ करोड ५० लाख मध्ये केवल १८ प्रतिशत मात्र खर्च भई वित्तीय प्रगति न्यून हुन गएको ।
- वित्तीय प्रगतिको तुलनामा भौतिक प्रगति अस्वाभाविक रुपले ८५ प्रतिशत देखाइएको छ ।
- आ.व. ०५५।५६ मा विनियोजित बजेटको केवल १५ प्रतिशत मात्र निकासा भएको देखिन्छ । आ.व. ०५६।५७ मा पनि केवल १५ प्रतिशत मात्र निकासा भएको देखिन्छ । यसरी कम निकासा हुनुको कारणमा श्री ५ को सरकारको योगदानको मात्र निकासाको गणना गरिएकोले हो । दातृ राष्ट्रवाट हुने सहयोग मध्ये कति खर्च भयो यसको जानकारी उपलब्ध छैन । श्री ५ को सरकारको संलग्नता क्रमिक रुपले घटाउदै लानु पर्ने देखिन्छ ।

७.७.४.४ समस्याग्रस्त भैकन पनि प्राथमिकता पाउनु पर्ने कार्यक्रमहरु:

७०-४-४७१	राष्ट्रिय पोलियो खोप कार्यक्रम
७०-५-४७२	भाडा पखाला नियन्त्रण (जिल्लास्तर)
७०-५-५११	औलो तथा कालाजार नियन्त्रण (जिल्लास्तर)
७०-४-७२२	प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र स्थापना र संचालन
७०-४-४७३	स्वास प्रश्वास नियन्त्रण कार्यक्रम (केन्द्र)
७०-५-४७३	स्वास प्रश्वास नियन्त्रण कार्यक्रम (जिल्ला)
७०-४-४७४	पोषण कार्यक्रम
७०-४-४७०	विस्तारित खोप कार्यक्रम
७०-५-४५४	महिला स्वयंसेविका

माथि उल्लिखित कार्यक्रमहरु योजना आयोगले वर्गिकरण गरेको विशेष प्राथमिकता प्राप्त कार्यक्रम अन्तर्गत परेकोले ती कार्यक्रमहरुलाई प्राथमिकता सहित निरन्तरता दिनु पर्ने कार्यक्रम अन्तर्गत समावेश गरिएको छ । यसमध्ये कै जनसंख्या तथा परिवार स्वास्थ्य परियोजनाको गत डिसेम्बर २००० मा कार्य सम्पन्न भैसकेको छ ।

माथि उल्लेखित वर्गिकरण भित्र नपरेका निम्न लिखित कार्यक्रमहरुले पनि निरन्तरता पाउनु जरुरी देखिन्छ ।

७०-४-४०२	एड्स तथा यौन रोग नियन्त्रण,
७०-४-७६०	राष्ट्रिय तालीम कार्यक्रम (केन्द्रस्तर),
७०-५-५१२	कुष्ठ रोग नियन्त्रण केन्द्र (जिल्लास्तर),
७०-४-७२०	अस्पताल निर्माण एवं सुधार (केन्द्रस्तर),
७०-४-९३५	सामुदायिक औषधी तथा स्वास्थ्य विमा
७०-४-७५०	राष्ट्रिय स्वास्थ्य शिक्षा सूचना तथा संचार (केन्द्रस्तर)

प्राथमिकता सहित निरन्तरता दिनु पर्ने कारणहरु:

- माथि उल्लेखित अधिकांश कार्यक्रमहरु नवौं योजनाले प्राथमिकता निर्धारण गरेको अत्यावश्यकिय स्वास्थ्य सेवा अन्तर्गत परेको ।
- वडा स्तरमा स्वास्थ्य सेवा र सल्लाह प्रदान गर्न महिला स्वयसेवीकाको भूमिका अत्यन्त महत्वपूर्ण रहेको ।
- देशमा ६९% रोगको भार सरुवा रोगको सक्रमण, कुपोषण, स्वास प्रश्वास र सुरक्षित मातृत्व सम्बन्धी समस्याहरुबाट हुने गरेको सन्दर्भमा माथि उल्लेखित कार्यक्रमहरुलाई प्राथमिकता प्रदान गर्नाले रोगको भार कम गरी सो वाट श्रमशक्तिको सक्रिय दिनमा हुन जाने क्षति कम भइ गरिवी निवारण गर्न मद्दत पुग्ने देखिन्छ ।
- ग्रामीण स्तरसम्म चिकित्सकको सेवा सहितको अत्यावश्यकिय स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्न र सर्व सुलभता वढाउन प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्रको स्थापना र संचालन अति आवश्यक देखिन्छ ।
- प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र, स्वास्थ्य चौकी तथा उप स्वास्थ्य चौकीहरुमा आवश्यक मात्रामा औषधीको नियमित आपूर्तिको समस्या विद्यमान रहेको अवस्थामा सामुदायीक औषधी कार्यक्रमले चरणवद्ध रुपमा सवै स्वास्थ्य निकायमा वर्ष भरिको लागि औषधी आपूर्ति को व्यवस्था सुनिश्चित गर्ने लक्ष्य राखेको छ ।
- एक वर्ष मुनिका सम्पूर्ण बाल बालिकाहरुलाई खोपद्वारा सुरक्षा प्रदान गर्ने लक्ष्य रहेकोमा हाल ७५ प्रतिशत देखि ८५ प्रतिशत बालबालिकाहरुलाई मात्र सुविधा दिन सकिएको छ । खोप सेवाको विस्तार र निरन्तरताको लागि यो कार्यक्रम महत्वपूर्ण रहेको छ ।
- देशमा वढ्दै गएको एड्सको प्रकोपलाई कम गर्नु अति आवश्यक भएको सन्दर्भमा एड्स तथा यौन रोग नियन्त्रण कार्यक्रमको महत्व रहेको छ ।

७.७.५ कार्यक्रम कार्यान्वयनमा देखा परेका समस्याहरु

१) साधन सदुपयोग गर्न सक्ने क्षमताको अभाव

- साधन सदुपयोग गर्न सक्ने क्षमतामा कमि एउटा प्रमुख समस्या हो । आर्थिक वर्ष २०५६/५७ मा स्वास्थ्य क्षेत्रको विकास बजेटको लगभग ६९ प्रतिशत रकममात्र खर्च गर्न सकेको तथ्याङ्कबाट देखिन्छ । यसरी एका तिर देशमा साधनको सीमितताको समस्या विद्यमान छ भने अर्को तिर साधनको उचित सदुपयोग समेत गर्न सकिएको छैन ।

२) भत्ता एवं प्रशासनिक खर्चको आधिक्यता

- मुख्य गरी स्वास्थ्य क्षेत्रको जिल्लास्तरीय कार्यक्रमहरुमा भत्ता, दैनिक भ्रमण भत्ता र प्रशासनिक खर्चको आधिक्यता समस्याको रुपमा छ । कुनै कुनै कार्यक्रमहरु जस्तै जिल्ला स्तरीय भाडा पखाला कार्यक्रम, कुष्ठ रोग नियन्त्रण र मलेरिया र कालाज्वर जस्ता कार्यक्रमहरुमा कूल विकास बजेटको ८३ प्रतिशत देखि १०० प्रतिशतसम्म भत्ता एवम प्रशासनिक खर्चले ओगटेको पाइन्छ । यस्तो स्थितिमा विदेशी सहयोगबाट संचालित कार्यक्रमहरुमा कार्यक्रमको निरन्तरतामा भविष्यमा समस्या आइपर्ने देखिन्छ ।

३) विनियोजित रकमको निकासको समस्या

- कतिपय कार्यक्रमहरुमा विजियोजित रकम निकास हुने प्रक्रिया जटिल र रकमको निकास नै कम हुने गरेकोले लक्ष अनुसार प्रगति न्यून भएको देखिन्छ । आ.व. २०५६/५७ मा स्वास्थ्य क्षेत्रको विभिन्न केन्द्र र जिल्लास्तर गरी ३० वटा कार्यक्रमहरुको बजेट निकास शुरुमा रोकका गरिएको तथ्यांकबाट पुष्टी हुन्छ । उपलब्ध तथ्याङ्कबाट केहि कार्यक्रम जस्तै रामेछाप दोलखा महिला तथा बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमको हकमा २०५५/५६ मा तेश्रो चौमासिक आर्थिक वर्षको अन्तमा मात्र निकास भएको देखिन्छ भने विर अस्पताल र व्यवस्थापन सूचना प्रणाली कार्यक्रमहरुमा आ.व. २०५५/५६ मा क्रमश १४ र ६ प्रतिशत मात्र निकास भएको देखिन्छ । कतिपय कार्यक्रमहरुमा दातृसंस्थाहरुको निश्चित प्रतिवद्धता नभइकन पनि रकम वाडफाइ गर्ने गरिएको देखिन्छ, यसले गर्दा पनि रकमको निकासमा ढिलाइ र रकम पनि कम निकास हुने गरेको पाइन्छ ।
- दातृ संस्थाहरुले प्रतिवद्धता गरे अनुसार समयमै बजेट उलब्ध हुन नसकेकोले गर्दा पनि कार्यक्रम कार्यान्वयनमा ढिला हुन गई प्रगति कम देखिन गएको छ ।

- विदेशी कृण एवम अनुदान वाट संचालित कार्यक्रमहरुको हकमा श्री ५ को सरकारले छुट्टाउनु पर्ने अनुपातिक योगदान पुरा दिन नसकनाले पनि दातृ संस्थाहरुबाट निकासो हुनु पर्ने रकम रोक्का भइ कार्यक्रम कार्यान्वयनमा ढिला हुन गएको देखिन्छ ।
- शिक्षा र स्वास्थ्य संग सम्वन्धित कतिपय कार्यक्रमहरुमा लक्ष निर्धारणको समस्या विद्यमान रहेको पाइन्छ । परियोजनाहरुको सूचकाङ्क विश्लेषण गर्दा केहि परियोजनाहरुको हकमा वित्तीय प्रगति सत प्रतिशत देखिन्छ भने भौतिक प्रगतिहरु सन्तोषप्रद भएको पाइदैन यसबाट लक्ष निर्धारण वास्तविक नभएको पुष्टी हुन आउछ भने अर्कोतिर तथ्यांकको विश्वसनियतामा शंका उत्पन्न हुन्छ ।
- अकुशल व्यवस्थापन र संस्थागत कमजोरी पनि कार्यक्रम कार्यान्वयनमा देखा परेको एउटा प्रमुख समस्या हो । कुनै परियोजनाबाट लाभान्वित हुने जनसंख्या र कार्यक्रमको लागि आवश्यक लागतको निश्चित अनुमान गर्न सक्ने क्षमताको अभावले गर्दा हचुवाको भरमा रकम किटान गरिएको छ । त्यसको फलस्वरूप कतिपय कार्यक्रमहरुमा बजेट नपुग भएको गुनासो पाइन्छ भने कतिपयमा विनियोजत रकम पूरै खर्च गर्न नसकेको अवस्था पनि विद्यमान छ ।
- आयोजना प्रमुखहरुको छिटो छिटो सरुवा हुने पद्धतिले गर्दा कार्यान्वयनमा ढिला हुन गएको देखिन्छ ।
- कार्यक्रम कार्यान्वयनमा देखा परेका विद्यमान समस्याहरुलाई छिटै समाधान गरी निर्धारित लक्ष हासिल गर्न सहयोग पुऱ्याउन अनुगमन तथा मूल्यांकन त्यति प्रभावकारी नभएको देखिन्छ ।
- तथ्याङ्कको सकलन र सम्प्रेषण पनि कमजोर देखिन्छ । अधिकांश जिल्ला स्तरीय कार्यक्रमहरुको भौतिक प्रगति सम्वन्धी तथ्याङ्क उपलब्ध छैन ।
- जिल्लास्तरीय खोप कार्यक्रमका लागि उपलब्ध कोल्ड चैनको सुविधा कतिपय स्थानहरुमा पुरानो भैसकेको र कतिपय स्थानमा क्षमता सीमित भएकोले विस्तारित खोप कार्यक्रम प्रभावकारी तुल्याउन अप्ठ्यारो परेको वुझिन्छ ।
- मलेरिया, क्षयरोग जस्ता कार्यक्रमहरुमा स्वास्थ्यकर्मीहरुको अभावले कतिपय कार्यक्रमहरु लक्ष अनुसार प्रगति हासिल गर्न सकिएको छैन ।
- स्वास्थ्यसंग सम्वन्धित कतिपय कार्यक्रमहरु एक अर्को मन्त्रालयसंग समन्वय गरी संचालन गर्नु पर्ने हुन्छ । शिक्षा, सरसफाई र खानेपानीसंग स्वास्थ्य स्थितिको निकटतम सम्वन्ध हुन्छ तर कार्यक्रमको कार्यान्वयनमा सम्वन्ध मन्त्रालयहरु बीच समन्वयको कमी रहेको छ ।

७.७.६ क्षेत्रगत सुझावहरु :

१. दातृ संस्थाले रकम दिने पूर्ण प्रतिवद्धता नजनाएका कार्यक्रम बजेटमा प्रस्ताव गरिनु हुदैन ।
२. भत्ता एवं प्रशासनिक खर्चको आधिक्यता भएका कार्यक्रमहरुको आवश्यकताको वारेमा पुर्नमूल्याङ्कन हुनु जरुरी देखिन्छ । स्वास्थ्य क्षेत्रको १२ वटा जिल्ला स्तरीय कार्यक्रमहरुमा भत्ता र प्रशासनिक खर्च १७ देखि १०० प्रतिशतसम्म रहेको पाइन्छ ।
३. मलेरिया क्षयरोग जस्ता कार्यक्रमहरुमा स्वास्थ्यकर्मीहरुको अभावले कतिपय कार्यक्रमहरु लक्ष अनुसार प्रगति हासिल गर्न नसकिएको हुदा स्थितिको विश्लेषण गरी आवश्यक जनशक्ति उपलब्ध गराउनु पर्ने भए त्यस तर्फ कदम चाल्नु जरुरी देखिन्छ ।
४. मन्त्रालयहरुको योजना तर्जुमा व्यवस्थापन, कार्यान्वयन समन्वय गर्ने क्षमतामा अभिवृद्धि गर्न ठोस कदम चाल्नु जरुरी देखिन्छ । मन्त्रालयहरुको क्षमतामा अभिवृद्धि भएको खण्डमा दातृ संस्थाहरु पनि लगानी गर्न इच्छुक भइ वित्तिय स्रोत वढी परिचालन हुन सक्ने देखिन्छ ।

५. प्राथमिक स्वास्थ्य सेवाको क्षेत्रमा गरिने लगानी विगत केहि वर्ष देखि घट्दो क्रममा छ । १९९१/९२ मा कूल स्वास्थ्य क्षेत्रको लगानी मध्ये प्राथमिक स्वास्थ्य सेवाको अंश ७७% रहेकोमा १९९७/९८ मा घटेर ५७% कायम रहेको छ । सरकारको मात्रै नभई वाह्य सहयोग समेत यसमा घट्नु गएको छ । त्यसैले आगामी वर्षहरूमा प्राथमिक स्वास्थ्य सेवामा साधनको बढी अंश बाँडफाँड हुनु आवश्यक छ ।
६. नेपालमा गरिएको रोगको भार सम्बन्धी अध्ययनबाट ६९ प्रतिशत रोगको भार सरुवा रोगको संक्रमण, कुपोषण र सुरक्षित मातृत्व सम्बन्धी समस्या हरुबाट हुने गरेको देखिन्छ । यसको साथै कूल मृत्यूको ५०% माथि उल्लेखित रोगहरूबाट हुने गरेको अध्ययन बाट देखिन्छ । यस सन्दर्भमा आगामी वर्षहरूमा स्वास्थ्य क्षेत्रमा मुख्य प्राथमिकता सरुवा रोगको नियन्त्रण, पोषण, सुरक्षित मातृत्व र परिवार नियोजन कार्यक्रमहरूमा जानु जरुरी देखिन्छ ।
७. स्वास्थ्य सेवाको क्षेत्रमा सेवा प्रदान गर्दै आएका विभिन्न अन्तराष्ट्रिय र राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाहरूको कार्य क्षेत्रमा दोहोरोपनको समस्या विद्यमान रहेको हुँदा यो समस्या समाधान गर्न स्वास्थ्य मन्त्रालयले विभिन्न गैर सरकारी संस्थाहरूले प्रदान गर्ने सेवाको क्षेत्र र भौगोलिक क्षेत्र समेतको निर्धारण गरी दिनु आवश्यक देखिन्छ । यसबाट दोहोरोपनको साथै क्षेत्रीय असन्तुलनको समस्या केहि हदसम्म कम हुन सक्ने देखिन्छ ।
८. योजनामा उल्लेखित कार्यक्रम अनुसारको कार्ययोजना वन्न जरुरी देखिन्छ । यसले गर्दा योजनामा उल्लेखित लक्ष हासील गर्नमा मद्दत पुग्न जाने छ ।
९. उपचारात्मक र उच्चस्तरीय चिकित्सा सेवाको लागि निजी क्षेत्रलाई प्रोत्साहन दिई सहभागी गराउने नीतिलाई अझ प्रभावकारी ढंगले अगाडी लानु पर्ने देखिन्छ ।
१०. एकमुष्ट अनुदान जाने कार्यक्रमहरूमा अनुदानको प्रभावकारी प्रयोगको लागि नियमित अनुगमन र मूल्यांकन हुनु जरुरी छ । अनुदान प्राप्त गर्न योग्य स्वास्थ्य संस्थाहरूको छनौट गर्दा निश्चित मापदण्ड निर्धारण गरी सेवामुखी र नतिजामुखी संस्थाहरूलाई अनुदान दिनु पर्दछ ।

७.८ स्थानीय विकास

७.८.१ पृष्ठभूमि

विकेन्द्रीकरणको माध्यमबाट स्थानीय जनप्रतिनिधिहरूको पहलमा जनसहभागिता परिचालन गरी दिगो ग्रामीण विकास गर्ने राष्ट्रिय लक्ष रहेको छ । यस अनुरूप स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन २०५५ लागु भइसकेको छ र स्थानीय विकासको उत्तरदायित्व क्रमिक रूपमा स्थानीय तहमा हस्तान्तरण हुने प्रक्रिया शुरु भएको छ । उक्त उद्देश्य प्राप्तीका लागि भौतिक एवं संस्थागत पूर्वाधारहरूको विषेश महत्व रहन्छ । त्यस प्रयोजनको लागि श्री ५ को सरकारले विभिन्न विकास कार्यक्रमहरू संचालन गर्दै आएको छ ।

७.८.२ क्षेत्रगत कार्यक्रम फलक (आ.व. २०५७/५८)

■ कूल विकास आयोजनाहरू	:	४४
केन्द्रीय स्तर	:	१७
जिल्ला स्तर	:	२७
■ आ.व. ०५७/५८ मा संचालित नयाँ आयोजनाहरू	:	७
■ श्री ५ को सरकारको स्रोत बाट मात्रै संचालित आयोजनाहरू	:	१९
वैदेशिक ऋणबाट संचालित	:	९
अनुदान तथा ऋणबाट संचालित	:	१६
■ विकास आयोजनाहरूको लागि छुट्टयाएको कूल वजेट २०५७/५८		रु. ५,७६,७७,४९,०००
श्री ५ को सरकारको स्रोत		रु. ४,०४,५८,११,००० (७०.१५%)
वैदेशिक ऋण		रु. ७२,८४,५६,००० (१२.६३%)
वैदेशिक अनुदान		रु. ९९,३४,८२,००० (१७.२२%)

७.८.३ क्षेत्रगत लगानी स्थिति

आ.व ०५७/५८ मा स्थानिय विकास मन्त्रालय अन्तर्गत केन्द्र र जिल्ला तहमा विकास निर्माण संग सम्बन्धित ४४ विकास कार्यक्रमहरु संचालनमा छन् । यसका लागि साधारण खर्च (रु. ५७ करोड) र विकास खर्च (रु. ५७७ करोड) गरी रु. ६३३ करोड विनियोजन भएको छ । आ.व. ०५६/५७ को दाँजोमा आ.व ०५७/५८ मा विनियोजित रकम १४ प्रतिशतले बढी छ । कूल खर्चको करीव २७ प्रतिशत वैदेशीक सहयोगबाट पूर्ति हुने अनुमान गरीएको छ । यसरी स्थानीय विकास क्षेत्रमा श्री ५ को सरकारको दुर्लभ स्रोतको ठूलो अंश खर्च हुने भएकोले त्यस स्रोतको प्रभावकारी उपयोगमा नै यस क्षेत्रले पुऱ्याउने योगदान निर्भर गर्दछ । उक्त खर्चको बढी भाग सालवसालि किसिमको भएकोले पनि यसलाई धान्न सक्ने नसक्ने भन्ने पक्षलाई समेत ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ ।

७.८.४ वजेट व्यवस्था तथा खर्च गर्न सक्ने क्षमता

विकास वजेट र खर्च

रु. हजारमा

आ.व	विनियोजन	खर्च	खर्चको प्रतिशत
०५४/५५	४२३२४३९	३,६७,८८,५०	८६.९२
०५५/५६	४२४२९७५	३,८३,६७,७५	९०.४३
०५६/५७	४९८४२९८	४,३६,९२,३४	८७.५०
०५७/५८	५७६७७४९	-	

यस क्षेत्रको खर्च गर्न सक्ने क्षमता करीव ८८ प्रतिशत रहेको छ । निकासको समस्या पनि केही आयोजनाहरुमा रहेका छन् ।

७.८.५ आयोजनाहरुको प्राथमिकता निर्धारण

क) वित्तीय र भौतिक प्रगति बीच तालमेल नभएका आयोजनाहरु

आर्थिक वर्ष २०५७/५८ को वजेटमा समावेश भएका स्थानीय विकास मन्त्रालय अन्तर्गतका ४४ आयोजना/कार्यक्रमहरुलाई केही परिसूचकहरुको आधारमा सरसर्ति पुनरावलोकन गरी समस्याग्रस्त र कम प्राथमिकता भएका आयोजनाहरु छुट्याउने प्रयाश गरिएको छ । परिसूचकहरु सहित आयोजनाहरुको सूचि तालिका ७.८.१ मा दिइएको छ । उक्त सूचिबाट निम्न तिन किसिमका आयोजना समूहहरु पहिचान गरिएका छन् ।

खर्च ९० प्रतिशत भन्दा बढी भएको र भौतिक प्रगति ७५ प्रतिशत भन्दा कम भएको आयोजनाहरु :

६९-५-५३०	६९-५-५००	६९-५-५२०	६९-५-६१०
६९-५-५१०	६९-४-४००	६९-५-२१०	६९-५-६६०
६९-४-२२०			

(कूल ९ आयोजनाहरु)

खर्च ७५ प्रतिशत भन्दा कम भएको र भौतिक प्रगति ९० प्रतिशत भन्दा बढी भएको आयोजनाहरु :

२५०	६९-५-६३०	६९-५-३५२	६९-५-४२०
४५२			

(कूल ५ आयोजनाहरु)

खर्च ७५ प्रतिशत भन्दा कम भएको र भौतिक प्रगति ७५ प्रतिशत भन्दा कम भएको आयोजनाहरु :

६९-४-३९०	६९-४-२३०	६९-५-४५४	६९-४-३५१
६९-५-२८०	६९-५-४५५		

(कूल ६ आयोजनाहरु)

आयोजना प्राथमिककरणको सम्बन्धमा गरिएका विप्लेशण र परामर्शबाट प्राप्त केही नतिजाहरु तल उल्लेख गरिएको छ ।

ख) वित्तीय प्रगति न्यून रहेको आयोजनाहरूको सम्बन्धमा

विगत ३ आर्थिक वर्ष ०५४/५५-०५६/५७ को औषत वित्तीय प्रगतीको आधारमा मूल्याङ्कन गर्दा ३ आयोजनाहरूले ५० प्रतिशत भन्दा कम बजेट खर्च गर्न सकेको देखिन्छ। यी आयोजनाहरूलाई समस्याग्रस्त भन्न सकिन्छ र त्यसो हुनाको विभिन्न कारणहरू हुन सक्छन्। त्यस्ता आयोजनाहरू निम्न छन्।

संकेत नं.	आयोजनाको नाम
६९-५-२९१	ग्रामीण पूर्वाधार विकास कार्यक्रम
६९-५-३५२	अरुण उपत्यका गरिवी निवारण आयोजना (भोजपुर, संखुवासभा)
६९-४-३९०	गरीबसंग विश्वेश्वर

तर उल्लिखित आयोजनाहरू मध्ये ग्रामीण पूर्वाधार विकास आयोजना आ.व. ०५६/५७ (जुन वर्षको वित्तीय प्रगति ८१ % छ) देखी मात्र वास्तविक रूपमा संचालनमा आएकोले २-वर्षे औषत विग्रन गएको हो र यो विशेष प्राथमिकता प्राप्त आयोजना पनि हो। अरुण उपत्यका गरिवी निवारण आयोजना मुलतः भोजपुर र संखुवासभा जिल्लाका जि.वि.स. र गा.वि.स. को संस्थागत विकास र महिला सशक्तिकरण गर्ने भएकोले वित्तीय प्रगति संतोषप्रद नभएता पनि प्राथमिकता पाउनु पर्ने आयोजना हो। त्यस्तै नेपाल अधिराज्यका अती गरीब जनताको आर्थिक अवस्था उठाउने उद्देश्यले आ.व. ०५६/५७ देखि संचालनमा आएको गरीबसंग विश्वेश्वर विशेष प्राथमिकता प्राप्त आयोजना हो। यसको कार्यान्वयन पक्षमा पनि समस्या देखिएको छ। पूर्ण तयारी विना भैपरि आउने शीर्षकमा राखिएको कारणले समेत उक्त आयोजना समस्याग्रस्त भएको र खर्च हुननसकेको हो।

ग) नयाँ आयोजनाहरूको सम्बन्धमा

आ.व. ०५७/५८ मा समावेश भएका नयाँ स्थानीय विकास आयोजना/कार्यक्रमहरूको सूची तल दिइएको छ।

संकेत नं.	आयोजनाको नाम
६९-५-६७४	मेची पहाडी विकास कार्यक्रम
६९-४-२९२	भोलुङ्गे पुलहरूको निर्माण र बृहत मर्मत आयोजना
६९-५-६७६	ग्रामीण सडक मर्मत संभार कोष
६९-५-३७२	जिल्ला साभेदारी कार्यक्रम
६९-५-६७३	स्थानीय निकाय सुदृढीकरण कार्यक्रम
६९-४-६७५	योजना अनुगमन तथा मूल्यांकन कार्यक्रम
६९-५-६७१	ग्रामीण पहुँच कार्यक्रम

मेची पहाडी विकास कार्यक्रम तेश्रो चरणमा संचालित पुरानो कार्यक्रम हो र यो रातो कितावमा पहिलो पल्ट देखिएर मात्र नयाँ समूहमा परेको हो। यसले इलाम, पाँचथर र ताप्लेजुङ्ग जिल्लाहरूको स्थानीय स्तरमा योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन र अनुगमन गर्ने क्षमता अभिवृद्धिमा योगदान पुऱ्याएको छ। त्यस्तै स्वीस सरकारको सहयोग प्राप्त भोलुङ्गे पुलहरूको निर्माण र बृहत मर्मत आयोजना पनि पुरानो आयोजना हो र यो आ.व. ०५७/५८ देखि निर्माण तथा यातायात मन्त्रालयको सट्टा स्थानीय विकास मन्त्रालय अन्तर्गत संचालन भइरहेको छ। नयाँ कार्यक्रमहरू मध्ये ग्रामीण सडक मर्मत संभार कोष जिल्लाहरूमा निर्माण गरिएका सडकहरूको मर्मत कार्य लाई दिगो र व्यवस्थित गर्ने तर्फको महत्वपूर्ण सुरुवात हो। त्यस्तै नेदरल्याण्ड सरकारको अनुदान सहयोगमा कर्णाली अंचलका ५ जिल्लाहरूमा संचालित जिल्ला साभेदारी कार्यक्रम नेदरलैण्ड विकास संस्थाले जिल्ला विकास समितिहरूसंग सोभै संभौता गरी कार्यान्वयन गर्ने र जिल्ला विकास समितिले नै आवश्यक म्याचिङ फण्ड उपलब्ध गराउनु पर्ने एक नविन कार्यक्रम हो। यसको प्रगति र अनुभव अनुगमन गर्न आवश्यक छ। संस्थागत खाँचोलाई दृष्टिगत गरी शुरु गरिएका स्थानीय निकाय सुदृढीकरण कार्यक्रम र योजना अनुगमन तथा मूल्यांकन कार्यक्रम दुवै पूर्ण तयारीका साथ संचालन भएमा सकारात्मक प्रभाव दिने खालका छन्। ब्रिटिश सरकारको सहयोगमा भोजपुर, संखुवासभा र खोटाङ्ग जिल्लाहरूमा ग्रामीण यातायात पूर्वाधार विकास गर्ने ग्रामीण पहुँच कार्यक्रम कार्यान्वयनमा आइसकेको छैन। विस्तृत तयारीका साथ कार्यान्वयन गर्न लागिएको यो आयोजनाले पनि प्राथमिकता पाउनु पर्दछ।

घ) गाभ्नु पर्ने आयोजनाहरूको सम्बन्धमा

आ.व. ०५७/५८ को बजेटमा समावेश भएका निम्न आयोजनाहरू गाभ्नु पर्ने या तिव्र कटौती गर्नु पर्ने देखिन्छ।

संकेत नं.	आयोजनाको नाम
६९-५-६१०	स्थानीय विकास निर्माण कार्यक्रम
६९-५-५५०	जनसहभागितामा आधारित विकास कार्यक्रम
६९-५-६२०	स्थानीय मार्ग भोलुङ्गे पुल
६९-५-६३०	ग्रामीण कृषि सडक
६९-४-२९२	भोलुङ्गे पुलहरूको निर्माण र बृहत मर्मत आयोजना

स्थानीय विकास निर्माण कार्यक्रम अन्तर्गत विभिन्न जिल्लाहरूका ग्रामीण स्तरमा सडक, घोडेटो र गोरेटो वाटो निर्माणका लागि रु.२५ करोड विनियोजन गरिएको छ। उक्त कार्यक्रमलाई ग्रामीण कृषि सडक कार्यक्रम संग गाभी स्थानीय पूर्वाधार विकास र कृषि सडक विभाग मार्फत योजनावद्ध ढंगले संचालन गर्नु उपयुक्त देखिन्छ। त्यस्तै रु. १३ करोड विनियोजन गरिएको स्थानीय मार्ग भोलुङ्गे पुल पनि "भोलुङ्गे पुलहरूको निर्माण र बृहत मर्मत आयोजना" संग गाभी स्थानीय पूर्वाधार विकास र कृषि सडक विभाग मार्फत संचालन गर्नु प्रभावकारी हुने देखिन्छ। त्यसरी नै आ.व. ०५२/५३ देखि अधिराज्यका विभिन्न जिल्लाहरूमा शुरु गरीएको जनसहभागितामा आधारित विकास कार्यक्रम पनि उक्त विभागबाटै संचालन गर्नु उपयुक्त देखिन्छ। ग्रामीण कृषि सडक आयोजनाले पनि दोहोरोपन नआउने गरी आफ्नो कार्यक्षेत्र किटान गर्नु आवश्यक छ। खासगरी विश्व बैंक, एशीयाली विकास बैंक र वेलायती सहयोगमा संचालित पूर्वाधार विकास कार्यक्रमहरूले समेटेका जिल्लाहरूमा यस्तै आफ्नो कार्यक्रम संचालन गर्नु आवश्यक छैन। पूर्वाधार विकासका सबै परियोजनाहरूमा प्रयोग हुने प्रविधि, कार्यनीति र प्रक्रियामा एक रुपता हुन पनि उत्तिकै आवश्यक छ। यसरी कार्यक्रमहरूमा दोहोरोपन हटाई एक आपसमा गाभी "जिल्ला यातायात गुरु योजना" को प्राथमिकताक्रम अनुसार तयारीका साथ कार्यान्वयन गरिएमा यी कार्यक्रमहरूमा हाल विनियोजन गरिएको कूल रकममा उल्लेख्य वचत हुन सक्ने र साथै ग्रामीण पूर्वाधार र कृषि सडक को विकासमा ठोस योगदान पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ।

ड) परिमार्जन गर्नु पर्ने आयोजनाहरूको सम्बन्धमा

हाल चालु रहेका र वित्तीय प्रगती ५० प्रतिशत भन्दा माथि रहेका निम्न आयोजना/कार्यक्रमहरू पुर्नपरिभाषित र परिमार्जन गरी कार्यान्वयन गर्नु पर्ने देखिन्छ।

संकेत नं.	आयोजनाको नाम
६९-५-६६०	पद्मपुर स्थानान्तरण आयोजना
६९-४-२९०	दुर्गम क्षेत्र विकास कार्यक्रम
६९-४-३२०	राष्ट्रिय जनजाती उत्थान प्रतिष्ठान
६९-४-३६०	उपेक्षित, उत्पीडित र दलितवर्ग उत्थान विकास समिति
६९-५-४२०	प्रजा एवम् अन्य आदिवासी विकास कार्यक्रम

आ.व. ०५१/५२ देखी प्रारम्भ भएको पद्मपुर स्थानान्तरण आयोजनाको सम्पन्न हुने तिथिमिति अबै निश्चित नभएको हालको सन्दर्भमा यस आयोजनाको कार्यक्षेत्र किटान गरी यसलाई समयवद्ध रुपमा कार्यान्वयन गर्नु पर्ने देखिन्छ। अन्य चार आयोजनाहरू सरसरती हेर्दा महत्वपूर्ण देखिएता पनि तिनले लक्षित समूहको सामाजिक एवं आर्थिक अवस्थामा सुधार गर्ने उद्देश्यमा सकारात्मक प्रभाव पार्न सकेका छैनन। यसो हुनुमा धेरै हद सम्म यी कार्यक्रमहरू केन्द्रमुखी भएको, सरोकारवालाहरूको प्रत्यक्ष संलग्नता नभएको, कार्यक्षेत्र निश्चित किसिमले परिभाषित नगरिएको (उदाहरणका लागि सबैले ऋण/वचत कार्यक्रम संचालन गर्न आवश्यक छैन वरु लघु ऋण कार्यक्रम संग आवद्ध गरी उपलब्ध रकमलाई लक्षित समूहबीच वढी लाभान्वित हुने किसिमले प्रवाहित गर्न सकिन्छ), कार्यान्वयन विधि परंपरागत भएको (भरखरै मात्र प्रजाविकास कार्यक्रमले कार्यान्वयनमा गैह्र सरकारी संस्थाको सहयोग लिन थालेको छ) र समयको परिवर्तनलाई आत्मसात नगरीएको कारणले पनि हो।

धेरै वर्ष अगाडि देखी प्रजाजातिको उत्थान र दुर्गम क्षेत्र विकासको लागि संचालनमा रहेका र त्यस बीच कतिपय दुर्गम क्षेत्र सुगम भइसकेको कारणले पनि यी कार्यक्रमहरू पुनरावलोकन गर्नु अति जरुरी भइसकेको छ। यी निरन्तर कार्यक्रम हुन कि आयोजनाको रुपमा सोच्नु पर्ने हो सो कुराको पनि निरुपरण गर्नु जरुरी देखिएको छ। त्यस किसिमको पुनरावलोकनको नतिजा र त्यसबाट सिकेको पाठ हालसालै २५ जिल्लाका लागि सुरु गरिएको विशेष क्षेत्र विकास कार्यक्रम र गरीवसंग विश्वेश्वर कार्यक्रम समेतमा संयोजन गरी संचालन गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ। सिद्धान्ततः यस्ता छुट्टै प्रतिष्ठान वा समितिहरूबाट संचालन हुने कार्यक्रमहरूमा प्रमाणित नतिजाको आधारमा बजेट विनियोजन गर्ने प्रथा शुरु गर्नु पर्ने देखिन्छ। प्रभावकरिताको दृष्टिले समितिहरूमा सरोकारवालाहरूको प्रतिनिधित्व हुने र यस्को व्यवस्थापन पेशेवार व्यक्तिहरूले गर्ने बन्दोवस्त मिलाउनु जरुरी भइसकेको छ। समितिहरूको कार्यक्षेत्र पनि नीतिगत वकालत, केन्द्रीय तहको समन्वय,

खोज/अनुसन्धान र सम्प्रेषण, र केन्द्रीय अभियानको रूपमा संचालन गर्नु पर्ने कार्यमा मात्र सीमित गर्नु उपयुक्त हुन्छ । यी समितिहरूले हाल गरिआएका अन्य कार्यक्रम स्थानीय निकायलाई सुम्पिदा लक्षित समूह प्रत्यक्ष लाभान्वित हुने र प्रशासनिक खर्चको समेत वचत हुने देखिन्छ ।

७.८.६ निजीक्षेत्र वा अन्य निकायहरूको संलग्नता बढाउदै लानु पर्ने आयोजनाहरूको सम्बन्धमा

आ.व. ०५७/५८ को वजेटमा स्थानीय विकास मन्त्रालय अन्तर्गत संचालित निम्न आयोजना /कार्यक्रमहरूमा क्रमिक रूपले निजीक्षेत्रको सहभागितालाई बढावा दिनुपर्ने वा अन्य निकायहरूलाई हस्तान्तरण गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

संकेत नं.	आयोजनाको नाम
६९-४-४००	फोहरमैला व्यवस्थापन कार्यक्रम
६९-४-२४०	स्थानीय विकास प्रशिक्षण प्रतिष्ठान
६९-४-२५०	जनशक्ति विकास
६९-४-२३०	जनसंख्या शिक्षा कार्यक्रम
६९-४-२२०	गुम्वा व्यवस्था तथा विकास समिति
६९-४-३००	लुम्बिनी अञ्चल ग्रामीण खा.पा. तथा सरसफाइ आयोजना

फोहरमैला व्यवस्थापनको लागि सरकारी भूमिका फोहरमैला सम्बन्धी नीति निर्देशन र तत्सम्बन्धी तोकिएका प्रावधानलाई सबै नगरपालिकाहरूमा लागू गर्ने र ल्याण्डफिल साइट तोक्ने कार्यमा मात्र सीमित गरी ल्याण्डफिल साइटको विकास र फोहरमैलाको व्यवस्थापनमा निजीक्षेत्र र नगरपालिकाहरूलाई नै प्रोत्साहित गर्ने र जिम्मेवारी सुम्पने कार्य बढि अठोट र तयारीका साथ कार्यान्वयन ल्याउनु पर्ने देखिन्छ । दिर्घकालिन रूपमा ल्याण्डफिल साइट या वैकल्पिक उपायको खोजी र तत्सम्बन्धि पूर्व योजना बनाउने जिम्मा पनि सम्बन्धित नगरपालिकाको नै हुने परिपाटी वसाल्दै जानु पर्दछ । नगरपालिका क्षेत्र भन्दा बाहिर त्यस्तो व्यवस्था गर्नपर्ने भएमा र सरकारी हस्तक्षेप अनिवार्य भएमा मात्र सरकार प्रत्यक्ष संलग्न हुने नीति लिनु उपयुक्त हुने देखिन्छ । त्यस्तै जनशक्ति विकास र प्रशिक्षण कार्यक्रमहरूमा पनि गैह्र सरकारी वा निजी क्षेत्रका तालिम दिने संस्थाहरू समेतको पहुँच पुऱ्याउनु उपयुक्त हुने देखिन्छ । हाल प्रतिव्यक्तिको प्रशिक्षणमा करीब रु.२,३०० खर्च भइरहेको परिप्रेक्षमा यसबाट तालिम दिने संस्थाहरू विच प्रतिस्पर्धा भइ प्रशिक्षण लागतमा कमी आउन सक्छ । गुम्वाहरूको संरक्षण एवं सम्बर्धन गर्ने कार्य संस्कृति र पर्यटन संग सम्बन्धित भएकोले पर्यटन मन्त्रालय अन्तर्गत राखिनु मनासिव देखिन्छ । उक्त कार्यक्रमको उद्देश्य पनि पुरातात्विक तथा ऐतिहासिक महत्वका गुम्वा सम्पदाहरूको जगेर्ना र संरक्षणमा सीमित गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ । त्यस्तै फिनल्याण्ड सरकारको सहयोगमा संचालित लुम्बिनी अञ्चल ग्रामीण खा.पा. तथा सरसफाइ आयोजना स्थानीय विकास मन्त्रालय अन्तर्गत रहनु पर्ने सम्बन्धमा यथेष्ट पुष्ट्याई पाइन्छ । उक्त आयोजनालाई सम्बन्धित क्षेत्रगत निकायमा सार्ने तर्फ विचार गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

७.८.७ क्षेत्रगत समस्याहरू

- नीति निर्देशन, नियमन, अनुगमन र प्रोत्साहन कार्यमा केन्द्रीत रहनु पर्ने स्थानीय विकास मन्त्रालयले कतिपय कार्यक्रमहरू सोभै कार्यान्वयन गरिआएको छ । केहि प्राविधिक सहयोग जुटाई जि.वि.स.बाट गर्न सकिने स-साना कार्यहरू पनि केन्द्रिय तहबाट गर्ने गराइएको उदाहरण पाइन्छ ।
- गा.वि.स., जि.वि.स. नगरपालिका अनुदानमा ठूलो रकम खर्च भइरहेको भएतापनि उक्त रकमको उपयोग, प्रभावकारिता र असर वारे कुनै तथ्याङ्क नरहेको, अनुगमनको प्रावधान भए पनि अनुगमन गर्ने नगरीएको, र खर्चको लेखा परीक्षण भए नभएको थाहा हुन नसक्ने स्थिति विद्यमान छ । कतिपय ठाउँमा अनुदान रकमले उल्लेख्य जनसहभागिता जुटाउन सफल भएको पाइन्छ भने अन्य कतिपय ठाउँमा रकमको दुरुपयोग भएको छ । उदाहरणार्थ केही जिल्लाहरूमा जताततै सडक खोलेर अधुरो छाड्ने कार्यले समस्या उत्पन्न गराएको छ । प्रोत्साहनको माध्यमबाट स्थानीय स्रोत र साधनलाई प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रतर्फ निर्देशित गर्ने संरचनाको अभावमा यस्तो हुनु स्वभाविक मान्न सकिन्छ । अहिले वित्तीय विकेन्द्रीकरणको सोचाइ अगाडि आएको सन्दर्भमा आवश्यक सूचनाको अभावमा त्यस्तो अनुदान रकम विगतको अनुभवबाट बढाउनु पर्ने हो कि होइन भन्ने यकिन गर्न नसकिने अवस्था छ । विकेन्द्रीकरणकै कुरा गर्दा निर्वाचन क्षेत्र विकास कार्यक्रम नीतिगत रूपमा संगतियुक्त नभएको देखिन्छ ।
- श्री ५ को सरकारको स्रोतबाट संचालित स्थानीय विकास निर्माण कार्यक्रम समयावधि तोक्यो पूर्ण आयोजनको रूपमा संचालन गर्ने प्रचलन नभएको देखिन्छ । कतिपय कार्यक्रमहरू सालवसाली किसिमले जति वजेट आउँछ त्यस अनुसार जे जती हुन्छ त्यती गर्ने गराउने गरिन्छ । त्यसैले पनि कैयौँ कार्यक्रमहरूले ठोस योगदान दिन सकीरहेका छैनन् ।

७.८.८ क्षेत्रगत सुभावहरु

१ स्थानीय विकास मन्त्रालय आफैले कुनै पनि कार्यक्रम कार्यान्वयन नगर्ने । यसले आफ्नो भूमिका तपसिलका कार्यहरुमा केन्द्रीत गर्ने:

- ✓ वित्तीय विकेन्द्रीकरण सहित विकेन्द्रीकरण नीति कार्यान्वयन गर्ने र तत्सम्बन्धमा केन्द्रीय तहमा समन्वय मिलाउने,
- ✓ स्थानीय निकायहरुको क्षमता वृद्धिगर्न सहयोग पुऱ्याउने,
- ✓ स्थानीय विकासमा बहु निकायको सहभागितालाई वढावा दिने,
- ✓ जिल्ला स्तरीय आवधिक योजना र क्षेत्रगत गुरु योजना तयार गर्न प्रोत्साहीत गर्ने,
- ✓ नीतिगत अनुगमन गर्ने र खर्चको प्रभावकारिता र असर सम्बन्धि मूल्याङ्क गर्ने,
- ✓ आवश्यकता अनुसार उपलब्ध केन्द्रीय स्रोतको लचिलो किसिमले प्रशासन गर्ने ।

२ परिमार्जन र गाभ्नु पर्ने भनी माथि पहिचान गरिएका आयोजना/कार्यक्रमहरुलाई आन्तरिक किसिमले विस्तृत पुनरावलोकन गरी आवश्यक निर्णय कार्यान्वयन गर्न गराउन दुई वर्षे सुधार आयोजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने ।

३ विभिन्न किसिमका अनुदानहरुलाई वित्तीय विकेन्द्रीकरण अन्तर्गत स्थानीय निकाय वित्तीय आयोगको प्रतिवेदन २०५७ अनुसार व्यवस्थीत गर्ने । यसो गर्दा स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनमा भएका स्रोत र साधन नजुटीसकेका प्रावधानहरुका लागि समेत स्रोतको बन्दोवस्त र त्यसको जवाफदेहीताको व्यवस्था गर्नु पर्ने आवश्यकता तर्फ पनि ध्यान दिनु आवश्यक हुन्छ ।

४ सरोकारवाला जनसमुहलाई विनयोजित अनुदान रकम र कार्यक्रम वारे सुसुचित गरी सशक्तिकरण गर्न सार्वजनिक परिक्षण पद्धतिको विकास गरी व्यापक रुपमा लागु गर्ने ।

७.९ सडक यातायात

७.९.१ पृष्ठभूमि

सडक यातायात भौतिक पूर्वाधार विकासको एक अभिन्न अङ्ग हो र देशको सर्वाङ्गीण विकासमा यसको अग्रणि भूमिका रहन्छ । देशको आर्थिक विकासको दरलाई तीव्रतर पार्न, शिक्षा स्वास्थ्य सेवाको विस्तार गर्न, र पर्यटन तथा अन्य क्षेत्रको विकासका साथै देशको एकीकरणमा समेत यसले विशेष योगदान पुऱ्याएको हुन्छ । नेपाल जस्तो विकट भूवर्णित भएको देशमा सडक यातायातले क्षेत्रीय गरीवी न्यूनीकरण गर्ने तर्फ पनि दरिलो टेवा पुऱ्याउने हुन्छ । नेपालमा १३,२०० कि.मि सडक यातायात प्रणाली कायम भएको तथ्याङ्क छ र यस मध्ये करीव ३० प्रतिशत मात्र कालापत्रे रहेको छ । नेपाल न्यून यातायात सुविधा भएको देशहरुमा पर्छ । कतिपय जिल्लाहरु अबै पनि सडकले जोडिएका छैनन् ।

चालु नवौं योजनाले गरिवी निवारणको वृहत्तर उद्देश्यलाई परिलक्षित गर्दै सडक यातायात विकास तर्फ सडक नपुगेका सदरमुकाममा सडक पुऱ्याउने, राजमार्ग र सहायक मार्गहरुको मर्मतसंभार तथा संरक्षण कार्यलाई प्राथमिकताका साथ कार्यान्वयन गर्ने, जलविद्युत पर्यटन र उद्योग क्षेत्र आदिको विकासको लागि आवश्यक सडकहरु निर्माण गर्ने, र ग्रामीण कृषि सडकको विस्तार गर्ने नीति एवं कार्यक्रमहरु अगाडि वढाएको छ । सोहि नीति अनुरूप श्री ५ को सरकारले नवौं योजनाको शुरुदेखि सडक यातायात तर्फ विभिन्न आयोजना र कार्यक्रमहरु संचालन गर्दै आएको छ ।

७.९.२ क्षेत्रगत कार्यक्रमको झलक

■ कूल विकास आयोजनाहरु	:	१७२
केन्द्रीय स्तर	:	१७२
जिल्ला स्तर	:	-
■ आ.व. ०५७/५८ मा संचालित नयाँ आयोजनाहरु	:	२३
■ श्री ५ को सरकारको स्रोत बाट मात्रै संचालित आयोजनाहरु	:	४२
वैदेशिक ऋणबाट संचालित	:	४
अनुदान तथा ऋणबाट संचालित	:	१२६

■ विकास आयोजनाहरूको लागि छुट्याएको कूल

वजेट आ.व.०५७/५८

श्री ५ को सरकारको स्रोत

वैदेशिक ऋण

वैदेशिक अनुदान

रु. ५,१४,२७,८५,०००

रु. १,९८,७०,८५,००० (३८.६४%)

रु. १,४३,८३,००,००० (२७.९७%)

रु. १,७१,७४,००,००० (३३.३९%)

७.९.३ क्षेत्रगत लगानी स्थिति

आ.व ०५७/५८ मा भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालय अन्तर्गत सडक यातायात तर्फ साधारण खर्च (रु. १८ करोड) र विकास खर्च (रु. ५१४ करोड) गरी रु. ५३२ करोड विनियोजन भएको छ। कूल खर्चको करीव ५८ प्रतिशत वैदेशिक सहयोगबाट पूर्ती हुने अनुमान गरिएको छ। आ.व. ०५६/५७ को दाजोमा आ.व ०५७/५८ मा विनियोजित रकम एक प्रतिशतले घटेको छ। तर केन्द्रीय आयोजनाहरूको संख्या भने आ.व ०५७/५८ मा वृद्धि भइ १७२ पुगेको छ। यसरी प्रति आयोजना विनियोजित रकम रु.३.३३ करोडबाट रु.२.९९ करोडमा भरेको छ। मुद्रास्फिति समेतलाई ध्यानमा राख्दा सडक आयोजनाको पोर्टफोलियो विस्तारै पातलिदै गएको र नतिजा स्वरुप निर्माणाधिन सडकमा गरिएको लगानीको प्रतिफल अझ पर सन पुगेको छ।

वैदेशिक सहायता परिचालन तर्फ पनि समस्या रहेको छ र यस क्षेत्रमा चाहेजति वैदेशिक स्रोत जुटाउन सकिएको छैन, जस्तै गर्दा श्री ५ को स्रोतमा चाप पर्न गएको छ। वैदेशिक साहायता र सरकारी खर्चको अनुपात घट्दो छ। आ.व. ०५५/५६ मा प्रति एक रुपैयाँ सरकारी खर्चले रु.२.३३ विदेशी सहयोग आकर्षित गर्न सकेकोमा आ.व.०५६/५७ मा यो घटेर रु. १.८५ भयो र आ.व. ०५७/५८ मा अरु घटी रु. १.५८ पुगेको छ।

७.९.४ वजेट व्यवस्था तथा खर्च गर्न सक्ने क्षमता

विकास वजेट र खर्च

रु.हजारमा

आर्थिक वर्ष	विनियोजन	खर्च	खर्चको प्रतिशत
२०५४/५५	४,६४,८३,२३	४,९९,०७,०८	१०७.३७
२०५५/५६	५,१३,६५,२६	४,६७,१६,८८	९०.९५
२०५६/५७	५,१८,८१,३०	४,२०,२४,५९	८१.०
२०५७/५८	५,१४,२७,८५	-	

क्षेत्रगत स्तरमा खर्च गर्न सक्ने क्षमता घट्दो क्रममा रही हाल करीव ८१ प्रतिशत रहेको छ। स्वीकृत आयोजनाहरू मध्ये केहीमा निकासको समस्या रहेता पनि सम्भाव्यता अध्ययन नभइ पनि केही आयोजनाहरू समावेश भएकाले आयोजना कार्यान्वयनमा कठिनाइ परेको देखिन्छ।

७.९.५ आयोजनाको प्राथमिकता निर्धारण

(क) वित्तीय र भौतिक प्रगतिबीच तालमेल नमिलेका आयोजनाहरू

आर्थिक वर्ष ०५७/५८ को वजेटमा भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालय अन्तर्गत सडक यातायात तर्फ समावेश भएका १७२ केन्द्रीयस्तरका आयोजनाहरूलाई केही परिसूचकहरूको आधारमा सरसर्ति पुनरावलोकन गरी समस्याग्रस्त र कम प्राथमिकता भएका आयोजनाहरू छुट्याउने प्रयास गरिएको छ। परिसूचकहरू सहित आयोजनाहरूको सूचि तालिका ७.९.१ मा दिइएको छ। उक्त सूचीबाट निम्न तीन किसिमका आयोजना समूहहरू पहिचान गरिएका छन्।

खर्च ९० प्रतिशत भन्दा वढी भएको र भौतिक प्रगति ७५ प्रतिशत भन्दा कम भएका आयोजनाहरू :

४८-४-२५८	४८-४-२६८	४८-४-३७३	४८-४-२६३
४८-४-५७४	४८-४-३१७	४८-४-४५२	४८-४-५७९
४८-४-३५८	४८-४-५५३	४८-४-३६२	४८-४-५७१
४८-४-३७९	४८-४-२५५	४८-४-३२४	४८-४-३७२
४८-४-३१३	४८-४-३२१	४८-४-३४३	४८-४-३५०

४८-४-२७९   ४८-४-३६८   ४८-४-३६५   ४८-४-५५५
 ४८-४-२९९   ४८-४-५८३   ४८-४-३३९

खर्च ७५ प्रतिशत भन्दा कम भएको र भौतिक प्रगति ९० प्रतिशत भन्दा बढी भएका आयोजनाहरू :

४८-४-७१४   ४८-४-३४५   ४८-४-४५०   ४८-४-३२३
 ४८-४-४४०   ४८-४-३२८   ४८-४-२६९   ४८-४-२०१

खर्च ७५ प्रतिशत भन्दा कम भएको र भौतिक प्रगति ७५ प्रतिशत भन्दा कम भएका आयोजनाहरू :

४८-४-५८०   ४८-४-२०६   ४८-४-३४८   ४८-४-२७०
 ४८-४-२७८   ४८-४-३१४   ४८-४-२७७   ४८-४-३५५
 ४८-४-२५७   ४८-४-२७२   ४८-४-२०४   ४८-४-२०५
 ४८-४-२५९   ४८-४-३०३

आयोजना प्राथमिकीकरणको सम्वन्धमा गरिएका विश्लेषण र परामर्शबाट प्राप्त केही नतिजाहरू तल उल्लेख गरिएको छ ।

(ख) वित्तीय प्रगति न्यून रहेका आयोजनाहरूको सम्वन्धमा

विगत तीन आर्थिक वर्ष ०५४/५५-०५६/५७ को औसत वित्तीय प्रगतिको आधारमा मूल्याङ्कन गर्दा १० आयोजनाहरूले ५० प्रतिशत भन्दा कम बजेट खर्च गर्न सकेको देखिन्छ । यी आयोजनाहरूलाई समस्याग्रस्त भन्न सकिन्छ र त्यसो हुनाको विभिन्न कारणहरू हुन सक्छन् । त्यस्ता आयोजनाहरू निम्न छन् ।

संकेत नं.	आयोजनाको नाम
४८-४-८६०	२० वर्षे यातायात नीति तर्जुमा
४८-४-७१९	सुनकोशी पुल (काभ्रे)
४८-४-३२३	गौर चक्रपथ
४८-४-३६६	कर्णाली-मंगलसेन सडक
४८-४-२५९	बर्दिबास-जलेश्वर-जनकपुर-धनुषाधाम
४८-४-५७८	कालु पाण्डे मार्ग (मलेखु-धादिङ कालोपत्र)
४८-४-५५४	मर्मत तथा संभार समन्वय इकाई
४८-४-७१५	स्याली नदी पुल -कन्चनपुर
४८-४-२५७	चतरा-चक्रघट्टी-विरपुर

तर उल्लिखित आयोजनाहरू मध्ये मर्मत तथा संभार समन्वय इकाई, २० वर्षे यातायात नीति तर्जुमा, र कालु पाण्डे मार्ग (मलेखु-धादिङ कालोपत्र) ३ बजेट शिर्षकहरू प्राथमिकताको दृष्टिले महत्वपूर्ण देखिन्छन् र बर्दिबास-जलेश्वर-जनकपुर-धनुषाधाम सडक करिव करिव सम्पन्न हुन लागिसकेको छ । मर्मत तथा संभार समन्वय इकाई बाहेक अन्य ३ आयोजनाहरूले आ.व. ०५६/५७ को वित्तीय प्रगतिमा पनि उल्लेख्य वृद्धि गरेका छन् । त्यसैले ती चार वटा आयोजनाहरूलाई छाडेर बाँकि ५ लाई स्थगित गर्न सकिन्छ ।

(ग) नयाँ आयोजनाहरूको सम्वन्धमा

आ.व. ०५७/५८ मा समावेश भएका सडक आयोजनाहरू मध्ये २३ आयोजनाहरू नयाँ रहेका छन् । आ.व.०५६/५७ मा सम्पन्न भएका ७ आयोजना कटाउदा आ.व. ०५७/५८ मा खुद १६ आयोजनाहरू थप भएको देखिन्छ । नयाँ आयोजनाहरू मध्ये १३ सडक निर्माण/मर्मत आयोजना र ४ पुल निर्माण आयोजनाहरू रहेका छन् । ती आयोजनाहरूको सूची तल दिइएको छ ।

संकेत नं.	आयोजनाको नाम	संकेत नं.	आयोजनाको नाम
४८-४-३४२	धनगढी - लालवोभी सडक (पुल समेत)	४८-४-७०१	मोटरवेल सस्पेन्सन ब्रिज
४८-४-३८०	अमेलिया-तुलसीपुर-सल्यान	४८-४-७२३	जुरी खोला पुल (सिद्राह-डग टोली)

	खलङ्गा खण्ड सुधार		
४८-४-३८१	वालङ्ग-हुवास	४८-४-७२५	कयर खोला पुल (डागीहाट)
४८-४-३८२	गोरखा-आरुघाट-आरखेत	४८-४-७२६	कोन्द्रे खोला पुल
४८-४-३८३	घोराही हापुर आखा अस्पताल	४८-४-८०१	सडक तथा पुलहरूको सर्भे तथा डिजाइन (आर्च विज्ञ समेत)
४८-४-३८४	व्यांसमार्ग (दमौली भोर्लेटार)	४८-४-८३०	काठमाडौं उपत्यका जङ्गसन सुधार
४८-४-३८५	अरनिको राजमार्ग (वाह्विसे कोदारी खण्ड)	४८-४-८५५	यान्त्रिक उपकरण खरीद
४८-४-३८६	मुसिकोट-बुतिवाङ्ग	४८-४-८५९	प्रयोगशाला सुदृढीकरण तथा गुणस्तर आयोजना
४८-४-३८७	कूस्मा-नेटा	४८-४-८६५	योजना, कार्यक्रम, अनुगमन मूल्याङ्कन तथा भू-वातावरण
४८-४-३८८	जिरमले-सन्दकपुर	४८-४-८७०	नीजि क्षेत्र लगानी प्रवर्द्धन
४८-४-५०२	अन्य शहरी सडक	४८-४-८७१	प्राविधिक परीक्षण सुदृढीकरण आयोजना
४८-४-५८४	चौथो सडक सुधार आयोजना		

सडक आयोजना पोर्टफोलियो भारग्रस्त भएको हालको सन्दर्भमा नयाँ आयोजना बजेटमा समावेश गर्ने निर्णय विशुद्ध कार्यगत खाँचो पूर्ती गर्ने, प्राथमिकता क्रममा उच्च रहेको र पूर्ण तयारी भइसकेको अवस्थामा मात्र मनासिव ठहरिन्छ । यसरी हेर्दा निम्न नयाँ आयोजनाहरू मात्र आवश्यक तयारीका साथ कार्यान्वयनमा ल्याउन उचित हुने देखिन्छ ।

अरनिको राजमार्ग (वाह्विसे कोदारी खण्ड)	सडक तथा पुलहरूको सर्भे तथा डिजाइन (आर्च विज्ञ समेत)
अमेलिया-तुलसीपुर-सल्यान खलङ्गा खण्ड सुधार	काठमाडौं उपत्यका जङ्गसन सुधार
अन्य शहरी सडक	यान्त्रिक उपकरण खरीद
धनगढी-लालवोभी सडक(पुल समेत)	प्रयोगशाला सुदृढीकरण तथा गुणस्तर आयोजना
चौथो सडक सुधार आयोजना	योजना, कार्यक्रम, अनुगमन मूल्याङ्कन तथा भू-वातावरण
मोटेरेवल सस्पेन्सन ब्रिज	नीजि क्षेत्र लगानी प्रवर्द्धन
प्राविधिक परीक्षण सुदृढीकरण आयोजना	

माथि उल्लिखित आयोजनाहरू मध्ये अरनिको राजमार्ग, पुरानो दाङ सल्यान सडक र अन्य शहरी सडकहरूको मर्मत आवश्यक भएको ले बजेटमा समावेश गर्नु उपयुक्त देखिन्छ । त्यस्तै प्रतिफलको दृष्टिले समेत हुलाकी सडकले प्राथमिकता पाउनु पर्ने देखिन्छ । एसीयाली विकास बैंकद्वारा विस्तृत अध्ययन पश्चात शुरु गर्न लागिएको चौथो सडक आयोजना प्राथमिकता प्राप्त आयोजना हो । अन्य आयोजनाहरूको हकमा अध्ययन तथा सर्वेक्षणको आवश्यकता, संस्थागत क्षमता वृद्धि र नवीन पद्धति विकासलाई दिनु पर्ने प्राथमिकताको आधारमा ती आयोजनाहरू सिफारिस गरिएको हो । जस्तै मोटेरेवल सस्पेन्सन ब्रिज निर्माण प्रयोगात्मक कार्यक्रम हो; जङ्गसन सुधार ट्राफिक व्यवस्थापनको दृष्टिले महत्वपूर्ण कार्यक्रम हो; र उपकरण खरीद सडक मर्मत संभार कार्यको अभिन्न अङ्ग हो । यी आयोजनाहरू आवश्यक गृहकार्य गरी उपयुक्त तयारीका साथ संचालन गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

(घ) द्विविधा रहेका आयोजनाहरूको संम्बन्धमा

हाल निर्माणाधिन रहेका र वित्तीय प्रगति संन्तोषप्रद भएका कतिपय आयोजनाहरू समेत प्राथमिकताको दृष्टिले तिनले "निरन्तरता पाउनु पर्ने" यथेष्ट पुष्ट्याई र आधारहरू देखिदैन । प्रारम्भिक पहिचान गरिएका त्यस्ता आयोजनाहरूको सूचि तल तालिकामा दिइएको छ । यी आयोजनाहरूमा आ.व.०५७/५८ को बजेटले कुल रु ८९ करोड (सडकको विकास खर्चको १७ प्रतिशत) विनियोजन गरिएको छ जसमध्ये ५३ प्रतिशत श्री ५ को सरकारले आफ्नै स्रोतबाट व्यहोरिएको छ ।

(रु. हजारमा)

संकेत नं.	आयोजनाको नाम	जम्मा रकम	श्री ५ को सरकार	वैदेशिक	
				अनुदान	ऋण
४८-४-२०६	कान्ती राजपथ (टिका भैरव पुल)	१००००	५०००	५०००	
४८-४-२५०	इलाम-माईपोखरी-सन्दकपुर	२५००	१०००	१५००	
४८-४-२५१	फिक्कल-श्री अन्तुडाँडा	२०००	१५००	५००	

संकेत नं.	आयोजनाको नाम	जम्मा रकम	श्री ५ को सरकार	वैदेशिक	
				अनुदान	ऋण
४८-४-२५३	भेडेटार-डांडावजार-रवि-राके	७५००	३०००	४५००	
४८-४-२६२	छहरे-टोखा -नयां-खिम्ती-टोखा-मन्थली-रामेछाप सडक)	७५००	३५००	४०००	
४८-४-२६६	सालभण्डी-जुठापौवा-सुन्दरदुंगा (पाल्पा)	४०००	२५००	१५००	
४८-४-२६७	रुद्रवेनी-बर्तिवांग-होरपाटन (वाग्लुंग)	१५०००	५०००	१००००	
४८-४-२७१	तुल्सीपुर-पुरन्धारा-सुर्खेत	१००००	५०००	५०००	
४८-४-२७६	सहजपुर दिपायल	१२५००	५०००	७५००	
४८-४-२७९	उग्रतारा-मेलौली सडक	७०००	३०००	४०००	
४८-४-२८१	महेन्द्रनगर-दैजी-जोगवुडा-बुडहर सडक	१००००	५०००	५०००	
४८-४-२८२	गंगटे-लव्हु-समुन्द्रटार-गल्फुभञ्ज्याङ सडक	७०००	५०००	२०००	
४८-४-३०१	अमलडांगी-केर्खा-पांचगाछी-दुधे	१०००	१०००		
४८-४-३०२	दमक चिसापानी	११५००	१०००	७५००	३०००
४८-४-३०३	दमक चक्रपथ	२०००	१०००	१०००	
४८-४-३०४	दुवागाढी १-मंगलेडांडा-धाइजन सडक	१०००	१०००		
४८-४-३०५	दुधे-महाभारा-वैगुनधुरा, भापा	१०००	१०००		
४८-४-३०६	अनारमनी-संगमचोक-विर्तावजार	१०००	१०००		
४८-४-३०८	घिनाघाट-विराटचौक	३००००	४०००	२६०००	
४८-४-३०९	विराटनगर चक्रपथ निर्माण	२५००	१०००	१५००	
४८-४-३१०	विराटनगर वाइपास निर्माण	२०००	१०००	१०००	
४८-४-३११	सिधिया प्रकाशपुर	१५००	१५००		
४८-४-३१२	तेह्रथुम-म्याङलुंग-मुलपानी	१५००	१५००		
४८-४-३१३	रवि मधुमल्ला	५०००	१५००	३५००	
४८-४-३१४	मूलघाट-त्रिवेणी-भोजपुर	१०००	१०००		
४८-४-३१५	कटारी-गाईघाट-चतरा	४०००	२५००	१५००	
४८-४-३२०	सौराहाचोह-सौराहावजार सडक, भरतपुर	१०००	१०००		
४८-४-३२१	कालीजोर-म.रा.मा. हरपुर-संग्रामपुर	१५००	१०००	५००	
४८-४-३२२	रतुवा-किस्ती खण्ड ग्रामेल	१५००	१०००	५००	
४८-४-३२७	दक्षिणकाली छैमले सिस्नेरी कुलेखानी	१०००	१०००		
४८-४-३३३	दोलखा-सिंगटी-लामावगर	१०००	१०००		
४८-४-३३४	सालदोवाटो-धापाखेल	१०००	१०००		
४८-४-३३५	चुच्चेपाटी (बौद्ध) तिनचुले-आरुवारी कालोपत्रे	१५००	१०००	५००	
४८-४-३३८	लेले-चन्दनपुर	१०००	१०००		
४८-४-३३९	वालाजु-मनमैजु-गुर्जे भञ्ज्याङ	१५००	१०००	५००	
४८-४-३४३	सिसुवा-देउराली-पोल्याङटार	२५००	१०००	१५००	
४८-४-३४४	राम्दी-पीपलडांडा-गैडाकोट	१५००	१५००		
४८-४-३४५	चुत्रावेसी-असुरकोट-जोगीटार खलंगा	१०००	१०००		
४८-४-३४६	सुन्दरदुङ्गा-खंगडी-वलकोट-अर्धातोस	१०००	१०००		
४८-४-३४७	तम्घास-पुरकोट दह मच्छी (प्युठान)	४०००	३०००	१०००	
४८-४-३५१	मिर्दि भिमाद	१०००	१०००		
४८-४-३५२	खस्यौली-देउराली-मनभाग	१०००	१०००		
४८-४-३५५	पोखराकिस्ती-निर्मलपोखरी-भरतपोखरी-लेखनाथ न.पा.	२५००	१०००	१५००	
४८-४-३५६	पुतली वजार-पन्चमूल-आरुचौर	१०००	१०००		
४८-४-३५७	कठौवा-त्रिवेणी	१५००	१५००		
४८-४-३५८	तल्लो डेङ्गेश्वर-सात खम्बा-दुल्लु-पिपलकोट, दैलेख	७५००	२०००	३०००	२५००
४८-४-३६१	होलेरी-चुनवाङ	१००००	७०००	३०००	
४८-४-३६३	कालाकाटे-गढवा-सिक्रटा	५०००	२५००	२५००	
४८-४-३६४	देवस्थल-कनैडांडा-चौरजहारी	३०००	१०००	२०००	
४८-४-३६५	चुप्रा-मेहलतोली-जाजरकोट	१०००	१०००		
४८-४-३६७	धुनियापीठ-भेडावारी-मालारानी (सुर्खेत)	२०००	१०००	१०००	
४८-४-३६८	गामी-पाटिहाला चौर (सुर्खेत)	४०००	४०००		
४८-४-३७०	पाटन-पञ्चेश्वर (वैतडी)	५०००	२५००	२५००	

संकेत नं.	आयोजनाको नाम	जम्मा रकम	श्री ५ को सरकार	वैदेशिक	
				अनुदान	ऋण
४८-४-३७१	सिकोट पुचौडी हाट (वैतडी)	२५००	१०००	१५००	
४८-४-३७४	म.रा.मा ४ नं.(तौलिहवा सहायक राजमार्ग) कालोपत्रे	७५००	३०००	४५००	
४८-४-३७५	त्रिशुली-स्यापुवेशर-रसुवागढी	१२०००	५०००	७०००	
४८-४-३७७	वृहत्तर जनकपुर सडक	१००००	२०००	४०००	४०००
४८-४-३७८	चक्रपत्र टुयाक	७५००	३५००	४०००	
४८-४-४५०	नमोबुद्ध (फेदी)-पनौती-लामाटार-लुभु	१७५००	२०००	२०००	१३५००
४८-४-४५१	गोरखा मनकामना	६०००	३०००	३०००	
४८-४-४५२	द्वयशाहमार्ग (अवुवा, सातदोबाटो, लुइटेल्, भच्चेक, सिरानडांडा)	७५००	१५००	२५००	३५००
४८-४-६९९	विभिन्न सडक कालोपत्र कार्यक्रम	६००००	१७५००	३५०००	७५००
४८-४-७१८	मादा पुल महोत्तरी	३५००	१०००	२५००	
४८-४-७५०	पुल निर्माण कार्यक्रम	५३००००	३२००००	६००००	१५००००
	जम्मा वजेट	८८९५००	४६७०००	२३८५००	१८४०००

उपरोक्त आयोजनाहरू अधिकांश संभाव्यता अध्ययन र विस्तृत सर्वेक्षण विना कार्यान्वयनका लागि वजेटमा प्रवेश भएका, समयवद्ध आयोजनाको रूपमा तयार नगरिएका (पटके वार्षिक विनियोजन मात्र भएको र केहीमा नाम मात्रको खर्च छुट्याइएको) वा समष्टीगत योजना प्रक्रियाबाट नगुज्रिएका छन् । त्यस्तै केही आयोजनाहरू स्थानीय विकास मन्त्रालय अन्तर्गतका निकाय मार्फत कार्यान्वयन गर्न वढी उपयुक्त हुने खालका पनि छन् । यस्ता आयोजनाहरूको आर्थिक प्राविधिक पक्षको विस्तृत पुनरावलोकन गरी प्राथमिकता क्रम निर्धारण गर्नु आवश्यक देखिएको छ । यस किसिमको पुनरावलोकनमा केही सडकहरू खास गरी चक्रपथ आयोजना जस्ता शहरी सडक, त्रिशुली स्याफुवेशी रसुवागढी जस्ता सिमा जोड्ने सडक, फिक्कल श्री अन्तु डांडा जस्ता पर्यटकीय सडक र उद्योग थलोसम्म पहुँच पुऱ्याउने सडकहरू राम्रो आर्थिक प्रतीफल दिने खालका देखिन सक्छन् । यसरी प्राथमिकता भित्र पर्ने देखिएमा मात्र ति आयोजनाहरूलाई आवश्यक तयारीका साथ "पूर्ण" आयोजनाको रूपमा चालु राख्नु पर्ने देखिन्छ । अन्यथा सुरु भैसकेका स्थलगत कार्यलाई यथासक्य छिटो टुङ्गो लगाई आयोजना स्थगन वा केही अवधीको लागि पछी सार्नु उपयुक्त हुने हुन्छ । यसो गर्दा हुने स्रोत वचत, खासगरी श्री ५ को सरकारको आफ्नो स्रोत, उच्च प्राथमिकता प्राप्त आयोजनाहरूमा निर्देशित भइ तिनमा पुरा रकम विनियोजन हुनसक्ने र आयोजना समयमा सम्पन्न गर्न सहयोग पुग्ने हुन्छ र लक्षित जनसमूहले छिटो प्रतिफल पाउने हुन जान्छ । साथै यसबाट भविष्यमा नयाँ सडक आयोजनाहरू लिने र कार्यान्वयन गर्ने क्षमतामा पनि अभिवृद्धि/सुधार हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

ड) मर्मत संभार आयोजनाहरूको संम्बन्धमा

त्यस्तै निर्माण भएका सडकहरूको स्थिति र तिनलाई चालु अवस्थामा राख्ने आवश्यकताले गर्दा मर्मत संम्भार कार्यले सामुहिक महत्व पाएको सन्दर्भमा सबै किसिमको मर्मत संम्भार आयोजनाहरूलाई प्राथमिकता दिइएको छ । मर्मत संम्भारको नाउंमा मात्र आ.व. ०५७/५८ को वजेटमा करीव ६० आयोजनाहरू (पूर्ण मर्मत संम्भार, नयाँ निर्माण र आंशीक मर्मत संम्भार र स्तरोन्नति गरी) संचालनमा छन्, र यस्ता एउटै वजेट शिर्षकमा ४०७ सम्म विभिन्न योजना समावेश भएका र अधिकांशले ४ लाख भन्दा कम रकम पाउने गरी विनियोजन गरिएको छ । साधारणतः मर्मत संम्भार कार्य रणनीतिक ढंगले संचालित भएका छैनन् । उदाहरणार्थ, कुन सडक नियमित मर्मत गर्ने, कुन हास हुन दिने र आवधिक मर्मत गर्ने, विभिन्न किसिमका मर्मत कुन कुन समय र अवस्थामा गर्ने, र खास गरी खर्चिलो स्तरोन्नति कार्यको आर्थिक मुल्यांकन आधार के हुने भन्ने जस्ता विषयहरू गौण छन् । यसो हुनुमा धेरै हदसम्म मर्मत संम्भारको स्पष्ट नीति नहुनु र त्यसलाई लागू गर्ने संरचना कमजोर भएकोले हो । फलस्वरूप जे जसरी मर्मत संम्भारमा हाल खर्च भइरहेको छ यसबाट कतिपय आयोजनाहरूबाट अपेक्षा गरे अनुरूप फाइदा नहुन सक्छ । मर्मत संम्भार कार्यलाई समष्टी रूप दिइ योजनावद्ध कार्यक्रमको रूपमा अगाडी वढाउनु अतिनै जरुरी देखिएको छ । त्यसका लागि विश्वसनीय संस्थागत व्यवस्थाको विकास पनि उतिकै आवश्यक देखिन्छ ।

च) प्राथमिकता पाउनु पर्ने आयोजनाहरूको संम्बन्धमा

आ.व. ०५७/५८ को वजेटमा विशेष प्राथमिकता किटान गर्न सकिएका आयोजनाहरू तर्फ विनियोजन गरिएको रकम र स्रोत तल तालीकामा देखाइएको छ । त्यस्ता विशेष प्राथमिकता पाएका आयोजना समूहका लागि संम्बन्धित विकास वजेटको करीव ५८ प्रतिशत रकम विनियोजन गरिएको छ । विनियोजित रकम मध्ये ३० प्रतिशत श्री ५ को सरकारको आफ्नै स्रोतबाट र बाँकी वैदेशिक ऋण र अनुदानबाट व्यहोरिने प्रावधान छ । वैदेशिक सहायतामा जापानी ऋण मोचन कोष १३ प्रतिशत र एशियाली विकास बैंकको कृषि कार्यक्रम कर्जा (५ प्रतिशत) समेत समावेश छन् ।

संकेत नं.	आयोजनाको नाम	जम्मा रकम	श्री ५ को सरकार	वैदेशिक		दातृ राष्ट्र
				अनुदान	ऋण	
४८-४-२००	मेची राजमार्ग (फिदिम-ताप्लेवजुङ खण्ड)	३५०००	१५०००	२००००		डि.आर.फ
४८-४-२०१	सगरमाथा राजमार्ग (गाईघाट-बेलटार-दिक्तेल खण्ड)	४००००	५०००	१००००	२५०००	डि.आर.फ,ए.पि.एल
४८-४-२०२	विश्वेश्वर प्रसाद कोइराला मार्ग (वनेपा, सिन्धुति, बर्दिबास)	४०००००	६१५००	३३८५००		जापान
४८-४-२०३	राप्ती राजमार्ग (सल्यान, मसीकोट खण्ड)	२७५००	१७५००	१००००		डि.आर.फ
४८-४-२०४	कर्णाली राजमार्ग (सुर्खेत-जुम्ला खण्ड)	३५३१६०	१२८१६०	३००००	१९५०००	डि.आर.फ, विश्व बैंक
४८-४-२०५	महाकाली राजमार्ग (वैतडी-दार्चुला खण्ड)	१०९९१०	५६११०	१८०००	३५८००	डि.आर.फ, विश्व बैंक
४८-४-२५२	बसन्तपुर-तेह्रथुम-आठराई (पुल समेत)	३००००	१००००	५०००	१५०००	डि.आर.फ,ए.पि.एल
४८-४-२५४	बसन्तपुर-चैनपुर-खांदवारी	३५०००	२००००	१५०००		डि.आर.फ
४८-४-२५५	नारमनी थुलुङ मार्ग (हिले-लेगुवाघाट-भोजपुर)	३००००	१७५००	१२५००		डि.आर.फ
४८-४-२५८	कटारी-ओखलढुंगा (पुल समेत)	६००००	२५०००	३५०००		डि.आर.फ
४८-४-२५९	बर्दिबास-वलेश्वर-जनकपुर-धनुषाधाम	११२०००	१४५००	९७५००		यू.एन सि डी एफ
४८-४-२६८	लुम्बिनी-तौलिहवा-तिलौराकोट	१४६००	३१००		११५००	विश्व बैंक
४८-४-२७०	बाग्लुंग-बेनी-जोमसोम	४००००	७५००	७५००	२५०००	डि.आर.फ,ए.पि.एल
४८-४-२७२	छिंचु-जाजरकोट	१६०४००	५५७००	९५००	९५२००	डि.आर.फ. विश्व बैंक
४८-४-२७३	सुर्खेत-रानीमत्ता-दैलेख -पुल समेत)	१००००	५०००	५०००		डि.आर.फ
४८-४-२७५	जयपृथ्वी बहादुर सिंह मागए -खोडुपे वभाग)	५००००	२००००	१५०००	१५०००	डि.आर.फ,ए.पि.एल
४८-४-२७७	सांफेवगर-मार्तडी	७७८२०	३२९२०	१२५००	३२४००	डि.आर.फ. विश्व बैंक
४८-४-२७८	सांफेवगर-मंगलसेन	५०९००	२४३००	२५००	२४१००	डि.आर.फ. विश्व बैंक
४८-४-३४१	चक्रपथ तथा अन्य सुधार कार्य	७५००	३०००	४५००		डि.आर.फ.
४८-४-३४८	हार्थोक-रिडी-तम्घास	८२१००	१७८००		६४३००	विश्व बैंक
४८-४-३७९	कर्णाली राजमार्ग-मान्मा	१००००	७५००	२५००		डि.आर.फ.
४८-४-३८५	अरनिको राजमार्ग (वाह्रविसे कोदारी खण्ड)	३५०००	३०००	१८०००	१४०००	डि.आर.फ. ए.पि.एल
४८-४-५५३	तेस्रो सडक सुधार आयोजना	२११७००	८२२००		१२९५००	ए.डि.वि
४८-४-५५४	मर्मत तथा सभार समन्वय इकाई	५०००	१५००	३५००		एस .डि.सी
४८-४-५५६	बृहद सडक सम्भार आयोजना	४००००	५००	३९५००		वैलायत
४८-४-५५७	रोड मेन्टेनेन्स एण्ड डेभलपमेण्ट प्रोजेक्ट	४११४२०	८१४२०		३३००००	विश्व बैंक
४८-४-५७५	अरनिको राजमार्ग मर्मत सुधार आयोजना	१३६०००	३७३००	९८७००		यस.डि.सी
४८-४-५७८	कालु पाण्डे मार्ग (मलेखु-धादिङ कालोपत्र)	१९००००	५००००	१४००००		जर्मनी -के एफ डब्ल्यू
४८-४-५७९	बर्शीशहर चामे	३००००	२००००	१००००		डि.आर.फ.
४८-४-५८१	गोरुसिंगे सन्धिखर्क (सिमेन्ट उद्योग)	१०६७००	३८४००		६८३००	विश्व बैंक
४८-४-५८४	चौथो सडक सुधार आयोजना	५००	५००			
४८-४-६००	सडक तथा पुलहरुको विस्तृत संभाव्यता अध्ययन	७५००	६०००	१५००		डि.आर.फ.
४८-४-६०१	सडक तथा पुलहरुको सभै तथा डिजाइन (आर्च विज्ञ समेत)	७५००	६०००	१५००		डि.आर.फ.
४८-४-६३०	काठमाडौं उपत्यका जङ्गसन सुधार	१०००	१०००			
४८-४-६५०	रोड पेभमेण्ट सर्वे ट्राफिक अध्ययन	२०००	५००	१५००		डि.आर.फ.
४८-४-६५१	काठमाडौं उ. कोर क्षेत्र ट्राफिक अ. तथा प्रतिरोध	१५००	१०००	५००		डि.आर.फ.
४८-४-६५३	कम्प्युटर नेटवर्क	१०००	५००	५००		डि.आर.फ.
४८-४-६५४	मेशिन मर्मत तथा सम्भार	३५०००	१२०००	१५०००	८०००	डि.आर.फ. ए.पि.एल
४८-४-६५७	सडक अतिक्रमण नियन्त्रण तथा सिमा सुरक्षा	५०००	३०००	२०००		डि.आर.फ.
४८-४-६५८	ट्राफिक दुर्घटना सुरक्षा योजना	१५००	१०००	५००		डि.आर.फ.
४८-४-६५९	प्रयोगशाला सुदृढीकरण तथा गुणस्तर आयोजना	२०००	१०००	१०००		डि.आर.फ.
४८-४-६६०	२० वर्षे यातायात नीति तर्जुमा	२०००	१०००	१०००		डि.आर.फ.
४८-४-६६५	योजना, कार्यक्रम, अनुगमन मूल्याङ्कन तथा भू-वातावरण	४५००	३५००	१०००		डि.आर.फ.
४८-४-६७०	नीजि क्षेत्र लागानी प्रवर्द्धन	१०००	१०००			
४८-४-६७१	प्राविधिक परीक्षण सुदृढीकरण आयोजना	२४००	१०००	१४००		डि.आर.फ.
	जम्मा वजेट	२९७६११०	९००४१०	९८७६००	१०८८१००	

माथि उल्लेखित प्राथमिकता प्राप्त सडक आयोजनाहरू समेतले कार्यक्रम अनुसार यथेष्ट बजेट नपाएका उदाहरणहरू पाइन्छन् । दृष्टान्त स्वरूप ७० कि.मि. लम्बाइ रहेको हिले भोजपुर साहायक मार्गमा विनयोजीत रु.३ करोड रकम आयोजनाको लागतको दाँजोमा १० प्रतिशत भन्दा पनि कम रहेको छ । वास्तवमा जुन किसिमले वर्षेनी नयाँ सडक आयोजनाहरू भित्रिरेका छन् र सडक तर्फ उपलब्ध स्रोतको संकुचन हुँदै गैरहेको छ, प्राथमिकता प्राप्त सडक आयोजनाहरूले पुरा बजेट पाउने परिस्थिति नै छैन । बजेट बाँडफाँडमा "गत वर्षको बजेटमा थप" भन्ने सिद्धान्त प्रचलनमा रहेकोले पनि रकम विनियोजन कार्यक्रममा आधारित नहुने हुन्छ । भन् स-साना स्थानीय प्रकृतिका आयोजनाहरूको बाहुल्य बढ्दै गएको अहिलेको अवस्थामा कार्यान्वयन गर्ने निकाय समेतको व्यवस्थापकीय साधनमा परेको अनावश्यक चापले गर्दा खर्च गर्ने क्षमतामा क्रमिक ह्रास देखापरेको छ ।

साथै यसै सन्दर्भसंग गाँसिएको अर्को समस्या स्रोत संम्बन्धी रहेको छ । कृषि कार्यक्रम कर्जा र जापानी ऋण मोचन कोष निश्चित खालका स्रोत होइनन् (खास गरी रकम उपलब्ध हुने समयको दृष्टिले) । त्यस किसिमको स्रोतमा निर्भर रहनु पर्दा कार्यक्रम र ठेक्कापट्टा प्रक्रिया अनिश्चित हुन जाने हुन्छ र कार्यान्वयन कमजोर हुन पुग्छ । अझ, यस्ता स्रोतहरूको खर्च गर्ने अख्तियारी साधारणतः शुरुमै अर्थ मन्त्रालयले निर्देशन जारी गरी रोक्ने हालको परिपाटीबाट त यी आयोजनाहरू शुरु देखिनै बजेट विहिन हुन पुग्छन् । यसरी जानी नजानी प्राथमिकता प्राप्त आयोजनाहरू रकम निकासको संम्बन्धमा दण्डित हुने र अन्य आयोजनाहरू प्रोत्साहित हुने अवस्था सृजना भएको छ । साथै कार्यान्वयन तहमा रहेको थप कमी कमजोरी र यदाकदा हुने वाहिरी हस्तक्षेप समेतबाट (जस्तै एडीवीको सहयोगमा विस्तृत सर्भेक्षण भइ संचालनमा आएको गाईघाट दिक्तेल सडक को रेखाङ्कन विचमा आएर बदलिँदा आयोजना कार्यान्वयनमा ढिलाई हुन गयो) प्राथमिकता प्राप्त आयोजनाहरूले अपेक्षा गरे अनुरूप खर्च गर्न सकिरहेका छैनन् ।

७.९.६ क्षेत्रगत समस्याहरू:

- १ सडक आयोजनाहरूको सन्दर्भमा "आयोजना प्रवेशमा तयारी" एक प्रमुख मुद्दाको रूपमा देखापरेको छ । आवश्यक तयारी विना कतिपय आयोजनाहरू कार्यान्वयनका लागि रातो कितावमा परेका छन् । बजेटमा समावेश भएपछि संभाव्यता अध्ययन गर्ने र दातृ संस्था खोज्ने पनि गर्ने गरिएको पाइएको छ । यसबाट नियमन गर्ने निकायहरूले आयोजना बजेटमा समावेश गर्नु पूर्व अपनाउनु पर्ने विद्यमान प्रक्रिया लागु गर्न नसकेको स्पष्ट हुन्छ । हाल आयोजना छनौट, प्राथमिककरण र बजेटमा समावेश गर्ने व्यवस्था कमजोर रहेको छ । फलस्वरूप बजेट तर्जुमा प्रक्रियामा विभिन्न प्रभाव पर्न थालेको र यो स्वयं अपारदर्शी बन्दै गएको छ । अहिले "बजेटमा पार्न सजिलो, निकासालिन गाह्रो, र सम्पन्न अनिश्चित हुने" अवस्था विद्यमान छ ।
- २ कृषि सडक तर्फ प्रगति न्यून रहेको छ । कृषि दीर्घकालीन योजनाले प्रक्षेपण गरेको कूल आवश्यक बजेटको १५ प्रतिशत मात्र विनियोजन भएको छ र त्यसमा पनि यस्ताई ए.पि.एल. स्रोत भित्र राखिएकोले निकासामा नै समस्या परेको देखिन्छ ।
- ३ जनस्तरबाट सडकको बढ्दो माग र साधन स्रोतको दुर्लभता बीच तालमेल मिलाउने उपयुक्त विधि (प्राविधिक मात्र हैन) नभएकोले पनि कतिपय समस्या उब्जेको छ । सडक यातायात विकासमा सामाजिक पक्षले कति भार पाउने र कति राष्ट्रले धान्न सक्ने भन्ने विषयमा पनि व्यापक सहमति हुन सकिरहेको छैन । सरोकारवालाहरूले देखेका फाइदाहरू मूल्याङ्कन गर्ने वा नगर्ने र गर्ने भए त्यसको लागि कस्तो विश्लेषणको रूपरेखा चाहिने भन्ने विषय पनि अनुत्तरित छ । रातो कितावमा पार्ने मात्र होइन वरु निश्चित अवधिमा सम्पन्न गर्ने गरी क्रमबद्ध रूपमा शुरु गर्ने, सडक होइन पहुँच पुऱ्याउने, स्तरोन्नति र उपयोगको संम्बन्ध वारे पनि सरोकारवालाहरू लाई बुझाउन सकिएको छैन । दातृ संस्थाहरूको सोच र सरोकारवालहरूको प्राथमिकता बीच पनि तादात्म्य मिल्नरहेको छैन । स-साना आयोजनाहरू लाई समेत स्थानिय/जिल्ला तहमा सम्पन्न गर्ने भरपर्दो व्यवस्था विकास भई सकेको छैन । त्यही कारणले र अनिश्चितता बढ्दै गएकोले पनि सरोकार/पहुँच वालाहरूले जस्तो खाले र जति सानो आयोजना भए पनि रातो कितावमा नामै किटान गरी राख्ने प्रवृत्ति बढेको छ ।
- ४ अधिक आयोजना र संदिग्ध आयोजना समावेश गर्ने विद्यमान विनियोजन प्रणालीबाट निस्केको समस्या निकास व्यवस्थाबाट सुल्झाउन खोज्ने प्रवृत्तिबाट थप जटिलता सृजना गरेको छ । यसरी समस्या सार्दा निकास प्रणालीमा अनावश्यक चाप परेको र निकासको लागि हस्तक्षेप गर्नुपर्ने वा हुने वातावरण बनेको छ । फलस्वरूप खर्च व्यवस्थापन कमजोर बन्न गइ प्राथमिकता प्राप्त आयोजनाहरूले सुगम र निश्चित तरीकाले निकास पाउन गाह्रो बन्दै गएको छ ।

५. कार्यक्रममा आधारित विनयोजन गर्ने विश्वसनीय परिपाटि वसाल्न नसक्दा वार्षिक कार्यक्रम तयारी महत्वहिन नैयमिक कार्यमा परिणत भएको छ । फलस्वरूप उच्च प्राथमिकता प्राप्त आयोजनाहरूले पुरा बजेट नपाउने र अरु कैयौंले नाम मात्रको बजेट पाउदा रकमको दुरुपयोग मात्र हुने गर्दछ ।
६. आयोजनाको वर्गीकरण अनुरूप जिम्मेवार निकाय स्पष्ट तोक्न नसकिएकोले धेरै स-साना स्थानिय चासोका आयोजनाहरू समेत केन्द्रीय आयोजनाको रूपमा संचालीत छन् । यसरी स्रोत र साधन, खासगरी व्यवस्थापकीय साधन, छरिएकोले संस्थागत प्रभावकारितामा नकारात्मक प्रभाव परेको छ ।
७. विशेष प्राथमिकता प्राप्त सबै आयोजनाहरूलाई शुरुदेखि प्राप्त हुने निश्चित स्रोत दिलाउन जानी जानी तजविज गरेको देखिन । यसो नगर्नाले ती आयोजनाहरूमा खर्च संम्बन्धी अनिश्चितता प्रवेश हुन जान्छ ।
८. शुल्कमा आधारित बाटो (Toll Road) को विकास नभएकोले समेत सडक क्षेत्रमा निजिक्षेत्रको सहभागिता नहुदा आर्थिक रूपले लाभप्रद हुन सक्ने शहरी सडकहरूको मर्मत र विस्तारमा पनि सरकारी क्षेत्र जुट्नु परेको छ । यसबाट सरकारी स्रोत साधनलाई गरिवि निवारण तर्फ केन्द्रभूत गर्न सकिएको छैन ।
९. माथि भनिएका सर्वव्यापिक समस्या (Generic Problem) बाहेक आयोजना विशेष समस्याहरू बाट पनि कतिपय सडक आयोजनाहरू पिडित छन् । यी समस्याहरू कर्मचारी (को अदली वदली), डिजाइन/नक्सा/रेखाङ्कन (को परिवर्तन), अत्यावश्यक सामान/विस्फोटक पदार्थ (को अभाव), ठेक्कापट्टा/कार्य घटवढ, जग्गा अधिग्रहण/क्षतिपूर्ती र स्थानिय/कानुनी विवाद संग संम्बन्धित छन् । यसबाट समयावधि किटान गरी कार्यान्वित भएका केही आयोजनाहरूमा समय र खर्च बढ्न गएको छ । तर अगाडि उल्लेख गरिएका मूल समस्याहरू हल गर्न सकेमा कतिपय यस्ता समस्याहरू स्वतः समाधान हुने वा तिनको वास्तविक स्वरूप थाहा भई समाधान सहज हुने हुन्छ ।

७.९.७ क्षेत्रगत सुझावहरू:

१. माथि द्विविधामा रहेका भनी पहिचान गरिएका आयोजनाहरूको विस्तृत पुनरावलोकन गरी प्राथमिकता क्रम तोकि पूर्ण तयारीका साथ मात्र कार्यान्वयन थाल्नु आवश्यक छ । सो कार्यको लागि र स्थगित गर्नु पर्ने आयोजनाहरूको स्थगन विन्दु पहिल्याउन र दायित्वको हिसाव किताव समेत गरी आयोजना बन्द गर्न गराउन राष्ट्रिय योजना आयोग, अर्थ मन्त्रालय र भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयले संयुक्त रूपमा पहल गर्नु आवश्यक छ ।
२. कृषि सडकमा पर्याप्त बजेट विनियोजन हुन जरुरी छ । आवश्यक स्रोत मध्ये केही ग्रामीण सडकको निर्माणलाई कृषि सडकको माप भित्र ल्याएर पनि पूर्ति गर्न सकिन्छ ।
३. मर्मत संभार कार्यलाई समष्टि रूप दिइ रणनीतिक ढंगले संचालन गर्ने र योजनावद्ध मर्मत संभार व्यवस्थाको सुत्रपात गर्ने । उक्त व्यवस्थालाई नियमित सडक र ट्राफिक सर्भेक्षण संग आवद्ध गर्ने ।
४. उच्च प्राथमिकता प्राप्त आयोजनाहरू, खासगरी आ.व. ०५६/५७ मा वित्तिय प्रगति राम्रो भएका, लाई आ.व.०५७/५८ मा विनयोजित रकमको उपलब्धता निश्चित गर्ने र आवश्यक परेमा थप रकम समेत पुनर्विनयोजन गर्ने (यस समूहमा श्री ५ को सरकारको स्रोतबाट रु. १ थप गरेमा औषतन रु. ३.३ खर्च गर्न सकिन्छ) । आगामी वर्षहरूमा त्यस्ता आयोजनाहरूलाई सरकारी योगदान पुरा दिने, भरपर्दो स्रोत जुटाउने र सुरुदेखि रकम प्राप्त हुने व्यवस्था मिलाउने ।
५. बजेट विनियोजनका लागि पूर्ण आयोजना हुनु पर्ने र स-साना योजना भए सेक्टर आयोजनाको रूपमा समूहीकृत भएको हुनु पर्ने ।
६. आयोजनाको तालिका अनुसार वार्षिक कार्यक्रमको आधारमा बजेट विनियोजन गर्ने ।
७. आयोजना तयारी, छनौट/स्वीकृती, बजेट तर्जुमा र निकासी व्यवस्थामा व्यापक सुधार गर्ने र संस्थागत क्षमता वृद्धि गर्ने ।
८. सडक यातायातको आवश्यकतालाई देशको यथार्थतासंग मेल गराउन राष्ट्रिय स्तरमा स्थानीय निकाय सहित सबै सरोकारवाला र विदेशी दातृ संस्थाहरू समेतको सहभागितामा दिर्घकालीन सडक योजना तयार गर्ने जस्मा प्रत्येक क्षेत्र/जिल्लाको पहुँच योजना (Access Plan) र सडक प्रणालीको रूप रेखा वास्तविक समयावधिमा देख्नसकियोस् ।

त्यस्तै उक्त योजनामा सडक यातायातको सम्बन्धमा सर्वमान्य विनियोजन विधिको पनि व्याख्या होस् । यस सन्दर्भमा बजेटमा समावेश भएको २० वर्षे यातायात नीति आयोजनालाई आवश्यक परिमार्जन गरी कार्यान्वयन गर्ने ।

९. सडकको वर्गीकरणको आधारमा एउटै जिल्ला भित्रका स-साना आयोजनाहरूको निर्माण र संचालनको लागि स्थानीय स्वायत्त निकायहरूलाई जिम्मेवार बनाउने । यस सन्दर्भमा आयोजना/बजेट तर्जुमाको अवस्थामा सडक कार्यक्रमको ग्रामीण पूर्वाधार विकास कार्यक्रमसंग तालमेल मिलाउने ।
१०. निजी क्षेत्रलाई काठमाडौं जोड्ने वैकल्पिक सडक र शहरी सडक निर्माणमा आकर्षित गर्न आवश्यक नीतिगत व्यवस्थाको अलावा सडक शुल्क नीति, इन्धन कर आदिमा सुधार गर्ने । मर्मत सम्भार काममा पनि दीर्घकालिन सम्भौताको प्रयोग गरी निजी क्षेत्रलाई संलग्न गराउने ।
११. सडक/पुल निर्माण तथा मर्मत खर्चिलो हुँदै गएको सन्दर्भमा प्रविधि विकासमा (ग्रामिण सडकमा गरेभैं) विशेष जोड दिने । साथै स्वतन्त्र परीक्षण (Independent Audit) समेतको प्रयोग गरी गुणस्तर जाँच्ने व्यवस्थालाई प्रभावकारी तुल्याउने ।

७.१० खानेपानी तथा सरसफाई

७.१०.१. पृष्ठभूमि

नवौं योजनामा खानेपानी तथा सरसफाई क्षेत्रको उद्देश्यहरू निम्नानुसार रहेका छन् ।

१. अधिराज्यका सबै नेपाली जनतालाई खानेपानी सुविधा उपलब्ध गराउने ।
२. अधिराज्यका थप बीस प्रतिशत जनसंख्यालाई सरसफाई सुविधा उपलब्ध गराउने ।
३. उपभोक्ता समिति, गैर सरकारी संस्था एवं स्थानीय निकायहरूलाई योजना प्रक्रियामा परिचालन गर्ने ।
४. पानीजन्य संक्रामक रोग निवारण गरी स्वस्थ जीवनयापनमा सहयोग पुऱ्याउन खानेपानीको गुणस्तर अभिवृद्धि गर्ने ।
५. निजी क्षेत्रलाई शहरी क्षेत्रको खानेपानी प्रवन्धमा संलग्न गराउनुका साथै नगरपालिकाहरूलाई विस्तार गर्न सक्रिय बनाउने ।

उपरोक्त उद्देश्य परिपूर्तिका लागि श्री ५ को सरकारबाट विभिन्न कार्यक्रम तथा योजनाहरू संचालन हुँदै आइरहेका छन् ।

७.१०.२ क्षेत्रगत कार्यक्रम फलक (आ.व. २०५७/५८)

■ कुल विकास आयोजनाहरूको संख्या	२७
केन्द्रिय स्तर	१७
जिल्ला स्तर	३
ऋण लगानी	७
■ आ.व. २०५७/५८ मा संचालित नयाँ कार्यक्रम	४
■ स्रोत अनुसार संचालित अयोजनाहरूको संख्या	
श्री ५ को सरकारबाट मात्र संचालित	४
श्री ५ को सरकारतथा अनुदानबाट संचालित	९
वैदेशिक ऋणबाट मात्र संचालित	१
श्री ५ को सरकार तथा ऋणबाट संचालित	११
श्री ५ को सरकार, अनुदान ऋणबाट संचालित	२
■ स्रोत को बाँडफाँड (आ.व.०५७/५८ मा)	

स्रोत	विनियोजित विकास रकम (रु हजारमा)	प्रतिशत
श्री ५ को सरकार	१,१८,१६,९६	३१.०
वैदेशिक ऋण	१,९३,७१,९४	५१.०
वैदेशिक अनुदान	६६,५६,६५	१८.०
जम्मा	३,७८,४५,५५	१००.०

७.१०.३ विकास बजेट तथा खर्च स्थिति:

आ.व.	विनियोजित रकम (रु हजारमा)	खर्च	प्रतिशत
०५४/५५	२,१४,९०,६९	१,५१,८१,९३	७१
०५५/५६	२,६४,५६,९५	१,७५,०४,५७	६६
०५६/५७	२,५६,४९,३४	२,३५,४०,९८	९१.७८

खानेपानी तथा सरसफाई क्षेत्रमा विगत ३ वर्षमा भएको बजेट विनियोजन र खर्चको तथ्यांकलाई केलाउँदा आ.व. २०५४/५५ मा ७१ प्रतिशत खर्च वाट आ.व. २०५५/५६ मा ६६ प्रतिशत भरेको र यसमा सुधार आइ आ.व. २०५६/५७ मा ९२ प्रतिशत खर्च भएको देखिन्छ। विनियोजन भन्दा कम खर्च हुनुका कारणहरूको विश्लेषण हुनु जरुरी देखिन्छ।

७.१०.४ केन्द्रीय स्तरका कार्यक्रम/आयोजनाहरूको प्राथमिकीकरण

आ.व. २०५७/५८ को रातो पुस्तिका अनुसार हाल केन्द्रीय स्तरमा जम्मा २४ वटा कार्यक्रम/परियोजना संचालन भएको देखिन्छ। यस मध्य चार वटा कार्यक्रम/परियोजनाहरू आ.व. २०५७/५८ देखि मात्र संचालन भएको देखिन्छ भने बाकी २० वटा कार्यक्रम/परियोजनाहरू पुराना छन्। तालिका ७.१०.१ मा विभिन्न सूचकांकहरू (वित्तिय र भौतिक प्रगतिका साथै विनियोजित रकम मध्ये कर्मचारीको लागि छुट्याएको अंश) को आधारमा सो कार्यक्रम/परियोजनाहरूको समष्टिगत प्रगति प्रस्तुत गरिएको छ।

समस्याग्रस्त कार्यक्रम / आयोजनाहरू

यस परिच्छेदमा समस्याग्रस्त कार्यक्रम/आयोजनाहरूको पहिचान गरी लिनु पर्ने आवश्यक कदमहरूको उल्लेख गरिएको छ। समस्यागत कार्यक्रम / आयोजनाहरूको पहिचान मुख्यत निम्न चार प्रकारले गरिएको छ।

७.१०.४.१ कम खर्च र कम भौतिक प्रगति हासिल गरेका

विनियोजित रकमको ७५ प्रतिशत भन्दा कम खर्च गरेको र ७५ प्रतिशत भन्दा कम मात्र भौतिक प्रगति हासिल गरेको आयोजना समूहमा बजेट उपशीर्षक ८७-४-४५० को शहरी क्षेत्र खानेपानी तथा सरसफाई पुनस्थापना आयोजना पर्दछ। यस परियोजनाको गत तीन वर्षको सालाखाला वित्तिय प्रगति ५१ प्रतिशत देखिएता पनि सो अवधि भरको सालाखाला भौतिक प्रगति ५५% मात्र देखिन्छ। सो हुनुमा वैदेशिक स्रोतको रकम सवै प्राप्त नभएको नै मुख्य कारण हो। श्री ५ को सरकारवाट प्रतिवद्धता जाहेर गरीएको कुराहरू (जस्तै आवश्यक संस्थागत विकास, पानीको महशुल आदि) पूरा नगरेको कारणले नै वैदेशिक स्रोतको रकम सवै प्राप्त नभएको हो। यसरी श्री ५ को सरकारवाट गरीएका प्रतिवद्धताहरूको पूर्ण रूपमा पूरा गरेपछि मात्र सो परियोजनालाई निरन्तरता दिनु उपयुक्त देखिन्छ।

७.१०.४.२ कम खर्च गरेर वढी भौतिक प्रगति हासिल गरेका :

यस समूह अन्तर्गत विनियोजित रकम मध्येवाट ७५ प्रतिशत भन्दा कम मात्र खर्च गरेका र ९० प्रतिशत भन्दा वढी भौतिक प्रगति हासिल गरेका आयोजना/कार्यक्रमहरू पर्दछन्। यस समूह अन्तर्गत निम्न दुई आयोजनाहरू पर्दछन्। यी आयोजनाहरूमा कि त चाहिने भन्दा वढी रकम विनियोजन भएको छ वा भौतिक लक्ष कम राखिएको छ। यी दृष्टिकोणहरूवाट उपरोक्त आयोजनाहरूमा खर्च कटौती गर्न सक्ने सम्भावनाहरू वारे पुनरावलोकन गर्नु पर्ने देखिन्छ।

४८-४-९२३	वातावरणीय सरसफाई आयोजना
४८-४-९३४	साना शहरी खानेपानी आयोजना

७.१०.४.३ वढी खर्च तर कम भौतिक प्रगति हासिल गरेका:

यस समूहमा विनियोजित रकम मध्येवाट करिव ९० प्रतिशत वा सो भन्दा वढी खर्च गरी ७५ प्रतिशत भन्दा कम मात्र भौतिक प्रगति हासिल गरेका कार्यक्रम / आयोजनाहरू पर्दछन्। यस समूहमा निम्न दुई आयोजनाहरू पर्दछन्। बजेट उपशीर्षक ८७-४-४५२, ८७-४-४५४ र ८७-४-४५५ का परियोजनाहरूको गत तीन वर्षको सालाखाला वित्तिय प्रगति उच्च भएता पनि सो अनुपातमा भौतिक प्रगति धेरै नै असन्तोषजनक देखिन्छ। गत तीन वर्ष भित्र खानेपानी उत्पादन वृद्धि कार्यक्रम (बजेट उपशीर्षक ८७-४-४५२), खानेपानी चुहावट नियन्त्रण तथा मर्मत कार्यक्रम (बजेट उपशीर्षक ८७-४-४५५) र खानेपानी तथा ढल निकास (बजेट उपशीर्षक ८७-४-४५४) को सालाखाला भौतिक प्रगति क्रमश १७, ४६ र ४६

प्रतिशत मात्र देखिन्छ । यी कारणहरूबाट सो कार्यक्रमहरूलाई समस्याग्रस्त भएको मान्न सकिन्छ । यिनीहरूलाई निरन्तरता दिनु अघि आवश्यक छानविन गर्नु उपयुक्त देखिन्छ ।

- ८७-४-४५२ खानेपानी उत्पादन बृद्धि कार्यक्रम
- ८७-४-४५४ खानेपानी चुहावट नियन्त्रण तथा मर्मत कार्यक्रम
- ८७-४-४५५ खानेपानी तथा ढल निकास कार्यक्रम

७.१०.४.४ अन्य

माथि उल्लिखित वाहेक अन्य कारणहरूले गर्दा समस्याग्रस्त रूपमा देखा परेका कार्यक्रम/आयोजनाहरू निम्नानुसार छन् ।

- ४८-४-९२४ राष्ट्रिय सूचना व्यवस्थापन तथा अनुगमन आयोजना
- ४८-४-९२५ अन्य मर्मत सुधार आयोजना
- ४८-४-९२६ डीप ट्युववेल तथा मिटरिंग आयोजना
- ४८-४-९३५ वर्षातको पानी संकलन आयोजना
- ४८-४-९३६ मेलम्ची खानेपानी आयोजना

सो मध्ये वर्षातको पानी संकलन आयोजना र राष्ट्रिय सूचना व्यवस्थापन तथा अनुगमन आयोजनाले गत तीन आर्थिक वर्षमा (०५४/५५-०५६/५७) विनियोजित रकमको क्रमश १७ र २४ प्रतिशत मात्र खर्च गरेको देखिन्छ । गत: आर्थिक वर्ष ०५६/५७ मा पनि सो आयोजनाहरूको वित्तीय प्रगति सन्तोषजनक नभएको देखिन्छ । वर्षातको पानी संकलन आयोजनाको भौतिक प्रगतिको तथ्याङ्क नपाइएता पनि सो आयोजना सम्बन्धी ज्ञान भएका व्यक्तिहरूसंगको छलफल अनुसार भौतिक प्रगति त्यति सन्तोषजनक नभएको बुझिन्छ । चाहिने आवश्यक प्रविधिको ज्ञान तथा अरु आवश्यक पूर्वाधार नै नभइ शुरु गरेको कारणले गर्दा सो आयोजनाले सन्तोषजनक प्रगति गर्न नसकेको बुझिन्छ । अर्को तर्फ हाल सम्म पनि तीन महिना अघि देखि संकलन गरिएको वर्षाको पानीलाई प्रयोग गर्दा सर्वसाधारण जनतालाई स्वास्थ्यमा पर्ने प्रभाव बारे न्यूनतम आवश्यक ज्ञान नभएको बुझिन्छ । साथै आयोजना पूर्णतः श्री ५ को सरकारकै अनुदानबाट मात्र संचालन गर्नु पर्ने देखिन्छ । सो आयोजनाको लागि २०५६/५७ को तुलनामा यस आ.व. २०५७/५८ मा तीन दोब्बर रकम विनियोजित गरिएको देखिन्छ । तसर्थ चाहिने आवश्यक प्रविधिको ज्ञान तथा पूर्वाधार तयार नभएसम्म तथा संकलित वर्षाको पानीको उपयोगले स्वास्थ्यमा पर्ने दुस्प्रभावको ज्ञान थाहा नपाएसम्म सो आयोजनालाई हाल स्थगित गर्न उपयुक्त देखिन्छ ।

बजेट उपशीर्षक ४८-४-९२४ को राष्ट्रिय सूचना व्यवस्थापन तथा अनुगमन आयोजनाको हकमा सो आयोजनाको वित्तीय प्रगति असन्तोषजनक भएता पनि भौतिक प्रगति सन्तोषजनक नै देखिन्छ । साथै सो कार्यक्रम खानेपानी तथा ढल विभागको संस्थागत विकासको लागि अति आवश्यक भएको देखिन्छ । यसकारण हालका कमजोरीहरूलाई हटाउदै सो कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिनु आवश्यक देखिन्छ ।

बजेट उपशीर्षक ४८-४-९२५ र ४८-४-९२६ अन्तर्गतका कार्यक्रमहरू क्रमश अन्य मर्मत सुधार आयोजना र डीप ट्युववेल तथा मिटरिंग आयोजना सम्बन्धमा खानेपानी आयोजनाहरूको वृहत मर्मत संभारको लागि सरकारी अनुदान प्रदान गर्ने परिपाटीले दिगोपना हुने नदेखिएको हुंदा प्राकृतिक विपत्तिका कारणबाट हुने क्षतिमा मात्र सरकारको संलग्नता हुनु पर्ने देखिन्छ । सो कारणबाट यी कार्यक्रमहरूलाई केहि सानो पारेर मात्र निरन्तरता दिनु पर्ने देखिन्छ ।

बजेट उपशीर्षक ४८-४-९३६ को मेलाम्ची खानेपानी परियोजनाको गत तीन वर्षको औषत वित्तीय प्रगति सन्तोषजनक नभए पनि गत आ.व. २०५६/५७ को प्रगति भने सन्तोषजनकै देखिन्छ । साथै यो आयोजना विशेष प्राथमिकता प्राप्त पनि भएकोले यस्लाई निरन्तरता दिनु आवश्यक देखिन्छ ।

माथि उल्लेखित कार्यक्रम/आयोजनाहरू वाहेक तालिका ७.१०.१ मा देखाइएका अरु कार्यक्रम/आयोजनाहरूलाई विभिन्न सूचकाङ्कको आधारमा निरन्तरता दिनु पर्ने देखिन्छ ।

७.१०.५ क्षेत्रगत समस्याहरू :

यस क्षेत्रमा सम्बन्धित समस्याहरू निम्न उल्लेखित छन् ।

१ संस्थागत कमजोरीहरु

उपभोक्ताहरुलाई यथेष्ट मात्रामा स्वच्छ पानी पुर्याउन नसकिएको कारणहरु मध्य संस्थागत कमजोरीहरु प्रमुख रूपमा रहेका देखिन्छन्। संस्थागत कमजोरीहरुका मुख्य पक्षहरु निम्न प्रकारका छन्।

- स्वायत्तताको कमी वा अभाव
- समन्वय को अभाव
- वास्तविक महसूल असुल गर्ने परिपाटी नहुनु
- आवश्यक वित्तीय स्रोतको कमी
- उपभोक्ता समितिबाट वैधानिकता दिन र स्थानीय जनतालाई खानेपानी प्रयोजनको लागि उच्चतम प्राथमिकता दिन जिल्ला जलस्रोत समितिहरु पूर्ण रूपमा प्रभावकारी हुन नसकेको

२ लागत उठती

शहरी क्षेत्रहरुमा खानेपानी महशुल निर्धारण गर्दा लागत खर्च, उत्पादन खर्च, र संचालन खर्च आदिको आधारमा निर्धारण गर्ने नीति अवलम्बन गरीएको छ। तर विभिन्न शहरहरुमा स्थानीय सेवा स्तरको आधारमा भिन्न भिन्न महसूल निर्धारण गर्ने नीति पूर्ण रूपमा लागु नभएकोले खानेपानी आयोजनाहरुमा लागेको खर्च उठाउन नसकेको देखिन्छ। यसले गर्दा आवश्यक मर्मत र सम्भारमा नराम्रो असर पर्न गएको देखिन्छ।

३ खानेपानी चुहावट

शहरी खानेपानी प्रणालीको एक मुख्य समस्यामा खानेपानी चुहावट प्रमुख हो। हालसम्म यस्ता चुहावट पूर्ण रूपमा नियन्त्रण गर्न सकिएको छैन।

४ कार्यान्वयन व्यवस्थाको विविधता

खानेपानी तथा सरसफाइ आयोजनाहरुको संरचना स्थानीय उपभोक्ता समिति मार्फत गर्ने नीति सवै निकायहरुले अपनाएता पनि खानेपानी आयोजनाको कार्यान्वयन व्यवस्था मा विविधता भएको कारणले उपभोक्तामा अन्त्यौलको स्थिति देखिएको छ। यसले गर्दा सुमदायको सहभागिता/सशक्तीकरणमा भिन्नता हुन गएको देखिन्छ।

७.१०.६ क्षेत्रगत सुझावहरु

१ सरकारको भूमिकाको पुनर्व्याख्यान

खानेपानी तथा सरसफाइको सेवा प्रदान गर्दा सरकारी भूमिकाको पुनर्व्याख्यान हुनु जरुरी देखिन्छ। हाल सरकारले प्रत्यक्ष रूपमा यस्तो सेवा प्रदान गरीरहेको भूमिका चरणगत रूपमा घटाउँदै लैजाउनु पर्ने देखिन्छ। सरकारले निम्न क्षेत्रमा मात्र आफ्नो क्षमता विकास गर्नु पर्ने देखिन्छ।

- नीति निर्धारण
- दातृ संस्थाहरुको समन्वय
- अनुगमन तथा मुल्याङ्कन
- अनुसन्धान तथा विकास
- जनशक्ति विकास

२ जन समुदाय/निजी क्षेत्रको सहभागिता

खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा प्रदानमा सरकारी भूमिकाको पुनर्व्याख्यान गरीएको परिप्रेक्षमा खानेपानी आयोजनाहरु संचालन गर्दा शुरु देखि नै प्रत्येक कार्य तथा लाग्ने सम्पूर्ण खर्चमा **Up-front cost** र मर्मत सम्भारमा समुदायलाई संलग्न गराउनु जरुरी देखिन्छ। यस परीप्रेक्षमा ग्रामीण क्षेत्रका सहभागी समुदायलाई सशक्तीकरण गर्ने उद्देश्यले स्थानीय निकाय, गैह्र सरकारी तथा सामुदायिक संगठनहरु पनि समावेश गर्न सक्ने आवश्यक संस्थागत ढांचाको स्थापना हुनु पर्ने

देखिन्छ । शहरी क्षेत्रहरूमा खानेपानी सेवा प्रदान गर्नको लागि गैह्र सरकारी संस्था तथा निजी क्षेत्रहरूलाई पनि संलग्न गराउनु पर्ने देखिन्छ ।

३ कार्यान्वयन व्यवस्थाको एकरूपता

खानेपानी तथा सरसफाइ आयोजनाहरूको कार्यान्वयन व्यवस्थामा विविधता भई उपभोक्ता अन्यायलमा भएको परिप्रेक्षमा सो व्यवस्था मध्ये वढी प्रभावकारी र दिगो हुने व्यवस्थालाई अपनाइ अगाडि बढ्नु पर्ने देखिन्छ ।

४ उपभोक्तामुखी सेवा

खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा गर्ने विभिन्न संभावित निकायहरू (केन्द्रीय सरकार, स्थानीय निकाय, गैह्र सरकारी संस्था, सामुदायिक संस्थाहरू) वढी उपभोक्तामुखी हुनु पर्ने देखिन्छ ।

५ चुहावट नियन्त्रण

शहरी खानेपानी प्रणालीको एक मुख्य समस्याको रूपमा खानेपानी चुहावट नियन्त्रण बाट आवश्यक पानीको आपूर्ति सस्तो प्रकारबाट उपलब्ध हुने भएकोले सो नियन्त्रण गर्न आवश्यक काम कारवाही गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

७.११ आवास तथा शहरी विकास क्षेत्र

७.११.१ पृष्ठभूमि

वढ्दो जनसंख्याका कारण अधिराज्यका नगरपालिका, नगरोन्मुख गाउँ तथा अन्य शहरबजारहरूको संख्या वढ्दै गएता पनि चाहिँदो भौतिक सुविधा जुटाउने दिशामा भैरहेका प्रयासहरू प्रभावकारी हुन नसकेको परिप्रेक्ष्यमा शहरी क्षेत्रको भूमिकालाई वढी सक्षम, दिगो तथा रोजगारी मुलक तुल्याइ ग्रामीण विकासको परिपूरकको रूपमा उपयोग गरी गरिवी निवारण कार्यमा टेवा पुऱ्याउने अवधारणा नवौं योजनाले लिएको छ । शहरहरूलाई स्वस्थकर, सुविधायुक्त, स्वच्छ, उत्पादनशील र सुरक्षित बनाई एक सन्तुलित शहरी प्रणालीको स्थापना गरी शहर र ग्रामीण क्षेत्र बीच अन्तर्सम्बन्धको स्थापना, साना शहर बजार केन्द्रहरूको विकास र विस्तारद्वारा रोजगारी प्रवर्द्धन गर्ने दुरगामी लक्ष्य नवौं योजनाले लिएको छ ।

विद्यमान चुनौतीहरूलाई दृष्टिगत गरी राष्ट्रिय आवास नीति अनुरूप मुलुकको आर्थिक विकासमा टेवा दिने, गरिवी निवारण गर्ने र जनताको जीवनस्तर उकास्ने महत्वपूर्ण माध्यमका रूपमा आवास क्षेत्रलाई अघि बढाउने दीर्घकालीन नीति लिइएको छ । प्रमुख कार्यक्रमहरूमा ग्रामीण क्षेत्रमा अव्यवस्थित बसोवासको स्थितिमा सुधार ल्याउन आधारभूत सेवा सुविधा पुऱ्याउने, केन्द्र तथा जिल्ला स्थित सरकारी कार्यालयहरूको भवनको आवश्यकता पूरा गर्ने र आम जनताको आवास गृहहरूलाई सुरक्षित, किफायती तथा प्राकृतिक प्रकोप नियन्त्रक बनाउन नीतिगत कार्यहरू गर्ने पर्दछन् ।

७.११.२ क्षेत्रगत कार्यक्रम झलक (आ.व.२०५७/५८)

■ कुल विकास आयोजनाहरूको संख्या	१४
केन्द्रिय स्तर	१४
जिल्ला स्तर	०
■ आ.व. २०५७/५८ मा संचालित नयाँ कार्यक्रम/अयोजना	०
■ स्रोत अनुसार संचालित संख्याहरूको संख्या	
श्री ५ को सरकारको स्रोतबाट मात्रै संचालित आयोजनाहरू	४
वैदेशिक ऋणबाट संचालित	०
श्री ५ को सरकार तथा अनुदान संचालित	१०
■ स्रोत बाँडफाँड (२०५७/५८)	

स्रोत	विनियोजन रकम (रु हजारमा)	प्रतिशत
श्री ५ को सरकारको स्रोत	२०,५७,००	५८.०
वैदेशिक ऋण	०	०
वैदेशिक अनुदान	१४,९५,००	४२.०
कुल	३५,५२,००	१००.०

७.११.३ विकास वजेट तथा खर्च

(रु हजारमा)

आ.व.	विनियोजित रकम	खर्च	प्रतिशत
०५४/५५	२०,१५,२१	१८,६२,१०	९२
०५५/५६	१९,७७,८३	७,५१,९३	३८
०५६/५७	२३,९२,०६	२१,३८,८९	८९

आवास तथा शहरी विकास क्षेत्रमा विगत तीन वर्षमा भएको वजेट विनियोजन र खर्चको तथ्यांकलाई केलाएर हेर्दा आ.व. २०५४/५५ र २०५६/५७ मा ९० प्रतिशत को हाराहारीमा भएको तर आ.व. २०५५/५६ मा यो खर्च करीव ३८ प्रतिशत मात्र रहेको पाइन्छ। यो नतिजाबाट विनियोजन भन्दा कम खर्च हुनाका कारणहरु वारे विश्लेषण हुनु पर्ने देखिन्छ।

७.११.४ केन्द्रिय स्तरका कार्यक्रम / आयोजनाहरुको पुनरावलोकन तथा प्राथमिकीकरण

आ.व. ०५७५८ को रातो कितावमा उल्लेख भए अनुसार आवास तथा शहरी विकास क्षेत्र अन्तर्गत हाल जम्मा १५ वटा कार्यक्रम / आयोजनाहरु चालु छन्। तालिका ७.११.१ मा विभिन्न सूचांकहरुको आधारमा सो कार्यक्रम / आयोजनाहरुको समष्टिगत प्रगति भल्काउने प्रयास गरिएको छ।

तालिका ७.११.१ मा प्रस्तुत गत तीन वर्ष (आ.व. २०५४/५५-२०५६/५७) को औषत वित्तिय प्रगतिको आधारमा कार्यक्रम / आयोजनाहरुलाई तीन भागमा विभाजन गरिएको छ। सो अन्तर्गत विनियोजित रकम मध्येबाट ५०-७५ प्रतिशत, ७५-९० प्रतिशत र ९० प्रतिशत भन्दा माथि खर्च गर्ने कार्यक्रम / आयोजनाहरुको संख्या क्रमश २, ५ र ८ वटा छन्।

समस्याग्रस्त कार्यक्रम/आयोजनाहरु

समस्याग्रस्त कार्यक्रम / आयोजनाहरुको पहिचान मुख्यत निम्न ४ प्रकारले गरिएको छ।

७.११.४.१ बढी खर्च र कम भौतिक प्रगति हासिल गरेका कार्यक्रम/ आयोजनाहरु

यस समूह अन्तर्गत विनियोजित रकम मध्येबाट करिव ८०-९० प्रतिशत भन्दा बढी खर्च गरेका र ७५ प्रतिशत भन्दा कम मात्र भौतिक प्रगति हासिल गरेका आयोजना / कार्यक्रमहरु पर्दछन्। तदनुसार यस समूहमा शहरी विकास आयोजना (बजेट उपशीर्षक ४८-४-९६९) पर्दछ। यस परियोजनाको गत तीन वर्षको औसत वित्तीय प्रगति ८० प्रतिशत भएता पनि यस परियोजनाले सो अवधि भर भौतिक प्रगति ५५ प्रतिशत मात्र हासिल गरेको छ। त्यसैले यस आयोजनालाई निरन्तरता दिनु अघि आवश्यक छानविन गर्न उपयुक्त देखिन्छ।

७.११.४.२ आपसमा गाभ्न सकिने आयोजना/ कार्यक्रमहरु

आवास तथा शहरी विकास क्षेत्र अन्तर्गत काठमाडौं उपत्यकाको विकासका लागि धेरै कार्यक्रमहरु छरिएर रहेको देखिन्छ। यी कार्यक्रमहरुमा काठमाडौं उपत्यका नगर विकास समिति (बजेट उपशीर्षक ४८-४-९६५), काठमाडौं शहरी क्षेत्र विकास कार्यक्रम (बजेट उपशीर्षक ४८-४-९६७), वागमती-विष्णुमती संरक्षण आयोजना (बजेट उपशीर्षक ४८-४-९६७) र विष्णुमती लिंक रोड आयोजना (बजेट उपशीर्षक ४८-४-९७०) पर्दछन्। हालको संरचनामा काठमाडौं उपत्यका विकासको लागि कार्यक्रमहरु संचालन गर्दा कामको दोहोरोपन तथा आर्थिक स्रोत छरिएर कुनै ठोस उपलब्धि हासिल गर्न गाह्रो भइरहेको देखिन्छ। त्यसैले हालका यी चार वटै कार्यक्रमहरुलाई एउटै संस्थागत संरचनाभित्र गाभी कार्यान्वयन गराउनु उपयुक्त देखिन्छ। यस सन्दर्भमा चाँडै लागू गर्न लागिएको काठमाडौं उपत्यका नगर विकास परिषदको अवधारणा धेरै उपयुक्त देखिन्छ। यस्तो परिषदले काठमाडौं उपत्यकाका विकासको लागि नियामक (Regulator) र सहजकारी (Facilitator) को भूमिका खेल्नु पर्ने देखिन्छ। तसर्थ यस परिषदले स्थानीय निकायको संस्थागत क्षमता विकासको लागि चाहिने टेवा दिनु पर्ने आवश्यकता देखिन्छ।

७.११.४.३ अन्तर निकाय समन्वय हुनु पर्ने आयोजना / कार्यक्रमहरु

बजेट उपशीर्षक ४८-४-९६४ को सांस्कृतिक धार्मिक तथा पर्यटकीय क्षेत्र विकास परियोजना अन्तर्गतको कार्यक्रमहरु संचालन गर्दा पर्यटन मन्त्रालयसंग समन्वयात्मक ढंगले अगाडी बढनु पर्ने भएकोले पर्यटन मन्त्रालय अन्तर्गत हाल संचालित समान प्रकृतिको आयोजनासंग गाँसी संचालन गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

७.११.४.४ अन्य

माथि उल्लिखित बाहेक अन्य कारणहरुले गर्दा समस्याग्रस्त रुपमा देखा परेका वा भिन्न रुपमा हेर्न सकिने कार्यक्रम / आयोजनाहरु निम्नानुसार छन् ।

४८-४-९६० चारखाल कम्प्लेक्स भवन

४८-४-९६२ भवन निर्माण संहिता, सरकारी भवन निर्माण तथा अभिलेख

औसत वित्तीय प्रगति ५०-७५ प्रतिशत हासिल गरेका कार्यक्रमहरु क्रमश चारखाल कम्प्लेक्स भवन (बजेट उपशीर्षक ४८-४-९६०) र नगर विकास कोष समिति (बजेट उपशीर्षक ४८-४-९६८) को भौतिक प्रगति र गत ३ वर्ष (०५४।५५-०५६।५७) भित्र विनियोजित रकम मध्येवाट कर्मचारीको लागि छुट्याइएको रकमको दृष्टिकोणवाट पनि प्रगति सन्तोषजनक देखिन्छ । सो भएता पनि ती कार्यक्रमहरुमा श्री ५ को सरकारको संलग्नता कुन हदसम्म हुने भन्ने बारे तल उल्लिखित बुँदाहरु उठाउन सकिन्छ ।

चारखाल कम्प्लेक्स भवनको सन्दर्भमा यस्ता कार्यक्रमहरुमा श्री ५ को सरकारको पूर्ण संलग्नता सान्दर्भिक नदेखिएको हुँदा निजी क्षेत्रको लगानीमा निर्माण कार्य शुरु भएको छ । तर यहाँ उठाउन लागेको मुख्य बुँदामा सरकारी जग्गामा नै सो निर्माण कार्य शुरु गर्ने वा नगर्ने भन्ने हो । काठमाडौँमा खुला स्थानहरु घट्टै गएको परिप्रेक्ष्यमा यस्ता क्षेत्रहरुमा कुनै भवनहरु निर्माण नगरी खुल्ला ठाँउ राखी दिँदा दैवी प्रकोपवाट हुने सम्भावित क्षतिलाई न्यून पार्ने देखिन्छ । हाल गुजरातमा गएको भुकम्पवाट भएको ठूलो जनधनको क्षतिको परिप्रेक्ष्यमा यस्ता खुल्ला ठाउँको खाँचो अझ टडकारो भएको देखिन्छ ।

बजेट उपशीर्षक ४८-४-९६२ को भवन निर्माण संहिता, सरकारी भवन निर्माण तथा अभिलेख कार्यक्रम केही वर्ष यता देखि निरन्तर रुपमा चालु भइरहेको देखिन्छ । यस कार्यक्रमको एक मुख्य काम सरकारी भवनको अभिलेख तयार पार्ने हो । तर यस्तो अभिलेख अझसम्म तयार पारेको नपारेको स्पष्ट नभएकोले सो को विस्तृत विश्लेषण गरी यस कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिने नदिने बारे निर्णय गर्नु उपयुक्त देखिन्छ ।

बजेट उपशीर्षक ४८-४-९६२ को धरान सभागृह निर्माण कार्यक्रम केही वर्ष यता देखि संचालन भैरहेकोमा सो निर्माण शीघ्र पुरा गरी धरान नगरपालिकालाई नै जिम्मा दिनु उपयुक्त देखिन्छ ।

७.११.५ क्षेत्रगत समस्याहरु

मुख्य समस्याहरु निम्न प्रकारका छन् :

१. कार्यक्रमहरु निककै छ्यासमिसे भएको ।
२. कार्यक्रममा दोहोरपन र छरिएकोले आर्थिक स्रोतको समुचित उपयोगमा कमी ।
३. स्थानीय निकायको प्रभावकारिता बढाउन आवश्यक कानूनी आधार तयार नभएको ।
४. सांस्कृतिक तथा धार्मिक सम्पदाको कार्यान्वयनमा पुरातत्व विभागसंग समन्वयको अभाव ।
५. श्री ५ को सरकार अन्तर्गतका निकायहरुको भवन निर्माण गर्दा आवास तथा शहरी विकास क्षेत्र अन्तर्गतका प्राविधिज्ञहरूसंग सल्लाह तथा सुझाव नलिएको कारण सो जनशक्तिको उचित उपयोग नहुनुका साथै भवन निर्माण संहिताको नियम पनि लागू नगरिएको ।

७.११.६ क्षेत्रगत सुझावहरु :

१. कार्यक्रमको दोहोरपना हटाउन मित्दो जुल्दो कार्यक्रमहरु एउटै संस्थागत संरचना भित्र गाभेर संचालन गर्न उपयुक्त देखिन्छ । तसर्थ काठमाडौँ उपत्यका विकासको लागि हाल छरिएर रहेका कार्यक्रमहरुलाई काठमाडौँ उपत्यका नगर विकास परिषद भित्र गाभ्नु उपयुक्त हुन्छ ।
२. स्थानीय निकायको प्रभावकारिता बढाउन आवश्यक कानून शीघ्र तयार गरिनु पर्छ ।

३. सांस्कृतिक तथा धार्मिक क्षेत्रको प्रवर्द्धनको लागि पुरातत्व विभागले नै मुख्य भूमिका निर्वाह गर्ने गरी आवास तथा शहरी विकास विभागबाट पूर्वाधार विकासको लागि चाहिने योजना तयार तथा निर्माण गराउनु पर्छ ।
४. श्री ५ को सरकार अन्तर्गतका निकायहरूको भवनहरू निर्माण गर्दा आवास तथा शहरी विकास विभाग अन्तर्गतका प्राविधिकहरूलाई समुचित उपयोग गरी भवन निर्माण संहिताको नियम पालना गराउनु पर्छ ।
५. भविष्यमा हुन सक्ने प्राकृतिक विपदबाट हुन सक्ने संभावित क्षतिलाई न्यून पार्नको लागि शहरी क्षेत्र भित्र श्री ५ को सरकारको स्वामित्वमा रहेका जग्गाहरूमा कुनै व्यापारिक भवन निर्माण नगरी खुल्ला चौरको अवधारणको विकास गर्नु आवश्यक छ ।
६. भविष्यमा शहरी सडक तथा शहरी वन (हरियाली वृक्ष र वगैँचा) को विकास हुनु जरुरी देखिएको छ ।

परिच्छेद-८
निजामती कर्मचारी दरबन्दी पुनरावलोकन र ठिक्क आकारमा राख्ने उपायहरु

८.१ पृष्ठभूमि

हाल निजामती सेवामा जम्मा १,०५,५१० दरबन्दी कायम छ (विस्तृत विवरण अनुसूची ८.१ मा) । कूल दरबन्दी मध्ये ४०,८४९ प्राविधिक, २७,२२९ प्रशासनिक र टाइपिष्ट र ३७,४३२ सवारी चालक एवं पियन जस्ता पदहरुको दरबन्दी रहेको छ । २०४८ सालमा कायम रहेको दरबन्दीको तुलनामा २०५७ सालसम्ममा राजपत्रांकित प्रशासनिक पदहरु ५.४४ प्रतिशतले कमी आएको छ भने राजपत्रांकित प्राविधिक पदहरुमा ८.४३ प्रतिशतले दरबन्दी वृद्धि भएको देखिन्छ । राजपत्र अर्नांकित प्रशासनिक पदहरुको संख्यामा १२.७३ प्रतिशतले घटेको छ भने राजपत्र अर्नांकित प्राविधिक पदहरुको संख्या १.५७ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ । २०४८ सालको तुलनामा सबै भन्दा बढी १६.२० प्रतिशतले टाइपिष्ट दरबन्दी घटेको छ भने सबै भन्दा बढी पियन पदमा २०.०४ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ ।

निजामती दरबन्दीहरुको मन्त्रालयगत / निकायगत दरबन्दी वितरण हेर्दा निम्न ५ मन्त्रालयहरुमा मात्र कूल दरबन्दीको ६५.२३ प्रतिशत रहेको पाइन्छ :

(१)	स्वास्थ्य मन्त्रालय	२९,०३५
(२)	सूचना तथा संचार मन्त्रालय	११,४५०
(३)	कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय	११,३६५
(४)	वन तथा भूसंरक्षण मन्त्रालय	१०,२५६
(५)	भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय	६,७१९

आर्थिक वर्ष २०२१/२२ मा निजामती कर्मचारीहरुको संख्या ३०,२१२ रहेकोमा त्यसपछिका वर्षहरुमा वार्षिक सरदर ३.५ प्रतिशतले दरबन्दी संख्या वृद्धि भएको देखिन्छ । तर २००७ साल देखि २०१७/१८ सालसम्मको दरबन्दी भने २८,०४७ वाट घटी २७,२७२ भएको देखिन्छ । दरबन्दी वृद्धिको क्रम आर्थिक वर्ष २०२१/२२ सम्ममा सरदर वार्षिक २.२५ प्रतिशतले भएकोमा त्यसपछिका वर्षहरुमा वृद्धिदर अत्यधिक देखिन्छ ।

निजामती कर्मचारीको संख्या यति नै हुनुपर्छ भन्ने सैद्धान्तिक आधार केही नभए पनि मूलतः निम्न दुई कारणले दरबन्दी संख्यामा जुन दरले वृद्धि भएको छ सो नहुनु पर्ने हो कि भन्ने निश्कर्ष निकाल्न सकिन्छ :

(क) सरकारले त्यसवेला स्वयं संचालन गरेका सेवाहरु हाल सरकार स्वयंले संचालन गर्दै जस्तै: विद्युत विभागको काम सबै विद्युत प्राधीकरणमा गयो, खानेपानी विभागको शहरी क्षेत्रको काम खानेपानी संस्थानमा गयो, हवाई विभागको काम नेपाल नागरिक उड्डयन प्राधीकरणमा गयो, वन रक्षाको काम अधिकांशत समुदायलाई सुम्पिएको छ र मालपोत संकलन स्थानीय निकायहरुले गर्दछन् भने उद्योग, वाणिज्य क्षेत्रको लाइसेन्स राज हटेकोले कर्मचारीको संख्यामा कमी आउनु पर्ने हो ।

(ख) संचार र सूचना प्रविधिको प्रयोग सरकारी निकायमा व्यापक रुपमा भएको कुरा यस सम्बन्धी खर्च रकम शीर्षकमा भएको वृद्धिले प्रष्ट पार्दछ । यसको प्रयोगवाट खास गरी कार्यालय कार्यालय बीच पत्र ओसार पसार गर्ने र हाते अभिलेखवाट कम्प्यूटरीकृत अभिलेख प्रणालीमा जान लागेकोले यस सम्बन्धी दरबन्दी पनि घट्नु पर्ने हो ।

सरकारी संगठनहरुमा कार्यशैली परिवर्तन हुँदै जाँदा, यान्त्रीकरण बढ्दै जाँदा र कामको परिमाण घट्दै जाँदा स्वयं नै पुनरावलोकन गरी दरबन्दी घटाउन प्रयास गरेको पाइँदैन । संगठन बाहिरको शक्ति जस्तै सामान्य प्रशासन मन्त्रालय वा मन्त्रपरिषद सचिवालयले दबाव दिएपछि मात्र यदाकदा रिक्त रहेको दरबन्दीसम्म घटाउन सहमत भएको देखिन्छ । प्रशासन सुधार आयोग, २०४८ ले गहन अध्ययन गरी दिएको प्रतिवेदनमा तत्काल रहेको १,०३,७४४ दरबन्दी संख्यालाई घटाई ७७,००० कायम गर्न सिफारिस गरेकोमा विगत १० वर्षमा सिफारिस कार्यान्वयन भै संख्या घट्नुको सट्टा २.६९ प्रतिशतले वृद्धि हुन गएको देखिन्छ ।

८.२ समस्याको विश्लेषण

(क) सरकारले निजामती, जंगी र प्रहरीको तलव तथा सुविधामा वार्षिक कूल खर्चको सरदर २२ प्रतिशत र राजस्वको ३६ प्रतिशत खर्च गर्ने गरेको छ । यो प्रतिशत दक्षिण एशियाका अन्य मुलुकहरुको हाराहारीमा भए तापनि विकसित मुलुकहरुको तुलनामा अत्यन्तै बढी हो । बढी प्रतिशत खर्च गर्ने भएपनि कर्मचारी संख्या बढी भएकोले सरदर प्रति

कर्मचारी तलव कम छ । यो कम भयो भन्ने मानसिकताले कर्मचारीको उत्पादकत्व बढ्न सकेको छैन । आर्थिक दूराचार व्यापक रहेको अनुभव गरिएको छ ।

- (ख) सरकारले जनतालाई पुऱ्याउनु पर्ने सेवा प्रत्यक्ष रूपमा पुऱ्याउने वर्ग भनेको मूलतः राजपत्र अनंकित द्वितीय श्रेणी भन्दा माथिका कर्मचारी हुन् । यी बाहेकका टाइपिष्ट, सवारी चालक र परिचर स्तरका कर्मचारी भनेको मुलतः जनतालाई सेवा पुऱ्याउने काममा संलग्न कर्मचारीलाई सहयोग गर्ने तथा कार्यालयको सरसफाई र सुरक्षा गर्ने सहयोगी कर्मचारी हुन् । यस प्रकार प्रति दुई उत्पादनशील कर्मचारीको लागि एक जना सहयोगी कर्मचारी परिचालित भएको देखिन्छ । आर्थिक वर्ष २०४७/४८ सम्म तीन जना उत्पादनशील कर्मचारीको लागि एक जना सहयोगी कर्मचारी रहेकोमा त्यसपछिका वर्षहरूमा यो अनुपात क्रमशः घट्टै आएको देखिन्छ ।
- (ग) स्थायी दरवन्दीको संख्या बढाउँदा तत्कालको तलव खर्च भार मात्र बढी हुने होइन कि त्यसले आगामी वर्षहरूमा निवृत्तिभरण सुविधा वापतको खर्च अत्यधिक मात्रामा बढ्न सक्ने संभावना देखिन्छ ।
- (घ) क्षेत्र, जिल्ला र ग्रामीण स्तरका कार्यालयहरूमा कार्यबोझको तुलनामा कर्मचारी संख्या बढी भएका कतिपय कार्यालयहरू छन् ।

८.३ सुभावावरु

८.३.१ मन्त्रालयगत संगठन र दरवन्दीको पुनरावलोकन : आयोगको कार्य अवधिमा श्री ५ को सरकारको सम्पूर्ण संगठनको सांगठनिक तथा दरवन्दीको अध्ययन गर्न संभव नभएकोले ६१ प्रतिशत भन्दा बढी दरवन्दी भएका निम्न ५ मन्त्रालयहरूको दरवन्दी विश्लेषण गरी मन्त्रालयगत सुभावा प्रस्तुत गरिएको छ :

- (क) स्वास्थ्य मन्त्रालय
- (ख) सूचना तथा संचार मन्त्रालय
- (ग) कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय
- (घ) वन तथा भूसंरक्षण मन्त्रालय
- (ङ०) शिक्षा तथा खेलकूद मन्त्रालय

दरवन्दी पुनरावलोकनको क्रममा उपरोक्त मन्त्रालयहरूसंग अन्तरक्रिया गर्दा कुनै पनि मन्त्रालयले संगठन संकुचन गर्न आयोगवाट प्रस्ताव गरिए बमोजिम सहमती नजनाएकोले र दरवन्दी ठिक्क आकारमा ल्याउन उपयुक्त विकल्प दिन नसकेकोले प्रस्तुत सुभावाहरूको आधारमा वर्तमान सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले संगठनात्मक आवश्यकता, प्रत्येक पदले सम्पादन गर्ने कार्यबोझ र औचित्यको स्थलगत अध्ययन र विश्लेषण गरी संगठन संकुचन र दरवन्दी कटौती गर्न आवश्यक देखिएको छ । निम्न स्तरको पद रिक्त भएपछि पूर्ति नगरी पदनै खारेज गर्ने गरी समष्टिगत निर्णय श्री ५ को सरकारवाट तुरुन्तै हुनु आवश्यक छ ।

८.३.२ स्वास्थ्य मन्त्रालयको मौजुदा २९,०३५ दरवन्दी मध्ये क्षेत्रीय निर्देशनालय खारेज, जिल्ला अस्पताल र जनस्वास्थ्य तर्फको कार्यालय र दरवन्दी एकीकरण, अञ्चल आयुर्वेदिक औषधालयहरूलाई जिल्ला आयुर्वेदिक औषधालयमा परिणत, केही अत्यावश्यक प्राविधिक पद थप, कार्यचाप कम भएका उप स्वास्थ्य चौकीका ग्रामीण स्वास्थ्य कार्यकर्ताको दरवन्दी संकुचन र पियनको न्यूनतम संख्या कायम गरी कूल दरवन्दी १७,३२९ मा ल्याउन सकिने देखिन्छ ।

८.३.३ सूचना तथा संचार मन्त्रालयको दरवन्दीवाटै फ्रिक्वेन्सी व्यवस्थापन तथा प्रविधि विश्लेषणका लागि एउटा केन्द्रिय कार्यालय कायम गर्ने, मन्त्रालयको प्रेस तथा सूचना शाखा तथा क्षेत्रीय सूचना शाखाहरू खारेज गर्ने, अतिरिक्त हुलाक सेवालाई करारमा संचालन गर्ने, कार्यचापको आधारमा गोश्वारा, जिल्ला र इलाका हुलाकहरूको दरवन्दी पुनरावलोकन गरी कटौती गर्ने फिलाटेलिक व्यूरो र टिकट भण्डारलाई गाभेर केन्द्रीय टिकट भण्डार तथा फिलाटेलिक प्रवर्द्धन केन्द्र स्थापना र हुलाक सेवा विभागका आर्थिक सेवालाई सुदृढ गर्ने गरी विभागको पुनर्गठन तथा मुद्रण विभागलाई सुरक्षण मुद्राणमा परिणत गरी सीमित कर्मचारीवाट संचालन गर्ने व्यवस्था गरेमा हाल कायम रहेको कूल दरवन्दी ११,४५० वाट ७,२५८ कायम गरी कार्य संचालन गर्न सकिने देखिन्छ ।

८.३.४ कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयको कूल दरवन्दी ११,३६५ मध्ये अनुसन्धान कार्य नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषदवाट हुने भएकोले उक्त कार्य कृषि विभागले नगर्ने, मत्स्य विकास केन्द्र र मत्स्य तालीम केन्द्र एकीकरण गर्ने, केन्द्रमा रहेका विभिन्न कार्यालय / कार्यक्रमहरूलाई कार्यक्रम संचालन भएका जिल्लाहरूमै एकीकरण गर्ने, क्षेत्रीय कृषि निर्देशनालयहरूको खारेजी, कृषि तथा पशु सेवा तालीम केन्द्रहरूलाई समन्वयात्मक ढंगले संचालन गर्ने, कृषि प्रसार सेवा क्रमशः स्थानीय

निकायलाई हस्तान्तरण गर्ने र मन्त्रालय तथा विभागले कार्यक्रम संचालन नगरी नीति निर्माण एवं अनुगमनको कार्य गर्ने व्यवस्था गरेमा उक्त मन्त्रालय र अन्तर्गतको दरवन्दीमा ३५०० कटौती गर्न सकिने देखिन्छ ।

८.३.५ वन तथा भूसंरक्षण मन्त्रालयको कूल दरवन्दी १०,२५६ लाई पुनरावलोकन गरी ८,२०० कायम गर्न सकिने देखिन्छ । दरवन्दी पुनरावलोकन गर्दा यस मन्त्रालयको वातावरण तथा वैदेशिक समन्वय महाशाखा संकुचन, क्षेत्रीय निर्देशनालयहरूको खारेजी, वनस्पति विभाग बाहेक चारैवटा विभागलाई एउटै छातामुनी राखी संचालन गर्ने र जिल्लागत रूपमा रहेको दरवन्दी पुनरावलोकन गरी कार्यबोझका आधारमा मिलान गर्ने जस्ता उपायहरू अवलम्बन गर्नु उपयोगी हुने देखिन्छ ।

८.३.६ शिक्षा तथा खेलकूद मन्त्रालयको मौजूदा ३०७२ दरवन्दी रहेको छ । मन्त्रालयको शैक्षिक प्रशासन महाशाखा र युवा तथा खेलकूद विकास महाशाखाहरूको कार्य शिक्षा विभाग र खेलकूद विकास परिषदले नै गर्न सक्ने हुँदा उक्त महाशाखाहरूको आवश्यकता नदेखिएकोले खारेज गर्ने, प्रवेशिका परीक्षालाई क्षेत्रीय स्तरमा नलगेको अवस्थामा क्षेत्रीय निर्देशनालयहरू खारेज गर्ने र जिल्ला शिक्षा कार्यालयहरूको दरवन्दीलाई कार्य बोझका आधारमा पुनरावलोकन गरेमा कूल दरवन्दीमा ४५० कटौती हुन सक्ने देखिन्छ । यी पाँच मन्त्रालयहरूको विवरण अनुसूची ८.१ मा छ ।

८.३.७ मन्त्रालय, विभाग र विकास समिति वा परिषदका रूपमा छुट्टै ऐनद्वारा गठन भएका निकायहरूको कार्यमा दोहोरोपना नआई समन्वयात्मक ढंगले कार्य संचालन गर्दा नीति निर्माण, अनुगमन र कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता आउन सक्ने देखिन्छ । त्यसैले स्वायत्त निकाय (परिषद, विकास समिति आदि) हरूबाट सम्पादन हुने कार्यको लागि मन्त्रालय तथा विभागमा महाशाखा, शाखा नराख्ने र मन्त्रालय / विभागबाट हुन सक्ने कार्यहरूको लागि छुट्टै निकाय खडा नगर्ने नीति / कार्यनीति लिनु आवश्यक देखिन्छ ।

८.३.८ प्रत्येक मन्त्रालयमा कानून अधिकृतका रूपमा थप दरवन्दी व्यवस्था गरी मन्त्रालय पिच्छे छुट्टै कानून अधिकृत राख्नु भन्दा कानून न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालयमा नै डेस्क मोडेलमा सबै कानून अधिकृतहरूलाई राखेमा दरवन्दी घटाउन सकिने देखिन्छ । यस्तो पद्धति अवलम्बन गरेमा कानूनी राय सुझावमा एकरूपता आउनुको साथै पेशागत दक्षता अभिवृद्धि हुन सक्छ ।

८.३.९ पदोन्नति व्यवस्थालाई कुण्ठित नगरी आगामी ५ वर्ष भित्र नयाँ पदपूर्ति नगर्ने नीति अवलम्बन गर्नु आवश्यक छ । पदपूर्ति नगरी नहुने भएमा पूर्ति गरिनु पर्ने संख्या जति छ त्यति बराबरको अरु अनावश्यक पदको दरवन्दी खारेज गरेपछि मात्र पदपूर्ति गर्ने परिपाटी बसाल्नु उपयुक्त हुन्छ ।

८.३.१० निम्न स्तरका सहयोगी पदहरू सम्वन्धमा अपनाइनु पर्ने नीति

(क) निजामती सेवाका कर्मचारीहरूबाट लिइ राखिएको सेवालार्थ स्थायी कर्मचारीबाट सेवा लिनुको सट्टा “सेवा करारमा” लिने व्यवस्था गरेमा सेवामा प्रभावकारिता आउनुको साथै तत्कालीन एवं दीर्घकालीन खर्चमा मितव्ययिता हुन्छ । यस्तो पद्धतिबाट व्यक्तिको आजीवन सुरक्षा गर्नु नपर्ने भई प्रतिस्पर्धात्मक ढंगले सेवा लिन सकिन्छ । प्रशासनिक संगठन संरचना छरितो भै दरवन्दीहरू संकुचन गर्नमा सघाउ पुग्छ । त्यसैले जनतालाई सेवा प्रदान गर्नमा संलग्न हुने कर्मचारीहरूलाई सहयोग गर्ने देहायका पदहरूबाट लिइने सेवाहरू हालका पदवाला कर्मचारी सेवा निवृत्त भएपछि र नयाँ दरवन्दी सृजना गर्ने परेमा पनि सेवा करारको व्यवस्था अवलम्बन गर्न सिफारिस गरिएको छ ।

(१) सवारी चालक	(२) माली	(३) कुचिकार
(४) पियन	(५) पाले, चौकदार	(६) इलेक्टिसियन, प्लम्बर, मेकानिक्स
(७) टेलिफोन अपरेटर	(८) सयस	(९) कार्टोग्राफर (१०) हुलाकी

(ख) उपर्युक्त सेवाहरू करारमा लिने व्यवस्था गरेपछि सुरक्षा, सरसफाई र सामान्य सेवाका लागि पियन देहाय बमोजिमको संख्या र अधिकतम तलवमानलाई आधार मानी वजेट व्यवस्था गरी दिने :

(१) केन्द्रीय स्तरका संगठनहरूमा	
कार्यालय	संख्या
मन्त्रीको निजी सचिवालय	२
सचिवको कार्यकक्ष	२
प्रत्येक महाशाखा र अन्तर्गत ४० जनासम्म कर्मचारीहरू भएको कार्यालयको लागि	१
प्रत्येक ४० जना थप कर्मचारीहरूको लागि	१

(२) क्षेत्रीय / जिल्लास्तरका कार्यालयहरुमा

<u>कार्यालय</u>	<u>संख्या</u>
प्रत्येक कार्यालयमा न्यूनतम	२
२० जना भन्दा बढी कर्मचारीमा थप	१

(३) अधिकतम तलव आधार आ.व. २०५७/५८ मा पियनको शुरु तलवमानमा दश प्रतिशत थप गरी हुन आउने रकमलाई मान्ने र त्यसपछिका वर्षहरुमा उपभोक्ता मूल्य सूचकांकको आधारमा पुनरावलोकन गर्दै जाने ।

(ग) कार्टोग्राफर, टेलिफोन अपरेटर, इलेक्ट्रिसियन, प्लम्बर र मेकानिक्स सेवा सम्बन्धमा यस्ता कामको लागि कति मानिस कति समयका लागि आवश्यक पर्छ भन्ने औचित्य सहितको वितरण सम्बन्धित कार्यालयले तयारी गरी पेश गर्नु पर्ने व्यवस्था गर्ने र अर्थ मन्त्रालयले छानविन गरी बजेट स्वीकृत गर्ने ।

(घ) ड्राइभर र सयस सम्बन्धमा निम्न व्यवस्था गर्ने :

(१) श्री ५ को सरकारका विशिष्ट श्रेणीका अधिकृतहरु र मर्यादाक्रममा सो भन्दा माथिका सवारी सुविधा पाउने सम्पूर्ण पदाधिकारीहरुको सवारी साधन चलाउन ड्राइभरको लागि स्थायी दरवन्दी कायम गर्ने ।

(२) सवारी साधन सुविधा पाउने संबैधानिक निकाय तथा श्री ५ को सरकारका अधिकृतहरुलाई हाल बहालमा रहेका ड्राइभर दिन नसकिएको अवस्थामा निजहरुलाई ड्राइभिङ्ग तालीम सरकारले दिने र गाडी सरसफाईको कामको लागि मासिक रु. १०००/- दिने ।

(३) संबैधानिक निकाय, मन्त्रालय, विभाग र कार्यालयहरुमा कार्यालयको उपयोगको लागि रहेका सवारी साधन संचालनको लागि स्थायी ड्राइभर उपलब्ध हुन नसकेमा एउटा सवारी साधनको निमित्त एक जना ड्राइभर रहने गरी सेवा करारमा लिने ।

(४) सयसको अव उपरान्त नयाँ दरवन्दी सृजना नगर्ने र पद रिक्त भएमा सेवा करारमा लिने ।

(५) ड्राइभर र सयसले दिने सेवा करारमा लिन आवश्यक पर्ने बजेट गणना गर्नको लागि शुरुको वर्षमा ड्राइभर / सयसको प्रचलित न्यूनतम तलवमानलाई आधार लिने र प्रत्येक तीन वर्षमा पुनरावलोकन गर्ने ।

(ङ) प्रत्येक सेवाको लागि करार कार्यविधि र मानदण्ड तयार गरी आर्थिक प्रशासन नियमावली, २०५६ को नियम ८१ को प्रक्रिया पुऱ्याई सेवा प्राप्त गर्ने व्यवस्था मिलाउने । यस प्रयोजनको लागि नियम ८१ को मूल शीर्षकलाई संशोधन गरी परामर्श वा अन्त्य सेवा लिन सकिने व्यवस्था गर्ने । सेवा करारमा लिँदा व्यक्ति वा रजिष्टर्ड फर्म दुवैबाट लिन सकिने व्यवस्था गरी सकेसम्म रजिष्टर्ड फर्म / कम्पनीलाई प्राथमिकता दिने । एकपटकमा तीन वर्षको लागि करारमा लिन सकिने र तेस्रो वर्ष सकिनु तीन महिना अगावै तेस्रो वर्षको लागि आर्थिक प्रशासन नियमावलीको नियम ८१ अनुसार सेवा प्राप्तको कार्य प्रारम्भ गरी चौथो आर्थिक वर्ष शुरु हुनु अगावै टुङ्ग्याउनु पर्ने व्यवस्था मिलाउने । तर सेवाको गुणस्तर सन्तोषजनक छ भन्ने लागेमा सम्बन्धित कार्यालय प्रमुखले तीन वर्ष सकिएपछि थप आर्थिक दायित्व नपर्ने गरी दुई वर्ष करार अवधि थप गर्न सक्ने व्यवस्था गर्ने ।

मन्त्रालय	दरबन्दी	राजपत्राङ्कित				राजपत्रअनङ्कित							जम्मा
		विशिष्ट	प्रथम	द्वितीय	तृतीय	प्रथम	द्वितीय	तृतीय	चतुर्थ	टाईपिष्ट	स.चा.	पियन	
स्वास्थ्य	मौजूदा	४	१४१	४२२	९०५	३७५९	७४७४	८००१	२४	९०	१०९	८१०६	२९०३५
	घटाउन सकिने सम्भाव्य संख्या	३	५९	६२	३०	३८३	५५०	४७६१	२४	०	१०	५९२८	११६८६
	घटाए पछि कायम हुने संख्या	१	८२	४८४	८७५	३३७६	६९२४	३२४०	०	९०	९९	२१७८	१७३४९
सञ्चार	मौजूदा	१	७	३३	१५९	४३७	१३४२	१२१५	०	९८	२५	८१३३	११४५०
	घटाउन सकिने सम्भाव्य संख्या	०	१	३	२०	१९२	३०८	४३६	०	७	५	३२२०	४१९२
	घटाए पछि कायम हुने संख्या	१	६	३०	१३९	२४५	१०३४	७७९	०	९१	२०	४९१३	७२५८
कृषि	मौजूदा	१	८०	२९६	१०२८	२२६४	३३९३	४२९	१२०	२४०	२२५	३२८९	११३६५
	घटाउन सकिने सम्भाव्य संख्या	०	४०	१२०	३५०	०	०	२२९	१२०	११२	९५	२३९५	३४६१
	घटाए पछि कायम हुने संख्या	१	४०	१७६	६७८	२२६४	३३९३	२००	०	१२८	१३०	८९४	७९०४
वन	मौजूदा	१	३०	१५७	४००	१९३२	४७७	८८९	७८३	१११	२१२	५२५०	१०२४२
	घटाउन सकिने सम्भाव्य संख्या	०	१३	२४	३६	६८५	१४२	०	१००	७	२५	१०१६	२०४८
	घटाए पछि कायम हुने संख्या	१	१७	१३३	३६४	१२४७	३३५	८८९	६८३	१०४	१८७	४२३४	८१९४
शिक्षा	मौजूदा	१	२१	१४५	८६८	८५३	२६९	२५८	०	१२७	५३	४७७	३०७२
	घटाउन सकिने सम्भाव्य संख्या	०	१०	१४	११७	१००	१८	०	०	३०	१४	१४०	४४३
	घटाए पछि कायम हुने संख्या	१	११	१३१	७५१	७५३	२५१	२५८	०	९७	३९	३३७	२६२९

मौजूदा जम्मा	८	२७९	१०५३	३३६०	९२४५	१२९५५	१०७९२	९२७	६६६	६२४	२५२५५	६५१६४
घटाउन सकिने सम्भाव्य संख्या	३	१२३	९९	५५३	१३६०	१०१८	५४२६	२४४	१५६	१४९	१२६९९	२१८३०
घटाए पछि कायम हुने संख्या	५	१५६	९५४	२८०७	७८८५	११९३७	५३६६	६८३	५१०	४७५	१२५५६	४३३३४

परिच्छेद-९
शिरोभार/प्रशासनिक खर्च नियन्त्रणको लागि प्रणालीगत
व्यवस्था र खर्चको मापदण्ड

अनावश्यक खर्च नियन्त्रण प्रणाली

९.१ नियन्त्रण सार्वजनिक खर्च व्यवस्थापनको अभिन्न अंग हो । यसको मुख्य अभिप्राय पूर्व निश्चित लक्ष्य प्राप्ती गर्नको लागि संकल्प गरिएको स्रोत (समय, जनशक्ति र वित्तीय साधन) को प्रयोगलाई अपव्यय हुन नदिई निर्धारित लक्ष्यतिर प्रवाहित गर्नु हो । नियन्त्रणको लागि जिम्मेवार संगठनबाट गरिने अभ्यास र व्यवहारलाई सकारात्मक अनुशासनको रूपमा लिइनु पर्छ । सार्वजनिक खर्चको सन्दर्भमा बजेट तर्जुमा, विधिगत स्वीकृति, कार्यान्वयन र लेखा परीक्षणमा नियन्त्रण प्रणालीको चार अवस्थाहरु निहित छन् । यी चार अवस्था मध्ये पछिल्लो दुईको प्रक्रिया, कार्यविधि र आर्थिक अनुशासनगत पक्षहरु आर्थिक प्रशासन नियमावली र लेखापरीक्षण सम्वन्धी नियमहरु पर्याप्त छन् । प्रणालीगत रूपमा बजेट तर्जुमा प्रक्रिया र कार्यविधि नियन्त्रणको प्रारम्भिक र महत्वपूर्ण अभ्यास भएकोले यस प्रतिवेदनको मुख्य विषयको रूपमा समीक्षा र सुझावहरु प्रस्तुत गरिएको छ ।

९.२ वार्षिक बजेट तर्जुमा सार्वजनिक खर्च प्रस्तावको प्रभावकारिता विश्लेषण गर्ने चरण हो । संगठनको लक्ष्य र उद्देश्य हासिल गर्न प्रस्ताव गरिएका कामहरु र त्यसको लागि आवश्यक खर्चको मूल्याङ्कन विश्लेषणको नतिजा हुन् । यस प्रयोजनको लागि संगठनको वार्षिक लक्ष्य र खर्चको विश्लेषण गर्न आवश्यक सूचना र तथ्याङ्क, प्रस्तावित खर्चको पुष्टी सम्वन्धी विवरणहरु निर्दिष्ट रूपमा उपलब्ध गर्न अर्थ मन्त्रालयबाट बजेट तर्जुमा दिग्दर्शन, २०५७ लागू भैसकेको छ ।

९.३ विकास बजेट तर्जुमाको मुख्य आधार आयोजना र कार्यक्रम हो । देशले हासिल गर्न खोजेको विकासमूलक उद्देश्य प्राप्तीको लागि गर्नुपर्ने लगानीको माध्यम आयोजना र कार्यक्रम हुन् । लगानीको प्रतिफल र प्रभावकारिता सुनिश्चित गर्ने आयोजनाको परिकल्पना र प्रस्तावको अवस्थामा नै उपयुक्तताको परीक्षण अत्यावश्यक अभ्यास हो । विकास बजेटमा आयोजनाहरुको बाहुल्यता बढ्दै गएको तर विकासको मूल लक्ष्यहरु हासिल गर्न अपनाइएको रणनीति अन्तर्गत अर्थ व्यवस्थाको प्रमुख क्षेत्रहरुमा प्राथमिकता र प्रगाढतासाथ लगानीको प्रवाहलाई निरन्तरता दिन नसकिएको वर्तमान अवस्था सार्वजनिक चासोको विषय भएको छ । अतः आयोजनालाई वार्षिक विकास बजेटमा प्रवेश गराउन अघि नै आयोजना प्रस्तावको उपयुक्तता परीक्षण गर्ने परिपाटीलाई वस्तुगत आधारमा स्थापित गर्न यस प्रतिवेदनमा शिफारिश गरिएको आयोजना छनौटको आधारहरु नियन्त्रण प्रणालीको प्रमुख अंग हो ।

खर्चको प्रवृत्ति :

९.४ साधारण बजेट शत प्रतिशत जसो खर्च हुने गरेको छ भने विकास बजेट भने विगत तीन वर्षको (२०५४।५५-२०५६।५७) विश्लेषण गर्दा ८५ प्रतिशत भन्दा माथि भएको छैन । अझ ७३ र ७५ प्रतिशतसम्म पनि ओर्लेको छ, जसको अर्थ लगानीलाई यथार्थ मूल्यसंग दाँज्यो भने प्रत्येक वर्ष कम कम भैरहेको अवस्था छ ।

बजेट अनुमान र खर्चको विश्लेषण (२०५४।५५ – २०५६।५७)

रु. करोडमा

	२०५४।५५	२०५५।५६	२०५६।५७
साधारण			
बजेट	२७९८	३१९५	३५३९
खर्च	२७१७	३१०५	३४५२
प्रतिशत	९७	९७	९८
विकास			
बजेट	३४०४	३७७४	४१८५
खर्च	२८९४	२८५३	३१७५
प्रतिशत	८५	७६	७६

९.५ साधारण तर्फ रकमगत खर्चको गतिविधि केलाउँदा अधिकांश रकम शिर्षकहरुमा अनुमान भन्दा यथार्थ खर्च बढी हुने गरेको छ । कार्यालय संचालन र सेवा अन्तर्गत आ.व. २०५५।५६ मा भ्रमण तथा दैनिक भ्रमण भत्तामा १५४ प्रतिशत,

टेलिफोनमा १२१ प्रतिशत, पत्रपत्रिकामा १४१ प्रतिशत खर्च भएको पाइन्छ। पूँजी निर्माण अन्तर्गत सवारी साधनमा आ.व. २०५६।५७ मा अनुमान रु. ४.५१ करोड तुलनामा खर्च रु. २३ करोड, मेशिन औजारमा आ.व. ०५५।५६ मा अनुमान भन्दा दोब्बर खर्च भएको पाइन्छ।

९.६ सरकारको सम्पूर्ण अंगहरूको संगठन र कर्मचारी दरबन्दीले सार्वजनिक खर्चको आकार निर्धारण गर्दछ। सरकारी संगठनहरूको विस्तार र वृद्धिसँगै प्रत्येक वर्ष बढ्दै गएको कर्मचारी दरबन्दीलाई नियन्त्रित स्वरूपमा ल्याउन सरकार चिन्तनशील रहेको फलस्वरूप विगत वर्षहरूमा गहकिलो अध्ययन र पुनरावलोकन एवं सिफारिशहरू भएतापनि समग्रमा संगठनको विस्तार र कर्मचारी संख्या नियन्त्रित स्वरूपमा आउन सकेको छैन। अनावश्यक खर्च नियन्त्रणलाई संस्थागत र त्यसलाई निरन्तरता दिन आयोगले प्रस्तुत गरेको सरकारको भूमिका, संगठनको स्वरूप र विस्तारको अवधारणा साथै मार्गदर्शन अनुसार वर्तमान संगठनको पुनरावलोकन गरेर ठिक्कको आकारमा ल्याउने संकल्प गर्नु जरुरी भएको छ भने मौजुदा संगठन भित्र वा थप संगठनको स्थापना गर्न कुनै पनि प्रस्ताव हुँदा संगठन र प्रक्रिया (Organisation and Method) को सिद्धान्त र व्यवहारसम्मत परीक्षणको अभ्यास गर्न परिपाटी बसाल्न अनिवार्य छ।

९.७ आयोगले सुझाव गरेको सरकारको भूमिका र संगठनको अवधारणा अनुसार वर्तमान संगठनको दरबन्दीको पुनरावलोकन गर्ने क्रममा ५ वटा मन्त्रालयहरू (शिक्षा, स्वास्थ्य, कृषि तथा सहकारी, वन तथा भूसंरक्षण र सूचना तथा संचार) र अधिकांश क्षेत्रीय तथा जिल्लास्तर कार्यालयहरूको अध्ययन अनुसार ती ५ मन्त्रालयमा मौजुदा ६५,१६४ दरबन्दी मध्ये ४३,३१४ दरबन्दी मात्र चाहिने बाँकी १७,६४८ दरबन्दी फाजिल हुने देखिएको छ। तर आयोगले दरबन्दी र संगठनको बारेमा ठोस सुझाव प्रस्तुत गर्नुको सट्टा सरकारी खर्चको वृद्धि प्रवृत्तिलाई नियन्त्रण गर्न संगठनहरूको पुनरावलोकन अत्यावश्यक भइसकेको तर्फ तत्काल ध्यान जाओस् भन्ने अभिप्रायले उक्त नतिजाको फलक प्रस्तुत गरेको छ।

सुझावहरू

९.८ संगठनको विस्तार र दरबन्दीको अधिक्यले गर्दा शिरोभार खर्चमा सालबसाली र दीर्घकालीन दायित्वहरूलाई बढाएको छ। अतः संगठनहरूको संख्या र ढाँचालाई पुनरावलोकन गरी दरबन्दीलाई घटाउँदै लैजाने संकल्प र कार्ययोजना तयार गरी तदनुसृत कदम चाल्नु अनिवार्य छ। साथै नीति, कार्यविधि र प्रक्रियाबाट संगठनमा विस्तारमूलक प्रवृत्तिलाई नियन्त्रण गरी दरबन्दी सिर्जना गर्न प्रस्तावलाई विश्लेषण गर्दा केन्द्रीय संगठनको आवश्यकता र संगठननिष्ठ दृष्टिले मात्र नहेरी समग्र दरबन्दीको आकार र त्यसले ल्याउने लाभ हानीलाई पनि यथेष्ट ध्यान दिइनु पर्छ।

९.९ संगठनहरूलाई आवश्यक खर्च विनियोजन गर्दा वस्तु र सेवाको परिमाणलाई यथार्थ रूपमा निर्धारण गर्ने नापको आवश्यकता पर्दछ। यसको अभावमा सरकारी खर्च निर्धारण अभ्यास अवैज्ञानिक र मोलतोलमूलक हुन जान्छ। बजेट तर्जुमाको अवस्थाको समस्या अहिले यही रहेको छ। यसको नतिजा समान प्रकृतिका संगठनहरूलाई खर्चको शिर्षकहरूमा विनियोजन गरिएको रकममा ठूलो भिन्नता छ। समष्टिगत रूपमा रकमगत शिर्षकहरूमा विनियोजित रकम र यथार्थ खर्चमा पनि ठूलो प्रतिशतले अन्तर हुने गरेको छ। अतः तर्जुमा अवस्थामा नै सेवा र वस्तुको भौतिक परिमाणको आवश्यकता नाप्ने आधारको रूपमा मापदण्डको निर्माण र प्रयोग आवश्यक भएको छ। खर्च कटौतीको प्रक्रिया तर्कयुक्त गराउन अर्थ मन्त्रालयले प्रत्येक वर्ष छानिएका संगठनहरूमा शून्यमा आधारित बजेट प्रणाली (Zero-base budgeting) अवलम्बन गर्नु आवश्यक छ।

९.१० खर्चको रकमगत शिर्षकहरूको संख्या हाल ३३ वटा रहेका छन्। यी मध्ये उपभोग खर्च अन्तर्गतका शिर्षकहरू जस्तै तलब, भत्ता आदिको लागि तलब स्केल, भ्रमण तथा दैनिक भत्ता दर, खाद्यान्न आहार र पोशाकको दरबन्दी निर्धारित मापदण्ड हुन र यसको लागि बजेट तर्जुमामा कुनै अनुमान जन्य कठिनाई छैन। मापदण्ड निर्माणको मुख्य खाँचो कार्यालय संचालन र सेवा अन्तर्गतका शिर्षकहरूको खर्च अनुमानको लागि आवश्यक देखिएको छ। यस बाहेक अरु शिर्षकहरूमा मापदण्डको साथै प्रक्रिया र कार्यविधिको आवश्यकता अनुसार पुनरावलोकन र सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ।

तलब (१.०१)

९.११ तलब स्केल, वार्षिक ग्रेड र संचय कोष थप यसको मापदण्ड हो। वित्तीय विश्लेषणको लागि अर्थ मन्त्रालयमा संस्थागत स्मरणका (Institutional Memory) लागि तथ्याङ्क-आधार तयार गर्दै जानु वान्छनीय छ। सम्पूर्ण कर्मचारीको तथ्याङ्क संकलन गर्न बजेट तर्जुमाले राम्रो अवसर प्रदान गरेको हुन्छ।

९.१२ सम्पूर्ण कर्मचारीको मुख्य विवरण खुलेको तथ्याङ्क-आधार अर्थ मन्त्रालयमा रहनु जरुरी छ। त्यसको लागि चाहिने विवरणहरू संकलन गर्ने अवसर बजेट प्रस्ताव फारामहरू पेश गर्ने समय र कार्यालयहरूले विवरण पेश गर्नु पर्ने कारण पनि हुन्छ। अतः बजेटको सम्बन्धीत फाराममा सबै कर्मचारीको नाम नामेसी संग जन्म मिति (सिटरोलअनुसार), स्थायी ठेगाना,

औषधी उपचार सुविधा के कति लिएको र हालको कार्यालयमा कार्यरत मिति समेत भरी पठाउन सबै कार्यालयहरूलाई परिपत्र गर्ने । त्यस्तो विवरणलाई डाटाबेसमा संचय गर्न शुरु गर्ने । र प्रत्येक वर्ष अद्यावधिक गर्ने । विकास आयोजनाहरूको लागि बजेट माग गर्नु अघिनै आवश्यक दरबन्दी संख्या तय गरी स्थायी कर्मचारीबाट पूर्ति गर्ने पद र विकास तर्फबाट पूर्ति गर्ने पद संख्या यकिन गरेपछि मात्र बजेट स्विकृत गर्नु पर्दछ ।

भत्ता (१.०२)

१.१३ श्री ५ को सरकारले तोकेको वा निर्णय गरेको भत्ता खर्च यसमा पर्दछ । यस्तो भत्ताहरूमध्ये अधिक समय भत्ता पनि एक हो र यो भत्ताको सदुपयोग नभएको उदाहरण व्यापक छ । नियन्त्रणको दृष्टिले राजपत्रअनंकित कर्मचारीलाई महिनाभरमा ७२ घण्टाभन्दा नबढ्ने गरी र कम्तीमा साविक समयभन्दा तीन घण्टा बढी काम लगाउन परेमा यस्तो भत्ता दिने, त्यस्तो काम विशेष परेर खर्च गर्नुपर्दा कार्यालय प्रमुखबाट पूर्व स्वीकृत हुनपर्ने नियम छ । तर पनि नियन्त्रित उपयोग नभएको पाइन्छ ।

१.१४ अधिक समय भत्ता खर्च नियन्त्रण गर्न सकेसम्म शिफ्टमा काम लगाउनु उपयुक्त हुन्छ । शिफ्टमा काम लगाउन सम्भव नहुने र विशेष प्रकृतिको कार्य भएका निम्न निकायमा मात्र अतिरिक्त समय काम गर्दा खाजा वा खाना नै उपलब्ध गराउने र सो सम्भव नभएमा मात्र यस्तो भत्ता दिन पाइने व्यवस्था गरिनु पर्दछ :

- संसदमा संसद चलेको अवधिभर ।
- अर्थ मन्त्रालयको बजेट महाशाखामा बजेट पेश हुने सम्भावित मितिको एक महिना अघिदेखि संसदमा बजेट पेश भएको दिनसम्म ।
- मन्त्रपरिषद् सचिवालयमा मन्त्रपरिषदको बैठक हुँदाको दिनहरू र समितिको बैठकहरू बसेको दिनहरू ।
- सार्वजनिक विदा र चौबिस घण्टा कार्यालय खुल्ला रहनु पर्ने अध्यागमन कार्यालय, भन्सार जस्ता कार्यालयहरूले कर्मचारीको शिफ्ट मिलाई काम लगाउने । शिफ्ट मिलाउन नमिलेको दिनको लागि जति कर्मचारी अपर्याप्त हुन्छ त्यतिको लागि मात्र अधिक समय भत्ता दिई काम गराउने ।
- प्रवेशिका परीक्षा नियन्त्रक कार्यालयको हकमा परीक्षा सकिएको दिनबाट परीक्षाफल प्रकाशित हुँदाको दिनको अवधिलाई अधिक समय भत्ता दिने ।
- अन्य निकायको हकमा अप्रत्याशित काम परी कार्यालय समयमा गर्न नसक्ने कारण र विवरण खोली अतिरिक्त समय राख्नु पर्ने कर्मचारीको नाम र कार्य घण्टाको आधारमा अर्थ मन्त्रालयको सहमती मात्र दिने ।
- सवारी सुविधा पाउने पदाधिकारीको स्थायी सवारी चालकलाई प्रत्येक कार्य दिनको तीन घण्टाको दरले दिने ।

भ्रमण तथा दैनिक भत्ता (१.०३)

१.१५ आ.व. २०५७/५८ को साधारण तर्फको विनियोजित खर्च केलाउँदा करिव रु. ४१ करोड मध्ये ५७ प्रतिशत रक्षा र प्रहरी र १२ प्रतिशत परराष्ट्र मन्त्रालय र संसदको भागमा परेको छ । यसको अतिरिक्त भैपरिमा पनि भ्रमण प्रयोजनको रकम रु. ११ करोड छ । गत तीन वर्षमा यस शीर्षकमा ८४ प्रतिशतले खर्च बृद्धि भएको छ । बजेट अनुमान मात्रै पनि वार्षिक १७ प्रतिशतले बढेको छ । आगामी वर्षहरूमा साधारण बजेटलाई राजस्वको ७० प्रतिशतमा ओराल्ने हो भने यो शीर्षकको खर्चमा मितव्ययिताको खाँचो छ । यस शीर्षकमा कर्मचारी सरुवा हुँदाको खर्च पनि पर्दछ । विकासतर्फको तलबको तुलनामा ३६ प्रतिशत रकम यो शीर्षकमा छ । मुख्यतः त्यो रकम विकास कार्यक्रमको सुपरिवेक्षण र अनुगमनको लागि मान्नु पर्दछ । तर प्रचलित दैनिक भत्ता दर पर्याप्त नहुने गुनासोको कारण कार्यक्रमको प्रयोजन मिलाएर अरु प्रयोजनमा उपयोग हुने र शीर्षकमा रकम भएसम्म सबै खर्च गर्ने प्रवृत्ति पाइन्छ । यस खर्चलाई व्यवस्थित गर्न निम्न नीति लिइनु आवश्यक छ ।

- यस अन्तर्गत (क) कार्यक्रमगत र (ख) कर्मचारी सरुवा सम्बन्धी गरी दुई अलग अलग शीर्षक खोलेर विनियोजन गर्ने र रकमान्तर नहुने गर्ने ।
- कार्यक्रमको रकमलाई भ्रमणकर्ताले उद्देश्य प्रस्ताव गर्ने र कार्यालय प्रमुखबाट स्वीकृत भए अनुसार भ्रमण पश्चात प्रतिवेदन पेश गरेपछि मात्र पेशकी फछ्यौट गर्ने ।
- कर्मचारी सरुवा सम्बन्धी खर्चलाई राजपत्रअनंकित कर्मचारीको हकमा जुन क्षेत्र वा अंचलको लोकसेवा आयोगको कार्यालयबाट परीक्षा पास गरी नियुक्ति पाएको छ सोही क्षेत्रभित्र मात्र सरुवा सीमित गर्ने कानूनी व्यवस्था गर्ने ।
- प्रतिनिधि मण्डलको विदेश भ्रमणको हकमा शाही नेपाली राजदूतावास भएको वा नजिक पर्ने ठाउँहरूमा दुतावासबाट प्रतिनिधित्व गराउने र काठमाण्डौँबाट जानु पर्दा सदस्य संख्यालाई न्यूनतम गर्ने ।

पोशाक (१.०४)

१.१६ रक्षा र प्रहरीको हकमा प्रचलित दरबन्दी नै मापदण्ड हो । कामको प्रकृतिले पोशाक उपलब्ध गराउन पर्ने दरबन्दी (अस्पतालको चिकित्सा/स्वास्थ्यकर्ता, बनपाले आदि) लाई मात्र पोशाकको व्यवस्था सीमित गर्ने ।

- पोशाक खप्ने अवधि तोकिनुपर्ने
- बजेट विनियोजनको लागि तथ्याङ्क आधार र अभिलेख राख्ने । अर्थ मन्त्रालयले तलब शिर्षकमा सुभावाव गरिए बमोजिम डाटावेस विकसित गर्ने ।

खाद्यान्न तथा आहार (१.०५)

१.१७ यो सुविधा पाउने जंगी र प्रहरी कर्मचारीको लागि मापदण्डको रूपमा दरबन्दी तोकिएको हुँदा भौतिक परिमाण निकाल्न समस्या छैन । तर व्यापकमा बस्ने कर्मचारी र अस्पतालको विरामीहरूलाई बाहेक अरु कर्मचारीले यो सुविधा ठेकेदारबाट नगद मै लिने चलन रहेको छ । जसले गर्दा राशन ठेक्का वापत ठेकेदारलाई मुनाफाको अंश अनावश्यक रूपमा भुक्तानी दिनु परेको छ । तसर्थ आइन्दा व्यापकमा बस्ने कर्मचारीहरू र अस्पतालका विरामी बाहेक अरुलाई खाद्यान्न भत्ताको रूपमा नगद रकम नै दिने व्यवस्था गर्ने ।

औषधी उपचार (१.०६)

१.१८ कर्मचारी कार्यरत रहेको कार्यालयमा अभिलेख दुरुस्त नरहनाले यो सुविधाको दुरुपयोग भइरहेको अवस्था छ । कार्यरत कर्मचारीले लोकसेवा आयोगको परीक्षा पास गरेर माथिल्लो पदमा नियुक्त हुँदा तल्लो पदको संचित सुविधा पुरै लिने र नयाँ पदको सुविधा लिन शुरु गर्ने अवस्था पनि विद्यमान छ । त्यसको अतिरिक्त विरामी भए बाहेक अरुने कारणबाट रुपैया पैसाको खाँचो पर्दा जाली प्रेस्क्रिप्सन पेश गरेर रकम निकाल्ने अनैतिक काम पनि व्यापक छ । उक्त कारणले गर्दा कर्मचारीलाई जाली काम गर्न र सुविधाको दुरुपयोगबाट सरकारी खर्च पनि बढ्ने, कर्मचारीको तलब समय समयमा बढ्दा र माथिल्लो पदमा जाँदा औषधी उपचार सुविधाको दायित्व बढ्दै जाने र यो सुविधाको उपयोगमा विचलन र विकृति हुने अवस्था रही रहने हुँदा औषधी उपचार वापत एक महिनाको तलब हरेक वर्ष असार महिनाको तलबसंग भुक्तानी दिँदा सम्बन्धित कर्मचारीको सञ्चय कोषमा जम्मा गर्ने व्यवस्था गर्ने । सेवा अवधिमा कुनै कर्मचारीलाई उपचार गर्नु परेमा सञ्चय कोषमा जम्मा भएको रकम निकाल्न पाउने गराउने ।

कार्यालय सञ्चालन र सेवा खर्च

१.१९ धारा, विजुली (२.०१) र टेलिफोन ट्रंकल (२.०२)

धारा, विजुली र टेलिफोनको बिलहरू नियमित रूपमा भुक्तानी हुने नगरेको, यी सुविधाहरूको प्रयोगमा नियन्त्रण नरहेको कारणले बजेट भन्दा बढी खर्च हुने गरेको छ । फलस्वरूप प्रत्येक वर्ष संस्थानहरूले बक्यौता हिसाव अर्थ मन्त्रालयमा एकमुष्ट पेश गर्ने गरेका छन् । त्यस्तो बक्यौता मध्ये सबै नै बाँकी रहेको हो या होइन भन्ने परीक्षण गर्ने प्रामाणिक आधार विनानै पनि समय समयमा अर्थ मन्त्रालयले सम्बन्धित संस्थानहरूसंग लिन दिनुपर्ने हिसावमा मिलान गरी बक्यौता तिर्ने गरिएको छ । विद्युत प्राधिकरणको हिसावमा २०५६ असारसम्म २२ ओटा मन्त्रालय र सवैधानिक अंग समेत गरी जम्मा रु. २३ करोड ५६ लाख बाँकी देखाइएको छ । उपत्यकाको कार्यालयहरूमा खानेपानीको लागी मिनरल वाटर उपयोग गर्ने गरेको हुँदा अरु शिर्षकमा खर्च बढेको छ । आ.व. २०५७/५८ को धारा विजुली र टेलिफोन शिर्षकमा १३ मन्त्रालयहरूको साधारण तर्फको बजेटलाई कर्मचारी दरबन्दी (पियन र सवारी चालक बाहेक) संग तुलना गर्दा सरदर प्रति कर्मचारी धारा विजुलीमा वार्षिक रु. ४९०८ र टेलिफोनमा रु.८१९७ खर्च पर्न जाने देखिन्छ । यी खर्चहरूलाई व्यवस्थित गर्न निम्न सुभावाव प्रस्तुत गरिएको छ ।

- सरसफाई सजिलो, कम पानी चाहिने र मर्मत सम्भार कम खर्चिलो हुने बाथरुम र सुविधा जडान गर्ने गरी मापदण्ड तयार गर्ने । भाडा शिर्षकमा सुभावाव गरिए अनुसार कार्यालय भवनको स्पेस अनुमान गर्दा यो पक्षलाई पनि समावेश गर्ने ।
- विजुलीको हकमा पहाड, तराई र उपत्यकाहरूको मौसम अनुसार कार्यालयहरूको बर्गीकरण र कर्मचारी संख्याको आधारमा वार्षिक विजुलीको खपतको मापदण्ड तयार गर्ने, कार्यालय प्रयोजनको लागि विजुली खपत सम्बन्धी दरबन्दी अनुमान गर्ने तरिकाको रूपमा कर्मचारी पदगत रूपमा तयार गरिएको अनुसुची संलग्न छ ।

- टेलिफोनको हकमा निम्न बमोजिमको दरबन्दी कायम गर्ने ।

(क) मन्त्रालयमा

- मन्त्रीज्यू र सचिवसम्मलाई दुई लाइन (STD समेत) ।
- अर्थ मन्त्रालय र परराष्ट्र मन्त्रालयमा मन्त्रीज्यू र सचिवको कार्यकक्षको १ लाइनमा ISD राख्ने । अरु मन्त्रालयको हकमा मन्त्रीपरिषद्को निर्णयले एक लाइनमा ISD राख्ने ।
- विशिष्ट र सहसचिव वा सरहलाई एक लाइन ।
- अन्य अधिकृतहरूको हकमा हन्टिङ्ग लाइन सहितको एक्सचेञ्ज प्रणालीबाट सेवा दिने ।
- ४० जना भन्दा बढी कर्मचारी भएको कार्यालयमा इन्टरकम व्यवस्था गर्ने ।

(ख) संवैधानिक अंगका पदाधिकारीहरू प्रत्येकको कोठामा एक लाइन

- विशिष्ट र सह सचिव वा सो सरह कर्मचारी प्रत्येकलाई एक लाइन ।
- केन्द्रीय कार्यालयहरूमा उक्त दरबन्दी भन्दा बढी लाइन चाहिनेमा शाखाको कर्मचारीलाई एक्स्टेन्सन लाइन दिने वा PBX को व्यवस्था गर्ने ।

(ग) जिल्ला स्तरमा

- सह सचिव वा उप सचिव वा सो सरह कार्यालय प्रमुख भएकोमा दुई लाइन ।
- अन्य श्रेणीको कार्यालय प्रमुख भएकोमा एक लाइन ।

टेलिफोन कल संख्या

- प्रति लाइन लोकल कल मासिक १००० कलसम्म गर्न पुग्ने गरी बजेट व्यवस्था गर्ने र बजेट नघाउनु नदिने ।
- केन्द्रीय स्तरको कार्यालयहरू, शान्ति सुरक्षा सम्बन्धी कार्यालयहरू र भन्सार कार्यालय बाहेक अरु सबै जिल्लास्तरीय कार्यालयहरू ट्रंकल बापत प्रति महिना रु. १००० मा नबढाई बजेट व्यवस्था गर्ने र बजेट नघाउनु नदिने । ट्रंकल खर्च बापत कुनै सीमा कायम नगर्ने कार्यालयहरूमा निजी ट्रंकलको अभिलेख राख्ने व्यवस्था गर्ने र सरकारी रकम निजी ट्रङ्गलमा प्रयोग गरेमा भ्रष्टाचार गरे सरह मान्ने व्यवस्था गर्ने ।
- कर्मचारीको निजी काम र गैर सरकारी व्यक्तिहरूको लागि कार्यालय कम्प्लेक्स जस्तै सिंहदरवार हाता, सिंहदरवार भित्र र सर्वसाधारण जनताको काम बढी पर्ने कार्यालयहरू जस्तै जिल्ला प्रशासन, मालपोत, अदालतहरूमा आवश्यक संख्यामा सार्वजनिक टेलिफोन बुथको व्यवस्था गर्ने ।

अन्य सेवा (२.०३)

१.२० यस शिर्षक अन्तर्गत हुलाक खर्च, बोलपत्र, र अन्य सुचना, बैंक दस्तुर, सरकारी मालसामन ढुवानी तालीम खर्च, लेख तयार गर्ने पारिश्रमिक, अध्ययन/परामर्शहरू खर्च पर्दछ । साथै कार्यालयको सरसफाई सम्बन्धी खर्च, टेलिफोन, कम्प्यूटर जस्ता कार्यालय उपकरण मर्मत वापतको सेवा खर्च समेत पर्ने भएकोले मापदण्ड सम्बन्धमा निम्न सुझाव पेश गरिएको छ । सार्वजनिक निर्माण भवन निर्माण सम्बन्धी परामर्श खर्च तत्सम्बन्धी शिर्षक भित्र पर्दछ । ती देखि भिन्न अध्ययन र अनुसन्धान खर्च अन्य सेवाबाट व्यहोरिन्छ । अध्ययन र परामर्श सम्बन्धी खर्च एकमुष्ट रूपमा देखिदैन । अतः परामर्श/अध्ययन सेवा भनी अलग्गै रकमगत शिर्षक खोल्नु आवश्यक छ । अध्ययन अनुसन्धान बापत हुने खर्च पटकै रूपमा देखाइने गरेको र यसबाट आर्जित ज्ञान अन्यत्र पनि उपयोग गर्न सकिने हुँदा त्यस्तो अध्ययन प्रतिवेदनको कम्तीमा पाँच प्रति नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालयमा जम्मा गरेको प्रमाण भुक्तानीको भौचरमा संलग्न हुनु पर्ने र खर्चको पारदर्शीता गुणस्तर नियन्त्रणको लागि सोको लागत र अध्ययनकर्ताको वैयक्तिक विवरण सो अध्ययन प्रतिवेदनमा अनिवार्य रूपमा रहने व्यवस्था गर्ने ।

भाडा (२.०४)

१.२१ यस शिर्षकमा सबभन्दा बढी अंश घरभाडाको पर्दछ । संगठनहरूको विस्तार र कर्मचारी दरबन्दीमा बृद्धिको कारण कार्यालय प्रयोजनको लागि घर भाडामा लिन पर्ने खाचो र खर्च बढ्दै गएको छ । घर भाडा पनि प्रत्येक वर्ष बढाउने र बढ्दै जाने गरेको कारणले वार्षिक बजेटमा भार बढेको छ । यसको अतिरिक्त निजी घरहरू कार्यालय प्रयोजनको लागि सधै उपयुक्त र स्तरीय नहने हुन्छ । जिल्लाहरूमा कर्मचारीवासको लागि पनि कार्यालय स्टोरको प्रयोजन देखाई थप कोठा वा घर लिनै प्रवृत्तिले गर्दा एकातिर आवश्यकता भन्दा बढी भाडा खर्च हुने गरेको पाइन्छ, भने अर्को तिर कुनै कार्यालयको

कर्मचारीले पाउने र कुनैले नपाउने गर्दा विभेद हुन गएको छ । यस खर्चलाई व्यवस्थित गर्न निम्नानुसार सुझाव दिइएको छ :

- जिल्लाहरुमा कर्मचारीलाई आवासको व्यवस्था वारे नीति स्पष्ट हुनुपर्ने ।
- कार्यालय प्रयोजनको लागि प्रति कर्मचारी कति नापको कोठाको आवश्यकता पर्छ, भने मापदण्ड विशेषज्ञबाट तयार गर्न लगाउने ।
- प्रत्येक कार्यालयको लागि आवश्यक कार्यालय-स्पेश परिभाषित गर्ने र आवश्यकता भन्दा ठूलो घर भाडामा लिन नदिने ।

मर्मत तथा सम्भार (२.०५)

१.२२ मर्मत तथा सम्भारका लागि देहायका मानदण्डहरु अपनाउने :

- (क) खरिद भएको वा हस्तान्तरण भैआएको मितिले पाँच वर्ष नाघेका फोटोकपी मेशिन, फ्याक्स, कम्प्युटर जस्ता विद्युतीय उपकरणहरु तुरुन्त लिलाम गर्ने । सवारी साधनको हकमा १५ वर्ष पुगे पछि लिलाम गर्ने । तर भारी मेशिनहरु (डोजर, क्रेन, एक्सकाभेटर इत्यादी) का हकमा त्यस्तो सामानको उपयोग आयु र मर्मत सम्भार खर्चको भारलाई विचार गरी केसको आधारमा निर्णय गर्ने प्रक्रिया र कार्यविधि अपनाइनु पर्छ ।
- (ख) इन्धनको दरबन्दी नतोकिएको र कार्यालय प्रयोजन वा आयोजनाको गाडीहरुको हकमा रूटिन मर्मत सम्भार (गाडी हेरी कति किलोमिटर चलेपछि के कति लुब्रिकेन्टस चाहिने र पार्टपूजा फेर्ने भन्ने विवरण) आयोजना प्रमुखबाट प्रमाणीत भएको आधारमा मूल्यांकन गरी न्यूनतम रकम विनियोजन गर्ने ।
- (ग) नयाँ उपकरण/सवारी साधन खरीद गर्न पुरानो सामान लिलाम गरेको प्रमाण प्रस्तुत गरेपछि मात्र बजेट व्यवस्था गर्ने परिपाटी बसाल्ने । सवारी साधन सुविधा पाउने पदाधिकारीहरुको लागि नयाँ सवारी साधन खरीद गर्दा उपयुक्त वा आवधिक संचालन पट्टा (अपरेटिङ लिज) मा लिंदा सस्तो पर्छ मूल्याङ्कन गरी खरीद वा लिजमा लिने दुई मध्ये एउटा नीति तय गरिनु पर्दछ ।
- (घ) खरिद वा प्राप्त भएको ५ वर्ष पुगेका दफा (क) बमोजिमका सामानहरुका परल मोलको सरदर वार्षिक १० प्रतिशत भन्दा बढी नहुने गरी मर्मतमा बजेट व्यवस्था गर्ने ।
- (ङ) परल मोल रु. १,०००/- सम्मका वस्तु एवं उपकरणहरु जस्तै घडी, मेच, टेबुल, हिटर, क्यालकुलेटर, चेक राइटर, पंखा आदि) मर्मत नगर्ने । त्यस्ता वस्तुहरु एकपटक खरिद भएपछि ५ वर्षसम्म खरिद नगर्ने । ५ वर्ष पछि प्रयोगमा नआएको भए खाताबाट कटौती गरी लिलाम विक्रि हुन सक्ने भए गर्ने ।
- (च) मर्मत तथा सम्भार कार्यमा भएको खर्च को लेखा (म.ले.प.फा.नं.२) अनिवार्य तवरमा राख्न लगाउने । फाराम नभरी दिएको भुक्तानी त्यस्तो भुक्तानी गर्ने पदाधिकारीबाट असूल गर्ने ।

कार्यालय सामान (२.०६) र अरु मालसामान (२.०७)

१.२३ कार्यालय सामान शिर्षक अन्तर्गत स्टेशनरी (लेख्ने छाप्ने कागजहरु फाइलहरु) पन्चिङ्ग । स्टेप्लर जस्ता सामान, कलम मसीहरु) पर्दछन् भने अरु मालसामान शिर्षकमा एक वर्ष भन्दा बढी खप्ने मालसामानहरु पर्दछन् । यी शिर्षकमा बजेट प्रस्ताव गर्दाको मापदण्ड चालुवर्ष विनियोजन भएको रकम र बजेट प्रस्ताव हुँदासम्म भएको खर्चलाई आधार मानी कमसेकम त्यति नै वा मूल्यवृद्धि प्रतिशतले हुने रकम रहने गरेको छ । यसमा सुधारको लागि कार्यालयगत रुपमा मापदण्ड विकास गर्नु आवश्यक छ । मापदण्ड विकसित गर्नलाई समान प्रकृतिको कार्यालयहरुको नमूना समूह तयार गरी प्रत्येक समूहको कार्यालयको तीन वर्षको यथार्थ खर्चसंग कार्यरत कर्मचारीको अनुपात हिसाव गरी त्यसलाई मापदण्डको रुपमा प्रयोग र परीक्षण गर्ने र पछिको वर्षहरुमा बजेट प्रस्ताव तर्जुमा गर्दा परिमार्जित गर्दै जाने । यसका अतिरिक्त निम्न उपायहरु अवलम्बन गर्नु आवश्यक छ ।

- (क) विशेषज्ञहरुद्वारा मुख्य मुख्य मालसामानहरुको स्पेशिफिकेशन तयार गराउन लगाई खरीद प्रक्रियामा जाँदा मालसामानको गुणस्तरमा एकरूपता ल्याउने र मूल्य कोट गर्दा भिन्न वा कमसल मालसामान पर्ने जाने सम्भावनालाई निराकरण गर्ने ।

- (ख) उपलब्ध कार्य पारदर्शी र किफायत गराउन स्पेशिफिकेशन अनुसार प्रत्येक कार्यालयले वार्षिक रुपमा आर्थिक वर्षको पहिलो चौमासिक भित्र आफ्नो आवश्यकता खुलेको विवरण तालुक मन्त्रालयमा र जिल्ला कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयमा पठाउने र मन्त्रालयले त्यस्तो विवरण सम्पादन गरी केन्द्रमा महालेखा नियन्त्रक कार्यालयमा पठाईदिने ।
- (ग) महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले ती मालसामानहरु उपलब्ध गर्न बोलपत्रको प्रक्रिया निर्धारण गरी अधिराज्य भरीका योग्य फर्म तथा पसलहरुबाट बोलपत्र आह्वान गर्ने र वर्ष भरको लागि मूल्य दर कायम गरीदिने ।

फोटोकपी र छापने कागज

१.२४ फोटोकपी मेशिनको प्रयोग व्यापक हुँदै गएको छ र छापने सुगमताले गर्दा कागजको खपत पनि धेरै छ । कार्यालय सम्बन्धी बाहेक गैरसरकारी सामग्री छपाइले गर्दा दुरुपयोग नियन्त्रण गर्ने व्यवहारिक उपाय भएको छैन । सम्भार र किफायतपूर्ण उपयोग नहुँदा चाँडै काम नलाग्ने हुने वा मर्मत खर्च धेरै लाग्ने गर्दछ । यसका लागि निम्न सुझाव प्रस्तुत गरिएको छ ।

- (क) सरकारी गोप्य कागजपत्र, प्रतिवेदन वा पत्राचारको प्रतिलिपि गर्नु पर्ने कार्यालयलाई मात्र फोटोकपी मेशिन खरीद गर्ने । फोटोकपी मेशिन कुनै अधिकृतको जिम्मा राखी लगबुकमा चढाएर मात्र फोटोकपी निकाल्न पाउने व्यवस्था गर्ने ।
- (ख) सामान्य पत्रहरु वा कागजात फोटोकपी गर्नु पर्ने अरु सबै कार्यालयहरुको लागि निजी क्षेत्रको पसलहरूसंग ठेक्काको कार्यविधि अनुसार वर्ष वर्ष दर कायम गर्न आवश्यकता पुरा गर्ने र लगाउने ।

पत्रपत्रिका तथा पुस्तक (२.०९)

१.२५ पत्रपत्रिका तथा पुस्तक शिर्षकमा आ.व. २०५७/५८ को बजेटमा केही मन्त्रालयहरुको विनियोजन र पत्रपत्रिका उपयोग गर्ने (मन्त्रीज्यू, विशिष्ट र रा.प. प्रथम श्रेणी) दरबन्दी विवरण तल प्रस्तुत छ :

सि.नं.	मन्त्रालय (दरबन्दी)	बजेट (रु. हजारमा)	प्रति दरबन्दी वार्षिक खर्च (रु.)
१	अर्थ (१+८)	३००	३३३३३
२	उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति (१+११)	१९०	१५८३३
३	पर्यटन (१+७)	१३०	१६२५०
४	भौतिक योजना तथा निर्माण (१+४)	१४५	२९०००
५	महिला तथा बालबालिका (१+४)	६०	१५०००
६	महालेखा नियन्त्रक कार्यालय (१+५)	१००	२००००
७	जनसंख्या (१+४)	६०	१२०००
८	जलस्रोत (१+४)	५०	१००००
९	रक्षा (१+३)	५०	१२०००
	जम्मा	१०८५	

प्रस्तुत उदाहरणमा ९ वटा कार्यालय मध्ये कम्तीमा वार्षिक रु. १०,००० देखि बढीमा रु. ३३,००० सम्म परेका देखिन्छ । प्रस्तुत उदाहरणमा पत्रपत्रिकाहरु दरबन्दीगत रुपमा उक्त पदाधिकारीहरुलाई नियमित रुपमा उपलब्ध गराइन्छ भन्ने अवधारणा लिइएको छ । उक्त खर्च पदीय खर्च मात्र नभै कार्यालय विशेषको पुस्तक खरिद र केही हदसम्म नयाँ प्रकाशनको लागि लेखकहरुको अनुरोधमा सौजन्य खरीद पनि पर्दछन् । यस खर्चलाई व्यवस्थित गर्न निम्नानुसार सुझाव दिइएको छ ।

- (क) जिल्ला स्तरमा जिल्ला प्रशासन कार्यालय बाहेक अरु सबै कार्यालयलाई बढीमा दुईवटा राष्ट्रिय दैनिक, राजपत्र र कानून सम्बन्धी पुस्तक बाहेक अरु कुनै पनि पत्रपत्रिका, पुस्तक किन्नु नपाउने गरी बजेट व्यवस्था गर्ने । जिल्ला प्रशासन कार्यालयलाई सबै राष्ट्रिय दैनिक, साप्ताहिक र मासिक पत्रिका, राजपत्र र कानून सम्बन्धी पुस्तक खरीद गर्न पुग्ने बजेट व्यवस्था गर्ने ।

(ख) मन्त्रालय, विभाग, केन्द्रीय स्तरका कार्यालयहरु तथा पुस्तकालय भएका कार्यालयलाई पत्रपत्रिका, राजपत्र तथा कार्यालयको कार्य प्रकृति अनुसार आवश्यक पुस्तक, प्रकाशन खरीद गर्न पुग्ने बजेट व्यवस्था गर्ने ।

इन्धन सवारीको निमित्त (२.१०)

९.२६ सवैधानिक अंगको पदाधिकारीहरु, मन्त्रालय र निकायको प्रथम श्रेणीसम्मलाई सरकारी गाडीको सुविधा र इन्धनको दरबन्दी तोकिएको छ, लुब्रिकेन्टसको छैन । विकास आयोजनाहरुको लागि यस शिर्षकमा बजेट छुट्याइएको हुन्छ तर दरबन्दी/मापदण्डको कुनै आधार छैन । आयोजनामा हुने इन्धन खर्चलाई सरकारी मालसामान हुवानीमा खर्च भएको भनेर अन्य सेवामा खर्च लेखिने गर्छ । केन्द्रीय कार्यालयहरुको पदाधिकारीहरुलाई भएको इन्धनको दरबन्दीले अपर्याप्त हुँदैन । आफ्नो मातहत आयोजनाहरु वा संस्थान समितिबाट पनि इन्धन परिपूर्ति गर्न सौजन्य मिल्दछ । नियन्त्रणको दृष्टिले निम्न बमोजिम सुझाव प्रस्तुत गरिएको छ :

(क) इन्धनको दरबन्दी तोकिएको पदाधिकारीको लागि दरबन्दी बमोजिमको हुने खर्च मासिक रुपमा नगद दिने । कार्यालयले इन्धन खरीद नगरी दिने र लगवुक पनि राख्न नपर्ने गर्ने । सवारी सुविधा पाई इन्धनको दरबन्दी तोकिएका पदाधिकारीले संस्थान/बोर्ड वा अन्य कार्यालयबाट इन्धन लिएको पाएमा भ्रष्टाचार गरेको सरह कारवाई गर्ने व्यवस्था गर्ने । सवारी सुविधा पाउने पदाधिकारीलाई लुब्रिकेन्टस् खर्च बापत पनि मासिक रु. १०००/- नगद दिने व्यवस्था गर्ने ।

(ख) मन्त्रालय जस्तै अरु केन्द्रीय संगठनहरुमा कार्यालयको कामको लागि एउटा मात्र जीप वा पीकअपको लागि प्रयोग भएको गाडीले प्रति लिटर/किलोमिटरको अनुपात जचाई हप्ताको ५ कार्यालय दिनको लागि आवश्यक इन्धन विभागीय प्रमुखले मासिक रुपमा तोकिदिने र अधिल्लो महिनामा लगवुक निरीक्षण गराई त्यसको आधारमा थपघट परिमाण अर्को महिनालाई तोकने आधार बनाउने । लुब्रिकेन्टसको हकमा पनि गाडीको अवस्था हेरी नियमित रुपमा फेर्ने दरबन्दी कार्यालय प्रमुखले तोकिदिने ।

(ग) आयोजनाको हकमा वार्षिक कार्यक्रमको प्रकृति र आयोजनामा प्रयोग भैरहेको गाडीको मेक र अवस्था, गाडीको संख्या खुलेको आधिकारिक विवरणको आधारमा बजेट प्रस्ताव अन्तर्गत माग भएको परिमाणको मुल्यांकन गरी न्यूनतम परिमाणको लागि इन्धन र लुब्रिकेन्टसको लागि विनियोजन गर्ने ।

औषधि खरिद (२.१२)

९.२७ हाल औषधि खरीद केन्द्रीय रुपमा हुने गरेको छ । शाही औषधी लिमिटेड र सिंहदरवार वैद्यखाना सरकारी र विश्वसनीय उत्पादक पनि भएकोमा त्यसबाट निर्मित जति औषधी सोभै खरिद गरिएमा उपलब्धिगत कार्य कुशलता र खर्च बचत हुने देखिन्छ । जिल्ला र त्यसदेखि पनि मुनिका स्वास्थ्य केन्द्र, चौकीहरुमा न्यूनतम दवाइहरु उपलब्ध नभएको अवस्था सवैको जानकारीमा छ । वितरण सम्बन्धी व्यवस्थापन कमजोर रहेको कारण चाहिने ठाउँमा दवाई नपुग्ने र पुग्ने दवाइहरु म्याद नाघेको घटनाहरु पनि भइरहने गरेको छ । यसको निराकरणको लागि सुझावहरु निम्न बमोजिम छ :

(क) जिल्ला स्तरमा रहेको सरकारी स्वास्थ्य निकायहरुको लागि पूर्वाञ्चलको केही जिल्लामा सफल रुपमा संचालन भैरहेको सामुदायिक औषधी उपलब्धि स्कीम (Community Drug Supply Scheme) लागू गरी जिल्ला/स्थानीय तहमा खरिद गर्ने र औषधी वितरण व्यवस्था अपनाउने ।

(ख) आयुर्वेदिक औषधीको हकमा सिंहदरवार वैद्यखाना विकास समितिले उत्पादन गर्ने गरेको जति छ ती औषधीहरु उक्त समितिबाटै खरीद गरी स्थापित स्थानहरुमा वितरण गर्ने र समितिले पनि गैर सरकारी डिलरहरुलाई दिने कमिशन बापतको रकम कटाइ हुन आउने मूल्यमा औषधी उपलब्ध गराउने ।

विविध खर्च (२.१३)

९.२८ अतिथि सत्कार, मनोरन्जन, प्रदर्शनी, चियापान, खाना, खाजा, भोजभतेर, शान्ति सुरक्षा तजविज खर्च, प्रतिनिधि मण्डलको स्वागत सत्कार, पर्व पूजा, विदेश भ्रमणको भैपरी खर्च र अरु शिर्षकमा नपर्ने खर्च यो शिर्षक खर्च लेखिन्छ । एकपटकमा गर्न सकिने खर्चको सभा नियममा तोकिएको छ । मापदण्डको हकमा केही खर्चको निमित्त निम्न बमोजिम सुझाव गरिएको छ ।

- (क) गृह मन्त्रालयको लागि आवश्यक शान्तिसुरक्षा खर्च मध्ये बजेटमा विनियोजन भए भन्दा थपको लागि मन्त्रपरिषद्को निर्णय अनुसार निकासी दिने र यस्तो खर्चको लेखा परीक्षण र त्यसको प्रतिवेदन मन्त्रपरिषद्ले तोके बमोजिम गर्ने ।
- (ख) प्रतिनिधि मण्डलको स्वागत सत्कारमा पाहुना संख्या सिमित गर्ने र मदिरा सहितको सत्कार गर्न पर्नेमा लाग्ने रकम समेत खुलाई मन्त्रपरिषद्बाट निर्णय भए मात्र गर्ने ।
- (ग) अरु मन्त्रालय र कार्यालयहरूको लागि विविध शिर्षकमा निश्चित मापदण्डको आधारमा विनियोजन गर्न कार्यालय समूहहरूको आधारमा अर्थ मन्त्रालयले मापदण्ड तयार गर्ने ।

अनुदान

९.२९ हुवानी अनुदान र संचालन अनुदान (३.०२) को अधिकांश रकम क्रमशः खाद्य संस्थान र सरकारी शिक्षकहरूको तलब र मसलन्दको हो । सरकारको पूर्व संकल्प र प्रतिबद्धता अनुसार संचालन अनुदानको दरबन्दी नै मापदण्ड हो । हुवानी अनुदान क्रमशः घटाउँदै लैजाने सरकारको नीति रहेको छ । यसबारे मापदण्ड आवश्यक देखिदैन ।

९.३० अन्य अनुदान (३.०३) अन्तर्गत अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्थालाई दिनुपर्ने चन्दा र सदस्यता शुल्क, विरामी र बन्दीहरूलाई खाना, सिदा, कपडाहरू र बहालवाला कर्मचारीको मृत्यु हुँदा परिवारलाई दिइने सहायताको सम्बन्धमा दरबन्दी तोकिएको र समय समयमा परिवर्तन हुँदा दिनुपर्ने जतिको सम्बन्धमा मापदण्ड आवश्यक पर्दैन ।

९.३१ राजनैतिक पीडित, दैवीप्रकोप, शान्ति सुरक्षाजन्य कारणबाट हुने जनधनको क्षति, घाइतेको उपचारका खर्चहरू र राष्ट्रिय संघ संस्थालाई दिइने चन्दा पनि यस अन्तर्गत पर्दछ ।

गत तीन वर्षको खर्चको स्थिति (रु. लाखमा) निम्न बमोजिम छ :

बजेट	२०५४।५५		२०५५।५६		२०५६।५७		०५।५५
	बजेट	खर्च	बजेट	खर्च	बजेट	खर्च	
साधारण	६३५८	१०५२८	६८०८	६८९४	८५८३	८९७१	८७०१
(मध्ये गृहको)	(७०)	(२२५)	(७०)	(६०२)			(७०)
विकास	७४८७	६९४१	१०५९५	१२१४९	१९२१७	१२८५४	१७००६
जम्मा	१३८४५	१७४६९	१७४०३	१९०४३	२७८००	२१८२५	२५७०७

अन्य अनुदानबाट दिइने सहायता रकम मन्त्रपरिषद्को निर्णयबाट र सहायता योग्यता (eligibility) को आधारहरू पनि निश्चित गरिनु पर्दछ । संघ संस्थालाई दिइने अनुदानलाई उद्देश्य, कार्यक्रम अथवा आयोजनावद्ध रूपमा मात्र दिइने कार्यगत नीति अपनाउन पर्छ । त्यस्तो कार्यक्रम आधारित अनुदान बापत अर्थ मन्त्रालय वा सम्बन्धित मन्त्रालय र संघ संस्था बीच सम्झौताको आधारमा मात्र बजेट व्यवस्था गर्ने पूर्व शर्त रहनु पर्छ । स्वीकृत बजेट निकासी दिँदा सम्झौता बमोजिम कामको प्रगतिको आधारमा मात्र निकासी दिने र एक आर्थिक वर्षमा खर्च गर्न नसकेको रकमलाई फ्रिज गर्ने र अर्को आर्थिक वर्षमा सार्न नपाईने गर्ने । सम्झौता बाहिरको काम र अवधि नाघेर सालबसाली निकासी दिन बन्द गर्नुपर्छ ।

उत्पादन खर्च (४.०१)

९.३२ यस अन्तर्गत साधारण तर्फ सबभन्दा ठूलो रकम (चालू वर्ष रु. १० करोड) सैनिक सामग्री उत्पादन (उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय शिर्षकमा) देखाइने गरेको छ । धेरै अघि देखि यो शिर्षकमा शुरुको वर्षहरूमा विकास बजेट बढी देखाउने प्रयोजनले विकासतिर रहने गरेको थियो । अब यो साधारणतर्फ रहने गरेको छ । यसबाट हुने उत्पादनहरू सडक पूल निर्माण कामको लागि विस्फोटक पदार्थको रूपमा पनि विक्रि गरिन्छ । त्यस्तो आमदानी सरकारी खातामा दाखिला हुने गरेको छ ।

सालबसाली र अनिश्चित कालसम्म चाहिने भएको हुँदा सैनिक सामग्री उत्पादनको लागि कोष खडा गरेर एकै पटक आवश्यक रकम दिने र यसको संचालन व्यवस्थापन वारे नियम बनाइदिनु उपयुक्त देखिन्छ ।

भैपरी आउने (९.०१)

९.३३ साधारण तर्फ अर्थ मन्त्रालयको विविधमा अधिकांश रकम राख्ने वाध्यता रहिरहन्छ। तर विकासतर्फ रहने रकम भने अधिकांशतः बजेट तर्जुमाको सबै अंग पुगिनसकेको कार्यक्रम र आयोजनाहरूमा राखिने गरेको छ। यस प्रकार अंग नपुगेका आयोजना/ कार्यक्रमका लागि भैपरी आउने शिर्षकमा बजेट राखिने व्यवस्था तत्काल बन्द गरिनु आवश्यक छ।

जग्गा (५.०१) र भवन खरीद (५.०२)

९.३४ सरकारी कार्यालयहरूको लागि गुरुयोजना बनाई तदनुसार कार्यालय भवन चरणबद्ध रूपमा बनाउँदै जानपर्ने सुझाव भाडा शिर्षकमा उल्लेख भै सकेको छ। जिल्लामा कतिपय सरकारी कार्यालयहरूले जग्गा खरीद गरी राखेको र त्यस्ता जग्गालाई गैर सरकारी व्यक्तिबाट हुने अतिक्रमण रोक्न, सीमाना तारवार घेर्ने र पर्खाल लगाउन बजेट माग हुने गरेको छ। जग्गा खरीद गर्दा कार्यालयको आवश्यकता कति हो भन्ने यकिन हुने गरेको छैन। त्यसैले जग्गा र भवन खरीद वारेमा निम्न सुझाव प्रस्तुत गरिएको छ :

- (क) हाल जिल्लाहरूमा जग्गा खरीद गरी ओगटेको जमीन मध्ये भवन बनेर के कति खाली छ त्यसमा भवन नहुने कार्यालयहरूलाई भवन बनाउन दिने। यसको अभिलेख र व्यवस्थापनको अभिभारा सार्वजनिक निर्माण कार्यालयलाई दिने।
- (ख) कार्यालय भवन निर्माणको लागि प्रस्ताव गरिएको गुरु योजनालाई तयार र स्वीकृत नभएसम्म जग्गा खरीद बन्द गर्ने।
- (ग) केन्द्रमा र देश बाहिर दुतावासहरूको लागि भवन खरीद गर्नुपर्ने अवस्थाहरूको मापदण्ड नभएकोले स्पष्ट मापदण्ड तर्जुमा गर्ने।
- (घ) कार्यालय प्रमुखले बरबुभारथ गर्दा घरजग्गाको लगत पनि अनिवार्य रूपमा बुझ्ने बुझाउने व्यवस्था गर्ने।

फर्निचर (६.०१)

९.३५ यस शिर्षक अन्तर्गत आवश्यक हुने नयाँ फर्निचरको लागि मापदण्ड निर्धारण गर्नलाई निम्न सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ।

- (क) कार्यालयहरूको कार्य प्रकृति अध्ययन गराई समान प्रकृतिको कार्यालयहरूको समूह तयार गर्ने।
- (ख) विभिन्न तहको कार्यालय र स्वीकृत दरबन्दी अनुसार कोठाको नाप, र त्यसमा चाहिने फर्निचर अनुरूपको specifications (नाप नक्सा, प्रयोग हुने सामग्रीको गुणस्तर आदि) तयार गर्ने।
- (ग) फर्निचरको सम्बन्धमा स्टोर अभिलेखमा दर्ता (entry) भएको संकेत नम्वर लेख्ने काम सबै कार्यालयलाई अनिवार्य गर्ने र फर्निचरमा लेखिने संकेत नम्वरको अंक र अक्षरको साइज तोक्ने।
- (घ) फर्निचर र अरु मालसामान शिर्षक अन्तर्गतको आइटमहरूको सम्बन्धमा माथि सुझाव प्रस्तुत भए बमोजिम खरीद गर्दा नै प्रयोग योग्य आयु तोक्ने गरिनुपर्छ र तदनुसार जिन्सी खातामा पनि लेख्ने र आयु पश्चात् लिलाम विक्रि कारवाही गर्ने कार्य विधि बनाउने।
- (ङ) फर्निचर आइटमको specification तयार गर्ने र अरु मालसामानहरूको आयु वर्गीकरण गर्ने कामको लागि उपयुक्त विशेषज्ञहरूलाई कार्यरत गराउन अर्थ मन्त्रालयले यथाशिघ्र पहल गर्ने।
- (च) कुनै आयोजनाको अवधि समाप्त हुनासाथ सोको जिन्सी सामानहरू मन्त्रालय/विभागको जिन्सी खातामा सारी जिन्सी सामानको अभिलेख अद्यावधिक राख्ने परिपाटी बसाल्ने।

सवारी साधन (६.०२)

९.३६ केही अधि श्री ५ को सरकारले गरेको निर्णयले विदाका दिनहरूमा सवारी साधनको प्रयोगमा जानिंदो किसिमले कमी आएको छ। हालको समस्या मुख्यतः अनधिकृत काममा र अनधिकृत व्यक्तिले सवारी साधन कब्जामा राख्ने, त्यसलाई

चाहिने चालक, इन्धन र मर्मत खर्च समेत सरकारी खर्चबाटै गर्ने जवर्जस्ती हो । पदवाट अवकाश भैसक्दा पनि सवारी फिर्ता गर्नु नपर्ने अनैतिकता सामान्य हुँदै गएको छ । पदासीन अवस्थामा सरकारी कार्यालयले पर्ने आएको कुनै काम विशेषले गर्दा सारोगारोमा सघाउने कुरा सौजन्यको विषय हो । कार्यालय प्रमुखले सौजन्य देखाउनु पर्ने अवस्था जस्तै नियन्त्रणात्मक प्रक्रिया राखेपनि संस्कारगत रूपमा हट्ने देखिदैन । यस रकम शीर्षकको खर्च व्यवस्थित गर्न निम्न सुझाव प्रस्तुत गरिएको छ :

- (क) विकास बजेट अन्तर्गत विलासी र **Status focussed** (जापानी कार र पजेरो ल्याण्डक्रुजर जस्ता जीपहरु) सवारी साधनको खरिद तत्काल बन्द गरिनु पर्छ । साथै माथि भनिए जस्तै खरीद वा लिज कुन उपयुक्त हुन्छ मूल्यांकन गरी सवारी साधन प्राप्त नीति तय गरिनु पर्दछ ।
- (ख) सार्वजनिक निर्माण काममा आयोजनावद्ध कर्मचारीको लागि पदानुसार गाडीको दरबन्दी निर्दिष्ट गर्ने । निर्माण कार्यको वा कार्यालय स्थल भन्दा टाढा गाउँहरुमा आयोजनाको कार्यक्रम सुपरीवेक्षण गर्ने दायित्व भएको कर्मचारीको लागि आयोजना प्रमुखको प्रयोगको लागि एउटा जीप र अन्य कर्मचारीको लागि पिकअपको दरबन्दी मात्र दिने । सरकारको दायित्व भएको प्राधिकरण र संस्थानहरुलाई पनि यस्तो दरबन्दी मात्र स्वीकृत गर्न वाध्यात्मक निर्देशन दिने ।
- (ग) आयोजना र संस्थानहरुमा हाल भैरहेको गाडीहरुमध्ये अनधिकृत पदाधिकारीले प्रयोग गरिरहेकोमा प्रत्येक पदाधिकारीलाई गाडी आफ्नो जिम्मा रहेको र कुन अवधिमा फिर्ता गर्ने भन्ने लिखित जानकारी दिन आग्रह गर्ने र त्यस्ता पदाधिकारीहरुबाट पनि सार्वजनिक सम्पत्तिको जिम्मा र प्रयोग सुरक्षित छ भन्ने सौजन्य पारदर्शी गर्न उच्च तहबाटै निर्देशन र त्यसको पालना गराउन पहल गर्नुपर्ने ।
- (घ) गाडीको माग गर्दा कार्यालय प्रमुखले अनधिकृत व्यक्ति जसलाई सौजन्य देखाउनु पर्ने वाध्यता छ उसबाट लिखित माग र गाडी कब्जामा रहने अवधि खुलेको पत्र अनिवार्य रूपले अभिलेखमा रहने व्यवस्था गर्ने । साथै निश्चित काम र दिन पछि इन्धन र चालक सेवा उपलब्ध नहुने पनि लिखित रूपमा जानकारी दिने ।
- (ङ) गैर सरकारी ठेकेदारहरुले र परामर्शदाता समेतले आयोजनाको कामको लागि सुविधामा भिकाएको गाडीको लागि लाइसेन्स प्लेटको संकेत र रंग पनि अलग गर्न विदेशी आयोजनाको हकमा आयोजना सम्बन्धी ठेक्का सम्झौतामा नै उल्लेख गर्ने ।
- (च) इन्धन दरबन्दी तोकिएको पदाधिकारीहरुमध्ये कुन कुन पदलाई कति सी.सी. को के कति एक्सेसरिज र फर्निसिङ्ग भएको गाडी दिने भन्ने मानदण्ड तोक्ने ।

मेशिनरी औजार (६.०३)

९.३७ मेशिनरी औजारका सम्बन्धमा निम्नानुसार समस्या देखिएको छ ।

- मेशिनरी सामानको आयु वर्गीकरण नभएको ।
- वैदेशिक सहायता अन्तर्गत प्राप्त मेशिनरी औजारहरु जिन्सीमा आम्दानी नबाँधी प्रयोगमा ल्याउने गरेको ।
- कुनै सामानहरु छोटो समयमा नै **Out of Model** भै मर्मत गर्न स्पेयर पार्ट नपाई मेशिन नै बन्द गर्नु परेको ।
- स्पेयर पार्टस तथा मेशिनरी औजारहरु प्रयोगमा नआउने भए पछि लिलाम विक्री गर्नु पर्नेमा सो हुन नसकेको वा गर्ने नगरिएको ।

उपरोक्त समस्याहरुको परिप्रेक्ष्यमा यस खर्चलाई व्यवस्थित गर्न निम्नानुसार सुझाव प्रस्तुत गरिएको छ ।

- मेशिनरी सामानको आयु तथा संकेत वर्गीकरण गर्ने ।
- प्रयोगमा नआउने मेशिनरी तथा स्पेयर पार्टस लिलाम विक्री गर्ने तथा आवश्यक परिमाणमा मात्र स्पेयर पार्टस खरीद गर्ने ।
- वैदेशिक सहायता अन्तर्गत प्राप्त भएका मालसामानहरु जिन्सीमा आम्दानी नबाँधी प्रयोगमा नल्याउने । वैदेशिक अनुदान सहायता अन्तर्गत सोभै भुक्तानी वा वस्तुगत मालसामान प्राप्त हुने मालसामानको वैदेशिक अनुदान सहायता अन्तर्गत सोभै भुक्तानी वा वस्तुगत मालसामान प्राप्त हुने मालसामानको भुक्तानी प्रक्रिया

तय गर्दा दातृ पक्षले शुरुमा ९० प्रतिशतसम्मको भुक्तानी सम्वन्धित पाटीलाई उपलब्ध गराउन सक्ने र बाँकी १० प्रतिशतको भुक्तानी सम्वन्धित आयोजना प्रमुख तथा आर्थिक प्रशासन शाखाका प्रमुखबाट मालसामान प्राप्त भै आम्दानी बाँधिसकेको आधारमा भुक्तानी प्रमाणपत्र जारी गरेपछि मात्र भुक्तानी दिने व्यवस्था सम्भौता गर्दाकै अवस्थामा मिलाउने ।

- यस्ता सामानको हरेक वर्ष निरीक्षण गरी मर्मत सम्भार वा लिलाम विक्रीको निर्णय लिने ।

वार्षिक बिजुली खपत दरबन्दी अनुमान (युनिटमा)
मन्त्रालय/ केन्द्रीय संगठन

अवधारणाहरु (काठमाण्डौ उपत्यकाको लागि)

कार्यालय खुले दिन २२० दिन
प्रति कर्मचारी भैपरि विदा १२ दिन घटाउँदा बाँकी दिन २०८ दिन

कार्यालय समय :

(क) फागुन-कार्तिक (९ महिना) प्रत्येक महिनामा १७.३३ दिनले १५६ दिन
विहान ९ देखि बेलुकी ५ बजेले दैनिक ८ घण्टा X १५६ = १२४८ घण्टा

(ख) मंसिर देखि माघ ३ महिना १७.३३ दिन ५२ दिन X ७ घण्टा = ३६४ घण्टा

जम्मा १६१२ घण्टा

बिजुली खपत अनुमान

सचिवको प्रयोजन :

प्रकाश : कार्यकक्षमा ४० वाटको २ वटा ट्युबलाइट ८० वाट
बैठक/पिए कोठा गरी ४ वटा ४० वाटको ट्युबलाइट १६० वाट

कार्यकक्षमा ५० प्रतिशत समय बत्ती बल्ने
हिउँद महिनामा १८२ दिन X ८० वाट = १४.५ युनिट
अरु महिनामा ६६४ दिन X ८० वाट = ५०.० युनिट
बैठक/पिए २५ प्रतिशतसम्म ३२.० युनिट

प्रतिवर्षको जम्मा ९६.५ युनिट

हिटर : १५०० वाट X ३६४ घण्टा = ५४६ युनिट

पंखा : ७० वाट X १२४८ घण्टा = ८७.३६ युनिट

शिक्षा मन्त्रालयको वार्षिक बिजुली खपत दरबन्दी अनुमान (इकाईमा)

	पंखा	हिटर	प्रकाश	जम्मा	पदसंख्या	जम्मा खपत युनिट
मन्त्री	८८	५४६	९७	७३१	१	१०९७
सचिव	८८	५४६	९७	७३१	१	७३१
सह सचिव	८८	५४६	९७	७३१	४	२९२४
उप सचिव/शाखा अधिकृत	८८	११४	८१	२८३	४१	११६०३
रा.प.अ.प्रथम देखि टाईपिष्ट (उपसचिवको जम्मा खपतबाट ३ अर्नांकितको खपत					४९	४६२२
करिडर बत्ती र फोटोकपि मेशिनहरु जम्मा कर्मचारी खपतको १० प्रतिशत						२०९८
					जम्मा खपत	२३०७७ युनिट

कार्य सम्पादनमा आधारित विनियोजन प्रणाली सम्बन्धी अवधारणा

१०.१ पृष्ठभूमि

आयोजना/कार्यक्रम छनौट भई लागू गरिसकेपछि सालबसाली आयोजना/कार्यक्रमको नाम दिई प्रत्येक वर्ष बजेट विनियोजन हुने गरेको देखिएको छ । कतिपय आयोजना/कार्यक्रमहरूमा विनियोजन गरिएको रकमको प्रशासनिक खर्च तर्फको रकम शत प्रतिशत खर्च हुने तर कार्यक्रम तर्फ भने खर्च पनि नहुने र भए पनि भौतिक उपलब्धि समानुपातिक हिसाबले हासिल नहुने गरेको पाइएको छ । यसर्थ आयोजना/कार्यक्रम शुरु गरिएको वर्षपछि प्रत्येक वर्ष बजेट विनियोजन गर्दाका बखत र विनियोजन गरिसकेर निकास दिँदाका बखत दुई चरणमा कार्य सम्पादन स्तरको समीक्षा गरी वार्षिक विनियोजनलाई कार्य सम्पादन स्तरसंग आबद्ध गरिनु अनिवार्य भएको छ ।

१०.२ कार्य सम्पादनमा आधारित विनियोजन सम्बन्धी अवधारणा

१०.२.१ वार्षिक बजेट विनियोजनका बखत गर्ने कामहरू

- (क) प्रथम वर्षमा आयोजना समावेश गर्दा परिच्छेद ३ मा उल्लेख गरिएका आधार अनुसार सम्भाव्य देखिएको आयोजनाको प्रथम वर्षको लागि आवश्यक रकम पूरै विनियोजन गर्ने ।
- (ख) आयोजना/कार्यक्रम शुरु गरिएको दोस्रो वर्ष सम्बन्धित मन्त्रालयबाट माँग भए अनुसारको बजेट नै स्वीकृत गर्ने ।
- (ग) आयोजना/कार्यक्रम शुरु गरिएको तेस्रो वर्षको बजेट तर्जुमा गर्दा प्रथम वर्षको भौतिक प्रगति लक्ष्यको तुलनामा ५० प्रतिशत भन्दा कम भएको र दोश्रो वर्षको प्रथम ६ महिनाको प्रगति पनि ५० प्रतिशत भन्दा कम भएको पाइएमा त्यस्तो आयोजना आवधिक योजनाको मूल उद्देश्यसंग प्रत्यक्ष सम्बन्ध नभएको भए तेस्रो वर्षको लागि बजेट/कार्यक्रम स्वीकृत नगर्ने र सम्बन्धित आयोजना प्रमुखलाई यस प्रतिवेदनमा अन्यत्र उल्लेख भए बमोजिम कारवाई गर्ने ।

१०.२.२ कार्यक्रम/आयोजनाको हकमा बजेट स्वीकृत भइसकेपछि अर्थ मन्त्रालयले निम्न अवस्था पूरा भएको निश्चित गरी निकास फुकुवा गर्नु पर्नेछ

- (क) आयोजनाका मुख्य मुख्य कर्मचारीहरू-आयोजना प्रमुख, खरीद र योजना सम्बन्धी विशेषज्ञ, आर्थिक प्रशासन शाखा प्रमुख सकभर आयोजना अवधि भर कामकाज गर्ने गरी आयोजनाको कामको लागि खटिइसकेको हुनु पर्दछ । यसको प्रमाण सम्बन्धित मन्त्रालयले समावेश गरेको हुनुपर्छ ।
- (ख) आयोजनाको खरीद (सामान, निर्माण र सेवासंग सम्बन्धित) सम्बन्धी विस्तृत कार्य योजना संलग्न हुनु पर्दछ ।
- (ग) वैदेशिक सहायताबाट संचालित आयोजनाको सम्बन्धमा ऋण प्राप्त हुनेमा सम्झौता सम्पन्न भई प्रभावकारी भइसकेको वा कमसेकम प्रभावकारी हुने शर्तहरू पूरा गर्ने निश्चित आधारहरू पुगेको र अनुदान प्राप्त हुनेमा सम्झौता सम्पन्न भई सकेको वा दातृपक्षको लिखित सहमति प्राप्त भैसकेको हुनुपर्ने ।
- (घ) कार्यान्वयन हुने आयोजनाको हकमा यदि बजेट तर्जुमाको अवस्थामा प्रारम्भिक सम्भाव्यता अध्ययन मात्रै भएको भए विस्तृत संभाव्यता अध्ययन सम्पन्न भई सो को प्रतिवेदन साथै संलग्न हुनुपर्ने ।
- (ङ) आयोजनाको तर्जुमा चरण देखिनै सम्बन्धित सबै पक्ष (स्थानीय समुदाय/लाभग्राही समूह समेत) लाई अनिवार्य रूपमा संलग्न गराइएको हुनु पर्ने ।
- (च) एक वर्ष पुगिसकेको आयोजना भए अनुसूची-१०.१ बमोजिमको वार्षिक कार्य सम्पन्न प्रतिवेदन फाराम साथै संलग्न हुनुपर्ने ।
- (छ) आयोजना अन्तर्गतका कार्यक्रमहरू विभिन्न निकाय मार्फत कार्यान्वयन हुने भएमा सम्बन्धित निकायबाट आ-आफ्नो क्षेत्रको कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने प्रतिवद्धता व्यक्त भई सकेको हुनु पर्ने ।
- (ज) आयोजना संचालनको लागि आवश्यक पर्ने कर्मचारीको दरबन्दी आयोजना अवधिभरको लागि स्वीकृत भई सकेको हुनुपर्ने ।

(भ्र) आयोजना संचालनको लागि आवश्यक पर्ने केन्द्र देखि स्थानीय तहसम्मका संस्थाहरु मध्ये भैरहेका संस्था मार्फत संचालन हुने भए कुन कुन संस्था मार्फत र के कति कार्यक्रम के कसरी संचालन हुने र नयाँ खडा गर्नु पर्ने संस्था भए कहाँ र के कति खडा गर्नु पर्ने हो र त्यस्ता संस्था मार्फत संचालन हुने कार्यक्रम समेत स्पष्ट भईसकेको हुनुपर्ने ।

१०.२.३ रकम निकास

- (क) वर्तमान सोधभर्ना निकास प्रणाली यथावत राख्ने तर प्रथम र दोस्रो चौमासिक सकिएको महिनाको निकास माग गर्दा सम्बन्धित कार्यालयले (अनुसूची १०.२) अनुसारको प्रगति विवरण पेश गर्नु पर्ने व्यवस्था लागू गर्ने ।
- (ख) कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयले प्रगति हेरी ५० प्रतिशत भन्दा कम उपलब्धी हासिल भएको पाइएमा सम्बन्धित मन्त्रालय र राष्ट्रिय योजना आयोगको क्षेत्रीय कार्यालयलाई जानकारी गराउने ।

१०.२.४ केन्द्रीय अनुगमन

- (क) वार्षिक रु. पाँच करोड भन्दा बढी रकम विनियोजन भएका आयोजनाहरुको हकमा आर्थिक वर्ष शुरु भएको पाँचौँ महिनामा राष्ट्रिय योजना आयोगको संयोजकत्वमा सम्बन्धित मन्त्रालय र अर्थ मन्त्रालयका प्रतिनिधि संलग्न रहेको टोलीले सुपरीवेक्षणको कार्यक्रम बनाई छड्के निरीक्षण गरी आयोजनाको भौतिक प्रगतिको स्थितिका वारेमा राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालय र सम्बन्धित मन्त्रालयमा प्रतिवेदन दिनु पर्ने व्यवस्था गर्ने ।
- (ख) अनुगमन टोलीको प्रतिवेदनलाई आगामी वर्षको बजेट तथा कार्यक्रम स्वीकृत गर्दा ध्यान दिने ।

श्री ५ को सरकार
 .....मन्त्रालय / सचिवालय
 .....कार्यालय / आयोजना
वार्षिक कार्य सम्पादन प्रतिवेदन फाराम
 आ.व. २०५.. / २०५ ..

(रकम रु. हजारमा)

शुरुको संशोधित

आयोजना / कार्यक्रमको नाम : (१) आयोजनाको कुल लागत रु.
 आयोजना शुरु भएको मिति : (क) आन्तरिक (१) श्री ५ को सरकार
 आयोजना पूरा हुने मिति : (२) संख्या
 आयोजना प्रमुखको नाम : (३) जनसहभागिता
 जम्मा :
 (ख) वैदेशिक (१) ऋण
 (२) अनुदान
 जम्मा :
 कुल जम्मा :
 (२) गत आ.व.सम्मको खर्च (रु.) (सोभै भुक्तानी वस्तुगत सहायता समेत)
 (क) आन्तरिक (१) श्री ५ को सरकार
 (२) संख्या
 (३) जनसहभागिता
 जम्मा :
 (ख) वैदेशिक (१) ऋण
 (२) अनुदान
 जम्मा :
 कुल जम्मा :

क्रियाकलापको विवरण*	आयोजना / कार्यक्रमको जम्मा लक्ष्य			गत वर्षसम्मको उपलब्धी			वार्षिक लक्ष्य			कैफियत
	भौतिक		वित्तिय (रु. हजारमा)	भौतिक		वित्तिय (रु. हजारमा)	भौतिक		वित्तिय (रु. हजारमा)	
	परिमाण	एकाई		परिमाण	एकाई		परिमाण	एकाई		

* प्रत्येक क्रियाकलापसंग सम्बन्धित प्रशासनिक खर्च पनि सोही क्रियाकलापको खर्च अन्तर्गत समावेश गर्नु पर्नेछ ।

.....मन्त्रालय । सचिवालय
.....कार्यालय

आयोजना / कार्यक्रमको नाम :

प्रथम/दोश्रो/चौमासिक

आर्थिक वर्ष २०५.../ २०५....

चौमासिक कार्य सम्पादन प्रतिवेदन फाराम

क्रियाकलापको विवरण*	वार्षिक लक्ष			यस चौमासिकसम्मको उपलब्धी			कैफियत
	भौतिक		वित्तिय (रु. हजारमा)	भौतिक		वित्तिय (रु. हजारमा)	
	परिमाण	एकाई		परिमाण	एकाई		

* प्रत्येक क्रियाकलापसंग सम्बन्धित प्रशासनिक खर्च पनि सोही क्रियाकलापको खर्च अन्तर्गत समावेश गर्नु पर्नेछ ।

परिच्छेद -११
बेरुजू कम गर्ने संस्थागत तथा प्रक्रियागत व्यवस्था

११.१ पृष्ठभूमि

प्रणालीगत हिसाबले हेर्दा अन्तिम लेखा परीक्षण हुनु अघि आर्थिक कारोबारहरू नियमसंगत गराउन र भूलवश हुन सक्ने त्रुटीहरू आन्तरिक नियन्त्रण प्रक्रियाद्वारा न्यून गर्न श्री ५ को सरकारले हाल अवलम्बन गरेको निम्नानुसारको प्रणाली उपयुक्त नै छ :

(क) खरीद गर्ने, खर्च स्वीकृत गर्ने र लेखाङ्कन गर्ने कर्मचारीहरू अलग अलग तोक्री एउटाको काम अर्कोले चेक गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको ।

(ख) सम्बन्धित कार्यालय भन्दा बाहिरका व्यक्तिहरूबाट आन्तरिक लेखा परीक्षण गर्नु पर्ने व्यवस्था रहेको ।

प्रणाली आफैमा राम्रो छ, सबैतिरको प्रचलन यही नै हो । तर श्री ५ को सरकारमा कर्मचारीतन्त्रले यस प्रणालीको मर्म बमोजिम काम गर्न नसकेकाले अन्तिम लेखा परीक्षणमा वार्षिक खर्चको सरदर ८ प्रतिशत बेरुजू औल्याइने गरेको छ । आ.व. २०५५।५६ को संचित बेरुजू रु. २५.७१ अर्ब पुगेकोले जनमानसमा सरकारको छवी राम्रो बन्न सकेको छैन ।

बेरुजू उठनु स्वयममा खराब होइन । तर वर्षेनी सञ्चित हुँदै बढ्दै गएको बेरुजूले सरकारी अधिकारीहरू रीतपूर्वक बेरुजू कम गराउन, फछ्यौट गर्न वा असूल गर्न सक्रिय नभएको स्पष्ट गर्दछ । बेरुजूलाई मूलतः निम्न वर्गमा बाँड्न सकिन्छ :

१) असूल गर्नु पर्ने

- क) पेशकी
- ख) हिनामिना/मस्यौट र अन्य

२) नियमित गर्नु पर्ने

- क) सैद्धान्तिक प्रकृतिका (औचित्य / मितव्ययिता / कार्यदक्षता / प्रभावकारितासंग सम्बन्धित)
- ख) नियमसंगत रूपले नभएका

फछ्यौट नगरेको कूल पेशकी मात्रै आ.व. २०५५।५६ को अन्तसम्ममा रु. ७ अर्ब ३२ करोड पुगेको छ । यसमध्ये सरकारी कर्मचारीले लिएको पेशकी ७६ करोड १३ लाख छ । अन्य असूल गर्नु पर्ने बेरुजू कूल खर्च सम्बन्धी बेरुजूको ८ प्रतिशत जति रहने गरेको छ । यो चिन्ताजनक स्थिति हो । पेशकी, अन्य असूल गर्नु पर्ने बेरुजू र नियमितता सम्बन्धी बेरुजू निम्त्यान्न नपारेसम्म आर्थिक प्रशासन राम्रो छ भन्न मिल्दैन ।

११.२ बेरुजू सम्बन्धी हालको संस्थागत तथा प्रक्रियागत व्यवस्था र कमजोरीहरू

(क) असूल गर्नु पर्ने ठहरिएको बेरुजूको हकमा सम्बन्धित कार्यालयले नै असूल गर्नु पर्दछ । एक आर्थिक वर्ष भित्र पटक पटक कारवाइ गर्दा पनि असूल गर्न नसकेमा असूल गर्न नसक्नाको कारण खोली सम्बन्धित व्यक्तिको व्यक्तिगत विवरण, असूल गर्नु पर्ने बेरुजूको विवरण र जेथाको विवरण खोली केन्द्रीय तहसील कार्यालयमा लगत कस्त पठाउनु पर्दछ र यसरी लगत कसिएपछि सम्बन्धित कार्यालयको बेरुजू फछ्यौट हुन्छ । तर व्यवहारमा कार्यालयहरूले समयमा कारवाइ गर्दैनन्, जायजेथाको विवरण लिदैनन् र लगत कस्त पठाउदैनन् । बेरुजू फछ्यौट नगरेमा गरिने कारवाही अत्यन्तै न्यून छ ।

(ख) नियमित गर्नु पर्ने ठहरिएको बेरुजूको हकमा सम्बन्धित कार्यालयले नियमसंगत गराउन आवश्यक प्रमाण कागजात पुऱ्याएर वा मितव्ययिता, कार्यदक्षता, प्रभावकारिता र औचित्य सम्बन्धी विषय भए सो बारेको स्पष्टीकरण प्रस्तुत गरेर नियमित गरिदिनका लागि लेखा उत्तरदायी अधिकृत (सचिव) समक्ष पठाउनु पर्दछ र सचिवले नियमित गरिदिनु पर्दछ । तर व्यवहारमा सम्बन्धित कार्यालयहरूले पुरानो वर्षको श्रेस्तासंग सम्बन्धित आवश्यक प्रमाण कागजात पुऱ्याउन वा स्पष्टीकरण प्रस्तुत गर्न समयमै ध्यान दिदैनन् । लेखा उत्तरदायी अधिकृतहरू पनि नियमित गरिदिने कुरामा त्यति सजग रहेको पाइएको छैन ।

- (ग) केन्द्रीय तहसील कार्यालयमा लगत कस्न पठाएर होस् वा नियमित गरेर होस् बेरुजू फछ्यौट गरेपछि महालेखा परीक्षकको विभागबाट सम्परीक्षण नगराएसम्म बेरुजू फछ्यौट भएको नमानिने व्यवस्था रहेको छ । यस प्रयोजनको लागि महालेखा परीक्षकको विभागले बेरुजूको लगत राख्छ । विगत केही वर्ष यता सर्जिमिन तहमै सम्परीक्षण गरिदिने व्यवस्था महालेखा परीक्षकको विभागले मिलाएको भए तापनि व्यवहारमा सम्परीक्षण गराई लगत कटाउन महालेखा परीक्षकको विभागमै जानु पर्ने प्रचलन कायमै छ ।
- (घ) आर्थिक वर्ष २०४७४८ र सो भन्दा अधिका बेरुजू बेमाख गर्न सार्वजनिक लेखा समितिका सदस्य माननीय सांसदको अध्यक्षतामा उच्चस्तरीय बेरुजू फछ्यौट समिति २०५३ साल जेठदेखि कार्यरत छ । दशवर्ष भन्दा बढी पुरानो रु. ५०००।- भन्दा कमको जुनसुकै किसिमको असुल गर्नु पर्ने रकमलाई पनि मिनाहा दिने मन्त्रिपरिषदको निर्णय छ । बेरुजू फछ्यौट समितिमा मन्त्रालयले बेरुजू फछ्यौटको लागि पठाउँदा “धेरै पुरानो बेरुजू भएकाले औचित्यको आधारमा फछ्यौट हुनु पर्ने” वा बहालवाला कर्मचारी भए पनि “हाल व्यक्ति फेला पर्न नसकेकोले असुल गर्न नसकिने” भन्ने जस्ता स्पष्टीकरण प्रस्तुत गर्ने गरेका छन् । यसबाट बेरुजू प्रति उदासीनता बढ्दै गएको प्रतीत हुन्छ । बेला बेलामा बेरुजू फछ्यौट समिति गठन भई सामान्य स्पष्टीकरणको आधारमा, औचित्यको आधारमा फछ्यौट गरिदिने परम्परा बसाल्नाले सम्बन्धित अधिकृतहरूमा बेरुजू आउने वित्तिकै फछ्यौट गर्न तदारुकता देखाउनुको साटो थन्क्याउदै लैजाने प्रवृत्ति देखिएको छ ।
- (ङ) बेरुजू फछ्यौटको नियमित मूल्याङ्कन र अनुगमन गर्न मुख्य सचिवको अध्यक्षतामा उच्चस्तरीय बेरुजू फछ्यौट मूल्याङ्कन र अनुगमन समितिको व्यवस्था छ । प्रत्येक मन्त्रालयमा बेरुजू फछ्यौटको काममा विशेष ध्यान पुऱ्याउन करारमा कर्मचारी राखिएका छन् ।
- (च) सैद्धान्तिक प्रकृतिका (औचित्य, प्रभावकारिता, कार्यदक्षता, मितव्ययितासंग सम्बन्धित) बेरुजू बाहेक अन्य सबै असुल गर्नु पर्ने वा नियमित गर्नु पर्ने बेरुजू खर्च लेख्न अख्तियारी दिने वा राजस्व निर्धारण गर्ने अधिकारी र खर्च लेखाङ्कन गर्ने वा राजस्व असूली तथा लेखाङ्कन गर्ने यी दुई वर्गका कर्मचारीको व्यक्तिगत असक्षमता वा लापरवाहीको कारण उत्पन्न हुन्छन् । तर बेरुजू उठेको कारण यी दुई वर्गका कर्मचारीको कार्य सम्पादन मूल्याङ्कनमा वा वृत्ति विकासमा रतिभर असर पर्दैन । यस कारणले गर्दा बेरुजू प्रतिको उत्तरदायित्व बहन गर्ने परिपाटी बसेको छैन ।
- (छ) पुरानो बेरुजूलाई “आफ्नो पालाको होइन, के टाउको दुखाउनु” भनेर पन्छाउने प्रवृत्ति छ । बेरुजू लगत अद्यावधिक गर्ने, बरबुभारथ गरी लिने दिने र जिम्मेवारी बहन गर्ने परिपाटी नै बस्न सकेको छैन ।
- (ज) कूल बेरुजूको एक चौथाई भन्दा बढी म्याद नाघेको पेशकी बेरुजू रहने गरेको परिप्रेक्ष्यमा पेशकी फछ्यौट/असुल गर्न ध्यान नदिइएको स्पष्ट हुन्छ । सरकारी कर्मचारीहरूमा पेशकी लिने र नगद फिर्ता गर्न सकेसम्म ढिला गर्ने प्रवृत्ति बढ्दो छ ।
- (झ) आन्तरिक लेखा परीक्षणले औल्याएका बेरुजू बमोजिम समयमै सुधार गर्न खर्च तथा राजस्व सम्बन्धी अख्तियारवाला र लेखा प्रमुख सजग नहुने गरेकाले अन्तिम लेखा परीक्षणका बेला अधिकांशतः तिनै बेरुजू उठ्ने गरेका छन् । आन्तरिक लेखा परीक्षणलाई वास्ता गरिदैन त्यसैले किन गहिरिएर हेर्ने भन्ने अवधारणा विकास हुँदै गएकाले केही स्थानहरूमा आन्तरिक लेखा परीक्षणको स्तर खस्केको पनि अनुभव गरिएको छ । आन्तरिक लेखा परीक्षकहरू फेरिईरहने एवं निरन्तरता नहुँदा दक्षता अभिवृद्धि हुन नसकेको पनि देखिएको छ ।
- (ञ) लेखा परीक्षण गर्दा छलफल गरी संस्थागत रूपमै स्पष्ट हुने परिपाटी अबै राम्ररी विकास हुन सकेको छैन ।

११.३ सुधारको लागि सुझाव

११.३.१ आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीमा

- (क) वर्तमान आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली कायमै राख्ने र प्रत्येक वर्ष प्रत्येक कार्यालय प्रमुखले आफ्नो कार्यालयको आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली पुनरावलोकन गरी कमजोरीहरू हटाउने ।
- (ख) प्रत्येक कार्यालयको आन्तरिक लेखा परीक्षण दुई दुई महिनाको अन्तरालमा गर्दै गई आर्थिक वर्ष सकिएको एक महिना भित्र सबै कार्यालयको आन्तरिक लेखा परीक्षण सम्पन्न गर्ने व्यवस्था लागू गर्ने ।

- (ग) दुई महिनाको आन्तरिक लेखा परीक्षण प्रतिवेदन तेस्रो महिनाको १५ गते भित्र र वार्षिक प्रतिवेदन अर्को आर्थिक वर्षको भदौ १५ गते भित्र सम्बन्धित कार्यालयमा पुग्नु पर्ने व्यवस्था लागू गर्ने ।
- (घ) उपरोक्त कार्यतालिका अनुसार गर्न नसक्ने कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयका प्रमुख र सो कार्यालयका लेखा समूहका सबै कर्मचारीको कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनमा पाच अंक काटिने व्यवस्था लागू गर्ने ।
- (ङ) पुष मसान्तसम्मको आन्तरिक लेखा परीक्षण बेरुजू फागुन मसान्तसम्म पनि सुधार नगरेमा चैतदेखिको निकास दिँदा तलबको निकास दिनु पर्ने रकम कट्टा गरेर मात्र निकास दिने व्यवस्था लागू गर्ने ।

११.३.२ पेशकी कम गर्ने उपायहरू

- (क) कर्मचारी तथा अन्य व्यक्तिले सरकारी कार्यालयबाट लिएको पेशकी मध्ये आंशिक बील भरपाई पेश गरेमा पेश गरे जतिको प्रमाण उपयुक्त छ भने आंशिक पेशकी फछ्यौट गरिदिने व्यवस्था लागू गरि दिने । पेशकी फछ्यौट जनाउने प्रयोजनका लागि सम्बन्धित रकम नम्बरमा बजेट पुग्दैन भने पेशकी फछ्यौट जनाएको हदसम्मको रकम शुरुमा जुन रकम नम्बरबाट पेशकी दिएको हो सोही रकम नम्बरबाट वा बचत रहेको जुनसुकै रकम नम्बरबाट रकमान्तर भएको मानिने व्यवस्था लागू गर्ने ।
- (ख) कुनै कर्मचारी वा व्यक्तिलाई नियमले नमिल्ने पेशकी दिएको रहेछ भने खर्चको आदेश दिने र भौचर तथा चेकमा दस्तखत गर्ने लेखाको कर्मचारी दुवैको आन्तरिक वा खुल्ला प्रतियोगितात्मक बढुवा पाँच वर्षको लागि रोक्का गर्ने र नोकरी अवधिभर यस्तो त्रुटी तीन पटक गरेमा स्वतः अवकाश पाउने व्यवस्था लागू गर्ने प्रावधान राख्ने । यस्तो पेशकी दिने जिम्मेवार व्यक्तिहरूको लगत लेखा उत्तरदायी अधिकृतले पाएको ३५ दिन भित्र निजामती किताबखाना, सेवा सञ्चालन गर्ने मन्त्रालय/निकाय र लोक सेवा आयोगमा पठाउनु पर्ने व्यवस्था लागू गर्ने ।
- (ग) लिएको पेशकी म्यादभित्र फछ्यौट नगर्ने सरकारी कर्मचारीलाई म्याद नघाएको ७ कार्यदिन पछि लागू हुने गरी तीन महिनाको लागि निलम्बन गर्ने र निलम्बन हुनु अधिको ७ कार्यदिनमा वा निलम्बन भएपछि पेशकी फिर्ता गरेमा वा फछ्यौटको लागि कागज प्रमाण पेश गरेमा फछ्यौट गरी निलम्बन फुकुवा गरिदिने । निलम्बन अवधिभर पनि पेशकी फछ्यौट नगरेमा अवकाश दिने व्यवस्था लागू गर्ने ।
- (घ) प्रस्तुत व्यवस्था लागू हुनु पूर्वको पेशकी बाँकी राखेका सबै सरकारी कर्मचारीलाई पेशकी फछ्यौट गर्न एक महिनाको समय दिने र सो समयमा फछ्यौट नगरेमा वा फछ्यौट नगरेको पछि पत्ता लागेमा माथि प्रकरण (ग) मा उल्लेख गरिए जस्तै सजाय गर्ने ।
- (ङ) सरुवा भएका कर्मचारीले कार्यालयबाट लिएको सबै पेशकी चुक्ता नगरेसम्म रमाना नदिने । यदि बरबुभारथको म्याद सकिने दिनसम्म पनि पेशकी फछ्यौट नगरेमा रमाना नदिई प्रकरण (ग) मा उल्लेख गरिए जस्तै सजाय गर्ने ।
- (च) सरकारी कर्मचारी बाहेक अन्य व्यक्तिलाई दिइएको पेशकीको हकमा म्याद सकिएको तीस दिनभित्र नाम-नामैसी, पेशकीको विवरण र पत्ता लागेसम्मको जायजथाको विवरण केन्द्रीय तहसील कार्यालयमा सिधै पठाई लेखा उत्तरदायी अधिकृतलाई जानकारी दिने व्यवस्था लागू गर्ने । केन्द्रीय तहसील कार्यालयले त्यस्तो जानकारी प्राप्त भएपछि लगत कसी, जायजथाको विवरण प्राप्त नभएको भए नेपाल अधिराज्यभरको माल वा यातायात व्यवस्था कार्यालय वा सम्पत्तिको स्वामित्व दर्ता गर्ने अरु सरकारी निकायसंग बुझी असुली कारवाई गर्ने । तोकिएको म्यादभित्र केन्द्रीय तहसील कार्यालयमा लगत कस्न नपठाउने कार्यालय प्रमुख र लेखा प्रमुखको बढुवा पाँच वर्षको लागि रोक्का गर्ने प्रावधान राख्ने ।
- (छ) केन्द्रीय तहसील कार्यालयमा लगत कसिएका व्यक्तिहरूलाई कुनै पनि सार्वजनिक पदमा नियुक्त नगर्ने वा सार्वजनिक पदको निर्वाचनमा भाग लिन नदिने । यस प्रयोजनको लागि आम निर्वाचन र स्थानीय निर्वाचन मितिको तीन महिना अघि केन्द्रीय तहसील कार्यालयले आफ्नो लगतमा रहेका सबै व्यक्तिको नामावली कम्तीमा दुईवटा राष्ट्रिय पत्र पत्रिकाहरूमा प्रकाशन गर्ने ।

११.३.३ अन्य असूल गर्नु पर्ने बेरुजू सम्बन्धमा

- (क) बेरुजूको जानकारी पाएको ३० दिन भित्र असूल गरिसक्नु पर्ने र गर्न नसकेको खण्डमा त्यसपछिको ३० दिन भित्र केन्द्रीय तहसील कार्यालयमा लगत कस्न पठाउनु पर्ने व्यवस्था गर्ने ।

(ख) राजस्व सम्बन्धी बेरुजू भएमा कार्यालयले जानकारी गराएको सात दिन भित्र चुक्ता नगर्नेको कारोवार रोक्का गरी असुलीको कारवाही अगाडि बढाउनु पर्ने व्यवस्था गर्ने ।

११.३.४ अन्य बेरुजूको हकमा

(क) महालेखा परीक्षकको विभागबाट अन्तिम लेखा परीक्षण प्रतिवेदन प्राप्त भएको ३५ दिन भित्र सम्बन्धित अख्तियारवालाले प्रमाण कागजात र स्पष्टिकरण सहित बेरुजू नियमित गरिदिन सम्बन्धित लेखा उत्तरदायी अधिकृत समक्ष फछ्यौट गर्न पेश गर्नु पर्नेछ । लेखा उत्तरदायी अधिकृतले आफू कहाँ प्राप्त भएको ३५ दिन भित्र नियमित गरिदिने वा नियमित गर्न श्री ५ को सरकारमा पेश गर्नु पर्ने भए पेश गर्नु पर्नेछ ।

(ख) एक आर्थिक वर्षको बेरुजू तेस्रो आर्थिक वर्षको अन्तसम्ममा फछ्यौट गराउन नसक्ने अख्तियारवाला र लेखा प्रमुखको बढुवा एक वर्षसम्म रोक्का गर्ने व्यवस्था गर्ने । बढुवा रोक्का भएको वर्ष भरी पनि फछ्यौट गराउन नसकेमा सेवाबाट स्वतः अवकाश पाउने व्यवस्था गर्ने । यदि नियमित गर्न पुग्ने सबै कागजात पुऱ्याउँदा पुऱ्याउँदै पनि लेखा उत्तरदायी अधिकृतले नियमित नगरिदिएको कारणले त्यस्ता कर्मचारीले सजाय पाएको पत्ता लागेमा निजको सजाय फुकुवा गरी लेखा उत्तरदायी अधिकृतलाई अवकाश दिने व्यवस्था गर्ने । यस दफामा उल्लेख गरिए अनुसार बेरुजू फछ्यौट गराउन हालवाला अख्तियारवाला र लेखा प्रमुखलाई साविकका अख्तियारवाला र लेखा प्रमुखको सहयोग आवश्यक परेमा सम्बन्धित मन्त्रालयले त्यस्तो अनुरोध प्राप्त भएको एक महिनाभित्र त्यस्ता कर्मचारीलाई खटाईदिनु पर्दछ ।

(ग) बेरुजू सम्परीक्षण गर्न महालेखा परीक्षकको विभागमा लैजानु पर्ने व्यवस्था खारेज गर्ने ।

(घ) महालेखा परीक्षकको विभागबाट लेखा परीक्षण गर्न जाँदा अधिल्लो पटकको बेरुजू फछ्यौट गरेको कामको परीक्षण र पुनरावलोकन गरी नियमसंगत नभएको पाएमा त्यस्तो कुरालाई पुनः प्रतिवेदनमा समावेश गर्ने ।

(च) आर्थिक वर्ष २०५५/५६ सम्मको पेशकी र असूल गर्नु पर्ने सबै बेरुजूहरु केन्द्रीय तहसील कार्यालयमा लगत कस्त पठाईदिने व्यवस्था गर्ने । नियमित गर्नु पर्ने सबै बेरुजूहरु प्रक्रिया पुऱ्याई बेरुजू फछ्यौट समितिबाट फछ्यौट गराउने ।

परिच्छेद-१२
स्थानीय निकायहरूसंग सरकारको सम्बन्ध

१२.१ पृष्ठभूमि

आधुनिक राज्य व्यवस्था संचालनमा आएको परिवर्तनले सरकारको भूमिका आफैले काम गर्ने भन्दा गराउने र कार्य सम्पादनमा सहयोग गर्ने हुन गएको छ । यसै अनुरूप विकेन्द्रीकरण वर्तमान विश्वमा एक प्रमुख राजनैतिक विषय हुन गएको छ । यसको माध्यमबाट नै सुशासन कायम गर्न सकिने विश्वास बढ्दै गएको छ । वित्तीय विकेन्द्रीकरणको माग बढ्दै गएको छ भने राजनैतिक र प्रशासनिक विकेन्द्रीकरणमा सुधारको माग पनि बढ्दै गएको छ । विकेन्द्रीकरणको मूल्य मान्यता हरेक राज्यमा कुनै न कुनै रूपले अवलम्बन गर्नुपर्ने भएकोले विश्वका प्रायःजसो देशहरूमा विकेन्द्रीकरणलाई संविधानले नै निर्देश गरेको पाइन्छ ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले मार्ग निर्देश गरे बमोजिम स्थानीय स्वायत्त शासन पद्धतिको माध्यमबाट जनतालाई शासनमा अधिकाधिक मात्रामा सम्मिलित गराई प्रजातन्त्रका लाभहरूको उपभोग गराउने उद्देश्यले स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ ल्याई स्थानीय निकायको अधिकार र जिम्मेवारीहरू सहितको व्यवस्था गरिएको छ । हाल नेपाल अधिराज्यमा ७५ जिल्ला विकास समिति, १ महानगरपालिका, ४ उपमहानगरपालिका, ५३ नगरपालिका र ३९१४ गाउँ विकास समितिहरू गरी जम्मा ४०४७ स्थानीय निकायहरूको व्यवस्था गरिएको छ । तर महानगरपालिका वा उप महानगरपालिका विचको सेवा सुविधाको स्तरको मापदण्ड भने तोकिएको पाइदैन ।

१२.२ समस्याको विश्लेषण

१२.२.१ स्थानीय निकायहरूको अधिकार तथा जिम्मेवारी

स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ तथा स्थानीय स्वायत्त शासन नियमावली, २०५६ बाट विभिन्न अधिकार तथा जिम्मेवारी स्थानीय निकायहरूलाई सुम्पिएको छ । यी जिम्मेवारीहरू पूरा गर्न स्थानीय निकायहरूले आवधिक योजना तर्जुमा गर्नुपर्ने र सहभागितामूलक योजना पद्धति अवलम्बन गर्नुपर्ने व्यवस्था समेत गरिएको छ । स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ ले स्थानीय निकायहरूलाई दिएका अधिकार तथा जिम्मेवारी अनुसूची १२.१ मा उल्लेख गरिएको छ ।

जिल्ला विकास समितिका १६, नगरपालिकाका ११ (एँच्छक वाहेक) र गाउँ विकास समितिका ११ वटा तोकिएका कार्य-जिम्मेवारीहरूको स्पष्टता भने अझै भएको छैन । स्थानीय निकायहरू बीच र स्थानीय निकाय एवं केन्द्रीय निकायहरूबीच कार्य-जिम्मेवारीका क्षेत्रहरूमा अत्यधिक दोहोरोपना देखिन्छ ।

१२.२.२ स्थानीय निकायको खर्चको आवश्यकता र यी निकायहरूबाट प्रदान गरिने सेवाको स्तर

(क) खर्चको आवश्यकता

स्थानीय निकायहरूको जिम्मेवारी हेर्दा खर्च वा स्रोतको व्यवस्था विना (unfunded mandates) का जिम्मेवारीहरू प्रदान गरिएको देखिन्छ । कुन कामको लागि के कति रकम आवश्यक पर्छ (सेवाका प्रति इकाई लागत) सो को अनुमान गरी स्रोतको व्यवस्था गर्नु पर्नेमा सो हुन सकेको छैन । यसै गरी स्रोत अधिकार (राजस्व असुल गर्ने र अनुदान उपयोग गर्ने) दिँदा श्री ५ को सरकारको कृन कार्य स्थानीय निकायबाट हुने र सरकारको बोझ हलुका हुने हो सो खुन्न सकेको छैन भने स्थानीय निकायहरू बीच पनि कार्यमा दोहोरोपना अत्यधिक छ । स्थानीय निकायलाई दिइएको जिम्मेवारीलाई पूरा गर्न पुग्ने गरी अनुदान उपलब्ध गराउन सकिएको छैन भने दिइएका वित्तीय अधिकारहरूको उपयोग गर्नमा पनि स्थानीय निकायहरू पछि नै परेका छन् ।

(ख) सेवाको स्तर

स्थानीय निकायले तोकिएका जिम्मेवारी क्षेत्र अन्तर्गत के कस्तो सेवा दिने हो सो स्पष्ट छैन । स्वतः संचालित भन्दा केन्द्रीय स्रोतबाट संचालित स्थानीय निकायहरू अत्यधिक छन् । स्थानीय राजस्व परिचालन हुन नसक्दा कतिपय स्थानीय निकायका पदाधिकारीहरूको बैठक भत्तासम्म पनि केन्द्रीय स्रोतबाट भुक्तानी गर्नु पर्ने अवस्था छ । सेवाको क्षेत्र र स्तर नछुट्टिनाले सेवा दिए पनि हुन्छ र नदिए पनि उत्तरदायी हुनुपर्ने अवस्था छैन । स्थानीय स्तरबाट स्वावलम्बी भै स्थानीय प्राथमिकता अनुरूप

सेवा दिने भन्दा केन्द्रीय सोच निर्देशन र व्यवस्था अनुरूप सेवा प्रवाह गर्ने माध्यमको रूपमा स्थानीय निकायहरू यन्त्रवत रहेको प्रतीत भैरहेको छ । केन्द्रीय सेवा प्रवाह र जवाफदेही अनुसार नै अधिकांश स्थानीय निकायहरू संचालित छन् ।

स्थानीय निकायहरूले प्रवाह गर्ने सेवाहरूमा निम्न कमीहरू विद्यमान देखिन्छ :

- (१) स्थानीय निकायका विभिन्न तह र तिनको सेवाका क्षेत्र र स्तर निर्धारण हुन सकेको छैन । खानेपानी, ढल निकास, विद्युत, शिक्षा, स्वास्थ्य आदि मध्ये सरकारले के कसरी छुट्याउने सो स्पष्ट भएको छैन ।
- (२) जनताले स्थानीय निकायको दायित्व बुझेका छैनन् भने सरकारले पूर्ण जिम्मेवारीका क्षेत्रहरू किटान गर्न सकेको छैन । स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन २०५५ का प्रावधानहरू पनि बाभ्रिएका छन् ।
- (३) सेवाको दोहोरोपना (सरकार र स्थानीय निकायहरू एवं स्थानीय निकायहरू बीच) भएकाले जिम्मेवारीबाट पन्छिन वा जस लिन वा अपजस दिन सजिलो भएको छ ।
- (४) आर्थिक क्षमता (स्व.आर्जित आय) अनुसार पनि सेवा प्रवाहमा फरक पर्ने गरेको देखिन्छ ।
- (५) अनुगमन मूल्याङ्कन पद्धति प्रभावहीन छ ।
- (६) केन्द्रमुखी प्रवृत्ति र निर्भरतामा कमी आउन सकेको छैन ।
- (७) स्थानीय राजनैतिक प्रतिवद्धता, उत्तरदायी भावना र सेवामुखी संस्कारको कमी छ ।
- (८) सेवा प्रवाहको स्थानीय कार्यविधि तयार हुने यदाकदा प्रयास भएतापनि ग्रामीण क्षेत्रमा पुऱ्याइने सेवाहरू भरपर्दो र फलदायी हुन सकेको देखिदैन ।
- (९) उपलब्ध साधनको सर्वोत्तम उपयोग गर्न गराउन सकिएको छैन ।

(ग) आयस्रोत र उपलब्ध रकम

स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ तथा नियमावली २०५६ मा स्थानीय निकायहरूले कर, सेवा शुल्क, दस्तुर, विक्री र ऋणबाट स्रोत जुटाउन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस्ता स्रोत वा राजस्व परिचालनका क्षेत्रहरू अनुसूची १२.२ मा उल्लेख गरिएको छ । स्थानीय निकायहरूलाई वित्तीय स्रोत जुटाउने अधिकार दिइए तापनि यी अधिकारहरूको प्रभावकारी ढंगले उपयोग हुन सकेको छैन । श्री ५ को सरकारबाट उपलब्ध हुने अनुदान नै स्थानीय निकायको खर्चको मुख्य स्रोत हो ।

आर्थिक वर्ष २०५५।५६ मा स्थानीय निकायहरूमा निम्नानुसार अनुदान गएको देखिन्छ ।

अनुदान	प्रशासनिक	विकास	जम्मा
गाउँ विकास समिति	४८,९९,२५,०००	९,४६,७३,७५,०००	९,९५,६५,००,०००
नगरपालिका	२,००,००,०००	९२,०७,२९,०००	९४,०७,२९,०००
जिल्ला विकास समिति	३०,९३,८०,०००	३२,८९,२३,०००	६३,०३,०३,०००
कूल अनुदान	८९,०५,०५,०००	९,९९,७०,९९,०००	२,७२,७५,२४,०००

सरकारले उपलब्ध गराउने अनुदानका अतिरिक्त स्थानीय निकायहरूलाई निम्न वित्तीय स्रोतहरू उपलब्ध छन् ।

- (क) राजस्व परिचालन (कर, सेवा शुल्क, दस्तुर, विक्री र ऋण)
- (ख) राजस्व बाँडफाँडबाट प्राप्त हुने रकम
- (ग) स्थानीय विकास शुल्क (नगरपालिकाहरूको निमित्त)
- (घ) गैर सरकारी संस्था र दातृ संस्थाहरूबाट उपलब्ध हुने सहयोग (यो सहयोग उपयोगमा स्थानीय निकायहरूको निर्णायक भूमिका रहन सकेको देखिदैन)

उपरोक्त स्रोतहरूमध्ये स्थानीय निकायहरूको राजस्व परिचालन अत्यन्तै कमजोर रहेको छ । स्थानीय निकायबाट राजस्व परिचालन हुन नसक्नुका मुख्य कारणहरू निम्नानुसार छन् :

- (१) संकुचित कारोवार, सानो भौगोलिक क्षेत्र तथा अधिक संख्याका स्थानीय निकायहरू,
- (२) प्रत्यक्ष कर लगाउन राजनैतिक प्रतिवद्धताको कमी,
- (३) सेवा शुल्क लिन सक्ने सेवा क्षेत्रहरूको कमी (जस्तै खानेपानी, विद्युत, शिक्षा, स्वास्थ्य, सडक आदि सबै सुविधा श्री ५ को सरकारले नै उपलब्ध गराइरहेको),

- (४) वित्तीय विकेन्द्रीकरण सम्बन्धमा श्री ५ को सरकारको नीति प्रष्ट नभएको र स्थानीय निकायहरूले पनि राजस्व अधिकार सेवा वा कार्यसंग आवद्ध गरी माग्ने नगरेको,
- (५) स्थानीय निकायलाई बाँडफाँट गर्ने केन्द्रीय राजस्व स्रोत विद्युत रोयल्टी र पर्यटक प्रवेश शुल्क सम्बन्धमा प्रष्ट हुन सकेको छैन भने केन्द्रबाट प्रत्यायोजन भएका राजस्व स्रोत परिचालन गर्नमा स्थानीय निकायहरूमा अपेक्षित सक्षमता देखिँदैन भने केन्द्रले अनुगमन गर्न सकेको पनि देखिँदैन ।
- (६) स्थानीय निकायको संगठनात्मक दुर्बलता र तालिम प्राप्त जनशक्तिको अभाव,
- (७) स्थानीय निकायहरूको न्यून उत्तरदायी प्रवृत्ति र राजनैतिक फाइदाको दृष्टिकोण ।

१२.२.४ वित्तीय अनुशासनको अवस्था :

स्थानीय निकायहरूको वित्तीय अनुशासन सबल छैन । वित्तीय व्यवस्थापन कमजोर हुनुमा मुलतः निम्न कारण देखिएका छन् ।

- १ अनुदान उपलब्ध गराउने तरिका : स्थानीय निकायहरूलाई अनुदान उपलब्ध गराउने आधारहरू र उपयोगका क्षेत्रहरू किटान गर्न नसक्दा खर्चको प्राथमिकता र उपलब्धि मापनमा कठिनाई भएको छ । यसले गर्दा जहाँ खर्च गरे पनि हुन्छ भने धारणा कायम रहन गएको छ । खर्चको प्रभावकारिता र उत्पादकत्व कम छ ।
- २ अनुगमन मूल्याङ्कन फितलो भएको कारणले विगतमा खर्च गरिएको नतिजा नदेखिएको वा प्रक्रिया नपुगी खर्च गरिएको वा पेशकी बेरुजूको मात्रा बढी भए तापनि सालबसाली अनुदान पाइने भएकोले स्थानीय निकायहरूको ध्यान खर्च मितव्ययिता र अधिकतम उपयोग गर्ने तर्फ भन्दा अनुदान प्राप्तिमा जाने गरेको छ । प्रशासनिक खर्च बढी हुन गई स्थानीय निकायको प्रशासन बोझिलो हुन गएको छ ।
- ३ स्थानीय निकायका कार्यकारी समितिले तयार गरी परिषदले स्वीकृत गरेका कार्यक्रममा अनुदान खर्च गरिन्छ । तर बजेट तयारी देखि स्वीकृतिसम्मका हरेक चरणमा संलग्न पदाधिकारीहरूको कार्यदक्षता, प्रतिबद्धता र पारदर्शिताको कमीको कारणले गर्दा कार्यक्रम तर्जुमा औपचारिकतामा सीमित भएको प्रतीत भएको हुन्छ ।
- ४ बजेट तर्जुमा, आय आर्जन, खर्च व्यवस्थापन, बेरुजू अभिलेख र फछ्यौट आदि कार्यका लागि जिम्मेवार निकाय तथा पदाधिकारीहरूबाट निर्धारित भूमिका पूरा हुन सकेको छैन । जसले गर्दा आर्थिक अनियमितता बढ्न गएको छ ।
- ५ बजेट आय व्यय अनुमान यथार्थपरक छैन । आय बढी अनुमान गरेर खर्च बढाइन्छ । आय कम भएपछि सापट ल्याई खर्च गरिने प्रचलन छ । उदाहरणको लागि कतिपय जिल्ला विकास समितिहरूले अनुदान रकमबाट आफ्नो कोषमा रकम सापटी लगी प्रशासनिक खर्च गरेका छन् ।
- ६ विनियोजित रकमको परिधि नाघेर खर्च गर्ने र परिषद्बाट अनुमोदन गराउने प्रचलन छ ।
- ७ धेरै आयोजनामा थोरथोरै रकम विनियोजन गरी बजेट बनाइन्छ । अधुरा योजनाहरू लामो समयसम्म सम्पन्न नहुने अवस्था पनि देखिन्छ । यसरी अनुत्पादक ढंगले बजेट छुट्ट्याइनाले खर्चको प्रतिफल आउदैन ।
- ८ अनुदान तथा आफ्नो आयबाट प्रशासनिक खर्चको तोकिएको सीमा नाघेर प्रशासनिक खर्च बढी गर्ने स्थानीय निकायको संख्या अधिक छ । जिल्ला विकास समितिको आन्तरिक स्रोतको करीब ५० प्रतिशत र अनुदानको एक तिहाई रकम प्रशासनिक खर्चमा जाने गरेको छ ।
- ९ योजना र कार्यक्रममा बढी भन्दा बढी रकम खर्च गर्नु पर्नेमा भैपरी आउने खर्च, आर्थिक सहायता र विविध खर्चको नाममा स्थानीय निकायको आफ्नो आयको धेरै रकम खर्च हुने गरेको छ । आर्थिक सहायता वितरण गर्ने तोकिएको सीमा नाघेर खर्च गर्ने स्थानीय निकायहरूको संख्या धेरै छ ।
- १० पदाधिकारीहरूले नियम विपरीत निर्णय गरी सुविधा लिने प्रचलन कमी आएको छैन ।
- ११ उपभोक्ता समितिमा आफू संलग्न हुने र पदाधिकारी स्वयंले आफैले पेशकी लिने प्रचलन छ । उपभोक्ता समितिको खर्च पारदर्शी हुन सकेको छैन ।

१२.२.५ लेखा परीक्षण

जिल्ला विकास समितिको अन्तिम लेखा परीक्षण महालेखा परीक्षकले गर्ने व्यवस्था स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ ले गरेको छ । गाउँ विकास समिति र नगरपालिकाको अन्तिम लेखा परीक्षण सम्बन्धित निकायले नै नियुक्ति गरेको रजिष्टर्ड लेखा परीक्षकबाट गर्ने व्यवस्था छ । जि.वि.स. र नगरपालिकाको आन्तरिक लेखा परीक्षण आफ्नै आन्तरिक लेखा परीक्षण शाखाले गर्ने र जिल्ला विकास समितिको आन्तरिक लेखा परीक्षण शाखाले गाउँ विकास समितिहरूको आन्तरिक लेखा परीक्षण गर्ने व्यवस्था छ । यसरी लेखा परीक्षणको व्यवस्था गरिएको भए तापनि यसमा निम्न कमजोरीहरू विद्यमान छन् :-

- १) नगरपालिका र गाउँ विकास समितिले आफैले नियुक्ति गरेको लेखा परीक्षकबाट अन्तिम लेखा परीक्षण गराउने व्यवस्थाले प्रशस्त शंका उपशंका सृजना गरेको छ ।
- २) जिल्ला विकास समितिको अन्तिम लेखा परीक्षण महालेखा परीक्षकको विभागले गर्ने भएकोले एकीकृत सूचना प्राप्त हुने भए तापनि लेखा परीक्षणमा एकरूपता नभएको गुनासो स्थानीय निकायको रहेको पाइन्छ ।
- ३) आन्तरिक लेखा परीक्षण प्रभावकारी नभएको (समयमै हुन नसकेको) ले आन्तरिक नियन्त्रण फितलो हुन गएको छ ।
- ४) लेखा परीक्षणबाट औल्याइएका बेरुजूहरूलाई सम्बन्धित निकायको परिषदमा छलफल गराई कारवाही गर्ने प्रक्रिया सबल हुन सकेको छैन ।

उपर्युक्त बमोजिम विभिन्न कमी कमजोरीहरू देखिएतापनि स्थानीय निकायहरूमा सुधारका विभिन्न प्रयासहरू सहभागितात्मक योजना पद्धति, वित्तीय व्यवस्थापन, सुधार र खर्चमा पारदर्शिता ल्याउने प्रयास भएका छन् । कतिपय स्थानीय निकायहरूले नागरिक घोषणापत्र जारी गरेका छन् । तापनि आर्थिक अनुशासनमा नरहेका स्थानीय निकायहरूको संख्या धेरै भएको कारणले असल कार्य गर्ने कतिपय निकायहरू ओभरलमा परेका छन् ।

१२.३ सुभावाहरू

स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ तथा स्थानीय स्वायत्त शासन नियमावली, २०५६ का प्रावधानहरूको सही ढंगले प्रयोग गर्न गराउन सकेमा निश्चय नै स्वायत्त शासन प्रयासमा धेरै सफलता प्राप्त गर्न सकिन्छ । हालको कानूनी प्रावधान, व्यवहार एवं श्री ५ को सरकारको कार्यविधि समेतलाई दृष्टिगत गरी स्थानीय निकायहरूको सरकारसंगको सम्बन्धलाई समन्वयात्मक, सहजकारी र फलदायी बनाउन निम्न सुभावाहरू प्रस्तुत गरिएको छ :

१२.३.१ स्थानीय निकाय सुदृढीकरण :

- (क) संगठन क्षमताको विकास र सुदृढीकरण विना स्थानीय निकायलाई अधिकार दिँदा अधिकारको उपयोग हुन सक्ने देखिदैन । त्यसैले स्थानीय निकायसंग सम्बद्ध पदाधिकारी र कर्मचारीहरूलाई तालीम तथा क्षमता अभिवृद्धिको व्यवस्था गर्नु आवश्यक हुन्छ । यसको लागि स्थानीय विकास मन्त्रालयको अगुवाईमा जिल्ला विकास समिति महासंघ, नगरपालिका संघ, गाउँ विकास समिति राष्ट्रिय महासंघ र स्थानीय विकास प्रशिक्षण प्रतिष्ठानको संलग्नतामा तालिम तथा क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रम संचालन गर्नु पर्दछ ।
- (ख) गाउँ विकास समिति र जिल्ला विकास समितिहरूको संख्या बढी भएकाले प्रति इकाई प्रशासनिक खर्च बढी भएको र स्रोतको प्रभावकारिता कम भएकोले कूल संख्यालाई घटाउन प्रयास गरिनु आवश्यक छ । स्थानीय निकायहरूलाई स्वयम् नै विलयन हुन प्रोत्साहन गर्न विलय हुने निकायहरूको कूल स्रोत नघटाउने, कर्मचारी नहटाई व्यवस्थित गर्ने र राज्यका तर्फबाट अझै थप स्रोत प्रभावित हुन सक्ने व्यवस्था गर्नु उपयोगी हुन्छ ।

१२.३.२ स्रोत उपलब्ध गराउने तरिका :

- (क) स्थानीय निकायहरूको प्रमुख वित्तीय स्रोत भनेको श्री ५ को सरकारले उपलब्ध गराउने अनुदान हो । श्री ५ को सरकारले अनुदान उपलब्ध गराउँदा जनसंख्या, क्षेत्रफल, आय, दुर्गम क्षेत्र र राजस्व संकलन प्रयासलाई आधार मानी निश्चित आधार /सूत्र तयार गरी अनुदान वितरण गर्नु उचित हुन्छ । यी आधारहरू मध्ये कुन आधारलाई कति भार दिने हो सो को निकयौल स्थानीय निकायका संघ/महासंघहरूको सहभागितामा स्थानीय विकास मन्त्रालयले गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।
- (ख) प्रकरण (क) बमोजिम मात्र अनुदान उपलब्ध गराउँदा एकमुष्ट अनुदान जाने र कार्यक्रम आवद्ध हुन नसक्ने भएकोले स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन २०५५ को दफा २३६ को थप अनुदानको व्यवस्थालाई कार्यक्रम अनुदानको रूपमा लिई कार्यक्रम र कार्यक्षमताको आधारमा पनि अनुदान उपलब्ध गराउनु पर्दछ ।

- (ग) श्री ५ को सरकारले अनुदान उपलब्ध गराउने एकमुष्ट रकम (distributive pool) निर्धारण गर्दा कूल राजस्व वा विकास खर्च मध्ये कुनै एकको निश्चित प्रतिशत आधार मानी निर्धारण गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।
- (घ) स्थानीय निकायहरूलाई राजस्व संकलन गर्ने अधिकार दिँदा मूलतः अचल सम्पत्तिसंग सम्बन्धित जस्तै, घर जग्गा कर, मालपोत, प्राकृतिक स्रोत करहरूको अधिकार दिनु पर्दछ । यसको निमित्त हाल दिइएका अधिकारहरूको उपयोग गर्न सक्ने क्षमता अभिवृद्धि गरी प्रत्यक्ष करका क्षेत्रहरूमा पनि क्रमशः स्थानीय निकायहरूलाई संलग्न गराउनु आवश्यक छ । केन्द्रीय प्रशासनको माध्यमबाट उठाउँदा बढी लागत लाग्ने र असुली कम हुने प्रत्यक्ष करका क्षेत्रहरू स्थानीय निकायलाई दिनु उपयुक्त हुन्छ । मूल्य अभिवृद्धि करको दायरामा नपरेका नगरपालिका क्षेत्रभित्रका व्यवसायीहरूलाई मूल्य अभिवृद्धि करकै प्रक्रियाबाट कर लगाउने सम्भाव्यता र प्रक्रिया अध्ययन गराई सो कर लगाउने अधिकार दिने र कृषिमा कर लगाउने अधिकार स्थानीय निकायलाई दिँदा उपयुक्त हुन्छ ।
- (ङ) केन्द्रीय राजस्व बाँडफाँडका अस्पष्ट स्रोत जस्तै विद्युत रोयल्टी र पर्यटन शुल्कलाई स्पष्ट पारी रजिष्ट्रेशन शुल्कको प्रतिशतलाई पुनरावलोकन गरी यस्तो राजस्वको उपयोगको क्षेत्र किटान गर्नु पर्छ ।
- (च) स्थानीय निकायहरूको वर्गीकरण गरी वित्तीय स्रोत परिचालनको व्यवस्था तथा अधिकार निक्षेपणको व्यवस्था गर्नु पर्छ ।

१२.३.३ कार्यक्रम संचालन तथा खर्च गर्ने तरीका :

- (क) हाल गाँउ विकास समिति, नगरपालिका र जिल्ला विकास समितिले शिक्षा, स्वास्थ्य, सडक, जस्ता क्षेत्रमा एकै पटक रकम खर्च गर्ने गरेका छन् । यी निकायहरूले संचालन गर्ने योजना र स्तर निर्धारण गरी खर्चका क्षेत्र तय गरेमा खर्चमा दोहोरो पर्न जाँदैन । त्यसैले प्राथमिक स्वास्थ्य र निम्न माध्यामिक स्तरसम्मको शिक्षा गाउ विकास समिति र नगरपालिकालाई दिने र गाउँ विकास समिति भित्रको सडक निर्माण पनि गाउँ विकास समितिले नै गर्ने व्यवस्था गर्ने । माध्यमिक विद्यालयको शिक्षा जिल्ला विकास समितिलाई दिने व्यवस्था गर्ने । हाल यी क्षेत्रमा श्री ५ को सरकारले दिने गरेको अनुदान पनि स्थानीय निकायलाई नै दिने ।
- (ख) श्री ५ को सरकारका विषयगत कार्यालयहरूले जिल्लामा गर्ने कार्यहरू र जिल्ला विकास समिति, नगरपालिका र गाउँ विकास समितिको कार्यक्षेत्रमा दोहोरो नपर्ने गरी कार्य विभाजन स्पष्ट गर्ने आधारहरू स्थानीय निकायका संघ / महासंघको सहभागितामा स्थानीय विकास मन्त्रालयले तयार गर्नु पर्ने । सो बमोजिम बजेट विनियोजन पद्धति पनि परिमार्जन गर्ने ।
- (ग) आवधिक योजना र परिषदको निर्णय विपरित खर्च नगर्ने । यसरी खर्च भएमा सोको स्पष्टीकरण स्थानीय निकायको लेखा समितिले लिई परिषदमा पेश गर्ने व्यवस्था गर्ने ।
- (घ) नियम विपरित सुविधा लिने पदाधिकारीहरूको नामावली सार्वजनिक गर्ने व्यवस्था स्थानीय विकास मन्त्रालयले मिलाउने र त्यस्तो रकम असुल उपर गर्ने व्यवस्था गर्ने ।
- (ङ) उपभोक्ता समितिमा संलग्न हुने र पेशकी लिई सामान खरीद तथा योजना संचालन गर्ने कार्यमा जनप्रतिनिधिहरूलाई संलग्न गराउने ।

१२.३.४ लेखा परीक्षण र उत्तरदायित्व :

- (क) स्थानीय निकायले श्री ५ को सरकार तथा अन्य स्रोतबाट प्राप्त गर्ने अनुदान लगायतका वित्तीय स्रोतको प्रत्येक आर्थिक वर्षको पहिलो हप्तामा सार्वजनिक गर्ने । आफूले आर्जन गर्ने राजस्व सम्बन्धमा प्रत्येक आर्थिक वर्षको शुरुमा विगत दुई आर्थिक वर्षको राजस्व असुली प्रगति र चालु आर्थिक वर्षको अनुमान सार्वजनिक गर्ने । स्थानीय निकायका कार्य समितिहरू र परिषदहरूको काम कारवाही पारदर्शी बनाउने । यसको लागि प्रत्येक बैठकको निर्णय सार्वजनिक गर्ने र आर्थिक निर्णय सम्बन्धी (Agenda) लाई बैठक पूर्व नै सोको आवश्यकता प्रष्ट गरी सम्बन्धित सदस्यहरूलाई दिनु पर्ने ।
- (ख) आन्तरिक लेखा परीक्षणलाई प्रभावकारी बनाउन नगरपालिका र जिल्ला विकास समितिको आन्तरिक लेखा परीक्षण शाखामा योग्य दक्ष व्यक्तिहरू राखी उक्त शाखाहरूको सुदृढीकरण गर्ने ।

- (ग) अन्तिम लेखा परीक्षणको लागि महालेखा परीक्षकको विभागको परामर्शमा छुट्टै “स्थानीय निकाय लेखा परीक्षण बोर्ड” गठन गरी लेखा परीक्षणलाई प्रभावकारी बनाउने । आन्तरिक लेखा परीक्षण बेरुजूलाई प्रत्येक महिनाको बैठकमा छलफल गरी सुधार गर्ने ।
- (घ) अन्तिम लेखा परीक्षणको बेरुजू लगत अद्यावधिक गरी प्रत्येक वर्ष परिषदमा प्रगति सहित अद्यावधिक स्थिति पेश गर्ने र छलफलपछिको निर्णय सार्वजनिक गर्ने ।
- (ङ) लेखा परीक्षण गर्दा योजना लागत, खर्च र उपलब्धी तथा जाँचपास प्रक्रियालाई विस्तृत रूपमा हेर्ने ।
- (च) विकास निर्माणको खर्चमा जनलेखा परीक्षण (Public Audit) पद्धति अवलम्बन गर्ने (योजना कार्यान्वयन मर्मत आदिमा) ।
- (छ) योजना कार्यान्वयनमा पनि शुरुदेखि अन्तिमसम्म स्थानीय स्तरमा लागत, अनुमान, उपभोक्ता समितिको दायित्व र खर्च, जिम्मेवार प्राविधिक र उत्तरदायी व्यक्तिहरूको वारेमा सार्वजनिक जानकारी गराउने ।
- (ज) स्थानीय निकायको कुनै पनि तहको निर्वाचनमा उम्मेदवार हुँदा त्यस्तो कुनै निकायमा बहाल भएको वा अवधि व्यतीत गरेका व्यक्तिले पेशकी बेरुजू आदि केही बाँकी नभएको प्रमाण पेश गर्नु पर्ने व्यवस्था गर्ने ।
- (झ) स्थानीय निकायहरूले आफूले संकलन गरेको वा श्री ५ सरकारबाट प्राप्त अनुदान रकम त्यस्ता निकायका कुनै पदाधिकारीले हिनामिना मस्यौट गरेमा वा अनधिकृत उपयोग गरेमा सरकारी बाँकी सरह निजहरूबाट त्यस्तो रकम सरकारी बाँकी सरह असूल उपर गर्ने व्यवस्था गर्ने र यसको अनुगमन स्थानीय विकास मन्त्रालयले गर्ने ।

१२.३.५ विविध :

- (क) स्थानीय निकायहरूलाई क्षमता अनुसार कार्य जिम्मेवारी थप गर्दै जाने र त्यसरी थप गर्दा आवश्यक स्रोत परिचालनको व्यवस्था पनि गर्ने र सरकार तथा स्थानीय निकाय बीचको कार्य सन्चालन नियन्त्रण र नियमन प्रक्रिया तथा जिम्मेवार निकाय प्रष्ट पार्ने ।
- (ख) गाउँ विकास समिति र नगरपालिकाहरूको काममा समन्वय र सहयोग गर्न जिल्ला विकास समितिलाई अनुगमन र नियन्त्रणको जिम्मेवारीको व्यवस्था गर्ने ।
- (ग) “स्थानीय निकाय वित्तीय आयोगको प्रतिवेदन, २०५७” का सिफारिशहरू कार्यान्वयन गरी विकेन्द्रीकरणलाई प्रभावकारी बनाउने ।
- (घ) नगर विकास कोष जस्ता ऋण लगानी प्रवाह गर्ने संस्थाहरू एकीकरण गरी स्थानीय निकायहरूलाई ऋण लगानी सुलभ गराउने एक “स्थानीय निकाय वित्तीय कोष” को व्यवस्था गर्ने ।

स्थानीय निकायहरुको कार्य जिम्मेवारी

जिल्ला विकास समिति	नगरपालिका	गाँउ विकास समिति
क) कृषि सम्बन्धी ख) ग्रामीण खानेपानी तथा बस्ती विकास सम्बन्धी ग) जलविद्युत सम्बन्धी घ) निर्माण तथा यातायात सम्बन्धी ङ) भूमिसुधार तथा भूमि व्यवस्था सम्बन्धी च) महिला विकास तथा असहाय सम्बन्धी छ) वन तथा वातावरण सम्बन्धी ज) शिक्षा तथा खेलकूद विकास सम्बन्धी झ) श्रमको ज्याला सम्बन्धी ञ) सिंचाई, भू-क्षय तथा नदी नियन्त्रण सम्बन्धी ट) सूचना तथा सञ्चार सम्बन्धी ठ) भाषा र संस्कृति सम्बन्धी ड) घरेलु उद्योग सम्बन्धी ढ) स्वास्थ्य सेवा सम्बन्धी ण) पर्यटन सम्बन्धी त) विविध	क) अर्थ सम्बन्धी ख) भौतिक विकास सम्बन्धी ग) जलस्रोत वातावरण र सरफाई सम्बन्धी घ) शिक्षा तथा खेलकूद सम्बन्धी ङ) संस्कृति सम्बन्धी च) निर्माण तथा यातायात सम्बन्धी छ) स्वास्थ्य सेवा सम्बन्धी ज) समाज कल्याण सम्बन्धी झ) उद्योग तथा पर्यटन सम्बन्धी ञ) घर नक्सा पास सम्बन्धी ट) विविध ऐच्छिक कार्यहरु	क) कृषि सम्बन्धी ख) ग्रामीण खानेपानी सम्बन्धी ग) निर्माण तथा यातायात सम्बन्धी घ) शिक्षा तथा खेलकूद सम्बन्धी कार्यहरु ङ) सिंचाई, भू-क्षय तथा नदी नियन्त्रण सम्बन्धी च) भौतिक विकास सम्बन्धी छ) स्वास्थ्य सेवा सम्बन्धी ज) वन तथा वातावरण सम्बन्धी झ) भाषा र संस्कृति सम्बन्धी ञ) पर्यटन तथा घरेलु उद्योग सम्बन्धी ट) विविध

(क) जिल्ला विकास समितिको राजस्व तथा वित्तीय स्रोत व्यवस्था

१	कर	<ul style="list-style-type: none"> ऊन, खोटो, जडीबुटी, वनकस, कवाडीमाल, ढुङ्गा, स्लेट, बालुवा, जीवजन्तुको हाड, सिङ्गा, प्वाँख, छाँला निकासी कर
२	सेवा शुल्क (आफूले प्रदान गरेका सेवामा)	<ul style="list-style-type: none"> सडक, बाटो, पुल, सिंचाई, कुलो, पोखरी कर
३	दस्तुर	<ul style="list-style-type: none"> नदीमा जलविहार, ढुङ्गा तथा तुईन माछा मार्ने अनुमति तथा नवीकरण पानीघाट दर्ता तथा नवीकरण दस्तुर सिफारिस दस्तुर अन्य
४	विक्री	<ul style="list-style-type: none"> नदीनालाको बालुवा, गिटी, ढुङ्गा, स्लेट, माटो, दहतर बहतर
५	ऋण	<ul style="list-style-type: none"> श्री ५ को सरकारको जमानीमा जिल्ला परिषद्को स्वीकृति लिई सम्पत्ति धितो राखी वा नराखी बैंक वा अन्य संघ संस्थाबाट ऋण लिन सक्ने ।

(ख) गाउँ विकास समिति र नगरपालिकाहरूको वित्तीय स्रोत व्यवस्था

सि.नं.	स्रोत	गाउँ विकास समिति	नगरपालिका
१	कर	<ul style="list-style-type: none"> घरजग्गा कर मालपोत वा भूमिकर हाट, बजार, पसल कर सवारी साधन कर - दर्ता, वार्षिक र पटके कर मनोरञ्जन कर बहाल विटौरी कर विज्ञापन कर व्यवसायक कर व्यावसायिक भिडियो कर प्राकृतिक स्रोत उपयोग कर अन्य : संकलन र सञ्चय कर 	<ul style="list-style-type: none"> घरजग्गा कर मालपोत वा भूमिकर एकीकृत सम्पत्ति कर सवारी साधन कर - दर्ता, वार्षिक र पटके कर मनोरञ्जन कर बहाल विटौरी कर विज्ञापन कर व्यवसाय साधन कर व्यावसायिक भिडियो कर
२	सेवा शुल्क (आफूले प्रदान गरेका सेवामा)	<ul style="list-style-type: none"> सरसफाई, ढल निकास सेवा शुल्क पर्यटकीय क्षेत्र प्रवेश शुल्क पार्क, उद्यान, भ्यूटावर प्रवेश शुल्क जादू, सर्कस जस्ता मनोरञ्जन बापत शुल्क कसैको रकम उठाई दिए बापत सेवा शुल्क 	<ul style="list-style-type: none"> पार्किङ्ग शुल्क खानेपानी, बिजुली, धारा, सार्वजनिक टेलिफोन सेवा शुल्क फोहोरमैला, सरसफाई, ढल व्यवस्था सेवा शुल्क शौचालय, पार्क, स्नानगृह, स्वीमिङ्ग पुल, व्यायामशाला, गोष्ट हाउस, पर्यटकीय स्थल, होस्टेल, हाटबजार, पशुवधशाखा, शवदाह, धोवीघाट उपयोग शुल्क, सडक बत्ती, सडक, ढल मर्मत सुधार अचल सम्पत्ति मूल्याङ्कन शुल्क
३.	दस्तुर	<ul style="list-style-type: none"> टेलिभिजन, भिडियो र अन्य उपकरणको इजाजत र नवीकरण दस्तुर बक्सौनी सिफारिस 	<ul style="list-style-type: none"> बक्सौनी तथा सिफारिस दस्तुर घर नक्सा पास नक्सा प्रमाणित
४.	विक्रि	<ul style="list-style-type: none"> सरकारी पर्ती जग्गाको माटो सार्वजनिक पोखरी वा बगैँचाको उत्पादन गा.वि.स.को सम्पत्ति वन पैदावार मध्ये सुकेको काठ, दाउरा, हाँगा, भिँजा, जराजुरी खर घास 	
५.	ऋण	<ul style="list-style-type: none"> श्री ५ को सरकारको जमानीमा सम्पत्ति धितो राखी वा नराखी बैंक वा अन्य संघ संस्थाबाट गाउँ परिषद्को स्वीकृति लिई 	<ul style="list-style-type: none"> श्री ५ को सरकारको जमानीमा सम्पत्ति धितो राखी वा नराखी बैंक वा अन्य संघ संस्थाबाट गाउँ परिषद्को स्वीकृति लिइ

सार्वजनिक संस्थान तथा स्वायत्त संस्थाहरूका सम्बन्धमा अपनाइनु पर्ने नीति

१३.१ पृष्ठभूमि

निजी क्षेत्र विकसित नभएसकेको अवस्थामा सर्वसाधारणलाई आवश्यक पर्ने सेवा तथा वस्तु उत्पादन वा खरीद गरी विक्री वितरण गर्न सरकारी विभागहरू भन्दा स्वायत्त र व्यवसायिक प्रकृतिका निकायहरू उपयुक्त हुने महसूस गरी नेपालमा संस्थान तथा स्वायत्त संस्थानहरूको उत्पत्ति भएको हो ।

वि.सं.२००७ अघि नै नेपाल बैंक तथा रघुपति जुट मिलको नाममा सार्वजनिक संस्थानहरूको उत्पत्ति भए पनि वि.सं.२०१३ मा मिश्रित अर्थ व्यवस्थाको सिद्धान्तमा आधारित पहिलो पञ्चवर्षिय योजना लागू भएपछि नै सार्वजनिक संस्थानहरूको उत्पत्ति र विकासले गति लिएको पाइन्छ । आर्थिक वर्ष २०५६।५७ मा सरकारको व्यवस्थापकीय नियन्त्रण रहेका सार्वजनिक संस्थानको संख्या ४३ रहेको छ । (विस्तृत विवरण अनुसूची १५.१)

विद्यमान ४३ संस्थानहरूमध्ये २८ संस्थानहरू कम्पनी ऐन अनुसार स्थापित छन् भने ५ वटा संस्थान ऐन, ६ वटा विशेष ऐन, ३ वटा संचार ऐन र १ एउटा वाणिज्य बैंक ऐन अन्तर्गत स्थापित छन् ।

विकास समिति ऐन र विशेष ऐनहरू अन्तर्गत गरी हाल ७५ भन्दा बढी प्रकृतिका समिति, परिषद तथा आयोगहरू छन् । नगर विकास समिति र सुकुम्बासी समस्या समाधान आयोगको वर्गमा एक भन्दा बढी समिति / आयोगहरू रहेका छन् ।

१३.२ कार्य सम्पादन सम्बन्धी आधारभूत समस्याहरू

नेपालको आर्थिक, सामाजिक एवं राजनैतिक विकासको क्रममा सार्वजनिक संस्थान तथा स्वायत्त संस्थाहरू उल्लेखनिय योगदान रहेको भए पनि यी संस्थानहरू सम्बन्धी केही आधारभूत समस्याहरू रहेका छन् । ती समस्याहरू संक्षेपमा निम्न बमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

- (क) **दयनीय आर्थिक स्थिति हुनु** : हाल संस्थानहरूको आर्थिक कार्य सम्पादन क्षेत्रगत रूपमा विश्लेषण गर्दा वित्तिय, व्यापारिक र जनपयोगी क्षेत्रहरूमा कार्यरत रहेका बाहेक औद्योगिक, सेवा र सामाजिक क्षेत्रहरूका संस्थानहरू समष्टिगत रूपमा नोक्सानमा रहेका छन् ।
- (ख) **साधनहरूको कम सदुपयोग हुनु** : सार्वजनिक संस्थानमा उपलब्ध शेयरपूजी एवं ऋणको अतिरिक्त अन्य महत्वपूर्ण साधनहरूको (जस्तो प्रशिक्षित प्राविधिक जनशक्ति तथा विस्तारित संगठनात्मक इकाईहरू आदि) प्रभावकारी उपयोग हुन सकेको छैन । आ.ब.२०५५।५६ मा चिनी, चुरोट, कपडा, ईटा र सिमेण्ट आदि उत्पादन गर्ने ८ औद्योगिक संस्थानहरूको उत्पादन क्षमताको उपयोग दर न्यूनतम १७ प्रतिशत र अधिकतम ६९ प्रतिशत मात्र रहेको ।
- (ग) **अविकसित क्षेत्रमा साधारण जनताको सार्वजनिक सेवा र वस्तुमा पहुँच नपुगनु** : विगत केही दशकहरूमा सार्वजनिक संस्थानहरूको संख्या र प्रकारमा अभूतपूर्व वृद्धि भए पनि अझै पनि कतिपय संस्थानहरू देशको अविकसित ग्रामीण क्षेत्रमा स्थानीय जनताहरूको सेवाको लागि पुग्न सकेका छैनन् । (जस्तो नेपाल विद्युत प्राधिकरण, नेपाल दूर संचार संस्थान, नेपाल टेलिभिजन, आदि) ।
- (घ) **अनियमित कार्य गर्ने गराउने एवं सुविधाहरू उपभोग गर्ने थलोको उदाहरण बन्नु** : सार्वजनिक संस्थानहरू सर्वसाधारण जनताहरूलाई सुलभ तवरले सस्तो मूल्यमा गुणस्तरिय सेवा वा वस्तुहरू विक्री वितरण गर्ने र देश विकासको लागि पूर्वाधार तयार गर्न सघाउने संस्था बन्नु भन्दा राजनैतिक एवं प्रशासकीय अधिकारीहरूको अनियमित कार्य गर्ने गराउने तथा सुविधाहरू प्रयोग गर्ने थलो हुन पुगेको आभास हुन्छ । यी कार्यहरूको सबै दुष्परिणाम जनताले उपभोग गर्ने वस्तु र सेवाको दुर्लभ आपूर्ति, गुणस्तरहिनता र चर्को मूल्यको स्थितिमा प्रकट हुने गरेको पाइन्छ ।
- (ङ) **जनसाधन व्यवस्थापन कमजोर रहनु** : संस्थान तथा स्वायत्त संस्थाहरू क्रमिक रूपमा अनावश्यक कर्मचारीहरू भर्ना गर्ने स्थान हुँदै गएका छन् भने अर्कोतिर संस्थानहरूमा पेशेवार, योग्य र दक्ष जनशक्तिको अभाव बढ्दै गएको छ । यस्तै केही संस्थानहरूमा एक भन्दा बढी मजदूर संगठन भई राजनैतिक दलहरूबाट पनि संचालित हुन पुगेकाले संस्थानमा काम प्रतिको अनुशासनहिनता समेत बढ्दै गएको महसूस गरिएको छ ।

- (च) **राजनैतिक हस्तक्षेप बढ्नु** : संस्थान तथा स्वायत्त संस्थाहरू संचालक समितिको अध्यक्ष लगायत सदस्यहरू र कार्यकारी प्रमुखको नियुक्ति उनीहरूको पेशागत दक्षताको आधारमा हुने गरेको नदेखिएको र संस्थानहरूको कर्मचारी नियुक्ति, सरुवा, बढुवा जस्ता कर्मचारी व्यवस्थापन सम्बन्धी निर्णयको अतिरिक्त खरीद बिक्री, वितरण सम्बन्धी आर्थिक कारोवारका निर्णयहरूमा राजनैतिक हस्तक्षेप बढ्दै गएको पाइएको छ ।
- (छ) **विरोधाभाष उद्देश्यहरू रहनु** : संस्थान तथा स्वायत्त संस्थाहरू सिद्धान्ततः एकातिर सार्वजनिक सेवा प्रदान गर्ने तथा अर्कोतिर व्यवसायिक कार्यद्वारा आय आर्जन गरी आत्मनिर्भर रहनुको साथै नाफा समेत कमाउने जस्ता दुई प्रमुख उद्देश्यहरूको प्राप्तीमा लाग्नु परेको छ । तर व्यवहारमा यी दुवै उद्देश्यहरू एक अर्काको पुरक भन्दा विरोधाभाष हुन पुगेको र संस्थानहरूले दुवै उद्देश्यहरू मध्ये कुनै पनि एक उद्देश्य राम्ररी हासिल गर्न नसकि रहेको पाइएको छ ।
- (ज) **चुहावट बढ्नु** : सार्वजनिक संस्थानको कार्य संचालनमा भइरहेको साधनहरूको चुहावट व्यवस्थापकीय समस्याको मुख्य कारण र परिणाम बन्न पुगेको । यस्तो चुहावट एकातिर संस्थानका व्यवस्थापकहरूको व्यवस्थापकीय ज्ञान र सीपको कमी तथा छरितो कार्यविधि र उपयुक्त आधुनिक प्रविधिको अभावको कारण भएको छ भने अर्कोतिर सम्बन्धित व्यवस्थापकहरूबाट जानाजाननै भएका अनैतिक काम कारवाहीहरूको कारणले पनि भइरहेको छ ।

१३.३ सार्वजनिक संस्थानमा गरिएको लगानी र प्रतिफलको समीक्षा

आ.व. २०५५/५६ को अवधिसम्म सार्वजनिक संस्थानहरूमा गरिएको खुद पूंजी लगानी रु.८३ अर्ब ६९ करोड पुगेकोछ भने आ.व.०५६/५७ सम्म रु.९७ अर्ब ३४ करोड पुगेको अनुमान गरिएको छ । आ.व. २०५५/५६ को अवधिसम्मको पूंजी लगानी मध्ये सरकारी शेयर पूंजी लगानी रु. १७ अर्ब १ करोड र ऋण लगानी रु. ४७ अर्ब २७ करोड रहेको छ । त्यस्तै उक्त अवधिसम्ममा यी संस्थानहरूले रु.४६ अर्ब १२ करोडको वाप्य ऋण बोकेका छन् जुन राष्ट्रिय विदेशी ऋणको २५ प्रतिशत भन्दा बढी रहेको छ । आ.व.२०५५/५६ मा सार्वजनिक संस्थानहरूको कार्य संचालन नाफा केवल २ अर्ब ९० करोड रहेको छ भने आ.व.२०५६/५७ मा २ अर्ब ९५ करोड पुगेको अनुमान गरिएको छ । यी नाफा रकमहरू उक्त अवधिसम्म संस्थानहरूमा गरिएको कूल पूंजी लगानी रकमको क्रमशः ३.४७ र ३.०३ प्रतिशत मात्र रहेको छ । यद्यपि गत १० वर्षको (आ.व.२०४७/४८-२०५६/५७) अवधिमा सार्वजनिक संस्थानहरूमा गरिएको खुद पूंजी लगानीको प्रतिफलको वार्षिक औसत दर ०.८७ प्रतिशत मात्र रहेको छ । क्षेत्रगत विश्लेषण तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

सार्वजनिक संस्थानहरूको लगानी र प्रतिफलको स्थिति

क्षेत्र	संस्थान संख्या	खुद पूंजी लगानी+ (रु. दस लाखमा)	सकारात्मक प्रतिफल रहेको वर्ष संख्या	नकारात्मक प्रतिफल रहेको वर्ष संख्या	औसत वार्षिक दर (प्रतिशतमा)
वित्तीय	८	११७५६.९	९	१	४.४५
जनोपयोगी	३	७७२१२.०	८	२	२.३३
व्यापारिक	६	१३८४.६	२	८	-८७.५४
सेवा	८	६१०.३	५	५	-३.२२
सामाजिक	५	१०३०.२	६	४	०.६१
उद्योग	१३	५३४७.१	१	९	-७.२३
सम्पूर्ण संस्थानहरू	४३	९७३४१.१	८	२	०.८७

+ आ.व.२०५६/५७ सम्म (अनुमानित)

संस्थानगत स्तरमा संस्थानहरूको नाफा नोक्सान स्थितिको विश्लेषण गर्दा केही संस्थानहरू नाफामा भए पनि अधिकांस संस्थानहरू नोक्सानीको स्थितिमा रहेको पाइन्छ । विगत तीन आर्थिक वर्षहरूमा (आ.व.२०५३/५४ देखि २०५५/५६ सम्म) संस्थानहरूको उपलब्ध विवरण अनुसारको नाफा नोक्सानको स्थितिको आधारमा १५ वटा संस्थानहरू निरन्तर नाफामा संचालित, १३ वटा संस्थान कहिले नाफा कहिले घाटामा र १५ वटा संस्थान घाटामा रहेको पाइएको छ । विस्तृत विवरण अनुसूची १५.२ मा छ ।

त्यस्तै आ.व.२०४७/४८ देखि २०५६/५७ को दश वर्षको अवधिमा श्री ५ को सरकार र संस्थानहरू बीच पूंजी प्रवाहको स्थिति विश्लेषण गर्दा संस्थानहरूबाट श्री ५ को सरकारतर्फ संस्थानमा श्री ५ को सरकारबाट शेयर पूंजी, ऋण तथा संचालन एवं यातायात अनुदान वापत आउने रकमको तुलनामा संस्थानले गर्ने कर, लाभान्स र सांवा व्याज वापत भुक्तानी कम छ र नकारात्मक नगद प्रवाह रहेको पाइन्छ । उपरोक्त १० वर्षको अवधिमा श्री ५ को सरकारले संस्थानहरूलाई कूल

रु.५० अरब ८ करोड भुक्तानी गरेको थियो भने संस्थानहरूले श्री ५ को सरकारलाई रु.४६ अरब ११ करोड मात्र भुक्तानी गरेको पाइन्छ। यी रकमहरू मध्ये संस्थानहरूले श्री ५ को सरकारलाई लाभान्स वापत रु. ९ अर्ब ८९ करोड बुझाएका छन्। यो अवधिमा श्री ५ को सरकारले संस्थानहरूलाई संचालन एवं यातायात अनुदान वापत रु. ४ अरब ४९ करोड र पूँजी अनुदान वापत रु.२ अरब ६७ करोड दिएको छ। (विस्तृत अनुसूची १५.२ मा)

श्री ५ को सरकारको वार्षिक खर्च र संस्थानहरूलाई भएको नगद प्रवाहको प्रतिशत

रु. लाखमा

आर्थिक वर्ष	कूल खर्च	संस्थानहरूलाई भएको नगद प्रवाह	प्रतिशत
२०४७/४८	२३५४९.८	३४४८.६	१४.६४
२०४८/४९	२६४१८.२	४७८७.४	१८.१२
२०४९/५०	३०८९७.७	३५९५.१	११.६३
२०५०/५१	३३५९७.४	२१००.७	६.२५
२०५१/५२	३९०६०.०	२७८०.०	७.१२
२०५२/५३	४६५४२.४	६२९८.०	१३.५३
२०५३/५४	५०७२३.७	७०६५.१	१३.९३
२०५४/५५	५६११८.३	७५६२.७	१३.४८
२०५५/५६	५९५७९.०	६२१३.७	१०.४३
२०५६/५७	६५८६९.८	६२३२.५	९.४६
औसत वार्षिक प्रतिशत			११.८६

स्रोत: आर्थिक सर्वेक्षण, २०५७, अर्थ मन्त्रालय।

आ.व.२०५६।५७ सम्ममा संस्थानहरूमा श्री ५ को सरकारको शेयर पूँजी १७ अर्ब १ करोड र ऋण ४७ अर्ब २७ करोड गरी जम्मा रु.६४ अर्ब २८ करोड लगानी भएकोमा उक्त वर्ष संस्थानहरूबाट श्री ५ को सरकारलाई लाभान्स वापत रु.३४ करोड ५२ लाख प्राप्त भएको पाइएको छ जुन उक्त अवधिसम्म गरिएको शेयर पूँजी लगानीको केवल ०.०२ प्रतिशत हुन आउँछ।

हाल समीक्षाको क्षेत्र भित्र परेका ४३ सार्वजनिक संस्थानहरूमध्ये आ.व.२०५६।५७ मा सबैभन्दा बढी लाभांश दिने संस्थानहरू वित्तिय क्षेत्रका रहेका छन्। त्यस पछि जनोपयोगी र व्यापारिक क्षेत्रका संस्थानहरूले लाभांश तिरेका छन्। वित्तीय क्षेत्रका ८ संस्थानहरूमध्ये ६ संस्थानहरूले कूल रु.१८ करोड ८९ लाख लाभांश दिएका थिए भने जनोपयोगी क्षेत्रका ३ मध्ये २ संस्थानहरूले १३ करोड ३२ लाख र व्यापारिक क्षेत्रका ६ मध्ये २ संस्थानहरूले २ करोड २५ लाख लाभांश भुक्तानी गरेका छन्। यस अवधिमा औद्योगिक र सेवा क्षेत्रका कुनै संस्थानले पनि लाभांश दिएको पाइदैन।

अतः समष्टीमा संस्थानहरूमा गरिएको क्षेत्रगत लगानीको प्रतिफलको दर, प्रत्येक संस्थानको नाफा नोक्सानी स्थिति तथा संस्थानहरू र श्री ५ को सरकार बीच पूँजी प्रवाहको स्थितिलाई समीक्षा गर्दा श्री ५ को सरकारलाई खास गरी वित्तीय र जनोपयोगी क्षेत्रका संस्थानहरूबाट केही आर्थिक लाभ भएको भए पनि उद्योग र सेवा क्षेत्रबाट कुनै उल्लेखनीय आर्थिक लाभ प्राप्त भएको पाइदैन। यद्यपि यी सबै क्षेत्रहरूका प्रायः सबै संस्थानहरूबाट श्री ५ को सरकारलाई सार्वजनिक सेवा प्रदान गर्ने, रोजगारी अवसर प्रदान गर्ने तथा देश विकासको लागि पूर्वाधार विकास गर्ने जस्ता सामाजिक उद्देश्यहरू प्राप्तिको लागि भने अप्रत्यक्ष रूपमा केही ठोस सघाउ पुगेको छ।

१३.४ संस्थानहरू कार्यरत क्षेत्रमा सरकारको उपस्थितिको आवश्यकताको विश्लेषण :

हालको परिवर्तित सन्दर्भमा संस्थानहरू कार्यरत रहेका क्षेत्रहरूमा श्री ५ को सरकारको उपस्थितिको आवश्यकता रहेको वा नरहेका सम्बन्धमा विभिन्न धारणाहरू हुन सक्छन्। तर यस सम्बन्धमा कुनै विश्लेषण गर्नु अघि त्यस्तो उपस्थिति रहने वा नरहने केही आधारहरू तय गर्नु उपयुक्त हुनेछ। यस्ता आधारहरू निम्न बमोजिम हुनु पर्ने देखिन्छ।

- (क) बृहत राष्ट्रिय विकास नीति र योजनाको लक्ष (जस्तो नवौँ योजनाको मूलभूत लक्ष्य तथा निजीकरण सम्बन्धी नीति र रणनीति)।
- (ख) श्री ५ को सरकारले निजी क्षेत्रलाई सहभागी गराउन खोजेको क्षेत्रमा निजी क्षेत्रको चाख र क्षमता।

- (ग) विद्यमान सार्वजनिक संस्थानहरूको क्षमता, जस्तो :
- संस्थानमा गरिएको लगानीको प्रतिफल एवं नाफा नोक्सानको स्थिति,
  - संस्थानहरूबाट हाल उत्पादित एवं वितरित वस्तु एवं सेवाहरूको परिमाणको पर्याप्तता एवं गुणस्तरियता ।
- (घ) निजीकरण गरिएका संस्थानहरूको वर्तमान कार्य सम्पादन एवं निजीकरण कार्यक्रमको कार्यान्वयनबाट प्राप्त अनुभवहरू ।
- (ङ) संस्थानहरूलाई निजीकरण गर्न आवश्यक पूर्वाधारहरूको विकास स्थिति ।

वर्तमान नीति अन्तर्गत दीर्घकालीन रूपमा अधिकांश सार्वजनिक संस्थानहरूलाई निजी क्षेत्रमा हस्तान्तरण गरी अर्थतन्त्रलाई बढी गतिशील र सक्षम बनाउने लक्ष रहेको छ ।

विगतका वर्षहरूमा निजी क्षेत्र सहभागी हुँदै आएका केही क्षेत्रहरूको पुनरावलोकन गर्दा निजी क्षेत्रको सहभागिता सकारात्मक रहेको छ । निजी क्षेत्रको चाख र क्षमता विशेष गरी बैकिङ्ग फाइनेन्स जस्ता वित्तीय क्षेत्रको अतिरिक्त विद्युत एवं दूरसंचार जस्ता जनोपयोगी क्षेत्र, हवाई एवं सडक यातायात, परामर्श जस्तो सेवा क्षेत्र, औद्योगिक क्षेत्र एवं व्यापारिक क्षेत्रहरूमा क्रमशः बढी रहेको पाइन्छ ।

विगतको १० वर्षहरूमा लगानीको प्रतिफलको दृष्टिकोणले वित्तीय, जनोपयोगी र सामाजिक क्षेत्रहरूमा सरकारी संलग्नता तुलनात्मक रूपमा लाभदायक रही आएको छ भने औद्योगिक, व्यापारिक र सेवा क्षेत्रमा नोक्सान व्यहोनु परेको छ । तर सरकारी संलग्नता केवल लाभ र नोक्सानीको दृष्टिले भन्दा पनि आवश्यकताको आधारमा निर्धारण हुनु पर्ने तथ्य पनि विर्सनु हुँदैन । त्यसैले सरकारलाई वित्तीय क्षेत्रमा लाभ नै भए पनि त्यो क्षेत्र निजी क्षेत्रलाई संलग्न गराउनु नै लैजानु पर्ने छ भने सामाजिक क्षेत्रमा तुलनात्मक रूपमा फाइदा हुन नसक्ने देखिएता पनि सरकारी संलग्नता कायम नै राख्नु पर्नेछ ।

जहाँसम्म निजी क्षेत्र र सरकार दुवै संलग्न रहेका क्षेत्रहरूमा वस्तु एवं सेवाहरूको उत्पादन परिमाण र गुणस्तरियताको बीचको भिन्नताको प्रश्न छ हवाई एवं बैकिङ्ग सेवामा निजी क्षेत्रको गुणस्तरियता एवं कार्य क्षमता तुलनात्मक रूपमा बढी देखिएको छ । त्यस्तै निजीकरण गरिएका उद्योग क्षेत्रका केहि सार्वजनिक संस्थानहरू निजी क्षेत्रमा गए पछि प्रायः सबैले आफ्नो सेवा एवं वस्तुहरूलाई विविधिकरण गरेका छन् भने केहिले उत्पादन क्षमता पनि बढाएको पाइन्छ ।

वर्तमान पूंजीबजारको प्रकृत हेर्दा आर्थिक रूपले सुदृढ संस्थानहरूको निजीकरण शेयर बिक्रीद्वारा समेत गर्न सकिने स्थिति छ तर कमजोर संस्थानहरूको सन्दर्भमा त्यस्तो सम्भावना देखिँदैन । कमजोर आर्थिक स्थिति भएका तर ज्यादै ठूलो चल अचल सम्पत्ती रही विकासको सम्भावना भएका र ठूलो लगानी आवश्यक हुने संस्थानहरूको निमित्त भने वैदेशिक एवं स्वदेशी लगानीकर्तालाई सम्पूर्ण सम्पत्ती बिक्री वा एक मुष्ट शेयर बिक्रीको माध्यमबाट मात्र निजीकरण गर्ने संभावना देखिन्छ ।

१३.५. सार्वजनिक संस्थानहरूबाट सरकारले उन्मुक्ति लिने विकल्पहरूको खोजी :

१३.५.१ विषयगत विश्लेषण

जुन संस्थानहरू सरकारी उपस्थिति आवश्यक रहेको क्षेत्रहरूको समूहमा रही पूर्ण वा अधिकांश सरकारी स्वामित्वमा संचालन हुन्छन् ती संस्थानहरूमा निम्न व्यवस्था गर्नु पर्ने हुन्छ ।

- (क) संस्थानहरूलाई आन्तरिक संगठन तथा व्यवस्थापनको सुदृढिकरणद्वारा सरकारी स्वामित्वमा बढी व्यवसायिकताका साथ काम गर्न सक्ने बनाउनुको साथै तिनीहरूको बजार मूल्य बढाई निजीकरणको लागि समेत तयार पार्ने ।
- (ख) सार्वजनिक संस्थानहरूको उद्देश्यहरूलाई सार्वजनिक (सामाजिक) र व्यावसायिक (नाफामूलक) गरी दुई भागमा बाँडी प्रत्येक उद्देश्य प्राप्तीको निमित्त सरकारी नियन्त्रण एवं जवाफदेही र संस्थानको स्वायत्तता एवं जिम्मेवारी बीच स्पष्ट सीमाकन गरी संस्थान संचालन गर्ने ।

सरकारी लगानी भएका सार्वजनिक संस्थानहरूबाट सरकारले हात भिक्न वा सरकारी स्वामित्वको मात्रा घटाउन प्रचलित कानून बमोजिम निम्न दुई मुख्य विकल्पहरू रहेका छन् ।

(क) निजीकरण ऐन २०४९ अनुसार निजीकरणका निम्न प्रक्रिया अपनाई संस्थानहरु निजीकरण गरेर :

- संस्थानका शेयरहरु बिक्री गरेर
- सहकारीकरण गरेर
- संस्थानको सम्पत्ति बेच विखन गरेर
- संस्थानको सम्पत्ति भाडामा दिएर
- संस्थानको व्यवस्थापनमा निजीक्षेत्रलाई सहभागिता गराएर
- अन्य कुनै माध्यम अपनाएर

(ख) निजीकरण ऐन तथा अन्य सम्बन्धीत कानूनी प्रावधान अनुसार सार्वजनिक संस्थानहरु विघटन गरेर ।

श्री ५ को सरकारले हालसम्म १६ संस्थानहरुको निजीकरण प्रक्रिया सम्पन्न गरी सकेको छ । यी संस्थानहरुको निजीकरणको तरिका निम्न बमोजिम रहेको छ ।

<u>प्रकार</u>	<u>संस्थानहरुको नाम</u>
१) सम्पत्ती बेचविखन गरेर:	बांसवारी छालाजुत्ता कारखाना भृकुटी कागज कारखाना हरिसिद्धी इटा-टायल कारखाना
२) शेयर बिक्री गरेर:	नेपाल ल्यूव आयल (४० प्रतिशत) बालाजु टेक्सटाइल उद्योग लि. (७० प्रतिशत) शाही नेपाल चलचित्र संस्थान (७५ प्रतिशत) नेपाल बैंक लिमिटेड (५९ प्रतिशत) कृषि औजार कारखाना (६५ प्रतिशत) कांचो छाला संकलन तथा प्रसोधन केन्द्र नेपाल विटुमिन तथा वारेल उद्योग लि. नेपाल ढलोट कार्यशाला रघुपति जुट मिल्स
३) सम्पत्ती भाडामा दिएर:	भक्तपुर इटा-टायल कारखाना
४) व्यवस्थापनमा निजी क्षेत्रलाई सहभागी गराएर :	विराटनगर जुट मिल्स
५) खारेजी गरेर:	जुट विकास कम्पनी सूर्ति विकास कम्पनी

चालू नवौं योजना अन्तर्गत ३० सार्वजनिक संस्थानहरु निजीकरण गर्ने सूचिमा राखिए बमोजिम हाल श्री ५ को सरकारले ती मध्ये केही संस्थानहरुको निजीकरण प्रक्रिया अघि बढाई सकेको छ । यस्ता संस्थानहरु निम्न बमोजिम रहेका छन् :

- कृषि आयोजना सेवा केन्द्र (खारेजी)
- बुटवल पावर कम्पनी (शेयर बिक्री) - टेण्डर प्रक्रियामा
- नेपाल कोल लिमिटेड (साल्ट ट्रेडिङ्ग कम्पनीलाई व्यवस्थापन सम्भौता)
- हिमाल सिमेण्ट कम्पनी (६५ प्रतिशत शेयर बिक्री गर्न प्रस्ताव आह्वान गरी प्रक्रिया चालू राखेको)
- नेपाल चिया विकास निगम (शेयर बिक्री + सम्पत्ती भाडामा)
- नेपाल यातायात संस्थान (आसिक खारेजी - रोपवे र ट्रक ढुवानी मात्र)

साथै नेपाल राष्ट्र बैंकले हाल नेपाल बैंक लिमिटेड र राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक विदेशी संस्थाहरुलाई व्यवस्थापन करारमा संचालन गर्न दिने सिलसिलामा प्रस्ताव आह्वान गरी आवश्यक प्रक्रिया चालू राखेको छ ।

यी बाहेक श्री ५ को सरकारले उद्योग क्षेत्रका निम्न ५ संस्थानहरूको निजीकरण प्रक्रिया अघि बढाइ रहेको छ ।

- हेटौँडा कपडा कारखाना
- विरगंज चिनी कारखाना
- लुम्बिनी चिनी कारखाना
- हेटौँडा सिमेण्ट उद्योग
- जनकपुर चुरोट कारखाना

माथि उल्लेखित संस्थानहरू मध्ये हेटौँडा कपडा कारखानाको कर्मचारीहरूलाई आवश्यक क्षतिपूर्ति सहित अवकाश दिने कारवाही गरी संस्थान खारेजी प्रक्रियाको सुरु भई सकेको छ । अन्य चार संस्थानहरूको निजीकरण प्रक्रिया अन्तर्गत निजीकरणको तरिका तय गर्ने लगायत आवश्यक अध्ययन कार्य चालू छ ।

श्री ५ को सरकारले माथि उल्लेखित १६ संस्थानहरू निजीकरण गर्ने सिलसिलामा ती संस्थानहरूको जायजेथा एवं सम्पत्ति विक्री गर्दा कूल रु.७२ करोड ४६ लाख पुँजी प्राप्त गरेको थियो । यस मध्ये रु.४३ करोड ५० लाख ती संस्थानहरूको दायित्व भुक्तानी गर्ने, कर्मचारीलाई क्षतिपूर्ति दिने तथा खरिदकर्तालाई ऋण उपलब्ध गराउने सिलसिलामा खर्च गरिएको थियो र बाँकी रु. २८ करोड ९६ लाख श्री ५ को सरकारको खातामा जम्मा गरिएको छ ।

१३.५.२. विकल्पहरूको मूल्यांकन

श्री ५ को सरकारले हालसम्म सार्वजनिक संस्थानहरूबाट उन्मुक्ति लिने सिलसिलामा अपनाएका विकल्पहरूको कार्यान्वयनमा निम्न बमोजिम आ-आफ्नै प्रकारको मिश्रित अनुभवहरू रहेको छ ।

(क) शेयर विक्री गर्ने : विगतमा शेयर विक्रीद्वारा संस्थानहरूको निजीकरण गर्दा विक्री गरिएको शेयरको अनुपात एकनास छैन । कुनै संस्थानमा सरकारी स्वामित्व ४१ प्रतिशतमा राखी अन्य ५९ प्रतिशत विक्री गरिएको छ (नेपाल बैंक लि.) भने कुनैमा ७५ प्रतिशतसम्म पनि शेयर विक्री गरिएको छ (शाही नेपाल चलचित्र संस्थान) । त्यस्तै शेयर विक्री कुनै संस्थानको हकमा कर्मचारीहरूलाई विक्री गरिएको छ (कृषि औजार कारखाना) भने कुनै संस्थानको हकमा एकमुष्ट शेयर कुनै निजी व्यापारिक समूह वा प्रतिष्ठानलाई विक्री गरिएको छ । सार्वजनिक संस्थानहरू प्रायः कमजोर अवस्थामा पुगी सकेपछि शेयर विक्रीद्वारा निजीकरण गर्न पुग्दा शेयरहरू खुल्लाबजारमा विक्री गर्न नसकिने भई यसको लागि एकमुष्ट शेयर नै निजी क्षेत्रलाई विक्री गर्नु पर्ने वाध्यता रहेको छ । एकातिर एकमुष्ट शेयर किन्ने निजी क्षेत्र सहज उपलब्ध नहुने र भए पनि त्यस्तो पक्षको उद्यमशीलता र व्यवस्थापकीय क्षमताको विश्वसनियता कम रहेको पाइएको छ । साथै शेयर विक्री गरी सकेको अवस्थामा पनि संस्थानका अन्य सम्पत्ती, दायित्व र व्यवस्थापन उस्तै रहन गई केवल स्वामित्वको प्रकृतिमा मात्र परिवर्तन आएकोले नयाँ स्वामित्व लिने पक्षबाट संस्थानको पुरानो दायित्व निर्वाह गर्न एवं व्यवस्थापन सुदृढिकरण गर्ने दिशामा सकारात्मक प्रयास हुन नसकेको पाइन्छ । शेयर विक्री पश्चात पनि यी मध्ये अधिकांस संस्थानहरूको उत्पादन क्षमता र नाफा/नोक्सानीको स्थितिमा उल्लेखनिय सुधार आएको अबै अनुभव गर्न सकिएको छैन ।

(ख) सम्पत्ती बेचबिखन गर्ने : निजीकरण कार्यक्रमको पहिलो चरणमा तीन संस्थानहरूको निजीकरण सम्पत्ती बेचबिखनको प्रक्रियाद्वारा गरिएको थियो । यस प्रक्रियामा सम्पत्तीको मूल्य निर्धारण जन-आलोचनाको विषय बन्नका साथै सो निर्धारणमा निकै प्रक्रियागत कठिनाई पनि भोग्नु परेको थियो । यद्यपि यी संस्थानहरूको निजीकरण पश्चात उत्पादन क्षमता, उत्पादन विविधिकरण तथा उद्योग स्थानान्तरण गर्ने दिशामा सकारात्मक प्रतिफल प्राप्त भएको थियो । तर यस्तो सकारात्मक स्थिति भने लामो समय कायम रहन सकेन । यी संस्थानहरू मध्येको भृकुटी कागज कारखानाले हाल रुग्ण उद्योगको रूपमा आफूलाई सरकार सामू प्रस्तुत गरी सकेको छ । भविष्यमा यस प्रकारको निजीकरण अपनाउँदा सम्पत्तिको मूल्याङ्कन एवं मूल्य निर्धारणमा बढी पारदर्शिता अपनाई आर्थिक धार्धली हुन सक्ने स्थिति कम गर्नु आवश्यक छ ।

(ग) सम्पत्ती भाडामा दिएर : भक्तपुर इटा कारखाना निजी क्षेत्रलाई २० वर्षको निमित्त भाडा दिएर संचालन गर्न दिए पनि केही वर्षमा सो निजी क्षेत्रले कारखाना संचालन गर्न नसकेको पाइएको छ । भाडामा लिने पक्षको सही छनौट हुन नसक्नुलाई यो निजीकरण प्रक्रियाको दोष मानिएको छ ।

(घ) व्यवस्थापन करारमा दिने : बिराटनगर जुट मिल्स संचालन गर्न निजी क्षेत्रलाई पटक पटक विभिन्न सेवा शुल्क दरमा व्यवस्थापन करारमा दिइए पनि सो संचालन हुन सकिरहेको छैन । यसबाट व्यवस्थापन करारमा लिने पक्षको व्यवस्थापन क्षमता र सो पक्ष छनौट गर्ने श्री ५ को सरकारको प्रक्रिया माथि नै प्रश्न चिन्ह खडा भएको छ । यद्यपि यो प्रक्रिया

आफैमा गलत भन्न सकिने स्थिति भने छैन । करारमा लिने पक्षको छनौट विधिमा आवश्यक सुधार हुनु आवश्यक देखिएको छ ।

(ड) खारेजी गर्ने : हालसम्म श्री ५ को सरकारले दुई संस्थान (सूर्ति विकास कम्पनी र जुट विकास कम्पनी) खारेज गरी सकेको छ भने अन्य चार संस्थानहरू (टिम्बर कर्पोरेशन, हेटौडा कपडा, नेपाल यातायात संस्थान र कृषि आयोजना सेवा केन्द्र) पनि खारेजीको प्रक्रियामा रहेका छन् । संस्थानहरूको खारेजी अन्य निजीकरणको माध्यमको तुलनामा बढी सरल देखिन्छ । यद्यपि खारेजीको क्रममा दायित्व भुक्तानीको लागि पूजाको व्यवस्था गर्न कठिनाई रहेको देखिन्छ । त्यस्तै संस्थागत खारेजी पछि चल अचल सम्पत्तिको मूल्याङ्कन गर्ने, विक्री मूल्य कायम गर्ने र विक्री गर्ने जस्ता कार्य बढी संवेदनशील विषय भएकोले त्यसतर्फ बढी ध्यान दिनु पर्ने अनुभव गरिएको छ ।

१३.६ संस्थान प्रति सरकारको भावी आर्थिक सम्बन्ध :

श्री ५ को सरकारको स्वामित्वमा रहेका सार्वजनिक संस्थानहरूको समग्र कार्य संचालन स्तर र आर्थिक स्थिति सन्तोषजनक रहेको देखिदैन । प्रायस संस्थानहरूले आफ्नो उद्देश्य अनुरूपको लक्ष्य हासिल गर्न सकिरहेका छैनन् । जुन संस्थानले उद्देश्य अनुरूप प्रभावकारी देखिएका छन् त्यस्ता संस्थानको पनि समष्टिगत दक्षताको स्तर अत्यन्तै खस्किएको छ । संस्थानहरूले उद्देश्य अनुरूप आफ्ना प्रभावकारीता र दक्षता प्रदर्शन गर्न नसक्नुमा आन्तरिक र बाह्य कारणहरू रहेका छन् भने श्री ५ को सरकारको नीतिगत सोच सकारात्मक नभएको कारणले पनि आन्तरिक व्यवस्थापनलाई सबल र सक्षम बनाउन सकिएको छैन । संचालक समितिको गठन र मुख्य व्यवस्थापकको नियुक्तिमा पेशाविदता तथा विशेषज्ञता जस्ता आधारभूत पक्षमा यथेष्ट ध्यान पुग्न नगएको कारणले पनि संस्थानमा आन्तरिक व्यवस्थापन दुर्बल हुँदै गएको देखिन्छ । यसै गरी नेपालमा सार्वजनिक संस्थानहरूको स्थापना जुन परिवेश र नीतिगत परिधिभित्र भएको थियो त्यसको सान्दर्भिकता अभै कायम छ भन्न सकिने अवस्था देखिदैन । राज्यले अलम्वन गरेको संरक्षित वातावरणमा प्रायश संस्थानहरू स्थापना भएका र सोही वातावरणमा सन्चालित भएकोमा वर्तमानमा आएर राज्यले अलम्वन गरेको उदार अर्थनीति अन्तर्गतको खुल्ला बजार तथा निजी क्षेत्रको सक्रिय सहभागितालाई प्रोत्साहित गर्ने नीतिगत वातावरणको परिधी भित्र रहेर संचालन हुनुपर्ने वाध्यात्मक अवस्था सिर्जना भएको छ । यो परिवर्तित सन्दर्भलाई आत्मसात गरेर सोही बमोजिम क्षमता अभिवृद्धि गर्न सक्ने अवस्था प्रायस संस्थानहरूको देखिदैन । निजीक्षेत्रको विकास तथा प्रतिस्पर्धात्मक वातावरणलाई बढावा दिन सरकारी हस्तक्षेपलाई उद्योग वाणिज्य क्षेत्रमा कम गर्दै लाने, सरकारी नीति नियम तथा हस्तक्षेपहरू उदारीकरण एवं खुल्ला अर्थतन्त्र अनुकूल बनाउने, सरकारी बजेटको आकार घटाउँदै लाने तथा सरकारी स्वामित्व नियन्त्रण र सन्चालनमा रहेका संस्थानहरूलाई निजी क्षेत्रमा हस्तान्तरण गर्ने जस्ता विषयलाई चालु पन्चवर्षीय योजनाले रणनीतिकै रूपमा स्वीकार गरेकाले पनि सार्वजनिक संस्थानहरूको वर्तमान संरचनाले निरन्तरता पाउन सक्ने अवस्था देखिदैन । साथै केही संस्थानहरूको हकमा स्थापनाको अवस्थामा निर्देशित उद्देश्यहरू अहिलेको परिवर्तित सन्दर्भमा सान्दर्भिक बन्न सक्ने अवस्था पनि छैन । उदाहरणको लागि २०२३ सालमा स्थापित धरेलु शिल्पकला विक्रि भण्डार लि. ले तत्कालिन अवस्थामा निर्धारण गरेको उद्देश्यलाई लिएर अहिलेको अवस्थामा लाभदायी उद्यमको रूपमा सन्चालन हुने सक्ने संभावना देखिदैन ।

१३.७ संस्थान तथा स्वायत्त संस्थाहरूमा वित्तीय अनुशासन

१३.७.१ वित्तीय अनुशासनको अवस्था

सार्वजनिक संस्थानहरूको वित्तीय अनुशासन समग्रमा सन्तोषजनक छैन । यथार्थमा भन्नु पर्दा संस्थानहरूको समष्टिगत कार्य सन्चालको स्तर खस्कंदै जानुको प्रमुख कारणहरू मध्ये कमजोर वित्तीय अनुशासन पनि एक हो । महालेखा परीक्षकको विभाग, अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग जस्ता निकायहरूको प्रतिवेदनलाई हेर्दा वित्तीय अनुशासन कमजोर रहेका उदाहरणहरू प्रशस्त भेटिन्छन् । केही उदाहरणहरू तल उल्लेख गरिएका छन् :

- बैकको नगद मौज्जात भौतिक नगदसंग दुरुस्त रहेको छ भनी यकिन गर्न सकिने अवस्था छैन ।
- कर्मचारी आयकर कट्टी, निक्षेप कर कट्टी, अग्रिम कर कट्टी रकम ऐनले तोकेको समय भित्र सन्चित कोषमा दाखिला गर्ने गरेको छैन ।
- लेखा परीक्षणको प्रारम्भिक प्रतिवेदनमा सन्चालक समितिको प्रतिक्रिया समयमै उपलब्ध नगराउनाले अन्तिम लेखा परीक्षणको प्रतिवेदन समयमै आउन नसकेको ।
- आपूर्ति मन्त्रालयले प्रयोग गरेको नेपाल कोल लिमिटेडको गाडी मर्मत खर्च नेपाल खाद्य संस्थानले व्यहोरेको ।

- खरीद कार्य विश्वस्त एवं प्रतिष्ठित फर्मबाट नभएको, फर्म रजिष्टर नभएको, आयकर दर्ता प्रमाण पत्र नरहेको, विल नम्बर उल्लेख नरहेको र फर्मको यकिन विवरण नरहेको फर्महरूबाट भएको देखिन्छ ।
- दरबन्दी भन्दा बढी कर्मचारीलाई मासिक वा दैनिक ज्यालादारीमा राखी पारिश्रमिक भुक्तानी दिएको छ ।
- सन्चालक समितिका अध्यक्षलाई मासिक १५० का दरले वार्षिक १,८०० लि. मात्र सवारी इन्धन दिने व्यवस्था भएकोमा ४,१९६ लि. सवारी इन्धन उपलब्ध गराइएको ।
- सन्चालन नोकसानिमा रहेको कारखानाले बैंकबाट ऋण लिई कर्मचारीहरूलाई पेशकी उपलब्ध गराएको ।
- सन्चालक समितिको अध्यक्षको आवासका लागि खरीद भएको जिन्सी सामान फिर्ता नभएको ।
- मन्त्री, राज्यमन्त्री, सहायक मन्त्रीका व्यक्तिगत सहायक र मन्त्रालयका पदाधिकारीहरूले प्रयोग गरेको विभिन्न सवारी साधनमा डिजेल, पेट्रोल, मोबिल, ब्रेक आयल, गिज, मट्टितेल र मर्मत खर्च संस्थानलाई व्यहोर्न लगाएको ।
- सन्चालक समितिले आफ्नो सुविधा आफै वृद्धि गरी दैनिक भत्ता वृद्धि गरेको ।
- टेण्डर प्रक्रियाबाट एकै पटक खरीद हुनेमा सो विपरित एउटै कामलाई टुक्रा टुक्रा गरी पटक पटक कोटेशनबाट खरीद गर्ने गरेको ।
- संस्थानहरूको अन्तिम लेखा परिक्षण समयमा सम्पन्न हुने गरेको छैन, उदाहरणको लागि राष्ट्रिय बीमा संस्थानको आ.व. २०४९/५० पछिका वर्षहरूको अन्तिम लेखा परीक्षण भएको छैन भने नेपाल आयल निगम र हिमाल सिमेन्ट कम्पनी जस्ता संस्थानहरूको अन्तिम लेखा परीक्षण आ.व. २०५१/५२ सम्मको मात्र भएको छ ।

१३.७.२ वित्तीय अनुशासन कमजोर हुनाका कारण :

वित्तीय अनुशासन कमजोर हुनुमा संस्थान तथा स्वायत्त संस्थाहरू भित्रको आन्तरिक व्यवस्थापन मात्र दोषी छैन । नीतिगत त्रुटीका कुराले पनि वित्तीय अनुशासनलाई कमजोर बनाउन बल पुऱ्याएको अवस्था पनि देखिएका छन् । वस्तुगत आधारमा भन्नु पर्दा वित्तीय अनुशासन कमजोर गराउनुमा निम्न लिखित कारणहरू रहेको देखिन्छ :

- कुनै पनि स्वायत्त संस्थाको, खासगरी कम्पनी ऐन अन्तर्गत स्थापना भएका, सन्चालक समिति सर्वोपरी अधिकार सम्पन्न निकाय हो । संस्थानको व्यवस्थापन यस समिति प्रति पूर्ण रुपमा जवाफदेही हुन्छ भने संस्थानको समग्र व्यवस्थापनलाई संस्थागत हितमा नीतिगत निर्देशनको माध्यमबाट परिचालन गर्ने गराउने कर्तव्य पनि सन्चालक समितिको हुन्छ । तर संचालक समितिका पदाधिकारीहरूको नियुक्ति विना कुनै आधार गरिने र एक वर्ष भित्रमा पाँच पटकसम्म पनि सन्चालक समिति पुनर्गठन हुने गरेको तथा तीन पटकसम्म कार्यकारी प्रमुख परिवर्तन भएको उदाहरणहरू पनि भेटिएका छन् । यसले गर्दा पनि आन्तरिक व्यवस्थापन भित्र वित्तीय अनुशासन कायम गराउन सहयोग गरेको छैन ।
- संस्थान तथा स्वायत्त संस्थाको आन्तरिक साधन र स्रोत माथि राजनैतिक हस्तक्षेप गरेर निजी स्वार्थमा प्रयोग गर्ने प्रवृत्ति क्रमशः हावी हुँदै गएको छ ।
- खास गरी मन्त्रालयस्तरबाट हुने गरेका कतिपय निर्णयहरूले स्वायत्त संस्थालाई एउटा स्वायत्त निकायको रुपमा काम गर्न बाधा पुऱ्याएको पाइन्छ ।
- संस्थान तथा स्वायत्त संस्थामा आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली प्रभावकारी छैन ।

१३.८ सुभाबहरू

१३.८.१ सरकारी उपस्थिति आवश्यक नरहेका संस्थानको निजीकरण गर्ने :

नेपालमा सार्वजनिक संस्थानहरूले आ-आफ्नो क्षेत्रमा निश्चय नै केही योगदान गर्दै आएका भए पनि देशमा अवलम्बन गरिएका आर्थिक उदारीकरण र खुल्ला बजार अर्थतन्त्रको नीति अनुरूप केही क्षेत्रहरूमा केही संस्थानहरूको औचित्य क्रमशः

समाप्त हुँदै गएको पाइन्छ । तर राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको शहरी अर्थतन्त्र र ग्रामीण अर्थतन्त्र जस्ता दुई पक्षहरू मध्ये शहरी अर्थतन्त्र धेरै मात्रामा खुल्ला बजारमुखी भए पनि ग्रामीण अर्थतन्त्र तत्कालै बजारमुखी हुन नसक्ने र शहरी र ग्रामीण दुवै अर्थतन्त्रलाई प्रत्यक्ष असर पुऱ्याउने क्षेत्रहरूमा निजीक्षेत्र पनि विकास भई नसकेको परिप्रेक्षमा केही क्षेत्रहरूमा भने सरकारी उपस्थिति आवश्यक देखिन्छ । तसर्थ सामाजिक न्यायको दृष्टिकोणले आर्थिक सेवा पुऱ्याउनु पर्ने क्षेत्रहरूमा रहेका संस्थान बाहेक अरु सबैलाई चरणबद्ध रूपमा निजीकरण गरिनु आवश्यक छ ।

१३.८.२ निजीकरणको उपयुक्त तरिका

सरकारी उपस्थिति आवश्यक नरहेका संस्थानहरूको स्वामित्व निजी क्षेत्रलाई हस्तान्तरण गर्दा विगतका अनुभवको आधारमा पारदर्शी र प्रतिस्पर्धी तरीकाबाट शेयर विक्री गरी वा सम्पत्ति बेच विखन गरी गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

१३.८.३ निजीकरण ऐनमा सुधारको आवश्यकता

निजीकरण ऐन २०४९ मा संस्थान निजीकरणको लागि गरिएका व्यवस्थाहरू आफैमा अनावश्यक र अपर्याप्त भने केही पाइँदैन । ऐनले निजीकरणको उद्देश्य, प्रक्रिया तथा निर्णय वा सिफारिश गर्ने समितिको गठन एवं कार्यविधि सबै स्पष्ट नै गरेको देखिन्छ । निजीकरण कार्यक्रमलाई बढी प्रभावकारी बनाउन ऐनको परिधिभित्रै रहेर निम्न व्यवस्थाहरू भने गर्न आवश्यक देखिन्छ ।

- (क) निजीकरण नियमावली तर्जुमा गरी निजीकरण प्रक्रिया एवं कार्यविधिलाई बढी स्पष्ट र विस्तृत रूपमा व्याख्या गर्ने । स-सानो विषयमा निजीकरण समितिको बैठक बस्नु पर्ने अवस्था कम गर्ने ।
- (ख) निजीकरण समितिलाई विषयगत रूपमा विशेषज्ञ सेवा पुऱ्याउन उपयुक्त प्रकारका उप- समितिहरू गठन गरी काम गराउने र निजीकरण समितिको प्रक्रियागत कार्यको बोझ घटाउने ।
- (ग) निजीकरण समितिमा विज्ञहरू आमन्त्रित गर्ने व्यवस्थालाई संस्थागत गर्दै बढीमा दुई जना विशेषज्ञहरूलाई एक निश्चित समयवधिको लागि आमन्त्रित सदस्यहरूको रूपमा तोक्ने व्यवस्था गर्ने ।

१३.८.४ संस्थान तथा स्वायत्त संस्था प्रतिको भावी सम्बन्ध

बजार सयन्त्रले प्रदान गर्न नसक्ने सेवा र सुविधाको लागि सरकारको भूमिका पन्छाउन सकिने अवस्था छैन । यही आधारमा सार्वजनिक संस्थानहरू सबैलाई सून्यमा पुऱ्याउन सकिने अवस्था एकातिर छैन भने अर्कोतिर सरकारको आधारभूत जिम्मेवारी बाहिरको कार्यक्षेत्रमा रहेका संस्थानहरूलाई बोझको रूपमा स्वीकार गरी बस्नु पनि श्री ५ को सरकारलाई कुनै पनि कोणबाट औचित्यपूर्ण देखिँदैन । यिनै विषयलाई दृष्टिगत गरी सार्वजनिक संस्थान र स्वायत्त संस्थाप्रति श्री ५ को सरकारको भावी नीति निर्देशित हुनु उचित देखिन्छ ।

राष्ट्रिय तथा सामाजिक दायित्व निर्वाह गर्नुपर्ने कार्यक्षेत्रमा रहेका संस्थानहरूको हकमा त्यस किसिमको दायित्वको मात्रालाई पहिल्याई संस्थानलाई त्यही कार्यक्षेत्रमा मात्र सीमित राखी श्री ५ को सरकारले देहाय बमोजिम गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

- (क) संस्थानद्वारा दायित्व निर्वाह गर्ने प्रयोजनको लागि गरिने कामको प्रकृति र मात्राको आधारमा लागत हिस्सा (cost sharing) सहने वा अनुदान (grant) दिने वा राहत (subsidy) दिने । श्री ५ को सरकारबाट यसरी सहयोग पुऱ्याउँदा कार्यक्रममा आधारित (programme approach) हुने । उदाहरणको लागि राष्ट्रिय संस्कृतिको जर्गेना र सम्बर्द्धन गर्ने उद्देश्य रहेको साँस्कृतिक संस्थानले यस प्रयोजनको लागि गरिने वार्षिक कार्यक्रमहरू के के हुन सक्छन् ? तिन को लागि श्री ५ को सरकारबाट पुऱ्याउनु पर्ने सहयोग के के हुन सक्छ ? यसै गरी खाद्य संस्थानको हकमा कुन कति जिल्लाहरूमा के कति परिमाणमा खाद्यान्न ढुवानी गर्नु पर्छ सो को आधारमा अनुदान रकम उपलब्ध गराउने ।
- (ख) संचालक सदस्य नियुक्त गर्दा सम्बन्धित मन्त्रालय वा अन्तर्गतबाट वा गैर निजामती व्यक्तिलाई नियुक्त गर्ने हालको प्रचलनलाई हटाई श्री ५ को सरकारको केन्द्रीय स्तरका कुनै पनि कार्यालयहरूमा (मन्त्रालय, विभाग, सचिवालय आदी) कार्यरत कम्तिमा राजपत्रांकित द्वितीय श्रेणीको अधिकृत मध्येबाट मात्र नियुक्त गर्न सकिने व्यवस्था गर्ने ।

- (ग) सन्चालक समितिको सदस्य चयन गर्दा व्यवस्थापन विषयमा उच्च शिक्षा हासिल गरेको वा सार्वजनिक संस्थानको व्यवस्थापन सम्बन्धी अध्ययन वा अनुभव प्राप्त गरेको कर्मचारीलाई प्राथमिकता दिने ।
- (घ) प्रत्येक संचालकको कार्यअवधि सामान्यतया कम्तीमा २ वर्षको गराउने ।
- (ङ०) सन्चालक समितिको अध्यक्षको नियुक्ति श्री ५ को सरकारको केन्द्रीय स्तरका कार्यालयहरूमा कार्यरत कम्तीमा राजपत्रांकित प्रथम श्रेणीको कर्मचारीहरूमध्येबाट व्यवस्थापकीय ज्ञान वा अनुभव भएको वा संस्थानको कार्य प्रकृतिको आधारमा मिल्दो प्राविधिक विषयमा विशेषज्ञता हासिल गरेको कर्मचारीलाई नियुक्त गर्ने । अध्यक्षको कार्यावधि सामान्यतया: दुई वर्षको गर्ने ।
- (च) कुनै पनि संस्थान तथा स्वायत्त संस्थाको कार्यकारी प्रमुखको नियुक्ति गर्न योग्य व्यक्तिहरूको सूची तैयार गरी सो सूचीमा उल्लिखित व्यक्तिहरूमध्येबाट गर्ने व्यवस्था गर्ने । यो सूचीलाई प्रत्येक वर्ष अद्यावधिक गर्ने ।
- (छ) कार्यकारी प्रमुखमा योग्य व्यक्तिहरूको सूची तयारीको लागि न्यूनतम योग्यता पुगेका सर्वसाधारण नेपाली नागरिक र श्री ५ को सरकारको कुनै पनि निकायमा कार्यरत कर्मचारीहरूबाट आवेदन माग गर्ने । आवेदकको न्यूनतम योग्यता देहाय बमोजिम गर्ने :
- व्यवस्थापन वा सोसंग सम्बन्धित विषयमा कम्तीमा स्नातकोत्तर उपाधी हासिल गरी कुनै पनि पब्लिक लिमिटेड कम्पनीमा वा सार्वजनिक संस्थानमा कार्यकारी प्रमुखभन्दा कम्तीमा एक तह मुनिको पदमा ५ वर्ष अनुभव भएको वा श्री ५ को सरकारको कम्तीमा राजपत्रांकित द्वितीय श्रेणीको पदमा ५ वर्ष अनुभव भएको
वा
कुनै पनि विषयमा स्नातकोत्तर उपाधी पश्चात कम्तीमा १० वर्ष सामाजिक विज्ञानको क्षेत्रमा अध्ययन, अनुसन्धान तथा परामर्श सेवा गरेको
वा
कुनै पनि विषयमा स्नातकोत्तर उपाधी हासिल गरी कुनै पनि पब्लिक लिमिटेड कम्पनी वा सार्वजनिक संस्थानको कार्यकारी प्रमुखमा दुई वर्षको अनुभव भएको
वा
कुनै पनि विषयमा स्नातकोत्तर उपाधी प्राप्त गरी श्री ५ को सरकारको राजपत्रांकित प्रथम श्रेणीको पदमा बहाल रहेको ।
- (ज) कार्यकारी प्रमुखको लागि प्राप्त आवेदनहरू छानविन गरी उपयुक्त उम्मेदवारहरूको सूची तैयार गर्ने । छानविन गरी सूची तैयार गर्ने काम निम्न लिखित समितिले गर्ने व्यवस्था गराउने :
- लोकसेवा आयोगको सदस्य
  - सचिव, मन्त्रिपरिषद् सचिवालय
  - डीन, व्यवस्थापन संकाय (कुनै एक विश्वविद्यालयको)
  - श्री ५ को सरकारलाई सबैभन्दा बढी आयकर बुझाउने व्यवसायीक संगठनको कार्यकारी प्रमुख ।
- (झ) कार्यकारी प्रमुखको नियुक्तिको लागि प्रत्येक एक पदको निमित्त तीन जना उम्मेदवारको नाम सूची मध्येबाट सिफारिश गर्ने काम निम्न लिखित तीन सदसीय समितिले गर्ने :
- लोक सेवा आयोगको सदस्य
  - सचिव, अर्थ मन्त्रालय
  - सचिव, सामान्य प्रशासन मन्त्रालय (वा यस मन्त्रालयको काम गर्ने निकाय)
- (ञ) सिफारिश भई आएका उम्मेदवारहरू मध्येबाट श्री ५ को सरकार (मं. प.) ले उपयुक्त ठानेको उम्मेदवारलाई कार्यकारी प्रमुखको पदमा एक पटकमा कम्ती तीन वर्षको लागि करारमा नियुक्ति गर्ने ।
- (ट) कार्यकारी प्रमुखको छनौट तथा नियुक्ति सम्बन्धमा सचिवालयको काम मन्त्रिपरिषद् सचिवालयले गर्ने व्यवस्था गर्ने । यसरी नियुक्त व्यक्ति संचालक समिति प्रति जवाफदेही हुनु पर्ने गर्ने ।

- (ठ) संस्थानको कार्य संचालन स्तरमा पूर्णतया स्वतन्त्रता दिने । संस्थानको समग्र कार्य सन्चालनको अन्तिम नतिजा प्रति संस्थानको सन्चालक समिति र कार्यकारी प्रमुखलाई जवाफदेही बनाउने । श्री ५ को सरकारले लगानीकर्ताको रुपमा आफूलाई सीमित गरेर सन्चालक समिति र कार्यकारी प्रमुख मार्फत मात्र आफ्नो लक्ष्य पूरा गर्न कटिबद्ध रहनु पर्दछ । लगानीकर्ताको रुपमा स्थापित गर्न संस्थानहरु सबैलाई एउटै मन्त्रालयको स्वामित्वमा राख्ने र थप लगानी गर्नु पर्दा सोही मन्त्रालयको नाममा लगानी गर्ने । यस्तो मन्त्रालयले अनुगमन गर्ने, नीतिगत निर्देशन दिने, क्षेत्रगत समन्वय गर्ने र निजीकरणको कार्य समेत गर्नु पर्दछ ।
- (ड) श्री ५ को सरकारको संस्थान प्रतिको भूमिकालाई नीतिगत मामलामा सीमित राख्ने । अत्यन्तै प्रभावकारी अनुगमनकर्ता तथा सहजकर्ताको रुपमा श्री ५ को सरकारले आफ्नो उपस्थिती देखाउने ।
- (ढ) श्री ५ को सरकारले सार्वजनिक संस्थानहरुमा ऋण प्रवाह गर्नु पर्दा विशेषतः निम्न लिखित नीतिगत परिधि भित्र रहेर मात्र प्रवाह गर्नु उचित हुन्छ :
- संस्थानहरुलाई आवश्यक पर्ने ऋण सम्बन्धी विषयमा श्री ५ को सरकारले आफ्नो संलग्नता निरुत्साहित गर्ने ।
  - व्यवसायिक संभाव्यताको आधारमा उपयुक्त देखिएको आयोजनालाई मात्र ऋणको लागि योग्य प्रस्ताव मान्न सकिने परिपाटी बसाल्ने ।
  - संस्थानले प्रथमतः ऋण पत्र वा अन्य माध्यमद्वारा आन्तरिक वित्त बजारबाट पूँजी संकलन गर्ने प्रयास गर्नु पर्ने ।
  - ऋण प्रवाहको लागि तोकिए शर्तहरु सम्बन्धित संस्थानको ऋण व्यवस्थापन क्षमता अनुकूल बनाउने ।
  - साँवा व्याजको भुक्तानी र ऋणको उपयोगको विषयमा निश्चित मापदण्डको आधारमा श्री ५ को सरकारले नियमित रुपले अनुगमन गर्ने ।
- (ण) स्वायत्त संस्थाको रुपमा रहेका समिति, बोर्ड, परिषद, प्रतिष्ठान आदिको कार्य सम्बन्धित मन्त्रालयको कार्यसंग दोहोरो परेको देखिएको छ । त्यसैले कार्यात्मक दोहोरोपना हटाउन प्रत्येक मन्त्रालयले आफ्नो मातहतका स्वायत्त निकायहरुको कार्य र आफू र आफ्नो मातहतका निकायहरुले गर्ने कार्य बीच तुलनात्मक अध्ययन गर्ने । यसरी अध्ययन गरेपछि देखिएको दोहोरो कार्यक्षेत्र हटाई एउटा निकायबाट मात्र त्यस्ता कार्य गराउने व्यवस्था गर्ने । यस्तो अध्ययन गर्दा परिच्छेद ८ मा उल्लेख गरे बमोजिम संगठन सुधारको निमित्त सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले संगठन एवं व्यवस्थापन अध्ययन गर्दा ध्यान दिने ।
- (त) सार्वजनिक संस्थान एवं स्वायत्त निकायहरुले गर्ने कार्यक्रम खर्च बाहेकको आर्थिक दायित्व सम्बन्धी निर्णयहरुको भार समेत श्री ५ को सरकारले वहन गर्नु परेको छ । यस्ता निकायहरुमा संलग्न पदाधिकारीहरु र कर्मचारीहरुले लिने सुविधा सम्बन्धमा श्री ५ को सरकारले मापदण्ड बनाइ स्वायत्त निकायलाई यस्ता निर्णय गर्न नदिने व्यवस्था गर्ने ।
- (थ) सुकुम्वासी समस्या समाधान आयोग खारेज गर्ने । यसले गर्ने कार्य भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालयले नियमित कार्य सम्पादन गर्न खडा गरेका कार्यालयहरुबाट नै गराउने व्यवस्था गर्ने । यस्ता तदर्थ आयोगहरुबाट गरिने लक्षित कार्यहरु सरकारको विद्यमान संगठनिक संरचनाबाटै गरिने व्यवस्था गर्ने ।
- (द) नगर विकास समितिहरु खारेज गरी सम्बन्धित नगरपालिका र गाउँ विकास समितिलाई नै त्यस्तो अधिकार दिने ।
- (ध) भविष्यमा दायित्व सिर्जना हुने कामका लागि संस्थानहरुले बेलैमा कोष व्यवस्था नगर्दा श्री ५ को सरकारले खारेजीमा परेका संस्थानहरुको उपदान लगायतका अन्य दायित्वहरु व्यहोर्नु परेकोले आईन्दा सबै संस्थानहरुलाई अनिवार्य रुपमा प्रत्येक वर्ष उपदान/निवृत्तिभरण कोषमा रकम जम्मा गरी त्यसको लगानी र हिसाब अलग्गै राख्ने व्यवस्था गर्न लगाउनु पर्छ । निवृत्तिभरणको व्यवस्था भएका संस्थानमा सेवा निवृत्त कर्मचारीलाई निजामती कर्मचारीले पाउने निवृत्तिभरणको हदसम्म मात्र दिने व्यवस्था मिलाउने ।
- (न) विकास समिति ऐन अन्तर्गत स्थापित समितिहरुको प्रभावकारिता नदेखिएको हुँदा सो ऐनकै पुनरावलोकन हुनु आवश्यक देखिएको छ ।

अनुसूचि १३.१
संस्थानहरूको क्षेत्रगत नामावली

क्र. सं.	संस्थानको नाम (उद्योग क्षेत्र)	स्थापनाको कानूनी आधार	क्र.सं.	संस्थानको नाम	स्थापनाको कानूनी आधार
१	कृषि चुन उद्योग	कम्पनी ऐन			
२	विरगंज किची कारखाना	कम्पनी ऐन			
३	दूध विकास संस्थान	संस्थान ऐन			
४	जडिबुटी उत्पादन तथा प्र. कं. लि.	कम्पनी ऐन			
५	हेटौंडा सिमेन्ट उद्योग	कम्पनी ऐन			
६	हेटौंडा कपडा उद्योग लि.	कम्पनी ऐन			
७	जनकपुर चुरोट कारखाना	कम्पनी ऐन			
८	लुम्बिनी चिनी कारखाना	कम्पनी ऐन			
९	नेपाल रोजिन एण्ड टर्पेन्टाइन लि.	कम्पनी ऐन			
१०	शाही औषधि लि.	कम्पनी ऐन			
११	उदयपुर सिमेन्ट उद्योग	कम्पनी ऐन			
१२	नेपाल ओरिण्ड म्याग्नेसाइट प्रा.लि.	कम्पनी ऐन			
१३	हिमाल सिमेन्ट कम्पनी	कम्पनी ऐन			
व्यापारिक क्षेत्र					
१४	कृषि सामग्री संस्थान	संस्थान ऐन			
१५	घरेलु शिल्पकला बिक्रि भण्डार लि.	कम्पनी ऐन			
१६	नेशनल ट्रेडिङ्ग लि.	कम्पनी ऐन			
१७	नेपाल खाद्य संस्थान	संस्थान ऐन			
१८	नेपाल आयल निगम	कम्पनी ऐन			
१९	द टिम्बर कर्पोरेशन अफ नेपाल	कम्पनी ऐन			
सेवा क्षेत्र					
२०	नेशनल कन्सट्रक्सन कम्पनी लि.	कम्पनी ऐन			
२१	नेपाल पारवहन तथा गोदाम व्यवस्था लि.	कम्पनी ऐन			
२२	नेपाल यातायात संस्थान	संस्थान ऐन			
२३	नेपाल इन्जिनियरिङ्ग कन्सल्टेन्सी सेवा केन्द्र	कम्पनी ऐन			
२४	शाही नेपाल वायु सेवा निगम	आफ्नै विशेष ऐन			
२५	कृषि आयोजना सेवा केन्द्र	कम्पनी ऐन			
२६	राष्ट्रिय उत्पादकत्व तथा आर्थिक विकास केन्द्र लि.	कम्पनी ऐन			
२७	औद्योगिक क्षेत्र व्यवस्थापन लि.	कम्पनी ऐन			
सामाजिक क्षेत्र					
२८	सांस्कृतिक संस्थान	सं. संस्थान ऐन			
२९	गोरखा पत्र संस्थान	संस्थान ऐन			
३०	जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र लि.	कम्पनी ऐन			
३१	नेपाल टेलिभिजन	सं. संस्थान ऐन			
३२	ग्रामीण आवास कं.लि.	कम्पनी ऐन			
जनोपयोगी क्षेत्र					
३३	नेपाल खाने पानी संस्थान	संस्थान ऐन			
३४	नेपाल विद्युत प्राधिकरण	आफ्नै विशेष ऐन			
३५	नेपाल दूरसंचार संस्थान	सं. संस्थान ऐन			
वित्तीय क्षेत्र					
३६	कृषि विकास बैंक	आफ्नै विशेष ऐन			
३७	राष्ट्रिय विमा संस्थान	आफ्नै विशेष ऐन			
३८	नेपाल औद्योगिक विकास निगम	आफ्नै विशेष ऐन			
३९	राष्ट्रिय बाणिज्य बैंक	वा. बैंक ऐन			
४०	निक्षेप विमा तथा कर्जा सुरक्षण निगम	कम्पनी ऐन			
४१	नेपाल आवास विकास वित्त कम्पनी	कम्पनी ऐन			
४२	नेपाल स्टक एक्सचेन्ज लि.	कम्पनी ऐन			
४३	नागरिक लगानी कोष	आफ्नै विशेष ऐन			

अनुसूची १३.२
बर्गीकृत संस्थानहरूको नाफा/नोक्सानको स्थिति

क्र.सं.	सार्वजनिक संस्थानहरू	खुद नाफा/(नोक्सान)		
		२०५३/५४	२०५४/५५	२०५५/५६
"क" वर्गमा	परेका संस्थानहरू (निरन्तर नाफामा)			
१	नेपाल दूर संचार संस्थान	१७,३१७.००	१९,२८४.००	१८,५०७.००
२	कृषि विकास बैंक	२३०.००	३०६.००	९९७.००
३	निक्षेप विमा तथा कर्जा सुरक्षण निगम	१५०.००	९५.००	९२.००
४	राष्ट्रिय विमा संस्थान	४,०७१.००	५,१२४.००	५,०५८.००
५	नेपाल आवास विकास वित्त कं.	७३.५२	५२.००	६५.००
६	नागरिक लगानी कोष	२७.०४	१९.००	४३.००
७	जनक शिक्षा सामाग्री केन्द्र लि.	१.९८	६.००	३.००
८	राष्ट्रिय बाणिज्य बैंक	३,५८१.००	७६६.००	४०९.००
९	नेपाल विद्युत प्राधिकरण	८,५३७.००	२,०२५.००	५,८९८.६०
१०	राष्ट्रिय उत्पादकत्व तथा आर्थिक विकास केन्द्र लि.	४४.०८	३४.०३	६७.९२
११	हेटौंडा सिमेन्ट उद्योग	११८.६५	२.००	१७४.००
१२	नेपाल पारवहन तथा गोदाम व्यवस्था कं.लि.	१३३.००	२५.०३	११२.६२
१३	शाही औषधि लि.	१२.००	१३.००	३०.००
१४	नेशनल ट्रेडिङ लि.	२८२.००	२९२.००	१३२.००
१५	नेपाल इन्जिनियरिङ कन्सल्टेन्सी सेवा केन्द्र लि.	६३.००	४५.००	१८.००
"ख" वर्गमा	परेका संस्थानहरू (कठिले नाफा/कठिले नोक्सानमा)			
१६	नेपाल खाद्य संस्थान	-	(११८.१७)	४२३.००
१७	ग्रामिण आवास कम्पनी लि.	३१९.००	५१०.००	(१४.५२)
१८	सांस्कृतिक संस्थान	२.१७	(२२.००)	(१३.००)
१९	नेपाल खानेपानी संस्थान	३८७.००	२४०.४५	(४३७.००)
२०	कृषि आयोजना सेवा केन्द्र	८.५३	२३.००	लभ
२१	नेपाल स्टक एक्सचेन्ज लि.	(२०.८८)	(४४.००)	५१.००
२२	द टिम्बर कर्पोरेशन अफ नेपाल लि.	(१५०.८०)	(३२.००)	५६.००
२३	नेपाल आयल निगम	(५,१९९.००)	(८,१६२.००)	१,६२५.००
२४	शाही नेपाल वायु सेवा निगम	(१,२११.००)	९१.००	(५,४९.००)
२५	नेपाल औद्योगिक विकास निगम	३६४.८२	(४८०.००)	(७०७.००)
२६	औद्योगिक क्षेत्र व्यवस्थापन लि.	२.००	६८.००	(२३.६७)
२७	गोरखा पत्र संस्थान	१५७.००	२०.००	(५८.००)
२८	नेशनल कन्स्ट्रक्सन कम्पनी लि.	४८.००	(२४.००)	५१.००
"ग" वर्गमा	परेका संस्थानहरू (निरन्तर नोक्सानमा)			
२९	जनकपुर चुरोट कारखाना	(७३.००)	(३३७.०७)	(२८.३९)
३०	लुम्बिनी चिनी कारखाना	(२५.१३)	(७५.००)	(५४२.००)
३१	दूध विकास संस्थान	(३१८.२२)	(२.००)	(१४०.००)
३२	नेपाल टेलिभिजन	(१३४.००)	(२५८.००)	(३२१.००)
३३	जडिबुटीउत्पादन तथा प्रशोधन कं.लि.	(३६.१३)	(९२.६५)	(८९.८५)
३४	नेपाल रोजन एण्ड टर्पेन्टाइन लि.	(३८.००)	(२४.९५)	(२०५.८३)
३५	नेपाल ओरिण्ड म्याग्नेसाइट प्रा.लि.	(९४९.००)	(८५२.००)	(४५४.००)
३६	घरेलु शिल्पकला विक्री भण्डार लि.	(८१.००)	(८२.००)	(१२३.००)
३७	कृषि चुन उद्योग लि.	(४.००)	(३०.००)	(४३.९९)
३८	नेपाल यातायात संस्थान	(२४८.८२)	(३७२.७९)	(३२४.२४)
३९	कृषि सामाग्री संस्थान	(२,२६७.००)	(७०७.०४)	(२,६५८.३४)
४०	हेटौंडा कपडा उद्योग लि.	(३६१.००)	(७०१.००)	(९६०.००)
४१	विरगं चिनी कारखाना	(८७.४८)	(३९८.००)	(६२३.९३)
४२	उदयपुर सिमेन्ट उद्योग लि.	(१,८३४.००)	(३,०४४.००)	(४,०८४.००)
४३	हिमाल सिमेन्ट कम्पनी लि.	(४०८.००)	(४४४.००)	(६९५.००)

- क) लगातार नाफा गर्ने १५
 ख) निरन्तर नाफामा वा नोक्सानीमा नगएका १३
 ग) लगातार नोक्सान हुने १५

अनुसूची १३.३
श्री ५ को सरकार र सार्वजनिक संस्थान बीच पूंजीको प्रवाह

(दशलाखमा)

विवरण	०४७/४८	०४८/४९	०४९/५०	०५०/५१	०५१/५२	०५२/५३	०५३/५४	०५४/५५	०५५/५६	०५६/५७+
क) श्री ५ को सरकारबाट संस्थानलाई	३४४८.६	४७८७.७	३५९५.१	२१००.७	२७८०.०	६२९८.०	७०६५.१	७५६२.७	६२१३.७	६२३२.५
सेयर पूंजी	१७८.५	२२५.५	७०१.१	२५३.१	८५८.७	१५५३.०	८६८.२	१८३९.०	१४२०.०	१४५०.०
ऋण	२५०२.९	४०२०.०	२१०२.८	१६५५.२	१२७२.४	३८२२.०	५३०३.३	४६५८.८	४०९०.०	४१५०.०
संचालन/यातायात अनुदान	४३.२	१७०.०	-	-	५७१.४	७२६.०	७१३.६	९८८.०	६९८.७	५७७.५
पूँजी अनुदान	७२४.०	३७२.२	७९१.२	१९२.४	७७.५	१९७.०	१८०.०	७६.९	५.०	५५.०
ख) संस्थानबाट श्री ५ को सरकारलाई	२२३३.३	२१४८.३	४०६८.४	५००२.३	३९६६.७	५३३०.४	४५८५.५	४९१३.३	६८३०.०	७०३०.०
अप्रत्यक्ष कर	१५२७.०	११३०.४	१४३०.६	१८७०.०	-	-	-	-	-	-
आय कर	२१८.५	१८२.८	४५७.७	५५५.९	८६०.२	११४४.५	१२३१.०	१३१७.८	११५०.०	१२७०.०
लाभांस	२१.०	२०.५	७५५.५	७६६.०	१०६३.०	१३५७.९	११३४.२	११९४.५	१७८०.०	१८००.०
व्याज	२०५.६	५३१.७	६८९.०	१२०४.६	८४३.१	१७३४.०	१३५७.५	११५३.०	१६६०.०	१७००.०
सावा	२६१.२	२८२.९	७३५.६	६०५.८	१२००.४	१०९४.०	८६२.८	१२४८.०	२२४०.०	२२६०.०
ग) श्री ५ को सरकारबाट संस्थानमा नगद प्रवाह	१२०६.७	२६३९.४	-४७३.३	-२९०१.६	-११८६.७	९६७.६	२४७९.६	२६४९.४	-६१६.३	-७९७.५

+ अनुमानित

स्रोत: महालेखा नियन्त्रकको कार्यालय / आर्थिक सर्वेक्षण २०५६।५७, अर्थ मन्त्रालय, काठमाण्डौ ।

परिच्छेद-१४ विविध

१४.१ सार्वजनिक खर्चलाई प्रभावकारी तुल्याउन र प्रशासनिक खर्च व्यवस्थित गर्न यस अधिका परिच्छेदमा नपरेका विविध विषयहरूमा आयोगका सुझाव तल उल्लेख गरिएको छ ।

१४.१.१ **अनुदान रकम फ्रिज गर्ने** : हाल श्री ५ को सरकारले स्थानीय निकायहरू, विभिन्न संघ, संस्था, संस्थान, विकास समितिहरू, प्राधिकरणहरू र अन्य सरकारी दायित्व भित्रका निकायहरूलाई वार्षिक विनियोजनबाट एकमुष्ट रकम अनुदान दिने गरेको छ । यसरी दिइएको अनुदान रकमको खर्च वा उपयोगलाई अनुगमन गर्ने पद्धति क्रियाशील देखिदैन । अर्कोतिर यसरी दिइने अनुदान रकम सरकारी रकम सरह आर्थिक वर्षको अन्तमा फ्रिज हुदैन । हाल श्री ५ को सरकारले जेष्ठ महिनामा बजेट संसदमा पेश गरी चालु आर्थिक वर्ष भित्र नै पछिल्लो आर्थिक वर्षको बजेट स्वीकृत गर्ने पद्धति अवलम्बन गरी सकेको छ । यसरी आर्थिक वर्षको शुरु मै बजेट प्राप्त गर्ने व्यवस्था भएपछि वार्षिक कार्यक्रमहरू समयमै सम्पन्न गर्न समय पर्याप्त हुने हुँदा खर्चको प्रक्रियामा पनि समयको सीमा तोकी समय भित्रै खर्च नहुने रकम फ्रिज हुने व्यवस्था गर्नु आवश्यक देखिएको छ । यस्तो व्यवस्था अवलम्बन गरेमा अनुदान प्राप्त गर्ने निकायहरूलाई रकम निकासी दिँदा खर्चको आधारमा मात्र निकासी दिने व्यवस्था गरी अनावश्यक रकम खातामा राख्ने प्रवृत्तिलाई दुरुत्साहन गर्न सकिन्छ । यसबाट निष्क्रिय रहने पूँजीको लागि पनि सरकारले ऋण लिनु पर्ने अवस्थामा कमी आउन सक्दछ । अतः यस सम्बन्धमा देहायको सुझाव कार्यान्वयन गर्नु पर्ने देखिएको छ :-

- (क) श्री ५ को सरकारले विभिन्न निकायहरूलाई दिने अनुदान रकम पनि आर्थिक वर्षको अन्तमा खर्च नभै बाँकी रहेमा फ्रिज गर्ने व्यवस्था लागू गर्ने ।
- (ख) वार्षिक प्रगति र उपलब्धि आधारमा अनुदान रकम दिने व्यवस्था गर्ने । दामाशाहीले अनुदान वितरण नगरी कार्य सम्पादन र राष्ट्रिय आवश्यकता तथा प्राथमिकताको आधारमा अनुदान विनियोजन गर्ने व्यवस्था लागू गर्ने ।
- (ग) वित्तीय अनुशासन कायम राखी स्रोत साधनको सदुपयोग गर्नको लागि लेखा परीक्षण स्थिति तथा वेरुजूको अवस्थालाई दृष्टिगत गरी बजेट विनियोजन गर्ने व्यवस्था लागू गर्ने ।

१४.१.२ **दरबन्दी सृजना, पदपूर्ति सम्बन्धमा** : श्री ५ को सरकारको प्रशासनयन्त्र बोझिलो हुन गएको छ । यसको लागि सरकारी संगठनहरूबाट जनतालाई पुऱ्याउने सेवामा प्रतिकूल असर नपर्ने गरी प्रशासन यन्त्रलाई ठिक्क आकारमा राख्ने सिलसिलामा बजेट वक्तव्य २०५७ मार्फत श्री ५ को सरकारले नयाँ दरबन्दी सृजना नगर्ने, कर्मचारी आपूर्ति नगर्ने नीति अख्तियार गरेको देखिन्छ । यस सम्बन्धमा पर्न गएका कठिनाइहरूको समाधान गर्न तत्कालका लागि निम्न बमोजिमका नीतिहरू अवलम्बन गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

- (क) प्रशासनयन्त्र बोझिलो भएका कारणले निजामती, जंगी, प्रहरी, शिक्षकतर्फ नयाँ दरबन्दी सृजना गर्ने कार्य पूर्ण रूपमा बन्दै गएको छ । तर विशेष खालको विशेषज्ञ सेवाका लागि मुख्य सचिवको अध्यक्षतामा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयका सचिव र अर्थ मन्त्रालयका सचिव सदस्य रहने गरी गठित समितिको सिफारिसमा मात्र नयाँ दरबन्दी सृजनाको सिफारिस गर्ने र विज्ञापनद्वारा पूर्ति गर्ने ।
- (ख) लोक सेवा आयोगबाट खुल्ला प्रतियोगिताद्वारा पदपूर्ति गर्न लिखित परिक्षा संचालन भइसकेका श्रेणी विहिन स्तरको विज्ञापन खारेज गरी सेवा करारमा लिने नीति अख्तियार गर्ने ।
- (ग) निजामती सेवा, जंगी, प्रहरी, शिक्षक र श्री ५ को सरकारको पूर्ण वा आंशिक अनुदानबाट संचालन हुने सबै निकायहरूका स्थायी दरबन्दीमा अस्थायी कर्मचारी नियुक्ति गर्ने कार्य बन्द गर्ने । अस्थायी, ज्यालादारीमा कार्यरत व्यक्तिको सेवा अवधि थप नगर्ने । साथै श्री ५ को सरकारले विभिन्न नयाँ, पुराना आयोजनाको नाममा सालवसाली अस्थायी दरबन्दी सृजना गरी श्री ५ को सरकारलाई व्ययभार बढाईरहेको सन्दर्भमा तत्काल लागू हुने गरी यस्तो अस्थायी दरबन्दी आयोजनाको केन्द्रीय कार्यालयमा सृजना नगर्ने र आयोजना स्थलको लागि स्वीकृत भएका अस्थायी दरबन्दीमा प्रमुख, लेखा र स्टोरको काम स्थायी कर्मचारीबाट मात्र लगाउने नीति लिने । आयोजनाको कार्यालयमा आवश्यक दरबन्दीको हकमा खण्ड (क) बमोजिमको समितिको सिफारिसमा मात्र दरबन्दी स्वीकृत गरी स्थायीद्वारा पूर्ति गर्ने । सो नभएमा लोक सेवा आयोगको प्रतिक्षा सूचिका व्यक्तित्वबाट मात्र भर्ना गर्ने ।

(घ) फाजिलमा परेका कर्मचारीहरूलाई श्री ५ को सरकारका रिक्त रहेका पदहरू, सरकारी निकाय, श्री ५ को सरकारको अनुदानवाट संचालन हुने आयोजना, समिति, संस्थान, प्राधिकरण आदिमा अस्थायी तवरले सरुवा गरी मिलान गर्ने र पदाधिकार अतिरिक्त समूह वा मन्त्रालयको पूलमा रहने व्यवस्था गर्ने ।

१४.१.३ श्री ५ को सरकारको अनुदानवाट संचालन भएका विकास आयोजना, समिति, विकास समिति, संस्थान, प्राधिकरण आदिमा अस्थायी कर्मचारी नराख्ने अवकास दिदा देहाय बमोजिम सुविधा दिइ अवकाश दिन आयोग सिफारिस गर्दछ ।

<u>सि.नं.</u>	<u>सेवा अवधि</u>	<u>रकम</u>
१	५ देखि १० वर्षसम्म	खाईपाई आएको तलव बराबर रकमको प्रति वर्ष पन्ध्र दिनका दरले एकमुष्ट रकम ।
२	१० वर्ष भन्दा वढी १५ वर्षसम्म	खाईपाई आएको तलव बराबर रकमको प्रति वर्ष एक महिनाका दरले एकमुष्ट रकम ।
३	१५ वर्ष भन्दा वढी	खाईपाई आएको तलव बराबर रकमको प्रति वर्ष डेढ महिनाका दरले एकमुष्ट रकम ।